

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

152
2013

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2013

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2013

Τόμος 152 (2013)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72
Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3609689 - secre@archetai.gr - www.archetai.gr

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

152
2013

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἑλληάννας Γ. Ραυτοπούλου:	Εἰκονογραφικὰ σημειώματα: Ποσειδῶν - Ἀμφιτρίτη	1-14
Γιώργου Μαυροφρύδη:	Κυψέλες κινητῆς κηρήθρας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα	15-27
Βασιλικῆς Δ. Γεωργακά:	Ἀττικὰ χειροποίητα εἰδῶλια ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ θέσις εὐρέσεώς τους	29-41
Hara Tzavella-Evjen:	Archaic bronze jewelry from Lithares	43-46
Ἄννας Μανουηλίδου-Χιτζανίδου:	Ἡ πορεία τῆς φιστικιάς ἀπὸ τὴν Ἀσία στὴν Αἴγινα	47-53
Σωκράτη Σ. Κουρσούμη - Δημοσθένη Κοσμόπουλου:	Ager Denthaliatis. Παλαιὰ καὶ νέα ὁρόσημα στὴν κορυφογραμμὴ τοῦ Ταῦγέτου	55-75
Εὐάγγελου Χ. Κακαβογιάννη - Σωκράτη Σ. Κουρσούμη:	Ἐντοπισμός, καταγραφὴ καὶ χαρτογράφηση τῶν ἀρχαίων μεταλλευτικῶν φρεάτων τῆς Λαυρεωτικῆς	77-102
Κατερίνας Ρωμιοπούλου:	Ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο Ἀμφιπόλεως. Βορειοανατολικὸς τομέας: Ἀνασκαφὴ 1956 (μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ναταλίας Βογκεΐκωφ-Brogan)	103-253

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ*

ΠΟΣΕΙΔΩΝ – ΑΜΦΙΤΡΙΤΗ

Πρὸς τιμὴν τῆς συναδέλφου
Φ. Δακορώνια

Ένα ιδιαίτερο εικονογραφικὸ ἐνδιαφέρον διακρίνει τὴν μελανόμορφη παράσταση ποὺ σώζεται πάνω στὴν ἀποσπασματικὴ κύλικα ἀρ. Κ 1435 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀταλάντης (εἰκ. 1α-β)¹. Τὸ ἀγγεῖο βρέθηκε σὲ τάφο στὴν θέση Βριλιὰ τῆς περιοχῆς Ἀμφίκλειας², ὅπου σὲ σωστικὲς ἀνασκαφὲς τοῦ 1994-95 ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὴν Ἐφορὸ Φανουρία Δακορώνια νεκροταφεῖο ἀρχαϊκῶν - κλασικῶν χρόνων³.

Ἡ εἰκόνα ποὺ ξετυλίγεται πάνω στὴν παρειὰ τῆς κύλικας ἔχει σὰν κεντρικὴ μορφή τὸν Ποσειδῶνα, ἑφιππο πρὸς δεξιὰ πάνω σὲ θαλάσσιο ἵππο, ποὺ πλαισιώνεται ἐκατέρωθεν ἀπὸ μία γυναικεία μορφή σὲ φυγόκεντρη κίνηση. Ἰχνη ἀπὸ ἀδιευκρίνιστες μορφὲς διαγράφονται στὸ σωζόμενο τμήμα τῆς ἄλλης παρειᾶς.

Ἡ σχηματικὴ, περιληπτικὴ, ἀλλὰ καὶ μεγαλόγραμμα παράσταση τῆς κύλικας (εἰκ. 1β), ἀποδίδεται μὲ τὴν μελανόμορφη τεχνικὴ⁴ ποὺ ζωντανεύει μὲ τὶς πολλὲς χαράξεις, συμπληρωματικὲς τῆς ὄψης τῶν μορφῶν. Διακρίνεται μία γρήγορη τεχνοτροπία, μὲ ἐλάχιστα λευκὰ ἴχνη (στὸ πρόσωπο καὶ τὰ πόδια τῶν γυναικειῶν μορφῶν), καθὼς καὶ ἀμελημένες χαράξεις λεπτομεριῶν. Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀγγείου στὸν 5ο αἰ. π.Χ.⁵, καὶ ιδιαίτερα στίς

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ Π. Βαλαβάνη γιὰ τὶς καίριες παρατηρήσεις του στὸ κείμενό μου.

1. Ὑψ. 0.09. Διάμ. 0.085. Ἀπὸ τὴν κύλικα (ποὺ συγκολλήθηκε ἀπὸ περισσότερα θραύσματα) λείπει ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ σώματος. Ξανθὸ χρῶμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ πηλοῦ, μελανόμορφη διακόσμηση.

2. Φανουρία Δακορώνια, ΑΔ 50, 1995, Β, 347 κέ.: Θέσις Βριλιὰ (νεκροταφεῖο ἀρχαϊκῶν - κλασικῶν χρόνων). «Ἐρευνήθηκαν συνολικὰ δεκαεπτὰ τάφοι... χρονολογικὰ τοποθετοῦνται στοὺς κλασικοὺς χρόνους καὶ συγκεκριμένα στὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸ α' μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.». Ἡ κύλικα προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο Π. Τῆς ιδίας, *Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο Θεσσαλίας καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδας – Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος* (2003, 1),

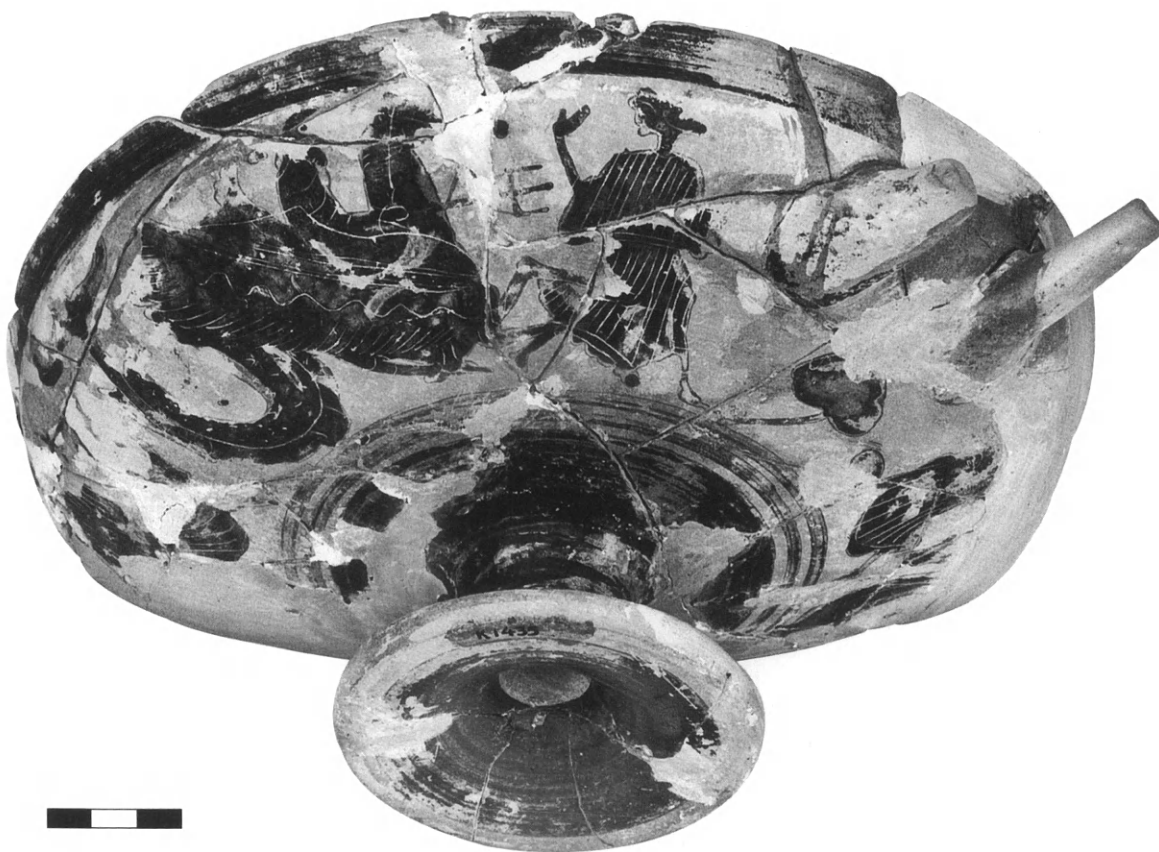
893, εἰκ. 6. Τῆς ιδίας, στὸ *Ἀρχαιολογία, Εὐβοία καὶ Στερεὰ Ἑλλάδα* (ἐπιμ. Ἀ. Γ. Βλαχόπουλος, 2008) 312 κέ., εἰκ. 529.

3. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος μεγάλης ἔκτασης ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τῆς ΙΔ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων στὸν νομὸ Φθιώτιδας, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἐντοπισμὸ πολυάριθμων ἀρχαιολογικῶν θέσεων.

4. Γιὰ τὴν ἀνέλιξη τῆς μελανόμορφης κεραμικῆς, βλ. Μ. Robertson, *Greek Painting* (1959) 53 κέ.

5. Βλ. Φ. Δακορώνια, *Ἀρχαιολογία* 2008, ὅ.π. (σημ. 2) 312 κέ.: «Ἡ διάρκεια χρήσης τοῦ νεκροταφείου ... ἀρχεῖς 5ου μέχρι μέσα 4ου αἰ. π.Χ.» (εἰκ. 529) (5ος αἰ. π.Χ.).

Εικ. 1α-β. Κύλικα αρ. εύρ. Κ 1435 του Μουσείου Άταλάντης.

άρχες του, συμπίπτει με ανάλογες, περίπου σύγχρονες, αττικές αγγειογραφικές αποδόσεις⁶.

Η εικονογράφηση του αγγείου μας αναγνωρίστηκε από την Φ. Δακορώνια, ότι ανάγεται στον κύκλο του λεγόμενου «ζωγράφου του Αΐμονα»⁷, που χαρακτηρίζεται από σχηματική απόδοση μορφών και επανάληψη θεμάτων⁸, ενώ η παράσταση έρμηνεύεται σαν άρπαγή της Άμφιτρίτης από τον Ποσειδώνα. Πραγματικά, τα ιδιαίτερα ζωγραφικά στοιχεία του «Αϊμόνιου τρόπου», διακρίνονται εδώ, όπως η λεπτότητα του σώματος των γυναικείων μορφών (Νηρηίδων), οι ζωηρές κινήσεις των μελών, η σχηματική απόδοση του γυναικείου χτενίσματος με τον εξέχοντα κρωβύλο, καθώς και οι συμβατικές, ευθύγραμμες χαράξεις της πτύχωσης (των χιτώνων κλπ.)⁹. Βασική είναι η απόδοση των έλλειπτικών ζωγραφισμένων μορφών και κινήσεων, αλλά και χαρακτηριστικές λεπτομέρειες¹⁰, π.χ. τα κινημένα πρόσθια σκέλη του αλόγου: «hanging vaguely in mid-air»¹¹, όπως ακριβώς εικονίζονται στο αγγείο μας. Άλλα και το διακοσμητικό φύλλο κισσοῦ, κάτω από την λαβή της κύλικας, είναι σταθερά επαναλαμβανόμενο μοτίβο της τεχνοτροπίας αυτής.

Στην σύνθεση της παράστασης, όπου η μορφή του έφιππου θεού κυριαρχεί και γεμίζει όλο το ύψος του σώματος του αγγείου με το έλυσσόμενο, όφιοειδές-ιχθυόμορφο σώμα του θαλάσσιου ίππου, διακρίνεται ένας τρόπος διευθέτησης των μορφών, της αττικής αγγειογραφίας, γύρω στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Έτσι απλώνεται η θαλάσσια μορφή πάνω στον κρατήρα αρ. 12587 του Έθν. Αρχαιολ. Μουσείου (εικ. 2)¹², καλύπτοντας την παρειά του αγγείου, με το όφιοσχημο, κυματιστό, σχήμα της. Στο δείγμα αυτό του «sophileische Stil»¹³ ξεχωρίζουν, τόσο νέα εικονογραφικά στοιχεία, όσο και η κοριν-

6. Βλ. J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases* (1974) 146 κέ., π.χ. «Diosphos Painter» – Alabastron, Oxford, Ashmolean Museum 1919.35 (εικ. 268) ή «Sappho Painter» (εικ. 262.1) Athens, National Museum 552. M. B. Boore, M. Z. Pease Philippides, *Attic black-figured pottery, Athenian Agora XXIII* (1986) 214 κέ. «The Class of Athens 581», π.χ. πίν. 82 και σ. 242 κέ.

7. Βλ. E. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi* (1936) 130 κέ. και 241 κέ. Appendix XIII (πίν. 41). D. Callipolitis - Feytmans, *Les plats attiques à figures noires* (1974) 276 κέ. και σ. 400 – «Atelier du peintre de Haimon» (εικ. 73, πίν. 92, 93) – Troisième phase (490 à 470-465). M. B. Moore, M. Z. Pease Philippides, *Athen. Agora* δ.π. (σημ. 6) 47 και 60 κέ.

8. Boardman δ.π. (σημ. 6) 149 (εικ. 273-276), βλ. π.χ. εικ. 275: «Cup Skyphos of the Haimon Group - Cape Town. South Africa Mus. Para 286», παράδειγμα έντελως σχηματικής απόδοσης των μορφών.

9. Βλ. π.χ. LIMC VII^{1,2} s.v. *Peleus* (R. Vollkomer) σ. 260, αρ. 137* – «Lekythos, Jena Univ. 163. Para 279: Art des Haimonmalers»; K 90 um 480 v. Chr.» και αρ.

145* – «Lekythos. Paris, Louvre F 452, K 176 Haimon-maler 470/460 v. Chr.» R. S. Folsom, *Attic Black-Figured Pottery* (1975) 137 (πίν. 14,β); «Late Bf. Lekythos by the Haimon Painter: ... ca early fifth c. B.C. The Metrop. Mus. of Art, Rogers Fund, 1941, New York».

10. Βλ. π.χ. Haspels δ.π. (σημ. 7) 134 και 245, αρ. 83 Athens 12768 (Nicole 977), (πίν. 41,3): «Peleus and Thetis, with fleeing Nereids».

11. Αυτόθι 131, όπου αναφέρεται και στην «άσάφεια» των μορφών και των στάσεων.

12. Με παράσταση πάλης Ηρακλή - Νηρέα, βλ. S. Papaspyridi - Karusu, *AM* 62, 1937, (Sophilos) 114 κέ. (σημ. 3) (πίν. 50,2 και 55). Ξεχωρίζουν εδώ η λεπτομερειακή απόδοση και οι πολλές χαράξεις. G. Bakir, *Sophilos* (1981) 49 κέ. και 67, «Kolonetten Krater, Kat A. 15 Athen, NatMus., Inv. Nr. 12587» (πίν. 18, εικ. 33) (εικ. 11, 14) «zwischen 600-590 v. Chr.» R. Glynn, *AJA* 85, 1981, 122 κέ. αρ. 5 (πίν. 21).

13. Karusu δ.π. 112 και 128 κέ. Μέσα στην κορινθιακή παράδοση.

Εἰκ. 2. Κρατήρας ἀρ. εὐρ. 12587 Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου (G. Bakir, Sophilos (1981) A, 15, πίν. 18).

θιακή ἐπίδραση¹⁴ ποὺ διαπιστώνεται στὴν ἀττική¹⁵, ἀλλὰ καὶ στὴν βοιωτικὴ κεραμικὴ (εἰκ. 3).

Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ προσέγγιση τῆς παράστασης πάνω σὲ κύλικα τοῦ ὕστερου μελανόμορφου ρυθμοῦ, ἀρ. 357 τοῦ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου (εἰκ. 4)¹⁶ ἀπὸ τὴν Τανάγρα, ποὺ ἀποδίδεται στὴν ὁμάδα τοῦ «ζωγράφου τοῦ Αἴμονα». Ἐδῶ, ὁ Ποσειδῶνας ἱππεύει καὶ πάλι ἰχθυόσχημη, διφυὴ μορφή¹⁷, ποὺ τὸ ἀνθρώπινο πάνω σῶμα της σκεπάζεται ἀπὸ πτυχωτὸ χιτῶνα (μαλλιά κατὰ κροβύλο). Διακρίνονται εἰκο-

14. Βλ. J. D. Beazley, *The Development of the Attic Black Figure* (1951) 1 κέ. καὶ 13 κέ. B. B. Shefton, *A History of Greek Vase Painting* (1951) 13 κέ. J. Charbonneaux, R. Martin, Fr. Villard, *Archaic Greek Art* (1971) 56 κέ. Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν κορινθιακὴ ἀγγειογραφία, D. A. Amyx, *Corinthian Vase painting of the Archaic Period* (1988) I 56 κέ., II 373, III (πίν. 18: 2 a-b) Alabastron, Brussels R 225: «Transitional Period» – «Typhon Painter» (σύνθετες φανταστικὲς μορφές). L. Winkler-Horaček, *Mischwesen u. Tierfries in der archaischen Vasenmalerei von Korinth, στὸ Gegenwelten zu den Kulturen Griechenlands u. Roms in der Antike* (2000) 217 κέ. (ἐπιμ. T. Hölscher).

15. Beazley ὁ.π. (σημ. 14) 20 βλ. π.χ. καὶ L. Couve, *BCH* 21, 1897, 452 κέ. (εἰκ. 7): μελανόμορφος κύαθος Μουσείου Λούβρου, ἀπὸ τὴ Βοιωτία. Charbonneaux,

Martin, Villard ὁ.π. (σημ. 14) 70 (εἰκ. 75): «Black-figure Kantharos ... second quarter or middle of the 6th century. Louvre, Paris (CA 577)».

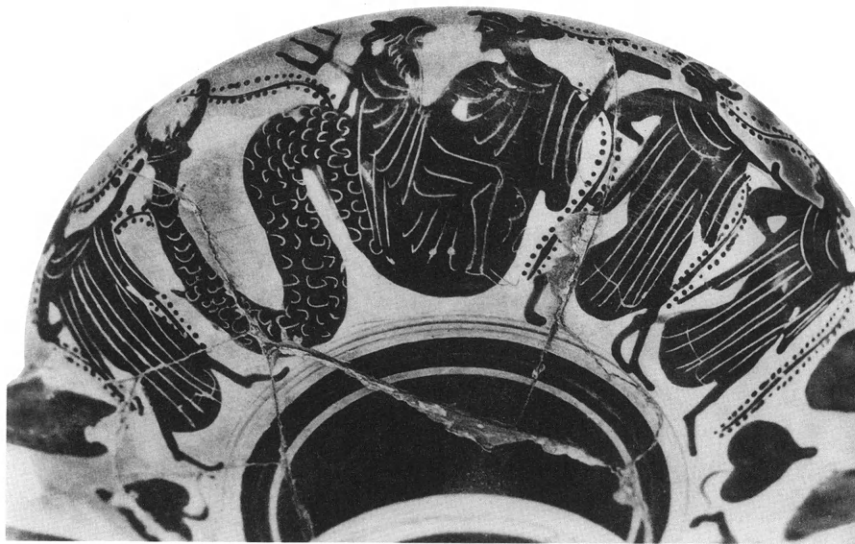
16. Βλ. L. B. Ghali-Kahil, *BCH* 74, 1950, 60 κέ. – «Coupe 357 (CC. 1108)» Mus. Nat. (πίν. XII 1,2). *LIMC* VII¹, σ. 463, s.v. *Poseidon* (Erica Simon) ἀρ. 163* – «Aus Tanagra. Art des Haimonmalers» ... «Um 475». E. Simon, *AntK* 19, 1976, 21 κέ.: «Schale der Haimon-Gruppe», Athen, Inv. 357 (πίν. 5, 2.4).

17. Ghali-Kahil ὁ.π. (σημ. 16), 60: «monstre à tête de femme (?)... premier quart du Ve s.».. *LIMC* ὁ.π. (σημ. 16) σ. 463: «so das Triton gemeint sein dürfte». U. Heimberg, *Das Bild des Poseidon in der griechischen Vasenmalerei* (1968) 67 (σημ. 16). «Tritonin». E. Simon, *AntK* ὁ.π. (σημ. 16) 22: «männliches Wesen».

Εικ. 3. Μελανόμορφος κάνθαρος αρ. CA 577 Μουσείου Λούβρου (J. Charbonneaux, R. Martin, Fr. Villard, *Archaic Greek Art* (1971) εικ. 75).

Εικ. 4. Κύλικα αρ. εύρ. 357 (CC. 1108) Έθν. Αρχαιολ. Μουσείου (L. B. Ghali-Kahil, BCH 74, 1950, πίν. XII, 2).

νογραφικές και στυλιστικές λεπτομέρειες, σχετικές με την εικόνα της φθιωτικής κύλικας, όπως της μορφής του Ποσειδώνα¹⁸, της θαλάσσιας, διφυούς μορφής, αλλά και του σχή-

18. Απόδοση κεφαλής, κοντού ιματίου· ο θεός συνηθισμένης, οριζόντιας θέσης. όμως κρατεί εδώ διαφορετικά την τρίαινα, αντί της

Εἰκ. 5. Κύλινκα ἀρ. εὐρ. 656 (CC. 1101) Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου (L. B. Ghali-Kahil, BCH 74, 1950, πίν. VIII, 1).

ματος καὶ τῆς κίνησης τῶν τριῶν Νηρηίδων, στὰ πλάγια τῆς παράστασης. Ἀνάλογο σχῆμα κεφαλῶν, μελῶν τοῦ σώματος, πτυχώσεων¹⁹ καὶ κινήσεων, ἐνῶ ἀμφιλεγόμενη εἶναι ἡ ταύτιση τῆς ἰχθυόσχημης μορφῆς²⁰. Ἡ σύμπτωση ὁμως τῆς παραλλαγῆς ἐνὸς θαλάσσιου θέματος εἶναι χαρακτηριστική, καὶ ἰδιαίτερα τῆς σύνθεσης ἐνὸς κεντρικοῦ συμπλέγματος, πλαισιωμένου ἀπὸ γυναικεῖες (μὲ πτυχωτὰ ἐνδύματα) κινημένες μορφές. Μεγάλα φύλλα κισσοῦ κατὰ τὶς λαβές. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ σχετικὴ χαλαρότητα τοῦ σχεδίου.

Ἐξ ἄλλου διακρίνονται, γενικά, κοινὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἀνάλογοι τρόποι ἀπόδοσης, τοῦ ὕστερου μελανόμορφου ρυθμοῦ, τόσο στὴν ἀγγειογραφία τῆς Ἀττικῆς, ὅσο καὶ τῶν γειτονικῶν περιοχῶν, ἀπὸ τεχνίτες ποὺ ἀκολουθοῦν συγγενικὲς τάσεις (εἰκ. 5)²¹.

Γύρω στὰ 490/480 π.Χ. ἀνάγεται καὶ ἡ ὕστεροαρχαϊκὴ ἀπεικόνιση μίας πιθανῆς καταδίωξης – ἀρπαγῆς τῆς Ἀμφιτρίτης ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα, ὅπως ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν μόλις σωζόμενη γυναικεία μορφή, πάνω σὲ ὄστρακο μελανόμορφης ἀττικῆς ληκύθου τοῦ Μου-

19. Εὐθύγραμμες καὶ ἐδῶ πτυχώσεις, καμπυλόγραμμη κάτω ἀπόληξη τῶν χιτῶνων.

20. Βλ. παραπάνω σημ. 17.

21. Βλ. π.χ. τὸ μετάλλιο τῆς κύλικας ἀρ. 656 τοῦ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσείου: Ghali-Kahil ὁ.π. (σημ. 16) 56 κέ. ἀρ. 1 – Coupe 656 (CC. 1101) (πίν. VIII, 1), καθὼς

καὶ ἀρ. 2 – Coupe 647 (πίν. IX, 1): γυναικεῖες μορφές σὲ χορευτικὴ κίνηση πρὸς δεξιὰ, βλ. καὶ Victoria Sabetai, CVA, Greece – Thebes, Archaeol. Mus. No 6,1 (2001) σ. 57, πίν. 49 – «Skyphos 23417 (R 18.50) from Rhitsona. About 500-490 BC» (πίν. 49,2).

Εικ. 6. Ώστρακο λεγκύθου Μουσείου Βασιλείας (S. Kaempf-Dimitriadou, *Die Liebe der Götter in der attischen Kunst des 5. Jahrh. v. Chr.*, AntK. Elfte Beih. (1979) ἀρ. 264, πίν. 18,2).

σείου της Βασιλείας (εἰκ. 6)²², πὸν φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴ Νηρηίδα τοῦ θέματός μας. Στὴν κύλικα τῆς Ἀμφίκλειας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κυρίαρχη μορφή τοῦ Ποσειδῶνα, τὸ σχῆμα τῆς γυναικείας μορφῆς (Ἀμφιτρίτης;) πὸν φεύγει τρέχοντας πρὸς δεξιὰ²³, ἀκολουθεῖ ἓνα ἔντονα κινημένο περίγραμμα σώματος, στρέφοντας σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση τὸ κεφάλι καὶ ὑψώνοντας ἀρνητικὰ τὸ δεξιὸ χέρι, κίνηση τυπικὴ τῶν μορφῶν πὸν καταδιώκονται σὲ σκηνὲς ἀρπαγῆς²⁴. Ἡ μορφή βρίσκεται σὲ κεντρικὸ σημεῖο τῆς σκηνῆς πὸν διαγράφεται

22. Βλ. S. Kaempf-Dimitriadou, *Die Liebe der Götter in der attischen Kunst des 5. Jahrh. v. Chr.*, AntK. Elfte Beih. (1979) 97: «Lekythos-fragment, ἀρ. 264. Basel, H. A. Cahn HC 909 (πίν. 18,2) «Poseidon oder Zeus ... Nereid mit Delphin (Amphitrite oder Thetis)» καὶ σ. 27: «das älteste Bild einer Verfolgung der Amphitrite durch dem Gott». (490/80 v. Chr.). LIMC I¹ (1981) σ. 724 κέ. s.v. *Amphitrite* (S. Kaempf-Dimitriadou) καὶ σ. 728, ἀρ. 39: «Lekythos sf. Fr. Basel» ... «um 490 v. Chr.», στὸ ὅστρακο εἰκονίζεται τὸ πάνω σῶμα γυναικείας μορφῆς, μὲ τὴν τυπικὴ, ἀντιθετικὴ στροφὴ τῆς κεφαλῆς.

23. Βλ. π.χ. εἰκ. 7, τὸν τέλειο αὐτὸν τύπο τῆς Ἀμφι-

τρίτης πάνω στὸν ἀττικὸ ἐρυθρόμορφο ἀμφορέα ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία, LIMC ὅ.π. (σημ. 22) σ. 725, s.v. *Amphitrite*, ἀρ. 5* «Halsamphora, rf. Schwerin. Mus. 1304. Aus Süditalien Panmaler». «Um 480 v. Chr.» Μακρὺς πολὺπτυχος χιτῶνας, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ πλούσιο ἀπόπτυγμα, καὶ στεφάνη στὴν κεφαλῇ. J. D. Beazley, *Der Pan Maler* (1931) ἀρ. 24 (πίν. 19,2).

24. Ὅπως καὶ σχετικὲς παραστάσεις: L. B. Ghali-Kahil, *Les enlèvements et le retour d'Hélène* (1955) 78, ἀρ. 42 – Τμῆμα κύλικας τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, Campana, ἀρ. 10268 (πίν. XLVII, 2) καὶ ἀρ. 43 – Ἀμφορέας Μουσείου Μυκόνου K 31092 (πίν. XLVII, 1): «troisième quart du VIe siècle».

στην παρειά του αγγείου μας, αποδίδοντας με απλή στην σύνθεσή της εικόνα, ένα μυθολογικό θέμα²⁵.

Στις σκηνές της έρωτικής, θεϊκής καταδίωξης²⁶, όπως αποτυπώνονται πάνω στα έρυθρόμορφα, άττικά αγγεία, π.χ. στην πυξίδα αρ. εύρ. 1708 του Έθνικού Αρχαιολ. Μουσείου, του «ζωγράφου της Αμφιτρίτης»²⁷, ή και στις δύο αποσπασματικές άττικές έρυθρόμορφες οίνοχόες του Μουσείου J. Paul Getty²⁸, διακρίνονται σχετικές με την παράστασή μας λεπτομέρειες²⁹, απουσιάζει όμως εδώ ο θαλάσσιος ίππος του Ποσειδώνα, που τονίζει την ύδατινη κυριαρχία της θεότητας.

Εικ. 7. Έρυθρόμορφος αμφορέας, αρ. εύρ. 1304 Μουσείου Schwerin (J. D. Beazley, *Der Pan Maler* (1931) αρ. 24, πίν. 19,2).

Αντίθετα, σέ μία τελείως διαφορετική σύλληψη, ή μορφή του έφιππου Ποσειδώνα μας, αποδίδεται σέ μεγάλοπρεπο σύμπλεγμα, με ταινία στα μαλλιά και μακρὺ γένι (στὸ μόλις σωζόμενο κεφάλι), φορώντας κοντὸ ἱμάτιο και κρατώντας ὀριζόντια τὴν τρίαινα, χαρκτηριστικά τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ. Ὁ τύπος αὐτὸς συμπίπτει με τὴν ἐπιβλητική μορφή τῆς ληκύθου τοῦ Μουσείου τῆς Ὁξφόρδης (εἰκ. 8)³⁰, τοῦ «ζωγράφου τῆς Ἀθηνᾶς»,

25. Βλ. Heimberg ὁ.π. (σημ. 17) 35 κέ. (σημ. VII, 1: *Schol. Od.* 3,91)· βλ. ἀντίθετα τὴν πολυπρόσωπη, ἀναπτυγμένη σύνθεση, σχετικοῦ θέματος στὰ έρυθρόμορφα, K. Schefold, *Gods and Heroes in Late Archaic Art* (1992) 209 (εἰκ. 256): «Peleus and Thetis, Cup by the Epeleios Painter, c. 510. Munich 2619A».

26. Γὰ τὶς θεϊκές «Verfolgungsszenen» F. Brommer, *AM* 63-64, 1938-39, 172 κέ.

27. Βλ. S. Kaempf-Dimitriadou, *Die Liebe der Götter* (ὁ.π. σημ. 22) 99 αρ. 285 (πίν. 19, 1-3). *LIMC* I¹ ὁ.π. (σημ. 22) αρ. 41 – «Athen, Nat. Mus. 1708. Aus Aigina, um 460 v. Chr.».

28. A. Lezzi-Hafter, *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum, Occasional Papers on Antiquities* 1, 1983, 89

κέ. – «Mannheimer Maler», αρ. 5 – «Grosse Oinochoe» (εἰκ. 15, 16, 17, 19) καὶ σ. 97 κέ. – αρ. 6 – «Grosse Oinochoe» (εἰκ. 23) με τὸ ἴδιο θέμα: «Poseidon vefolgt ein Mädchen... Um 450-440 v. Chr.» *LIMC* VI¹ σ. 814, s.v. *Néréides* (N. Icard-Gianolio, A. V. Szabados) αρ. 417: «Peintre de Mannheim», 450-440 av. J.-C. «Poseidon poursuit Amphitrite entre deux N. en fuite».

29. Βλ. τὴ γραμμική ἀποκατάσταση τῶν παραστάσεων, Lezzi-Hafter ὁ.π. (σημ. 28) εἰκ. 17, 19, 23.

30. J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases* (1974) 148 καὶ 218 (εἰκ. 250) – «Lekythos by the «Athena Painter». White ground. Poseidon on a sea horse». «Oxford, Ashmolean Museum 247». *LIMC* VII², σ. 463, s.v. *Poseidon* (Erika Simon) αρ. 156* – Lekythos,

Εικ. 8. Λήκνθος Μουσείου Όξφόρδης, αρ. 247 (E. Haspels, *Attic Black-Figured Lekythoi* (1936) Appendix XV - αρ. 19, πίν. 44,4 a, b, c).

όπου και ανάλογα στοιχεία ζωγραφικής απόδοσης³¹. Τυπολογικά σχετικός, είναι και ο λίγο παλιότερος θεός, πάνω στον σκύφο του «ζωγράφου του Θησέα» (εικ. 9)³², που αναγνωρίζεται άλλοτε σαν Ποσειδώνας και άλλοτε σαν Νηρέας³³, με ανάλογα διαμορφωμένο τύπο, όπως και ο συγγενικός Ποσειδώνας, της αττικής κύλικας F 145 του Μουσείου του Λούβρου (εικ. 10)³⁴.

Τόσο η μορφή του Ποσειδώνα, όσο και η παρουσία του μαζί με την Άμφιτρίτη, πρωιμότατα θέματα της κορινθιακής εικονογραφίας, αποδίδονται με ποικιλία θεματικών τρό-

Oxford Mus. V 247. «Aus Gela, frühes 5 Jh v. Chr.» E. Haspels, *Attic Black-Figured Lekythoi* (1936) 147 κέ. και σ. 255, αρ. 19 «Athena Painter» (πίν. 44,4) E. Simon, *Die Götter der Griechen* (1998) 74 κέ. (εικ. 80) (σημ. 44) - «Poseidon als Reiter ... Hippios u. Meerherrscher zugleich». «Um 490». Ανάλογη (άλλα φθαγμένη) μορφή, H. A. Shapiro, *Art and Cult under the Tyrants* (1989) 109 (σημ. 77): «Lekythos, Athens, Nat. Mus. CA 514» (πίν. 51c-d).

31. Ένω στον αναπτυγμένο σχεδιασμό και τις λεπτομερείς χαράξεις της ληκύθου της Όξφόρδης, αντιστοιχεί η γρήγορη, έλλειπτική γραφή του αγγείου μας. Διακρίνεται όμως ανάλογη απόδοση μορφών τόσο του θεού, όσο και του ζώου, καθώς και λεπτομερειών (όπως έντονη καμπύλη του σώματος, πτερύγια, κίνηση των πρόσθιων σκελών του θαλάσσιου ίππου), καθώς και στοιχεία της όψης του θεού. Έτσι, φαίνεται πιθανό ο τεχνίτης μας να ακολουθούσε έναν

όμοιο τύπο έφιππου Ποσειδώνα.

32. Βλ. R. S. Folsom, *Attic Black-Figured Pottery* (1975) 137 - «Late Bf. Skyphos, by the Theseus Painter, Poseidon on a sea-horse; ca 500 B.C. Metrop. Mus. of Art, Rogers Fund, 1917, New York» (πίν. 13d). Ανάλογα, ιδιόμορφα χαρακτηριστικά του όγκηρού σώματος του διφυούς ζώου, σε μεγάλογραμμη, εδώ, απόδοση.

33. Με διακριτικό στοιχείο τη λευκή κόμη και τὸ λευκὸ γένι. LIMC VI¹ (1992) σ. 826, s.v. *Nereus* (Maria Pipili) αρ. 13* - αρ. 15* - Skyphos New York, MMA 1917. 230.9. Haspels, *ABL* 250 no 22: «Theseus P». «About 500 BC. - On both sides N. (Haspels, Richter: Poseidon)» και σ. 835: «There can be no certainty, however, about the identity of these sea-daemons».

34. Βλ. K. Schauenburg, *AntK Siebtes Beih.* (1970) 33 - «Schale im Louvre F 145 (πίν. 12,1)», «letzte Viertel des sechsten Jahrh.».

Εἰκ. 9. Σκύφος τοῦ «ζωγράφου τοῦ Θησέα» (R. S. Folsom, *Attic Black-Figured Pottery* (1975) *Metrop. Mus. Rogers Fund*, 1917, New York. – πίν. 13d).

Εἰκ. 10. Κύλινκ Μουσείου Λούβρου ἀρ. F 145 (K. Schauenburg, *AntK Siebtes Beih.* (1970) πίν. 12,1).

πων καὶ στὴν ἀττικὴ κεραμικὴ τοῦ βου αἰ.³⁵, ἐνῶ οἱ πελοποννησιακὲς αὐτὲς εἰκονογραφικὲς ἐνδείξεις σχετίζονται μὲ τὴν λατρεία τοῦ θεοῦ³⁶ καὶ τὴν σχέση του μὲ τὸ ἄλογο³⁷. Ἦδη στὴν γεωμετρικὴ ἀγγειογραφία τοῦ Ἄργους, ἡ τόσο συχνὴ παρουσία τοῦ ἀλόγου, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ ἰχθυό³⁸, ὑποβάλλει ἕναν ἀπροσδιόριστο³⁹, ποσειδώνιο χαρακτήρα. Τὸ ἰχθυόμορφο, ὅμως, θαλάσσιο ἄλογο⁴⁰ ποὺ ἱππεύει ὁ Ποσειδῶνας, ὅπως ἀποδίδεται ζωγραφικά, μέσα στὸν ἀρχαῖο μυθολογικὸ κύκλο, θὰ ἔχει σχέση καὶ μὲ τὴν παράλληλη δημιουργία τῶν μυθικῶν διφυῶν μορφῶν τῆς ἀττικῆς ἀρχιτεκτονικῆς γλυπτικῆς⁴¹. Σπάνια εἶναι ἡ παρουσία τοῦ συμπλέγματος (Ποσειδῶνα-θαλάσσιου ἵππου) στὰ ἀττικὰ ἐρυθρό-

35. Heimberg ὅ.π. (σημ. 17) 35 κέ.

36. Βλ. E. Will, *Korinthiska* (1955) 139 (σημ. 1) καὶ σ. 204 καὶ E. Simon, *Die Götter der Griechen* (1985) 66 κέ., καὶ 79 κέ. (εἰκ. 73-76). *LIMC* VII¹ σ. 446 κέ. s.v. *Poseidon* (E. Simon) καὶ σ. 477 κέ. βλ. καὶ τὸ κορινθιακὸ ἀλάβαστρο ἀρ. 153* – Basel, Kunsthandel, mittelkor. – 580/570 v. Chr. (ἀγένειος, νεανικὸς Ποσειδῶνας ἱππεύει ἱππόκαμπο).

37. F. Schachermeyr, *Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens* (1950) 13 κέ. καὶ 50 κέ. B. Schweitzer, *Greek Geometric Art* (1959) 62 κέ.

38. Βλ. P. Courbin, *La céramique géométrique de l'Argolide* (1966) 480 κέ. βλ. καὶ τὸ σύμβολο τοῦ θεοῦ:

τὸ χάλκινο ἀναθηματικὸ ψάρι ἀρχαῖων χρόνων (περιοχὴ Ἀμυκλαίου). E. Buschor (u. W. v. Massow), *AM* 52, 1927, 3 καὶ 37,3: «Archaïscher Bronzefisch, dem Poseidon geweiht» (πίν. I), καὶ O. Broneer, *Hesperia* 27, 1958, 35 κέ. ἀρ. 25-IM1251 (πίν. II, 6).

39. Βλ. Courbin ὅ.π. (σημ. 38) 485, σημ. 8.

40. Ὃπου σημειώνεται πάνω στὸ ἀγγεῖο μας καὶ ἡ γραμμικὴ μορφή τῶν πτερυγίων, κατὰ μῆκος τοῦ σώματος. Βλ. *LIMC* 1² Suppl. σ. 634 κέ. s.v. *Hippokampos* (Noëlle-Ikard Gianolio).

41. K. Schefold, *Götter u. Heldensagen der Griechen in der Früh- u. Hocharchaischen Kunst* (1993) 180 κέ. καὶ 245 κέ. (εἰκ. 185 καὶ 263).

Εικ. 11. Ύδρια Μουσείου Νέας Υόρκης, αρ. MMA 1921, 88, 162 (H. Metzger, *Les représentations dans la céramique attique du IVe s.* (1951) αρ. 36, πίν. 39,5).

μορφα άγγεϊα (εικ. 11)⁴², άλλα ή μορφή τοῦ πτερωτοῦ ίππόκαμπου, σέ χαμηλὸ ἀνάγλυφο (μὲ ἐγγάρακτο περιγράμμα), μαρτυρεῖται ἤδη πάνω στοὺς πήλινους ἀρχαῖκούς τρίποδες τῆς Θάσου⁴³.

Σταθερὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο τοῦ θέματος τῆς καταδίωξης τῆς Ἀμφιτρίτης⁴⁴, οἱ ζωηρὰ κινημένες Νηρηίδες, σύντροφοι τῆς θεᾶς, παισιώνουν τὴν σκηνή. Οἱ ἀποσπασματικὰ σωζόμενες μορφές τους, διακρίνονται στὶς παρειές τοῦ ἀγγείου μας, σύμφωνα μὲ τὸν συμβατικὸ τρόπο ἀπόδοσης τῆς συμμετοχῆς τους στὴν κύρια δράση. Ἀντὶ τοῦ χορευτικοῦ κύκλου ποὺ σχηματίζουν, κάποτε, σὲ συναφή θέματα, ὅπως π.χ. πάνω στὴν κύλικα τῆς Tarquinia⁴⁵, φεύγουν ἐδῶ ἔντρομες, διαμετρικὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς ἀπειλητικῆς παρουσίας τοῦ ἔφιππου θεοῦ καὶ τῆς σχεδιαζόμενης ἀπαγωγῆς.

42. Βλ. ὅμως τὴν ἀπόδοση τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. H. Metzger, *Les représentations dans la céramique attique du IVe s.* (1951) 321 αρ. 36 (πίν. 39,5) «Hydrie de New York». *LIMC* VII¹, σ. 463, s.v. *Poseidon* (E. Simon) αρ. 158 – Hydria, New York, MMA 1921 88.162. «Frühes 4 Jh. v. Chr.».

43. C.H.E. Haspels, *BCH* 70, 1946, 234 κέ.: «Premier trépied – Hippocampe ailé» (πίν. XI, a καὶ XII), «dans le courant du VIIe s.» καὶ σ. 235 (σημ. 2 καὶ 4). *LIMC* VIII 1² Suppl. σ. 634, s.v. *Hippokampos* (Noëlle Ikard-Gianolio) αρ. 9 – «Trépied thasien cycladique. –

Athènes, Mus. Nat. 17874, De Thasos. – Fin du VIIe s. av. J.-C.».

44. Ἀλλὰ καὶ συγγενικῶν θεμάτων, ὅπου ὁλοκληρώνουν συχνὰ τὴν σύνθεση τῆς παράστασης.

45. B. B. Shefton, *A History of Greek Vase Painting* (1962) 265 (πίν. XIV, 49). K. Schefold, *Gods and Heroes in Late Archaic Greek Art* (1992) 138 (εικ. 165). «Cup, c. 550 Tarquinia RC 4194. *LIMC* VI¹ σ. 785 κέ. s.v. *Néréides* (Noëlle Ikard-Gianolio, Anne-Violaine Szabados) σ. 804, αρ. 264* – «Coupe à f. n. Tarquinia, Mus. Naz. RC 4194».

Τὸ χαρακτηριστικὸ ἔνδυμά τους, ὁ πλατὺς καὶ μακρὺς χιτῶνας, σχηματίζει πυκνὲς γραμμικὲς πτυχές⁴⁶, ἐνῶ τὰ μαλλιά εἶναι μαζεμένα σὲ κρωβύλο⁴⁷. Στὴν σχέση τους μὲ τὴν θάλασσα, οἱ νεανικὲς αὐτὲς μορφὲς συνδυάζονται συχνὰ μὲ θαλάσσια ὄντα, ὅπως μὲ τὸν ἱππόκαμπο. Ἐξαιρετικὸ παράδειγμα τῆς σύνθεσης αὐτῆς στὴν γλυπτική, τὰ συμπλέγματα τῶν ἔφιππων πάνω σὲ ἱππόκαμπους Νηρηίδων τοῦ Μουσείου τῆς Νεάπολης⁴⁸, ἀπὸ τὴν Formia, διασώζουν ἀνάλογες μὲ τὴν ἀγγειογραφία λεπτομέρειες ἀπόδοσης⁴⁹, ἰδιαίτερα σὲ σχέση μὲ τὸ μυθικὸ ζῶο⁵⁰.

Τὰ γλυπτὰ ποὺ ἐντοπίζονται σάν «Originale des reichen Stils»⁵¹, μέσα στὸν βορειοανατολικό, πελοποννησιακὸ χῶρο, ἀναγνωρίσθηκαν καὶ τεκμήρια τῆς ἐγχώριας παράδοσης⁵² τοῦ θέματος⁵³ (τῆς γυναικείας μορφῆς πάνω σὲ ἱππόκαμπο)⁵⁴. Ἡ σύνθεση ποὺ διαγράφεται, γενικά, μέσα στὴν τέχνη τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου, σχετίστηκε (στὴν γυναικεία παραλλαγή της) μὲ τὴν κλασικὴ ἔκφραση τῆς μορφῆς τῆς Ἀμφιτρίτης τοῦ Ἀνατολικοῦ αἰτώματος τοῦ Παρθενώνα, ὅπως ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν E. Harrison⁵⁵. Ἐκεῖ, τὸ θεϊκὸ σύμπλεγμα «could best express the turmoil of the sea» μέσα στὸν γενικὸ κυματισμὸ τῶν μορφῶν τοῦ αἰτώματος⁵⁶.

46. Βλ. παράλληλα τὶς λεπτὲς ἀνάγλυφες γραμμικὲς πτυχώσεις τοῦ χιτῶνα τῆς Νηρηίδας, P. Jacobstahl, *Die melischen Reliefs* (1931) 41, ἀρ. 47. Würzburg, Wagner Mus. Inv. H 3089 (πίν. 23).

47. Ἐδῶ σὲ ἐντελῶς σχηματικὴ ἀπόδοση, βλ. καὶ σχετικὰ δείγματα LIMC VI¹ (1992) σ. 829 κέ. s.v. *Nereus* (Maria Pipili) ἀρ. 63* – «Epinetron fr. Attic bf. Athens, Agora Mus. P. 10036» ... «Early 5th cent. BC», καὶ ἀρ. 68* – «Kyathos, Bochum Univ. S 487 ... 1st. quarter of 5th cent.».

48. Βλ. E. Bielefeld, *AntPl.* IX (1969) 47 κέ. Neapel, Museo Naz. Romano, Nereiden von Formia: 1) Inv. 145080 (πίν. 25-30), 2) Inv. 145070 (πίν. 31-36), γύρω στὰ 400 π.Χ. Τοῦ ἰδίου, *RM* 76, 1969, 92 κέ. (πίν. 41-43).

49. Τῶν μορφῶν, βλ. ἀκόμη καὶ τὶς γραμμικὲς πτυχὲς τῶν χιτῶνων, E. Bielefeld, *RM* 76, 1969, 96: «... Chitonfalten ...wie zarte dünne Bänder gestaltet u. fast graphisch». *AntPl.* ὅ.π. (πίν. 30).

50. Θέματα τοῦ σώματος τῶν ἱππόκαμπων, *AntPl.* ὅ.π. (σημ. 48) πίν. 28: οἱ ἀποκροσμένες κεφαλὲς τους θὰ ἀκολουθοῦσαν ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο τύπους: τὸν καθ'αυτὸ ἵππειο ἢ αὐτὸν τῆς κεφαλῆς μὲ δρακοντοειδὲς ἢ κροκοδειλοειδὲς σχῆμα, βλ. D. Woysch-Méautis, *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs. De l'époque archaïque à la fin du IVe s. av. J.-C.* (1982) 88 κέ. Σπάνιος εἶναι ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο τύπων κεφαλῆς στὴν ἴδια παράσταση. Βλ. M. Cavalier, *Nouveaux do-*

cuments sur l'art du peintre de Lipari (1976) 32 κέ.: «Lipari, Nécropole. – Lékanè, Tombeau 663» (εἰκ. 21-22 καὶ 23-24): «dernière décade du IVe s. – premières décades du IIIe s.».

51. E. Bielefeld, *RM* 76, 1969, 93 κέ. βλ. διαφορετικὴ χρονολόγηση, B. M. Felletti Maz, *Archeologia Classica* 1, 1949, 64: «Opere eclettiche».

52. E. Bielefeld, *RM* 76, 1969, 102, καὶ *AntPl.* ὅ.π. (σημ. 48) 55: «nordost – peloponnesischer, vielleicht sogar direct in korinthischer Tradition».

53. Βλ. σχετικὰ καὶ K. Rhômaios, *BCH* 80, 1956, 274 κέ.: «Vourvoura de Kynouria - grande péliké... Thétis sur hippocampe» (εἰκ. 1), «des trois ou quatre dernières décades du Ve s. av. J.C.».

54. Νηρηίδας ἢ Ἀμφιτρίτης βλ. S. Lattimore, *The Marine Thiasos in Greek Sculpture* (1976) 28 κέ. (σημ. 2). E. Langlotz, *Die Kunst der Westgriechen* (1963) 97 κέ. (πίν. XX) «Amphitrite auf einem Ketos» – «Nach 150 v. Chr.» Tarent, Mus. Naz. ἀρ. 22429. G. Becatti, *Oreficerie antiche* (1955) 205, ἀρ. 447 a, b. – «Nereide-drago. Da una tomba di Canosa. Primi del III sec. a. C.» (πίν. CXXV).

55. *AJA* 71, 1967, 38 κέ. (πίν. 18, εἰκ. 19): «East pediment blocks 15-17. Poseidon and Amphitrite – Floor after Carpenter».

56. Βλ. αὐτόθι 39, σχετικὰ μὲ τὸ ἀνατολικὸ αἶτωμα: «its figures were joined by continuous waves of movement».

Εικ. 12. Θαλάσσιος ἵππος τοῦ Ποσειδῶνα. Βόρεια πλευρὰ τῆς ζωφόρου τοῦ Βωμοῦ τῆς Περγᾶμου (H. Kähler, *Der Grosse Fries von Pergamon* (1948) πίν. 23 - «Hippokamp aus dem Gespann Poseidons»).

Στὶς σύνθετες, μυθικὲς μορφές, θεϊκὲς καὶ μὴ, τοῦ θαλάσσιου περιβάλλοντος, ποὺ ἀποδίδονται στὴν τέχνη τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ «σκοπαδικοῦ θιάσου»⁵⁷, ἀνιχνεύονται ἀμυδρές, διάσπαρτες συμπτώσεις θεμάτων, σχετικῶν μὲ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τόσο σχηματικὴ εἰκόνα μας. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ μεμονωμένα μοτίβα ποὺ διακρίνονται μέσα ἀπὸ τὶς ἐκφράσεις τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ περγαμηνῆς τέχνης. Ἔτσι, π.χ. καὶ στὴν μορφή τοῦ θαλάσσιου ἵππου⁵⁸ τοῦ Ποσειδῶνα, τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς ζωφόρου (εἰκ. 12) τοῦ βωμοῦ τῆς Περγᾶμου⁵⁹, ὅπου ξεχωρίζει στὸ σωζόμενο σῶμα τοῦ ζώου, ἡ πλατιά, πολλαπλὴ ζώνη ἀπὸ καμπυλόγραμμα πτερύγια, ποὺ θυμίζουν τὴν γραμμικὴ μορφή

57. Βλ. Chr. Picard, *Manuel III* 2 (1948) 673-686, A. Stewart, *Skopas of Paros* (1977) 99 κέ.: «Triton Grimali», Berlin (πίν. 43a, c) – Little Nereid from Ostia» (πίν. 43 b, d). Helbig IV⁴ (1972) ἀρ. 3001. Lattimore ὅ.π. (σημ. 54) 50 κέ. W. Fuchs, *Die Vorbilder der Neuat-tischen Reliefs*, *JdI* 20 Ergh. (1959) 160 κέ. (πίν. 30-32). Helbig III⁴ (1969) ἀρ. 2247. H. Kähler, Seethiasos u. Census. *Die Reliefs aus Santa Croce in Rom*, *Mon. Artis Rom.* (1966) 9 κέ. A. Giuliano, *Museo Naz. Romano*, *Le Sculture I*, 1 (1979) 255 κέ. ἀρ. 159.

58. Βλ. γενικὰ τὴν τυπικὴ μορφολογία τοῦ ὀφιό-σχημου φολιδωτοῦ σώματος τοῦ ζώου (ἄξονικὴ ζώνη, πτερύγια, σχῆμα κατάληξης, τῆς διχαλωτῆς οὐρᾶς).

59. Μακρινὴ σχέση: H. Kähler, *Der Grosse Fries von Pergamon* (1948) 35 κέ. καὶ 46 (πίν. 23): «Nordfries Hippokamp aus dem Gespann Poseidons». E. Walter - Karydi, *JdI* 106, 1991, 253 κέ.: «Hippokampwagen in den Kamp» (εἰκ. 4). F. Queyrel, *L'Autel de Pergame. Images et Pouvoir en Grèce d'Asie* (2005) 46 (εἰκ. 29) καὶ 68 κέ. (εἰκ. 63). «Frise Nord de la Gigantomachie».

τῶν περυγίων τοῦ θαλάσσιου ἵππου μας. Μὲ τὴν ζωηρὰ κινημένη ἀπόδοση⁶⁰ τῶν ἰχθυόμορφων αὐτῶν σχημάτων, τῶν τόσο ἀγαπητῶν στὴν ἑλληνιστικὴ τέχνη, διαμορφώνεται ἐξελικτικὰ μία «παιγνιώδους»⁶¹ φαντασίας εἰκονογράφηση, χαρακτηριστικὴ τῆς ὕστερο-ελληνιστικῆς περιόδου.

Τὴν παράσταση ἀπαγωγῆς τοῦ ἀγγείου μας (σχετικῆς μὲ συγγενὴ θέματα θεϊκῆς, ἐρωτικῆς καταδίωξης)⁶², διακρίνει, παράλληλα, ἓνας «δαίμονικος» χαρακτήρας, μὲ τὴν παρουσία τοῦ θαλάσσιου ἵππου τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τὴν (σύμφωνα μὲ τὴν παλιότερη εἰκονογραφικὴ τάση) ἀπεικόνιση ἀνάλογων μορφῶν⁶³. Στὰ φανταστικὰ αὐτὰ θαλάσσια ὄντα ἀποδόθηκε ἐσχατολογικὴ σημασία⁶⁴, συμβολισμοῦ τοῦ ταξιδιοῦ τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν αἰωνιότητα καὶ τὴν νῆσο τῶν Μακάρων, θεωρήθηκαν ὅμως καὶ σύμβολα ἀδιατάρακτης εὐτυχίας τῆς ζωῆς⁶⁵. Ἡ εἰκόνα μας, παρὰ τὴν σχηματικὴ ὄψη της, χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύναμη καὶ ἰδιαιτερότητα ἀπόδοσης τοῦ θέματος· τέτοια ἔχνη διαφαίνονται καὶ γενικὰ μέσα στὸν ὕστερο μελανόμορφο ρυθμὸ. Ἀκόμη καὶ ἂν πρόκειται γιὰ ἄμεση, μᾶλλον αὐθόρμητη δημιουργία, ὁ τεχνίτης δὲν περιορίζεται στὴν καθαρὰ διακοσμητικὴ πρόθεση, ἀλλὰ ἐπιλέγει στὴν σύνθεσή του αὐτὴ, μιᾶς πλατιᾶς μυθολογικῆς παράστασης, χαρακτηριστικά, ἐπὶ μέρους, πρότυπα τῆς μελανόμορφης τεχνοτροπίας⁶⁶. Τόσο ὅμως ἡ σπανιότητα τῆς σκηνῆς, ὅσο καὶ ἡ κάποια μνημειακὴ ἀπόχρωση τῆς σύνθεσης, εἶναι στοιχεῖα ποὺ ἀντιβαίνουν στὴν ἀπλότητα καὶ τὴν χαμηλὴ ζωγραφικὴ ποιότητα ποὺ σημειώσαμε, προσδίδοντας ἔτσι στὴν εἰκόνα ἰδιαίτερη σημασία.

Τελικὰ, τὸ ἀποσπασματικὸ αὐτὸ ταφικὸ κτέρισμα διασώζει τὴν μαρτυρία μίας μοναδικῆς (ὅπως φαίνεται) μυθικῆς - ἐπικῆς σκηνῆς, ὅπου τὰ ἀρχαῖα θεματικὰ στοιχεῖα συνδυάζονται, ἐδῶ, μὲ ξεχωριστὸ τρόπο. Ἄν καὶ ἐλλειπτικὴ, ἡ διακόσμηση τῆς φθιωτικῆς κύλικας ὑποβάλλει ἀκόμη ὀρισμένες νύξεις σχετικῆς μὲ τὴν ἀττικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πελοποννησιακὴ εἰκονογραφία.

ΕΛΛΗΑΝΝΑ Γ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

60. Ὅπως καὶ στὴν σύνθεση τῆς ζωφόρου τοῦ περιγυμνασίου βωμοῦ, μὲ τὴν συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενη εἰκόνα τῶν ὀφιοειδῶν, φολιδωτῶν, ἔντονα ἐλισσόμενων σωμάτων.

61. Βλ. Fuchs ὅ.π. (σημ. 57) 160.

62. Βλ. παραπάνω σημ. 27, 28 καὶ Kaempf-Dimitriadou ὅ.π. (σημ. 22) 43 κέ. καὶ 97 κέ. LIMC I¹ (1981) σ. 742 κέ. s.v. *Amymon* (Erica Simon), ἀρ. 18, 19. Ellen D. Reeder, *Pandora*, Walters Art Gallery, *Pandora's Box, Exhib.* (1995) 352 κέ. The Catalogue (ἀρ. 111-116).

63. Ποὺ ἀνάγονται στὴν ἐπίδραση τῆς ἀνατολικῆς τέχνης, βλ. F. Poulsen, *Der Orient u. die Frühgriechische Kunst* (1912) 109 κέ. E. Buschor, *AM* 47, 1922, 53 κέ.: «Die Überfülle von Figuren die im VII Jahrhundert, dem "Jahrhundert der Phantasie", geschaffen wird»,

(πίν. V), βλ. π.χ. K. Schefold, *Götter u. Heldensagen der Griechen in der Früh- u. Hocharchaischen Kunst* (1993) 199 (εἰκ. 199) – «Lakonische Schale aus Cerveri. Typhonmaler, um 570».

64. Βλ. B. Neutsch, *RM* 68, 1961, 157 κέ. (σημ. 38) (πίν. 69, 2 καὶ 72, 1): «heroisierten Toten ... der nun auf den Reise im Jenseits gezeigt wird». – «Heros auf Triton liegend» (πίν. 69,1). E. Langlotz, *Die Kunst der Westgriechen* (1963) 98. Kl. Fittschen, *Untersuchungen zum Beginn der Sagen Darstellungen bei den Griechen* (1969) 109. Woysch-Méautis ὅ.π. (σημ. 50) 89 κέ. Schefold ὅ.π. (σημ. 41) 244 κέ.

65. Βλ. K. Scheford, *AntK* 1, 1958, 3 κέ., καθὼς καὶ μυθικοὶ ὁδηγοὶ τῶν θαλάσσιων δρόμων.

66. Ὅπου διακρίνεται καὶ ἡ εὐρηματικότητα τοῦ τεχνίτη.

ΚΥΨΕΛΕΣ ΚΙΝΗΤΗΣ ΚΗΡΗΘΡΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ¹

Εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ πὺς οἱ σύγχρονες κυψέλες ἔλκουν τὴν καταγωγὴν τους ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ μελισσοκόφωνα κινήτης κηρήθρας, τὰ ὁποῖα καταγράφηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς Jacob Spon² καὶ George Wheler³, ποὺ τὰ συνάντησαν στὴ μονὴ Καισαριανῆς. Τὰ κοφίνια αὐτὰ περιέγραψε μισὸν αἰῶνα ἀργότερα καὶ ἓνας περιηγητὴς ὀνόματι Charles Thompson⁴, ὁ ὁποῖος ὥστόσο ἀποδείχθηκε φανταστικὸ πρόσωπο⁵ καὶ ἡ «περιγραφή» του εἶναι στὴν οὐσία ἀντιγραφὴ αὐτῆς τοῦ Wheler⁶. Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὰ ἐν λόγω ἀττικὰ κοφίνια, οἱ ὁποῖες ἀνάγονται στὸ 1795, παραθέτει στὸ βιβλίο του καὶ ὁ W. Ch. Cotton⁷. Σὲ παρόμοιες πλεκτὲς κυψέλες ποὺ ἦταν σὲ χρῆση τὴν ἐποχὴν τοῦ στὴν Κρήτη ἀναφέρθηκε στὰ 1790 καὶ ὁ Λεβαντίνος ἀβὰς

1. Ὅφειλουμε νὰ εὐχαριστήσουμε τὸ Ἰνστιτοῦτο Γεωπονικῶν Ἐπιστημῶν, τὴν Ἑταιρεία Διαφύλαξης Ἀρχαίων Μελισσοκομίας (ΕΔΙΑΜ) καὶ προσωπικὰ τὸν Θανάση Μπίκο, γιὰ τὴ δυνατότητα ποὺ μᾶς ἔδωσαν νὰ μελετήσουμε καὶ νὰ φωτογραφήσουμε τὶς κυψέλες τοῦ «Μουσείου Μελισσοκομίας». Ἐπίσης, τὸν Γιάννη Πρωτοψάλτη, πρόεδρο τοῦ Μελισσοκομικοῦ Συνεταιρισμοῦ Κυθήρων, γιὰ τὴν παραχώρηση πρὸς δημοσίευση φωτογραφίας κυψέλης τοῦ 19ου αἰῶνα, τοὺς παλαιοὺς μελισσοκόμους, γνῶστες τῶν παραδοσιακῶν κυψελῶν κινήτης κηρήθρας, Γιάννη Βλάχο (Μωραΐτικα Κέρκυρας), Ἐπαμεινώνδα Γιακουμῆ (Καρατζᾶς Τροιζηνίας), Γιάννη Γκιώνη (Ψύδρα), Μανώλη Ζυμβραγουδάκη (Χανιά), Εὐάγγελο Θυμαρά (Σπέτσες), Μαρίνο Κατσανεβάκη (Ἀντικύθηρα), Χρήστο Μπέλεξη (Ἀραχναῖο Ἀργολίδας), Βασίλη Μπόγρη (Τροιζήνα), Ἀνδρέα Παγίδα (Ν. Ἐπίδαυρος), Σπύρο Σκαφιδά (Βαρυπατάδες Κέρκυρας), Χρήστο Τόσκα (Ἄγ. Δημήτριος Ἀργολίδας) καὶ Παναγιώτη Χαλδαῖο (Μεσαγρὸς Αἰγίνας) γιὰ τὶς πολὺτιμες πληροφορίες τους καὶ φυσικὰ τὸν ἐπαγγελματίαν μελισσοκόμο Ἰσίδωρο Τσιμίνη καὶ τὴν ἀρχαιολόγο Μαρία Γκουτζαμάνη γιὰ τὸν χρόνο ποὺ ἀφιέρωσαν καὶ τὴν ἀπογοήτευση μελισσοκομίας μὲ ἀντίγραφα ἀρχαίων κάθετων κυψελῶν. Θεμελὲς εὐχαριστίες ὀφείλουμε ἐπίσης στὸν

ἀγγειοπλάστη Παναγιώτη Φουτούγιο, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε, μὲ τὴ βοήθεια τῆς κεραμίστριας Μαρίας Στέφα, τὴν κατασκευὴ τῶν ἀντιγράφων τῶν ἀρχαίων κυψελῶν, ὅπως καὶ στοὺς μελισσοκόμους Χαράλαμπο Κουρκούλη καὶ Mazia Waris ποὺ συνέδραμαν στὴ σύλληψη καὶ τοποθέτηση ἀφεισμῶν στὶς ἐν λόγω κυψέλες. Γιὰ τὴν ἀρωγὴν τοῦ σὲ βιβλιογραφικὸ ζήτημα εὐχαριστοῦμε τέλος τὸν ἀρχαιολόγο τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ Παῦλο Τριανταφυλλίδη.

2. J. Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant* (Lyon 1678) II 224-225.

3. G. Wheler, *A Journey into Greece* (London 1682) 412-413.

4. Ch. Thompson, *The Travels of the Late Charles Thompson Esq* (Reading 1744) I 352-353.

5. T. Spencer, *Fair Greece, Sad Relic: Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*² (New York 1973) 153. Ε. Μήτση, Στὴ σκιά τῶν μνημείων. Ἀρχαιολάτρες καὶ ἀρχαιοσύλοι στὴν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰῶνα, *Σύγχρονα Θέματα* 82, 2003, 64.

6. Γ. Μαυροφρύδης, Σὲ ἀναζήτησι τῆς κινήτης κηρήθρας II. Οἱ «ἑλληνικὲς κυψέλες» στὰ ἔργα περιηγητῶν καὶ ἐρευνητῶν, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 24, 2, 2010, 109.

7. W. Ch. Cotton, *My Bee Book* (London 1848) 105-107.

Della Rocca⁸, ἐνῶ εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ κυψέλες ποὺ περιγράφει μὲ λογοτεχνικὸ τρόπο ὁ Σκωτσέζος μυθιστοριογράφος John Galt⁹ καὶ τὶς ὁποῖες συνάντησε στὸ Πόρτο Χέλι στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, νὰ ἀφοροῦν ἐπίσης σὲ κοφίνια κινητῆς κηρήθρας¹⁰.

Πρόσφατα ἔγινε γνωστὸ πὼς πῆλινες κυψέλες κινητῆς κηρήθρας, παρόμοιες μὲ τὶς παραδοσιακὲς ποὺ καταγράφηκαν τὸν 20ῦ αἰῶνα, ἦταν σὲ χρῆση στὴν ἐνετοκρατούμενη Κρήτη¹¹. Τὶς κυψέλες αὐτὲς περιγράφει λεπτομερῶς στὸ αὐτόγραφο ἀπομνημονεύμα του ὁ Zuanne Papadopoli¹², ἕνας Κρητικὸς ποὺ ἐγκατέλειπε τὸ νησὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση.

Ὁ Angelo Contardi, ὁ ὁποῖος τὸ 1775 μετέφρασε στὰ ἰταλικά τὸ ἔργο τοῦ Ἑγγλέζου Daniel Wildman “A complete guide for the management of bees”, ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ σὲ μιά του ὑποσημείωση¹³ ἔκανε λόγο γιὰ χρῆση κυψελῶν κινητῆς κηρήθρας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες, χωρὶς ὥστόσο νὰ αἰτιολογεῖ αὐτὴν τοῦ τῆ θέσης. Ὁ Della Rocca, γνωρίζοντας τὴν ἄποψη τοῦ Contardi, πιθανολογεῖ κι αὐτὸς πὼς οἱ ἐν λόγω κυψέλες ἦταν γνωστὲς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα¹⁴.

Ἀργότερα ὁ H. M. Fraser, μελετώντας τὰ πορίσματα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴ μέλισσα, κατέληξε στὸ συμπέρασμα πὼς αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ παρατήρηση σὲ κυψέλες μὲ κινητὲς κηρήθρες¹⁵, παρόμοιες μὲ αὐτὲς ποὺ συνάντησαν τὸ 1676 στὴν Ἀττικὴ οἱ συνοδοιπόροι Spon καὶ Wheler. Κατὰ τὸν ἴδιο¹⁶, ἡ ἀναφορὰ σὲ ἀκάπνιστο μέλι ἀπὸ τοὺς Πλίνιο καὶ Στράβωνα παρέχει ἕνα ἀκόμη ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἄποψης πὼς οἱ κυψέλες κινητῆς κηρήθρας ἦταν γνωστὲς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, θεωρώντας βέβαια πὼς μὲ τὶς κυψέλες κινητῆς κηρήθρας εἶναι εὐκολότερη ἡ διενέργεια τρύγου χωρὶς τὴ χρῆση καπνοῦ, γιὰ τὴν παραλαβὴ ἀκάπνιστου μέλιτος¹⁷. Ἐνα τρίτο ἐπιχείρημα βλέπει ὁ Fraser¹⁸ σὲ ἕνα

8. A. Della Rocca, *Traité complet sur les abeilles* (Paris 1790) II 466-467, 498.

9. J. Galt, *Voyages and Travels, in the Years 1809, 1810, and 1811* (London 1812) 382.

10. Ἐπιχειρηματολογία γι' αὐτὸ στὸν Μαυροφρύδη ὅ.π. (σημ. 6) 110.

11. H. V. Harissis, G. Mavrofridis, A 17th century testimony on the use of ceramic top-bar hives, *Bee World* 89, 3, 2012, 56-57. X. B. Χαρίσης, Γ. Μαυροφρύδης, Κυψέλες κινητῆς κηρήθρας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ἡ μαρτυρία τοῦ Zuanne Papadopoli, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 26, 4, 2012, 270-273.

12. Z. Papadopoli, *L'occio (Time of leisure). Memoirs of seventeenth-century Crete* (Venice 2007) 188-189.

13. A. Contardi, *Guida sicura pel governo delle api, di Daniele Wildman, colle annotazioni di Angelo Contardi* (Cremona 1775) 16-17, σημ. 12.

14. Della Rocca ὅ.π. (σημ. 8) 465, 498.

15. H. M. Fraser, *Beekeeping in Antiquity*² (London 1951) 17-18, 94.

16. Αὐτόθι 105.

17. Δὲν εἶναι ἰδιαίτερα πιθανὸ ὥστόσο ἡ παραγωγή ἀκάπνιστου μέλιτος νὰ προερχόταν ἀπὸ κάθετες κυψέλες κινητῆς κηρήθρας. Τὰ ἐξαιρετικὰ μικρὰ προεκτάματα (δακτύλιοι ἐπέκτασης) τῶν ὀριζόντιων πῆλινων κυψελῶν τῆς Ἀττικῆς, ἀλλὰ καὶ ἄλλων περιοχῶν, φαίνεται πὼς σχετίζονται ἀκριβῶς μὲ τὴν παραγωγή ἄκαπνου μέλιτος. Γιὰ τὴν πιθανότητα αὐτὴ πρῶτοι ἔγραψαν οἱ J. E. Jones, A. J. Graham, L. H. Sackett, An Attic country house below the Cave of Pan at Vari, *BSA* 68, 1973, 412, 448. Ἐπίσης: J. E. Jones, Ancient beehives at Thorikos: Combed pots from the Velatouri, στὸ *Thorikos IX*, 1977/1982 (Gent 1990) 69-70. Νεότερη μελέτη ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἀκάπνιστο μέλι μὲ πρόσθετα ἐπιχειρήματα ὅπου ἐξετάζεται καὶ ἡ περίπτωση τῶν κυψελῶν κινητῆς κηρήθρας: Γ. Μαυροφρύδης, Τὸ ἀκάπνιστο μέλι, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 23, 3, 2009, 200-204. Τοῦ ἰδίου, Τὸ «ἄκαπνον μέλι», στὸ *6ο Πανελλήνιο Συνέδριο Μελισσοθεραπείας* (Μαρούσι 2009) 14.

18. Fraser ὅ.π. (σημ. 15) 93-94.

χωρίο τοῦ Δημοκρίτου, ποὺ ἀπαντᾷ στὰ *Γεωπονικά*, στὸ ὁποῖο γίνεται λόγος γιὰ τὸν τρόπο θανάτωσης τῶν κηφήνων ἀφοῦ ὁ μελισσοκόμος καταβρέξει «τὰ πώματα τῶν ἀγ-
γείων ἔνδοθεν»¹⁹. Αὐτὸ σημαίνει, πάντα κατὰ τὸν Fraser, χρῆση κάθετων κυψελῶν, κατα-
σκευασμένων ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνοίγουν ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος²⁰. Προχωρώντας
περαιτέρω, θεωρεῖ πὼς οἱ κυψέλες αὐτὲς θὰ ἐπέτρεπαν τὴν παρατήρηση τοῦ μελισσιοῦ μὲ
τὴ χρῆση φυσικὰ κινητῶν κηρήθρων.

Μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Fraser ἀρκετοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ συμφώνησαν ἢ ὑπέθεσαν, ἀνεξάρ-
τητα ἀπὸ τὸν ἴδιο, πὼς οἱ κυψέλες κινητῆς κηρήθρας ἦταν γνωστὲς στὴν ἀρχαία
Ἑλλάδα²¹.

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παραπάνω ἄποψη, οἱ Jones, Graham καὶ Sackett συμπέραναν πὼς
δὲν εἶναι ἀνέφικτο τὰ πορίσματα τοῦ μεγάλου Σταγειρίτη γιὰ τὴ μέλισσα νὰ προέρχονται
ἀπὸ προσεκτικὴ παρατήρηση σὲ ὀριζόντιες «πρωτόγονες» κυψέλες²². Ὁ Α. J. Graham
μάλιστα, στὴ μελέτη του γιὰ τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς κυψέλες, ἰσχυρίζεται, βασιζόμενος
κυρίως στὴν ἀπουσία ἀναφορῶν σὲ κυψέλες κινητῆς κηρήθρας στοὺς ἀρχαίους συγγρα-
φεῖς, πὼς οἱ κυψέλες στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἦταν ὅλες «πρωτόγονου τύπου μὲ σταθερὲς
κηρήθρες»²³.

Στὶς ἀνασκαφὲς ποὺ διενεργήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν
στὴν Ἰσθμίᾳ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1954 ἓνα πῆλινο καδόσχημο ἀγγεῖο, τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ θεω-
ρήθηκε κινητὸς ληνός. Λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ Χρυσούλα Καρδαρᾶ ταύτισε τὸ ἐν λόγω

19. *Γεωπονικά* ΙΕ 9.

20. Κατὰ τὴ γνώμη μας δὲν εἶναι σαφὲς πὼς στὸ ἐν λόγω χωρίο γίνεται λόγος γιὰ κάθετου τύπου κυψέ-
λες. Ἡ περιγραφὴ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἀφορᾷ
καὶ σὲ πῆλινες ὀριζόντιες (μονόστομες) κυψέλες.

21. P. Georgandas, *The forerunner of the modern
hive*, *Bee World* 38, 11, 1957, 286. F. Ruttner, *Minoi-
sche und Altgriechische Imkertechnik auf Kreta*, στὸ
Bienenmuseum und Geschichte der Bienenzucht,
Internationales Symposium über Bienenwirtschaft
(Bukarest 1979) 229. M. Ifantidis, *The movable-nest
hive: A possible forerunner to the movable-comp hive*,
Bee World 64, 2, 1983, 79, 86. Br. Adam, *In Search of
the Best Strains of Bees* (Hamilton 1983) 79. Θ. Μπί-
κος, *Κινητὴ κηρήθρα*, στὸ *ΣΤ' Τριήμερο Ἑργασίας: Ἡ
μέλισσα καὶ τὰ προϊόντα της* (Ἀθήνα 2000) 285-287.

22. Jones, Graham, Sackett ὅ.π. (σημ. 17) 405-408.

23. A. J. Graham, *Beehives from ancient Greece*,
Bee World 72, 1, 1975, 75. Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ
σημειώσουμε πὼς ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία δὲν
μᾶς παρέχει πληροφορίες ἀναφορικὰ μὲ τοὺς τύπους
τῶν κυψελῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὴν Ἑλλάδα
καὶ ὁ Graham ἐξετάζει ἀποκλειστικὰ τὶς πληροφορίες
γιὰ τοὺς τύπους τῶν κυψελῶν ποὺ ἀπαντοῦν σὲ Λατί-
νους συγγραφεῖς. Σύμφωνα ὥστόσο μὲ νεότερη ἔρευ-

να, οἱ Λατίνοι συγγραφεῖς φαίνεται πὼς δὲν γνώρι-
ζαν τὶς μελισσοκομικὲς πρακτικὲς ποὺ ἀκολουθοῦν-
ταν στὴν Ἑλλάδα. Ἀπόδειξη γι' αὐτὸ ἡ ἀπουσία στοι-
χείων τόσο γιὰ τὶς μονόστομες ὀριζόντιες κυψέλες μὲ
τὰ μικρὰ προεκτάματα (δακτύλιοι ἐπέκτασης) ποὺ
ἀνακαλύπτονται κατὰ κόρον ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ
σκαπάνη, ὅσο καὶ γιὰ τὶς κάθετες κυψέλες ἢ γιὰ τὰ
πώματα μὲ ὁπὲς γιὰ προστασία τῶν μελισσῶν ἀπὸ τὶς
ἐπιθέσεις τῆς *Vespa orientalis*. Βλ. Γ. Μαυροφρύδη, Ἡ
μελισσοκομία στὸν ρωμαϊκὸ κόσμο, *Μελισσοκομικὴ
Ἐπιθεώρηση* 25, 4, 2011, 269-270. Τοῦ ἰδίου, Ἑλληνι-
στικὰ πώματα κυψελῶν γιὰ προστασία τῶν μελισσῶν
ἀπὸ τὴ *Vespa orientalis*, στὸ *Θ' Διεθνὲς Ἐπιστημονικὴ
Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Θεσσα-
λονίκη 2012* (ὑπὸ ἔκδοση). Οἱ Ρωμαῖοι ἐξάλλου πι-
στεύεται πὼς ἐπηρεάστηκαν ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἄσκη-
ση τῆς μελισσοκομίας ἀπὸ τὴ Β. Ἀφρικὴ καὶ τὴν Ἰσπα-
νία: E. Crane, *Beekeeping in the world of ancient Rome*,
Bee World 75, 3, 1994, 132. Τῆς ἰδίας, *The development
of hive beekeeping in the Mediterranean region during
Antiquity*, στὸ *ΣΤ' Τριήμερο Ἑργασίας: Ἡ μέλισσα
καὶ τὰ προϊόντα της* (Ἀθήνα 2000) 443, Τῆς ἰδίας, *The
transmission of beekeeping round the ancient Mediter-
ranean*, στὸ *Eva Crane Bee Scientist* (Cardiff 2008) 35-
36. Μαυροφρύδης, Ἡ μελισσοκομία ὅ.π. 271.

άγγειο, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα καὶ τὸ ὁποῖο φέρει ὀρθογώνια ὀπὴ κοντὰ στὸν πυθμένα, δύο ὀριζόντιες λαβές καὶ τὴν ἐπιγραφή ΟΡΕΣΤΑΔΑ πλησίον τοῦ χεῖλους του, μὲ κυψέλη κάθετου τύπου²⁴. Ἡ ταύτιση βασίστηκε στὶς ἐγκαράξεις ποὺ ἀπαντοῦν στὸ ἐσωτερικὸ του, οἱ ὁποῖες θεωροῦνται χαρακτηριστικὸ τῶν ἀρχαίων κυψελῶν καὶ στὴν ὀρθογώνια ὀπὴ πλησίον τῆς ἐπίπεδης βάσης του, ποὺ χρησιμεύει γιὰ εἴσοδο τῶν μελισσῶν.

Στὴ συνέχεια ὅμως ἡ Καρδαρά, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ μᾶλλον τῆς εἰδικοῦ περὶ τὴ μελισσοκομία Πηνελόπης Παπαδοπούλου, ἄλλαξε γνώμη. Ἔτσι, σὲ νεότερο ἄρθρο ποὺ ὑπογράφεται καὶ ἀπὸ τὶς δύο, ἀπαντᾷ ἡ ἄποψη πὼς τὸ ἐν λόγω άγγειο εἶναι μικρό, διαθέτει χοντρά τοιχώματα καὶ εἶναι σχετικὰ βαρὺ γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦνταν ὡς κυψέλη. Ἀμφισβητώντας μάλιστα τὴν ἐργασία τοῦ συντηρητῆ, καταλογίζοντάς του αὐθαίρετη ἀποκατάσταση τῆς ὀπῆς, ἔτσι ὥστε νὰ προσομοιάζει σὲ εἴσοδο κυψέλης, καταλήγουν πὼς τὸ άγγειο χρησιμοποιοῦνταν μᾶλλον ὡς κλεψύδρα²⁵.

Ἡ ἐρευνήτρια τῆς ἱστορίας τῆς μελισσοκομίας Eva Crane ἀσχολήθηκε ἐπίσης μὲ τὸ θέμα καὶ γνωρίζοντας τὶς ἀπόψεις τῶν Παπαδοπούλου καὶ Καρδαρά πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή τους συντάσσεται μ' αὐτές, θεωρώντας πὼς ὁ ὄγκος τοῦ άγγείου, ποὺ τὸν ὑπολογίζει στὰ 17 λίτρα, εἶναι πολὺ μικρός, «λιγότερος τοῦ μισοῦ τῶν παραδοσιακῶν κυψελῶν τῆς Κρήτης» ποὺ ἔχει ὑπόψη της, γιὰ νὰ εἶναι κυψέλη²⁶. Λίγο ἀργότερα, στὴν κοινὴ τους μελέτη γιὰ τὶς κυψέλες τοῦ ἀρχαίου κόσμου, οἱ Crane καὶ Graham κατέταξαν τὴν «Ὀρεστάδα» στὰ «εὐρήματα ποὺ λανθασμένα ἐρμηνεύτηκαν ὡς κυψέλες»²⁷, ἐπαναλαμβάνοντας τὰ ἐπιχειρήματα περὶ μικροῦ μεγέθους καὶ αὐθαίρετης δημιουργίας τῆς εἰσόδου. Τὰ ἴδια ἀναφέρει ἡ Crane καὶ σὲ νεότερο ἔργο της²⁸, ἐνῶ καὶ σὲ ἄλλες της μελέτες θεωρεῖ πὼς οἱ κυψέλες μὲ κινητὲς κηρήθρες ἦταν ἄγνωστες στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα²⁹.

Ἐξετάζοντας τὸ ἐπιχείρημα τοῦ μικροῦ ὄγκου τῆς κυψέλης «Ὀρεστάδα» καὶ τῆς ἀδυναμίας, ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, νὰ ἔπαιξε τὸν ρόλο ἀνάστομης κυψέλης, ἔχουμε νὰ σημειώσουμε πὼς τὰ «17 λίτρα ἢ λιγότερο» χωρητικότητας ποὺ ἀναφέρει ἡ Crane γιὰ τὸ άγγειο καὶ ποὺ σύμφωνα μὲ τοὺς δικούς μας ὑπολογισμοὺς εἶναι σχεδὸν 18 (±17,94), χωρὶς βέβαια νὰ ἔχει στὴν πράξη ἡ διαφορὰ αὐτὴ κάποια σημασία, δὲν εἶναι μικρὸς χώρος γιὰ ἓνα μελίσσι. Ἡ ἴδια ἡ Crane, σὲ προγενέστερο ἄρθρο της γιὰ τὴ μορφὴ, τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν ἀναγνώριση τῶν παραδοσιακῶν κυψελῶν, ἀναφέρει πὼς «ὅποιαδήποτε χωρητικότητα μεταξὺ 10 καὶ 90 λίτρων φαίνεται νὰ εἶναι κατάλληλη γιὰ μιὰ κυψέλη χωρὶς προέκταμα»³⁰. Στὴ συλλογὴ τῆς International Bee Research Association ὑπάρχει ἐπίστομο κοφίνι μὲ χωρητικὸτητα 12 λίτρων, καθὼς καὶ δύο ὀριζόντιες κυψέλες ἀπὸ τὴν Ἀφρικὴ

24. Chr. Kardara, Dyeing and weaving works at Isthmia, *AJA* 65, 2, 1961, 264-265.

25. Χρ. Καρδαρά - Π. Παπαδοπούλου, Ὁ ἀμφορεὺς Ὀρεστάδα (Ἀναθεώρησις), *ΑΕ* 1984, 1-4.

26. E. Crane, *The Archaeology of Beekeeping* (London 1983) 201-202.

27. E. Crane, A. J. Graham, Bee hives of the ancient world 2, *Bee World* 66, 3, 1985, 160-161.

28. E. Crane, *The World History of Beekeeping and Honey Hunting* (London 1999) 398.

29. E. Crane, Recent research on the world history of beekeeping, *Bee World* 80, 4, 1999, 175. Τῆς ἰδίας, *The development* ὁ.π. (σημ. 23) 441.

30. E. Crane, The shape, construction and identification of traditional hives, *Bee World* 58, 2, 1977, 127.

με όγκο στα 19 και 20 λίτρα³¹. Τα επίστομα κοφίνια των όρεινων της Χαλκιδικής και της Θάσου διέθεταν χωρητικότητα 22 περίπου λίτρων³². Ο όγκος των επίστομων βεργοκόφινων που χρησιμοποιούνταν στην Ουαλία υπολογίζεται μεταξύ 10 και 20 λίτρα³³, ενώ παρόμοιες κυψέλες στην Ίρλανδία καταγράφηκαν με χωρητικότητα 18 λίτρων³⁴. Σύμφωνα με μελέτη για το μέγεθος των παραδοσιακών κυψελών, μαροκινές κυψέλες εμφανίζονται να έχουν μέση χωρητικότητα $20,2 \pm 4,1$ λίτρα³⁵. Ο όγκος των τοπικών όριζόντιων κυψελών του Νίγηρα κυμαίνεται μεταξύ 10 και 20 λίτρα³⁶, ενώ μια μοναδικού σχήματος κάθετη πήλινη κυψέλη (σταθερής κηρήθρας) που χρησιμοποιούσαν Πομάκοι στην έλληνική Ροδόπη εμφανίζει χωρητικότητα μικρότερη των 15 λίτρων³⁷. Στη φύση τέλος έχουν καταγραφεί φωλιές άγριων μελισσιών με χωρητικότητα 10 μόλις λίτρων³⁸. Βέβαια, τα παραπάνω παραδείγματα δεν αφορούν ανάστομες (άνοιγόμενες από το άνω μέρος) κυψέλες, αν και δεν αντιλαμβανόμαστε γιατί μια επίστομη (άνοικτη στη βάση) ή όριζόντια κυψέλη μπορεί να λειτουργήσει ως τέτοια με χωρητικότητα από 10 ή 12 λίτρα, ενώ μια ανάστομη όχι.

Μελετώντας τις κυψέλες του «Μουσείου Μελισσοκομίας» στο Ίνστιτούτο Γεωπονικών Επιστημών, διαπιστώσαμε πώς υπάρχουν εθνογραφικά παράλληλα της «Όρεστάδα», προερχόμενα μάλιστα από κοντινή σχετικά περιοχή ως προς την Ίσθμια, με χωρητικότητα που ξεκινά από τα 15 περίπου λίτρα. Αναφερόμαστε στα άμφιστομα (άνοικτα στη βάση και άνοιγόμενα στην άνω πλευρά) κοφίνια κινητής κηρήθρας από την περιοχή του Πάρωννα (είκ. 1), που είναι παρόμοια σε σχήμα με το άγγείο της Ίσθμιας. Ο όγκος των τριών κοφινιών του Πάρωννα που εκτίθενται στο μουσείο είναι σχεδόν 15 ($\pm 14,63$), λιγότερο από 20 ($\pm 19,74$) και 21 ($\pm 21,09$) λίτρα, είναι δηλαδή μικρότερος ή ελαφρώς μεγαλύτερος από αυτόν της «Όρεστάδα».

Παρόμοιες της κυψέλης «Όρεστάδα» είναι βέβαια και οι πήλινες παραδοσιακές κυψέλες κινητής κηρήθρας: τά «βρασκιὰ» της Κρήτης³⁹ (είκ. 2) και τά «ύψελια» της Κέας

31. Αὐτόθι 126.

32. Α. Τυπάλδος-Ξυδιάς, *Ἡ νομαδική μελισσοκομία ἐν Ἑλλάδι* (Ἀθήναι 1927) 21, 33.

33. E. Crane, P. Walker, Evidence on Welsh beekeeping in the past, *Folk Life* 23, 1984-85, 31.

34. E. Crane, P. Walker, Irish beekeeping in the past, *Ulster Folklife* 44, 1998, 52.

35. H. Pechhaker, E. Hüttinger, K. Dippelreiter, K. Shrestha, The size of traditional beehives, στο *4th Asian Apicultural Association Conference* (New Delhi 2000) 132-133. H. Pechhaker, S. R. Joshi, A. Chatt, Traditional beekeeping in rural areas: a comparison between *Apis cerana* beekeeping in Nepal and *Apis mellifera* beekeeping in Morocco, *Bee World* 82, 2, 2001, 101.

36. H. Himsel, Traditional beekeeping in the Republic of Niger, *Bee World* 72, 1, 1991, 24.

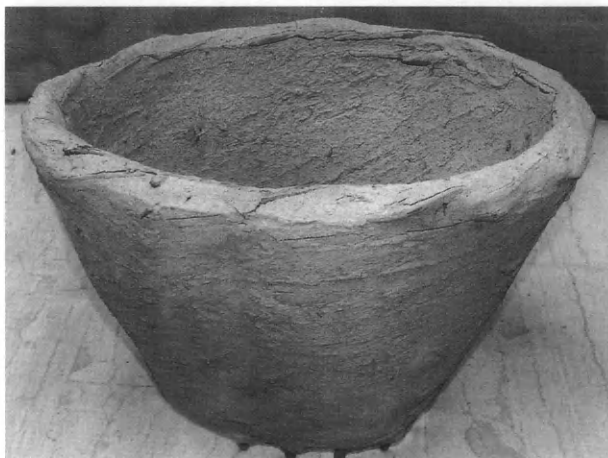
37. Γ. Μαυροφρύδης, Ἡ μελισσοκομία των Πομά-

κων της Ροδόπης, *Μελισσοκομική Επιθεώρηση* 23, 5, 2009, 347-348.

38. T. D. Seeley, R. A. Morse, The nest of the honey bee (*Apis mellifera* L.), *Insectes Sociaux* 23, 4, 502.

39. Για τά «βρασκιὰ» κυρίως: Ruttner, Minoische ö.π. (σημ. 21) 220-222. Τοῦ ἰδίου, *Evolution historique de la ruche* (Bucarest 1979) 10, 12. Ch. Zymbragoudakis, The bee and beekeeping of Crete, *Apiacta* 3, 1979, 135-136. Γ. Μαυρογένης, Μελισσοκομική τεχνική της μινωικής και της αρχαίας ελληνικής εποχής στο νησί της Κρήτης, *Μελισσοκομική Ἑλλάς* 29, 367, 1979, 20-21. Χρ. Βαλιάνος, Μ. Παδουβά, *Τὰ κρητικά ἀγγεία* (Ἀθήνα 1986) 33, 68. E. Crane, *The World History* ö.π. (σημ. 28) 396-397. Th. Bikos, E. Rammou, Les ruches de la Mer Egée, στο *4me Colloque sur l'Apiculture Traditionnelle* (Fontan 2000) 23. Ἐπίσης Γ. Μαυροφρύδης, Μελισσοκομία με κινητὲς κηρήθρες. Μία διαχρονική πρακτική με ἀρχαῖες καταβολές, στο *3ο Ἐπι-*

Εικ. 1. Ἀμφίστομο μελισσοκόφιο ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Πάρωνα (Μουσεῖο Μελισσοκομίας Ι.Γ.Ε.).

Εικ. 2. Τὸ κρητικὸ «βρασκι» ἢ «φρασκι» (Μουσεῖο μελισσοκομίας Ι.Γ.Ε.).

(εἰκ. 3)⁴⁰, καθὼς καὶ μιὰ μοναδικὴ κυψέλη ἀπὸ τὰ Κύθηρα⁴¹, ἡ ὁποία φέρει ἐγγράρακτη τὴ χρονολογία 1875 (εἰκ. 4). Ἐκτὸς αὐτῶν, κοφίνια κινητῆς κηρήθρας – ἀνάστομα καὶ ἀμφίστομα – ἀπαντοῦσαν ἕως πρόσφατα στὴ δυτικὴ Κρήτη, τὰ Κύθηρα, σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο, στὴν Ἀττικὴ, στὰ νησιὰ τοῦ Σαρωνικοῦ καὶ στὴν Κέα⁴².

Ἡ συνέχιση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στὴν Ἰσθμία ὁδήγησε τοὺς ἐρευνητὲς σὲ νέα συμπεράσματα. Ἐγκαταλείφθηκαν οἱ παλαιότερες ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὶς ἀσχολίες τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ «Ράχη» στὸν λόφο πάνω ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα καὶ πλέον εἶναι σαφὲς πῶς οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνταν κυρίως μὲ τὴν παραγωγὴ ἐλαιολάδου καὶ τὴ

στημονικὸ Συνέδριο Μελισσοκομίας (Θεσσαλονίκη 2007) 134-135, ὅπου καὶ πρόσθετη βιβλιογραφία. Γιὰ τὶς κρητικὲς αὐτὲς κυψέλες τὸν 17ο αἰ.: Χαρίσης, Μαυροφρύδης, Κυψέλες ὅ.π. (σημ. 11) 271.

40. N. Nicolaidis, Facts about beekeeping in Greece. *Bee World* 36, 8, 1955, 146. Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικὲς καταγραφές, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 13, 1, 1999, 5-7. Αἰκ. Ράμμου, Θ. Μπίκος, Ἡ Ἑλλάδα τῆς μελισσοκομίας. Τρία χρόνια μελισσοκομικῶν καταγραφῶν, στὸ ΣΤ' Τριήμερο Ἑργασίας: Ἡ μέλισσα καὶ τὰ προϊόντα της (Ἀθήνα 2000) 424-425. Th. Bikos, E. Rammou, Beehives of the Aegean islands, *Bee World* 83, 1, 2002, 9. Μαυροφρύδης, Μελισσοκομία μὲ κινητὲς ὅ.π. (σημ. 39) 135.

41. Γ. Μαυροφρύδης, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν παραδοσιακὴ μελισσοκομία τῶν Κυθήρων καὶ Ἀντικυθή-

ρων, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 21, 3, 2007, 161.

42. Μαυροφρύδης, Μελισσοκομία μὲ κινητὲς ὅ.π. (σημ. 39) 137-138, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὑπάρχουν καὶ νεότερα στοιχεῖα, ἀπὸ ἔρευνα πεδίου, γιὰ τὴ χρῆση παρόμοιων παραδοσιακῶν κυψελῶν στὰ νησιὰ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, στὴν Ἀργολίδα καὶ στὴν Τροιζηνία: Γ. Μαυροφρύδης, Σὲ ἀναζήτησι τῆς κινητῆς κηρήθρας. Νῆσοι Ἀργοσαρωνικοῦ, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 22, 3, 2008, 166-170. Τοῦ ἰδίου, Σὲ ἀναζήτησι τῆς κινητῆς κηρήθρας III. Ἀργολίδα, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 24, 5, 2010, 348-352. Τοῦ ἰδίου, Σὲ ἀναζήτησι τῆς κινητῆς κηρήθρας IV. Τροιζηνία, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 24, 6, 2010, 428-431. Τοῦ ἰδίου, Τὰ κοφίνια κινητῆς κηρήθρας, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 26, 3, 2012, 174-178.

Εικ. 3. Τό «ύψέλι» της Κέας (Μουσείο Μελισσοκομίας Ι.Γ.Ε.).

Εικ. 4. Πήλινη κυψέλη από τὰ Κύθηρα (φωτ. Ι. Πρωτοψάλτη).

μελισσοκομία⁴³. Στην περιοχή ανακαλύφθηκαν και άλλες κυψέλες, που προσομοιάζουν στην «Όρεστάδα», δεν φέρουν όμως λαβές. Τέσσερις συνολικά κυψέλες του τύπου αυτού, χρονολογούμενες επίσης στην έλληνιστική εποχή, έχουν συναρμοσθεί, ενώ έχει βρεθεί και ένα πλήθος θραυσμάτων, μεταξύ των οποίων και βάσεις που φέρουν όπες – εισόδους μελισσών⁴⁴. Όσον αφορά τη χρονολόγηση των θραυσμάτων, τα παλαιότερα είναι ελληνιστικών χρόνων και τα νεότερα ανήκουν στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο⁴⁵. Στο άγγείο με την επιγραφή «Όρεστάδα» διαπιστώθηκε, ύστερα από προσεκτική μελέτη, πως ή όπη πλησίον της βάσης του είχε όντως το σχήμα που της προσέδωσε ο συντηρητής και έτσι δεν τίθεται θέμα αυθαιρεσίας σχετικά με τις διαστάσεις και το σχήμα της εισόδου⁴⁶.

Το έπιχειρημα των χοντρών τοιχωμάτων και κατά συνέπεια αύξημένου βάρους του αγγείου, που χρησιμοποιήθηκε από τις Καρδαρά και Παπαδοπούλου στην προσπάθειά τους να αποδείξουν πως ή «Όρεστάδα» δεν ήταν κυψέλη, συνηγορεί κατά την άποψή μας ακριβώς στο αντίθετο. Τα χοντρά τοιχώματα σημαίνουν γερή κατασκευή, απαραίτητη σε μια κυψέλη, ενώ οι χοντρές όριζόντιες λαβές επέτρεπαν τη μεταφορά της και από δύο (αν χρειαζόταν) άτομα.

43. V. R. Anderson-Stojanovic, J. Stevens, *The University of Chicago excavations at Isthmia, the Rachi settlement, Report on the 2005 Season*, διαθέσιμο στο <http://humanities.uchicago.edu/orgs/isthmia/publications/2005report.html>.

44. V. R. Anderson-Stojanovic, J. E. Jones, Ancient beehives from Isthmia, *Hesperia* 71, 4, 2002, 349-351.

45. Αυτόθι 364.

46. Αυτόθι 350.

Ἡ ἐργαστηριακὴ ἀνάλυση ποὺ πραγματοποιήθηκε στὰ ἀγγεῖα τῆς Ἰσθμίας ἐντόπισε τὴν ὑπαρξὴ ὑπολεμμάτων κεραιοῦ⁴⁷, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ταύτιση τῶν ἀγγείων αὐτῶν μὲ κυψέλες.

Στὸν ἴδιο τύπο κάθετης κυψέλης μὲ αὐτὸν τῆς Ἰσθμίας φαίνεται πὼς ἀνήκουν καὶ ὀρισμένα θραύσματα κυψελῶν, ἐλληνιστικῆς μᾶλλον ἐποχῆς, ποὺ ἀνακαλύφθηκαν στὸ Ἀγαθονήσι⁴⁸. Ἐπίσης, ὀρισμένα τμήματα ἀγγείων ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ⁴⁹, τὴ Χίο⁵⁰ καὶ τὴ Δῆλο⁵¹, χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἕως τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, πιθανὸν νὰ ἀνήκουν κι αὐτὰ στὸν ἴδιο τύπο κάθετης κυψέλης.

Στὴν Κέα ἀπὸ τὴν ἄλλη, τρία τμήματα στομίων, κλασικῆς μᾶλλον ἐποχῆς, τὰ δύο μὲ ἐγχαράξεις ἐσωτερικὰ καὶ τὸ τρίτο χωρὶς, πιθανολογεῖται πὼς ἀνήκουν σὲ ἀρχαῖες κάθετες κυψέλες, παρόμοιες αὐτῶν τῆς Ἰσθμίας⁵². Ἡ διάμετρος τοῦ στομίου τῶν ἀγγείων αὐτῶν ὑπολογίζεται ὥστόσο σὲ μόλις 18, 12-16 καὶ 18 ἐκ., γεγονὸς ποὺ ἀποκλείει κατὰ τὴ γνώμη μας τὴν ἀναφερθεῖσα πιθανότητα, μιὰ ποὺ ἀντιτίθεται στὴ μελισσοκομικὴ λογικὴ. Μιὰ ἀνάστομη κυψέλη μὲ παρόμοιες διαστάσεις στομίου δὲν θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσει καὶ δὲν θὰ εἶχε νόημα ἄλλωστε, μιὰ ποὺ στὴν οὐσία θὰ διέθετε δύο ἢ τρεῖς μόνον κηρήθρες, κι αὐτὲς ἐξαιρετικὰ μικρὲς σὲ πλάτος. Σὲ κάθε περίπτωση δὲν θὰ πρέπει, νομίζουμε, νὰ ταυτίζεται μὲ κυψέλη ὁποιοδήποτε ἀγγεῖο φέρει ἐγχαράξεις στὸ ἐσωτερικὸ του, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ μιὰ σειρὰ ἄλλων χαρακτηριστικῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴ λειτουργία του ὡς κυψέλη. Οἱ ἐγχαράξεις ἄλλωστε δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν κανένα λόγο ὑπαρξὸς στὶς ὀρθιες κυψέλες καὶ ἡ παρουσία τους, στὶς δύο ἀπὸ τὶς τέσσερις ὁλόκληρες κυψέλες τῆς Ἰσθμίας, ἐξηγήθηκε ὡς συνήθεια ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὶς ὀριζόντιου τύπου ἀρχαῖες κυψέλες⁵³. Γιὰ τὶς τελευταῖες εἶναι εὐρέως διαδεδομένη ἡ ἄποψη πὼς ἔφεραν ἐγχαράξεις γιὰ νὰ προσκολλοῦν εὐκολότερα οἱ μέλισσες τὶς κηρήθρες τους στὰ τοιχώματα. Μᾶλλον ὅμως, κρίνοντας ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς περὶ τὴ Μεσόγειο ὀριζόντιες πήλινες κυψέλες οἱ ὁποῖες δὲν διέθεταν παρόμοιες ἐγχαράξεις⁵⁴, δὲν ἦταν ἀπαραίτητες οὔτε στὶς κυψέλες ὀριζόντιου τύπου.

47. R. P. Evershed, S. N. Dudd, V. R. Anderson-Stojanovic, E. R. Gebhard, New chemical evidence for the use of combed ware pottery vessels as beehives in ancient Greece, *JAS* 30, 1, 2003, 3-11.

48. Π. Τριανταφυλλίδης, *Τὸ ἀκρωτικὸ Ἀγαθονήσι. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Καστράκι (2006-2010)* (Ἀθήνα 2010) 40. Τοῦ ἰδίου, Πήλινες κυψέλες ἀπὸ τὴν ἀρχαία Τραγαία (Ἀγαθονήσι), στὸ *Ἡ Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Ἰωάννινα 2009* (ὑπὸ ἐκδοσιν). Τοῦ ἰδίου, Πήλινες κυψέλες ἀπὸ τὴν ἀρχαία Τραγαία (Ἀγαθονήσι), *ΔωδΧρ* 25, 2012, 644.

49. Anderson-Stojanovic, Jones, Ancient beehives ὅ.π. (σημ. 44) 367-368.

50. J. K. Anderson, Excavations on the Kofina

Ridge, Chios, *BSA* 49, 1954, 137, 142, εἰκ. 5, No 28, 78. R. F. Sutton, Ceramic evidence for settlement and land use in the Geometric to Hellenistic periods, στὸ *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest Settlement to Modern Times* (Los Angeles 1991) 261. Anderson-Stojanovic, Jones ὅ.π. 367.

51. G. Siebert, Délos. Quartier de Skardhana, *BCH* 112, 1988, 763, εἰκ. 31. Crane, *The World History* ὅ.π. (σημ. 28) 398.

52. Sutton ὅ.π. 263.

53. Anderson-Stojanovic, Jones, Ancient beehives ὅ.π. (σημ. 44) 370.

54. Παραδοσιακὲς πήλινες ὀριζόντιες κυψέλες μὲ ἐγχαράξεις δὲν ἔχουν, ἐξ ὧν γνωρίζουμε τουλάχισ-

Όσον αφορά τώρα τον τρόπο λειτουργίας των αρχαίων κάθετων κυψελών, οί Anderson-Stojanović και Jones θεωρούν⁵⁵ πώς οί κυψέλες αυτές θα πρέπει να ήταν «κινητής φωλιάς» ή να βρίσκονταν σε κάποια ὄψιμη φάση τοῦ σταδίου «F» ή στο στάδιο «G», σύμφωνα με τὴ θεωρία ποὺ πρότεινε ὁ Μιχαήλ Ὑφαντίδης, κατὰ τὴν ὁποία ἡ κάθετη κυψέλη προήλθε ἐξελικτικὰ ἀπὸ τὴν ὀριζόντια. Ἡ κυψέλη «κινητής φωλιάς» ἔχει καπάκι, ὅπου εἶναι κολλημένες ὅλες οἱ κηρήθρες τοῦ μελισσιοῦ, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀνασηκωθεί. Τὸ στάδιο «F» ἀφορᾷ τὴ λειτουργία τῆς κυψέλης με καπάκι σὲ τμήματα, πάνω στο καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προσκολλοῦν οἱ μέλισσες μερικὲς κηρήθρες, ἐνῶ τὸ στάδιο «G» εἶναι ἡ κυψέλη κινητής κηρήθρας⁵⁶. Ἀπὸ πλευρᾶς μας δὲν συμφωνοῦμε με τὴν παραπάνω ἐπιφυλακτικὴ θέση. Θεωροῦμε πὺς ὅλα τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα: λοξὰ συγκλίνοντα πρὸς τὴ βάση τοιχώματα, θέση εἰσόδου, χωρητικότητα καὶ ἐθνογραφικὰ παράλληλα συνηγοροῦν πὺς οἱ ἐν λόγω κυψέλες χρησιμοποιοῦσαν κινητὲς κηρήθρες. Κατὰ τὴ γνώμη μας δὲν ἀπομένει πλέον νὰ βρεθεῖ τίποτε ἄλλο πρὸς ἀπόδειξη τῆς χρήσης κινητῶν κηρήθρων, ἐκτὸς ἂν περιμένουμε νὰ βροῦμε τοὺς ξύλινους πῆχεις-κηρήθροφορεῖς, πάνω στοὺς ὁποίους προσκολλοῦσαν οἱ μέλισσες τὶς κηρήθρες τους. Τὸ τελευταῖο εἶναι βέβαια προφανῶς ἀδύνατο, ἐφόσον τὸ ξύλο, ἐκτὸς σπανίων περιπτώσεων, δὲν διατηρεῖται στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου.

Ἡ Crane, παρόλο ποὺ καὶ στὴν τελευταία της μονογραφία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μελισσοκομίας ἀπορρίπτει τὴν πιθανότητα τὰ ἀγγεῖα τῆς Ἰσθμίας νὰ εἶναι κυψέλες⁵⁷, λαμβάνοντας γνώση τῶν, ὑπὸ ἔκδοση τότε, μελετῶν τῆς Anderson-Stojanović, προσέθεσε μία παράγραφο, στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τοῦ βιβλίου της ποὺ ἀφορᾷ τὶς κυψέλες κινητής κηρήθρας, στὴν ὁποία ἰσχυρίζεται πὺς τὰ ἀγγεῖα τῆς Ἰσθμίας «θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀποτελοῦν παραδείγματα κυψελῶν κινητής φωλιάς, σύμφωνα με τὴν πρόταση Ὑφαντίδη, ὡς ἓνα ἐνδιάμεσο στάδιο μεταξὺ τῶν ὀριζόντιων καὶ τῶν κάθετων κυψελῶν κινητής κηρήθρας»⁵⁸. Τὸ γιὰ τὴν τώρα θὰ πρέπει νὰ εἶναι κυψέλες τοῦ «ἐνδιάμεσου σταδίου» τῆς «κινητής φωλιάς», καὶ ὄχι κινητής κηρήθρας, εἶναι ἓνα ἐρώτημα ποὺ δὲν ἀπαντᾶται. Σημειωτέον ὅτι κυψέλες με «κινητὴ φωλιά» δὲν ἔχουν καταγραφεῖ πουθενὰ καὶ κατὰ τὴ γνώμη μας ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν⁵⁹. Οἱ κυψέλες «κινητής φωλιάς» ἄλλωστε, δὲν εἶναι τίποτε

στον, καταγραφεῖ, ὡστόσο ὁ Della Rocca, *Traité complet* ὅ.π. (σημ. 8) II 15-16, κάνει λόγο, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, γιὰ ὑπαρξὴ ἐγκαρᾶξεων στὸ ἐσωτερικὸ ἄνω τμήμα τῶν κυψελῶν. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὁ Γάλλος πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce* (Paris 1800) I 159, περιγράφοντας τὶς πῆλινες κυψέλες τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρει πὺς ἐπιχρίονταν με βερνίκι. Τὸ βερνίκι αὐτὸ ὡστόσο τοποθετοῦνταν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ στὸ κάτω μόνον μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τμήματος τῆς κυψέλης, ὥστε νὰ μὴ δυσκολεύονται οἱ μέλισσες νὰ προσκολλοῦν τὶς κηρήθρες τους.

55. Anderson-Stojanovic, Jones ὅ.π. (σημ. 44) 347, 370-372.

56. Ifantidis, *The movable-nest* ὅ.π. (σημ. 21) 83-85.

57. Crane, *The World History* ὅ.π. (σημ. 28) 398.

58. Αὐτόθι 404.

59. Πιστεύουμε πὺς εἶναι μὲν δυνατό μιὰ κυψέλη «κινητής φωλιάς» νὰ λειτουργεῖ πειραματικά, ὅπως ἔπραξε ὁ Ὑφαντίδης, ὡστόσο σὲ πραγματικὲς συνθήκες μιὰ τέτοια κυψέλη θὰ δημιουργοῦσε πολλὰ καὶ δυσεπίλυτα προβλήματα στὸν μελισσοκόμο. Δὲν μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ἐπὶ παραδείγματι πὺς σὲ ἓνα μελισσοκομεῖο θὰ βγάζει ὁ μελισσοκόμος τὴν κάθε φωλιά (τὸ κάθε μέλισσι δηλαδὴ με ὅλες τὶς κηρήθρες καὶ τὸν πληθυσμὸ) ἔξω ἀπὸ τὴν κυψέλη γιὰ νὰ τὴ στηρίξει σὲ στηρίγματα, νὰ τρυγήσει καὶ στὴ συνέχεια νὰ τὴν ἐπανατοποθετήσῃ στὴν κυψέλη. Τὸ ἐγγεῖρημα

περισσότερο από ένα υποθετικό ενδιάμεσο στάδιο μιᾶς θεωρίας, ἡ ὁποία δέχεται ὡς δεδομένο ὅτι οἱ κάθετες πήλινες κυψέλες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, καὶ δὴ στὴν Κρήτη, εἶναι νεότερες ἀπὸ τὶς ὀριζόντιες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες καί – στὴν ἀρχαιότητα – προήλθαν⁶⁰. Αὐτὸ ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἀποδειχθεῖ.

Ἔως τώρα κάτι τέτοιο δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, μιὰ ποὺ δὲν ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ ὀριζόντιες πήλινες κυψέλες στὴν Κρήτη παλαιότερες τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα. Εἶναι μάλιστα δυσεξήγητο τὸ γεγονὸς τῆς παντελοῦς ἔλλειψης ἀπὸ τὴν Κρήτη, γιὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες, τῶν πήλινων ὀριζόντιων κυψελῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλους τύπους ἀγγείων, οἱ ὁποῖοι πρόθυμα καὶ γρήγορα εἰσάγονταν στὴν Κρήτη ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας καὶ κυρίως τὴν Ἀττική⁶¹. Ἡ μελισσοκομία βέβαια στὸ νησί δὲν ξεκίνησε τὸν 2ο π.Χ. αἰώνα, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὰ νεότερα στοιχεῖα φαίνεται πὼς ἦταν γνωστὴ τουλάχιστον ἀπὸ τὴ 2η π.Χ. χιλιετία⁶². Προφανῶς λοιπὸν ἀσκοῦνταν μὲ διαφορετικοῦ τύπου ἢ (καὶ) ὕλικου κατασκευῆς κυψέλες.

Οἱ παλαιότερες πήλινες ὀριζόντιες κυψέλες ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀνάγονται στὸν 5ο π.Χ. αἰώνα⁶³. Ὁ Ἡσίοδος, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὸν 8ο-7ο π.Χ. αἰώνα, μιλά γιὰ σκεπαστὲς κυψέλες (ἐπηρεφείας ... σίμβλους)⁶⁴ καὶ θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναφέρεται σὲ ὄρθιο τύπο κυψέλης⁶⁵. Ἐὰν ἡ ἐξήγηση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, τότε οἱ κάθετες κυψέλες πρέπει νὰ ἦταν σὲ

θὰ εἶχε ἐξαιρετικὰ μεγάλο βαθμὸ δυσκολίας καὶ θὰ ἀπαιτοῦσε ιδιαίτερα ἀκριβεῖς κινήσεις (πιθανὸν καὶ τύχη) μιὰ ποὺ πάντα θὰ ἐλλόχευε ὁ κίνδυνος σὲ ἕναν τέτοιο χειρισμὸ νὰ ὑπάρξει ἀτύχημα μὲ τὴ φωλιά, μὲ ὅ,τι βέβαια αὐτὸ μπορεῖ νὰ συνεπάγεται. Ἐὰν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη τὸ ἀνάγλυφο τῆς χώρας μας, ποὺ ἐπιβάλλει πολὺ συχνὰ τὴν τοποθέτηση μελισσοκομείων σὲ ἐπικλινῇ καὶ δύσβατα ἐδάφη, ὅπου δύσκολα θὰ μπορούσαν νὰ στηθοῦν τὰ στηρίγματα ποὺ θὰ κρατοῦσαν ὀριζόντια τὴ φωλιά ἔξω καὶ δίπλα ἀπὸ κάθε κυψέλη, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς πὼς ὁ μελισσοκόμος – σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς κυψέλες κινητῆς κηρήθρας – θὰ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὅλον τὸν πληθυσμὸ τοῦ κάθε μελισσιοῦ, καὶ μάλιστα ἐξαιρετικὰ ἐπιθετικῶν φυλῶν μελισσῶν (ὅπως αὐτὲς τῆς Κρήτης, τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ καὶ τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας), νομίζουμε πὼς ἡ πιθανότητα χρήσης κυψελῶν «κινητῆς φωλιάς» θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ.

60. Ifantidis ὅ.π. (σημ. 44) 84-86.

61. J. Francis, *Beehives and beekeeping in Graeco-Roman Sphakia*, στὸ *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειο 2006) Α5, 384.

62. Γ. Μαυροφρύδης, Ἡ μελισσοκομία στὸν μινωικὸ - μυκηναϊκὸ κόσμο, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 20, 5, 2006, 268-271. Ὁ Μ. Melas, *The ethnogra-*

phy of Minoan and Mycenaean beekeeping, Aegaeum 20, II, 1999, 486-488, ἐξετάζει διάφορα μινωικὰ καδόσχημα ἀγγεῖα (τῆς MM II-YM I περιόδου), τὰ ὁποῖα θεωρεῖ, ἀκολουθώντας μᾶλλον μιὰ παλαιότερη ἄποψη τοῦ P. Faure, κάθετες ἐπίστομες κυψέλες. Ἐξετάζοντας κι ἐμεῖς τὰ ἐν λόγω ἀγγεῖα προτείναμε (Μαυροφρύδης ὅ.π. 269-270. Τοῦ ιδίου, *Μελισσοκομία μὲ κινητὲς ὅ.π. σημ. 39, 152*) πὼς ἐὰν ἀποδειχθοῦν ὄντως κυψέλες – μιὰ ποὺ ἔως σήμερα δὲν ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἀναλύσεις τῶν καταλοίπων ποὺ περιέχουν, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσουν –, τὸ πλέον πιθανὸ εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ ἀνάστομες κυψέλες κινητῆς κηρήθρας, παρόμοιες μὲ τὰ μεταγενέστερα «βρασκιὰ». Οἱ H. V. Harissis, A. V. Harissis, *Apiculture in the prehistoric Aegean. Minoan and Mycenaean symbols revised* (Oxford 2009) 20-21, 36, καταλήγουν πὼς τὰ μινωικὰ αὐτὰ ἀγγεῖα ἦταν πιθανῶς κυψέλες κινητῆς κηρήθρας καὶ προσθέτουν στὰ ἤδη ἀναφερθέντα ἀπὸ τὸν Μελά ἄλλο ἕνα παρόμοιο σὲ σχῆμα ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Κνωσό.

63. G. Lüdorf, *Leitformen der attischen Gebrauchskeramik: Der Bienenkorb*, *Boreas* 21/22, 1998/1999, 72-75.

64. Ἡσίοδ. *Θεογ.* 598.

65. Θ. Μπίκος, *Μελισσοκομικὲς καταγραφές, Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 12, 12, 1998, 541.

χρήση πρὶν ἀπὸ τὶς πήλινες ὀριζόντιες. Αὐτὸ ἐξάλλου θεωροῦν ὀρισμένοι, δεχόμενοι ὡς κάθετες κυψέλες μερικὰ θραύσματα ἀρχαϊκῶν ἀγγείων ἀπὸ τῆ Χίο ποὺ φέρουν ἐγγαράξεις⁶⁶.

Ἐνα ἄλλο σημεῖο στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ σταθοῦμε σχετικὰ μὲ τὴ θεωρία Ὑφαντίδη ἀφορᾷ τὶς κυψέλες μὲ λοξὰ τοιχώματα καὶ καπάκι σὲ τμήματα, σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα, προσκολλοῦν οἱ μέλισσες μερικὲς κηρήθρες (στάδιο «F»). Κυψέλες τοῦ τύπου αὐτοῦ, ὅπως βέβαια καὶ αὐτὲς τῆς «κινητῆς φωλιάς», δὲν ἔχουν καταγραφεῖ πουθενά. Εἶναι γνωστὲς ὡστόσο παραδοσιακὲς κυψέλες ἀπὸ κορμούς δέντρων, ὅπως αὐτὲς ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὴν Ἀχαΐα⁶⁷, τὴ Μαγνησία⁶⁸ καὶ τὴ Σαμοθράκη⁶⁹, ποὺ διέθεταν καπάκι σὲ τμήματα, στὰ ὁποῖα κολλοῦσαν οἱ μέλισσες δυὸ-τρεῖς ἢ καί, σπανιότατα, μία μόνο κηρήθρα, εἶχαν ὅμως κάθετα τοιχώματα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προσκολλοῦν οἱ μέλισσες καὶ σ' αὐτὰ τὶς κηρήθρες τους. Τὸ ἴδιο συνέβαινε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅπως στὴν Ἡλεία⁷⁰ καὶ στὴν Εὐβοία⁷¹, καὶ μὲ τὶς παραδοσιακὲς κάθετες σανιδένιες κυψέλες.

Ἡ δυτικὴ λεγόμενη μέλισσα – *Apis mellifera* L. – ἔχει τὴν τάση νὰ χτίζει τὶς κηρήθρες τῆς προσκολλώντας τες καὶ στὰ παλινὰ τοιχώματα. Ὅταν ὅμως τὰ τοιχώματα αὐτὰ εἶναι λοξὰ, συγκλίνουν δηλαδὴ πρὸς τὴ βάση, τότε οἱ μέλισσες «πιάνουν» τὶς κηρήθρες τους μόνο ἀπὸ τὴν ὀροφὴ καὶ στὴν περίπτωση τῶν κινητῶν κηρήθρων μόνο ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε πῆχη-κηρηθροφορέα, ἐπιτρέποντας ἔτσι μιὰ σειρὰ μελισσοκομικῶν χειρισμῶν⁷², ποὺ σὲ διαφορετικὴ περίπτωση εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνουν ἢ γίνονται μὲ μεγάλη δυσκολία. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ὑπαρξὴ λοξῶν τοιχωμάτων εἶναι ἡ βασικὴ παράμετρος, ὥστε, μὲ τὴ χρήση κατάλληλων πῆχεων, νὰ δημιουργηθοῦν κινητὲς κηρήθρες. Στὶς περιοχὲς τῆς *Apis mellifera* ὅλες οἱ παραδοσιακὲς κάθετες ἀνάστομες κυψέλες μὲ λοξὰ τοιχώματα⁷³ ποὺ ἔχουν διαχρονικὰ καταγραφεῖ (καὶ ἔχουν καταγραφεῖ τέτοιες μόνο σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τῆς νότιας Ἑλλάδας⁷⁴) διέθεταν κινητὲς κηρήθρες.

66. Sutton, Ceramic evidence 261.

67. Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικὲς καταγραφές, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 10, 2, 1996, 58.

68. Ἀνώνυμου, *Κυψέλες τῆς Ἑλλάδος*, ΕΔΙΑΜ (Ἀθήνα 1998) 8.

69. Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικὲς καταγραφές, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 19, 5, 2005, 264-265.

70. Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικὲς καταγραφές, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 24, 6, 2010, 402.

71. Θ. Μπίκος, Μελισσοκομικὲς καταγραφές, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 24, 4, 2010, 243-245.

72. Ὅπως τὸν ἔλεγχο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κυψέλης (γὰρ τὴν ἐγκαιρὴ διάγνωση ἀσθενειῶν, τὴ διαπίστωση τῆς κατάστασης τοῦ μελισσιοῦ γὰρ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ ἱκανοποιητικοῦ πληθυσμοῦ, τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ ἀρκετῆς τροφῆς κ.ἄ.), τὸν εὐκόλο πολλαπλασιασμὸ τῶν μελισσομηνῶν χωρὶς κυνήγι τῶν ἀφεσμῶν, τὴν ἀποτροπὴ τῆς σμηνουργίας καὶ τὸν εὐκόλο τρύγο.

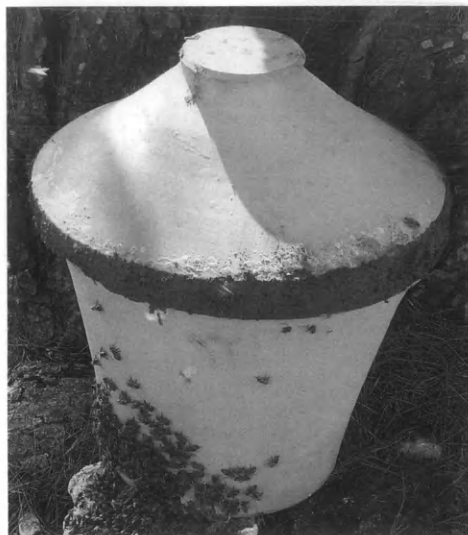
73. Ἰδιάζουσα καὶ μοναδικὴ περίπτωση ἀποτε-

λοῦν τὰ παραδοσιακὰ πήλινα «κλεμπούρια» τῆς Κέρκυρας. Οἱ κάθετες αὐτὲς κυψέλες μμοῦνταν τὶς ἀντίστοιχες ἀπὸ κορμούς δέντρων καὶ σανίδες, ἔχοντας τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο λειτουργίας. Ἔτσι, παρόλο ποὺ ἦταν κωνικὲς (καὶ ἀμφίστομες) εἶχαν σταθερὲς κηρήθρες, διέθεταν μάλιστα ὁπὲς στὸ μέσον τους (ὅπως πολλὲς παραδοσιακὲς ἀπὸ κορμούς δέντρων καὶ σανίδες), ὅπου τοποθετοῦνταν καλάμια καὶ δημιουργοῦνταν ἕνας σταυρὸς ἐσωτερικά, στὸν ὁποῖο προσκολλοῦσαν οἱ μέλισσες τὶς κηρήθρες τους. Γὰρ τὶς ἐν λόγῳ κυψέλες: Γ. Μαυροφρύδης, Τὰ «κλεμπούρια» τῆς Κέρκυρας, *Μελισσοκομικὴ Ἐπιθεώρηση* 27, 1, 2013, 33-35.

74. Οἱ περιοχὲς αὐτὲς εἶναι ἡ κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Κρήτη, τὰ Κύθηρα καὶ Ἀντικύθηρα, ἡ ἀνατολικὴ Πελοπόννησος, τὰ νησιὰ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, ἡ Ἀττικὴ καὶ ἡ Κέα. Βλ. Μαυροφρύδης, *Μελισσοκομία* ὅ.π. (σημ. 39) 134-138.

Εικ. 5. Αντίγραφο αρχαίας κυψέλης της Ίσθμιας (IP 2215) κατά την πειραματική άσκηση μελισσοκομίας.

Εικ. 6. Αντίγραφο της κυψέλης IP 2512 από την Ίσθμια κατά την άσκηση μελισσοκομίας.

Θέλοντας να διαπιστώσουμε στην πράξη εάν τα αγγεία που ανακαλύφθηκαν στην Ίσθμια μπορούν να λειτουργήσουν με επιτυχία ως κυψέλες κινητής κηρήθρας, κατασκευάσαμε αντίγραφα των εν λόγω αγγείων και συγκεκριμένα αυτού με την επιγραφή «Ὁρεστάδα» (IP 586), ενός που φέρει την είσοδο στη βάση του (IP 2215) και ακόμη ενός (IP 2512), για να ασκήσουμε μαζί τους πειραματικά μελισσοκομία. Στο έγχειρμα αυτό, πέραν του γράφοντος, συμμετείχαν ἡ ἀρχαιολόγος καὶ μελισσοκόμος Μαρία Γκουτζαμάνη καὶ ὁ Ἰσίδωρος Τσιμίνης, ἐπαγγελματίας μελισσοκόμος ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ με ἐμπειρία καὶ σὲ κυψέλες κινητῆς κηρήθρας.

Ἡ κατασκευὴ τῶν κυψελῶν-ἀντιγράφων πραγματοποιήθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 2007, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 2008 τοποθετήθηκαν μελισσοσμήνη στὶς κυψέλες καὶ ἀσκήθηκε μαζί τους μελισσοκομία γιὰ δύο ἔτη σὲ περιοχὴ τοῦ Καπανδριτίου Ἀττικῆς (εἰκ. 5-6)⁷⁵. Γιὰ καπάκια στὶς κυψέλες αὐτές, με ἐξαίρεση τὴν «Ὁρεστάδα», ἐπιλέξαμε πήλινα⁷⁶, χωρὶς νὰ μᾶς ἀπασχολοῦν ἰδιαίτερα τὰ ἐπιμέρους χαρακτηριστικά τους – ἀρχαῖα καπάκια κάθετων πήλινων κυψελῶν δὲν ἔχουν ἔως τώρα ἀνευρεθεῖ. Εἰδικὰ γιὰ τὴν κυψέλη με τὴν ἐπιγραφή «Ὁρεστάδα» ὅμως, ἐπειδὴ ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ἀμφισβητοῦνταν πὼς

75. Περισσότερες πληροφορίες: Γ. Μαυροφρύδης, Πειραματικὴ ἀρχαιολογία: μελισσοκομία με ἀντίγραφα ἀρχαίων κάθετων κυψελῶν: *Ἀρχαιολογία Online*, www.archaiologia.gr/blog/category/ἄρθρα/2013/02/18.

76. Στά «βρασκιά» τῆς Κρήτης τὰ καπάκια ποὺ χρησιμοποιοῦνταν ἦταν στὶς πλείστες τῶν περιπτώ-

σεων πήλινα. Ὁ Papadoli, *L'occhio* ὅ.π. (σημ. 12) 188-189, ἀναφέρει πὼς στὶς ἀντίστοιχες κρητικὲς κυψέλες τοῦ 17ου αἰῶνα τοποθετοῦνταν ἐπίσης πήλινα καπάκια. Στά «ὑψέλια» τῆς Κέας τοποθετοῦσαν ὡς καπάκια μὲ λίθινη πλάκα.

Εἰκ. 7. Ἀντίγραφο τῆς κυψέλης «Ὀρεστάδα» κατὰ τὴν τοποθέτηση σ' αὐτὸ μελισσοσμῆνους.

Εἰκ. 8. Κινητὴ κηρήθρα ἀπὸ τὴν κυψέλη «Ὀρεστάδα».

Εἰκ. 9. Κινητὲς κηρήθρες ἀπὸ ἀντίγραφο ἀρχαίας κυψέλης τῆς Ἰσθμίας.

πρόκειται γιὰ κυψέλη ἥταν ἡ μικρὴ τῆς χωρητικότητα, ἀποφασίσσαμε νὰ χρησιμοποιήσουμε ἐπίπεδο (ξύλινο) καπάκι, ὥστε νὰ μὴ θεωρηθεῖ πὼς μεγάλωσε (ἂν καὶ πάνω ἀπὸ τοὺς κηρηθοφορεῖς ποὺ στὴν οὐσία δὲν παίζει κανένα ρόλο) ὁ ἐσωτερικὸς τῆς ὄγκος (εἰκ. 7).

Τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῆς μελισσοκομίας μὲ τὰ ἀντίγραφα τῶν ἀρχαίων κυψελῶν ἦταν θετικά. Τὰ μελίσσια δὲν προσκόλλησαν τὶς κηρήθρες τοὺς στὰ πλαῖνὰ τοιχώματα, παρὰ μόνον στοὺς πῆχεις τῆς ὀροφῆς, δημιουργώντας κινητὲς κηρήθρες (εἰκ. 8-9). Ἀποδεικνύεται δηλαδὴ πὼς τὰ ἐν λόγω ἀγγεῖα μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μέ (ἀπόλυτη) ἐπιτυχία ὡς κυψέλες κινητῆς κηρήθρας καὶ προστίθεται ἕνα ἀκόμη ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἁποψῆς μας πὼς οἱ κυψέλες αὐτὲς προορίζονταν ἀκριβῶς γιὰ χρῆση κινητῶν κηρηθρῶν.

Συνοψίζοντας, εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας σαφὲς πὼς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα γνώριζαν καὶ χρησιμοποιοῦσαν τὶς κυψέλες κινητῆς κηρήθρας. Τὸ συμπέρασμα αὐτό, τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν κάθετων πῆλινων κυψελῶν ποὺ ἀνακαλύφθηκαν στὴν Ἰσθμία – τὰ ὁποῖα προϋποθέτουν χρῆση κινητῶν κηρηθρῶν –, ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐθνογραφικῶν παράλληλων, ἐνῶ πλέον ἐπιβεβαιώνεται καὶ πειραματικά.

ΑΤΤΙΚΑ ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ. Η ΘΕΣΗ ΕΥΡΕΣΕΩΣ ΤΟΥΣ

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη ἤρθαν στὸ φῶς μετὰξὺ τῶν μεγάλων καὶ ἰδιαιτέρως σημαντικῶν ἀναθημάτων τῆς μεγάλης πλαστικῆς καὶ πλῆθος ἀναθημάτων τῶν κοινῶν πιστῶν τοῦ ἱεροῦ, δηλαδὴ πῆλινα εἰδῶλια χειροποίητης κοροπλαστικῆς παραγωγῆς. Τὰ εὐρήματα αὐτά, μπροστὰ στὴ λάμψη τῶν ἀριστουργηματικῶν ἔργων, ἀντιμετωπίσθηκαν ὡς ἀνάξια λόγου ἔργα μικροτεχνίας καὶ οὐδέποτε καταγράφηκαν στὰ ἡμερολόγια ἀνασκαφῶν. Ἡ νεότερη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τὰ ἀνέσυρε ἀπὸ τοὺς ἀποθηκευτικοὺς χώρους τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, τὰ κατέγραψε στὰ εὐρετήρια τοῦ μουσείου καὶ κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ ἀξιόλογη ἔκφανση τῆς ἀττικῆς κοροπλαστικῆς τέχνης.

Τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἐντοπίσθηκαν στίς ἀποθήκες τοῦ παλαιοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως πλῆθος ἀκατάγραφων χειροποίητων ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων. Πρόκειται γιὰ εἰδῶλια χειροποίητα, ὄρθια καὶ καθιστά, μὲ σχηματικὰ ἀποδοσμένα τὰ χαρακτηριστικά τους: κεφαλὴ πτηνόμορφη ἢ κατασκευασμένη μὲ μήτρα, κυλινδρικὸ ἢ σανιδόμορφο σῶμα καὶ βραχίονες ὡς προεκτάσεις τῶν ὤμων. Στὴ διεθνὴ βιβλιογραφία, ἡ ἀναφορὰ στὰ ἀρχαῖκα εἰδῶλια χειροποίητης παραγωγῆς ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου γίνεται εἴτε μὲ περιγραφὴ τῶν μορφολογικῶν τους χαρακτηριστικῶν, π.χ. “figures with columnar bodies/flat bodies”¹, εἴτε μὲ γενικευμένους ὅρους, π.χ. “Primitives”², “Typen primitiver Art”³, “figurines de type «primitif»”⁴.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης τῶν ἀττικῶν χειροποίητων εἰδωλίων ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη⁵, τὸ ὕλικὸ ταξινομήθηκε σὲ ὀκτὼ ὁμάδες⁶, σύμφωνα μὲ τὰ μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, μὲ στόχο τὴν κατάργηση πλέον τοῦ ὅρου «πρωτόγονα».

1. Higgins 1967, 42-3.

2. Broneer 1938, 200-203, Morgan 1935, 189-213, Szabó 1994, 9-13, 85-91.

3. Winter 1903, 12-28.

4. Mollard-Besques 1963, 42-4.

5. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐξέτασα τὸ θέμα αὐτὸ στὸ πλαίσιο τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς, *Χειροποίητα εἰδῶλια ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ Τερό τῆς Νύμφης στὴ νότια κλιτὺ Ἀκροπόλεως* (Παν. Ἰωαννίνων, Μάρτ. 2009, Ἑθνικὸ

Κέντρο Τεκμηρίωσης, Ἑθνικὸ Ἀρχεῖο Διδακτορικῶν Διατριβῶν, <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/26710?locale=el>). Εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα τὴν Ἑφορὸ Ἀκροπόλεως ἐ.τ., καθηγήτρια Ἰσμήνη Τριάντη γιὰ τὴ δημιουργικὴ τῆς καθοδήγηση, τὴν καθηγήτρια Λίλα Μαραγκοῦ, γιὰ τὶς πολύτιμες ὑποδείξεις τῆς, καθὼς καὶ τὴν Χρ. Βλασσοπούλου ποὺ μοῦ παραχώρησε τὸ ὕλικό.

6. Georgaka 2013, 5-6.

Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποβλέπει στὸν ἐντοπισμὸ τῆς πιθανῆς θέσης προέλευσης τῶν εἰδωλίων αὐτῶν ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη. Ἐλλείπει ἀνασκαφικῶν δεδομένων, ἡ ἐξακριβωσὴ τῆς ἔγινε μέσα ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς βιβλιογραφίας καὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου (ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς καὶ ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις) ἀλλὰ καὶ βάσει τῆς χρονολογίας εἰσαγωγῆς τους στὸ Ἀρχεῖο Ἀκροπόλεως. Τὰ εἰδώλια εἶχαν καταγραφεῖ στὰ εὗρετήρια τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως σὲ δύο διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους: ἑκατὸν δεκαῆξι χειροποίητα εἰδώλια καταγράφηκαν τὴ δεκαετία τοῦ '70 καὶ διακόσια δέκα εἰδώλια στὸ διάστημα 1989-90. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι τὰ καταγεγραμμένα εἰδώλια στὴ δεκαετία τοῦ '70 προῆλθαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων, ἐνῶ τὰ καταγεγραμμένα τὸ 1989-90 προῆλθαν ἀπὸ τὴν πώρινη βάση-ἀποθέτη τοῦ προ-καλλικράτειου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

Α. Χειροποίητα εἰδώλια ἀπὸ τὴν περιοχὴ βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων

Ἡ Dorothy Brooke τὸ 1921 συντάσσει κατάλογο τῶν πήλινων εἰδωλίων τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, ὡς παράρτημα στὸν κατάλογο τοῦ Μουσείου τοῦ Stanley Casson. Ἐκεῖ, γιὰ πρώτη φορὰ περιλαμβάνονται τὰ χειροποίητα εἰδώλια σὲ κατάλογο⁷. Συγκεκριμένα, ἀναφέρεται σὲ ἐνενήντα τέσσερα ὁμοιόμορφα χειροποίητα εἰδώλια ὄρθινων μορφῶν, πιθανότατα γυναικείου φύλου, μὲ πτηνόμορφο πρόσωπο, κυλινδρικό σῶμα χωρὶς δήλωση στήθους καὶ γραπτὴ διακόσμηση μὲ ταινίες στὸ κάτω τμήμα τους (εἰκ. 1). Στὸν κατάλογο τῆς Brooke ὅμως ἔχομε τὴν ἰδιαίτερα σημαντικὴ καὶ μοναδικὴ πληροφορία ὅτι σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰδώλια αὐτὰ ὑπάρχει στὸ πίσω μέρος τους ἡ ἔνδειξη «Προπ. Β.Α.», δηλαδὴ ὅτι προῆλθαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων: "Ninety four uniform hand-made standing figures, probably of female sex, very rudely executed ... Many are marked on the back *Προπ. Β.Α.*, i.e. N.E. of the Propylaea"⁸.

Ἐρευνα τῆς ἱστορίας τῶν ἀνασκαφῶν στὴν περιοχὴ βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων ἔδειξε ὅτι πρῶτος ὁ Κυριακὸς Πιττάκης κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐφορείας του (1836-1863)⁹ ἐπενέβη τὴ διετία 1848-9 στὸν χώρο μεταξὺ Προπυλαίων καὶ Ἐρεχθείου. Βέβαια ἡ εἰκόνα τῆς Ἀκροπόλεως τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀνέλαβε ὑπηρεσίαν ὁ Πιττάκης ἦταν ἐνὸς τόπου φρουριακοῦ, ὅπου τὰ νεότερα κτίσματα κάλυπταν τὰ ἀρχαῖα¹⁰. Ἡ ἐπέμβαση στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ προφανῶς ἀφορᾷ ἀφαίρεση τῶν μεταγενέστερων κτισμάτων καὶ ὄχι συστηματικὴ ἀνασκαφή.

Ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης, κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐφορείας του (1864-1884), ἐπὶ Γραμματείας τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, διενήργησε ἀνασκαφὲς στὴν εὐρύτερη περιοχὴ βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ *Ἡμερολογίου Ὑπηρεσίας* (1863-1883) τοῦ Π. Εὐστρατιάδη, ποὺ φυλάσσεται

7. Brooke 1921, 323, 346.

8. Αὐτόθι 346.

9. Μαλλούχου-Tufano 1998, 27-28.

10. Πετράκος 2009, 46, 49, 72-73.

στο Ἀρχεῖο τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας¹¹. Οἱ ἀνασκαφές πραγματοποιήθηκαν κατόπιν ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης ἀνέγερσης ἐνὸς μουσείου ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη καὶ ἡ πρώτη θέση ποὺ ἐπέλεξε ὁ Εὐστρατιάδης εἶναι ἡ περιοχὴ βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων¹², πιθανότατα λόγω τῆς χρήσης ἤδη ἀπὸ τὸ 1833 τῆς βόρειας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, τῆς Πινακοθήκης, ὡς χώρου ἀποθήκευσης καὶ ἔκθεσης τῶν γλυπτῶν ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἐποχῆς¹³. Συγκεκριμένα, ὁ Εὐστρατιάδης σημειώνει: «Ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ ἐν Ἀκροπόλει Μουσείου ἀναφέρει ὅτι ἐν τῷ τόπῳ τῷ κάτωθι ΒΑ τῶν προπυλαίων, ὃ εὗρέθησαν, ἀπεκαλύφθησαν θεμέλια σπουδαίου οἰκοδομήματος, ἃ ἐμποδίζουν τὴν ἔγερση καὶ [ἐνταῦθα] τοῦ μουσείου»¹⁴.

Εἰκ. 1. Χειροποίητο κυλινδρικό ειδώλιο (ἀρ. εὗρ. ΜΑ 10316) μὲ πτηνόμορφο κεφάλι ἀπὸ τὴν περιοχὴ ΒΑ. τῶν Προπυλαίων.

Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ *Ἡμερολογίου* σημειώνεται: «Ἀκρόπολις πρὸς τὰ ΒΑ τῶν προπυλαίων ἀνακαλύπτουμε θεμέλια οἰκοδομήματος. Τὸ Ὑπουργεῖο διατάττει νὰ σκεφθοῦν περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ σχεδίου»¹⁵.

Οἱ πληροφορίες περὶ ἀνέγερσης ἀρχαίου οἰκοδομήματος στὴν περιοχὴ ἐπαληθεύονται τὸ 1864 καὶ ἀπὸ τὸν P. Pervanoglou: «Sull'acropoli continuano sempre gli scavi presso i Propilei, che forniscono moltissimi frammenti di terrecotte ed iscrizioni»¹⁶. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὴν ἴδια χρονιὰ σὲ ἄλλο περιοδικό¹⁷: «Στὴν Ἀκρόπολη, στὶς ἀνασκαφές πολὺ κοντὰ στὰ Προπύλαια, στὴ βόρεια πλευρά, βρέθηκαν τὰ θεμέλια κάποιου παλίου κτιρίου ἢ τοίχου ἐνὸς ἱεροῦ περιβόλου, ὅπως καὶ μεγάλη ποσότητα εἰδωλίων καὶ ὀστράκων παλιᾶς ἐποχῆς».

11. Εὐχαριστῶ τὸν Βασίλειο Πετράκο, Ἀκαδημαϊκό, Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὁ ὁποῖος μοῦ ἔδωσε τὴν ἄδεια νὰ μελετήσω τὸ *Ἡμερολόγιον Ὑπηρεσίας* τοῦ Π. Εὐστρατιάδη, καθὼς καὶ τὴν Ἰωάννα Νίνου, ἐπεύθυνη τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἑταιρείας (ΑΑΕ), γιὰ τὶς διευκολύνσεις.

12. Ἐπισημαίνεται ὅτι πολὺ νωρίτερα, ἤδη τὸ 1834, ὁ Leo von Klenze εἶχε προτείνει τὴν ἀνέγερση ἐνὸς μικροῦ ἐθνικοῦ μουσείου στὴ δυτικὴ ἄκρῃ τοῦ

βράχου, τὸν προϋπολογισμό τοῦ ὁποίου εἶχε ἐγκρίνει ἡ Ἀντιβασιλεία, ἀλλὰ ποτὲ δὲν πραγματοποιήθηκε. Βλ. Πετράκο 2009, 76, 312 (τρίτη ἔκθεση Klenze, Σεπτέμβριος 1834), Καββαδία, Καβερᾶου 1906, 6.

13. Τριάντη 1998, 15-16.

14. ΑΑΕ 4 Μαΐου 1865, 29.

15. Αὐτόθι 29.

16. Pervanoglou 1864, 133.

17. ΑΖ 1864, 282.

Ἔτσι, ἐνῶ οἱ ἐργασίες ἀρχικὰ ἐστιάζονταν στὸν χώρο βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων, τὰ νέα ἀνασκαφικά δεδομένα στὴν περιοχὴ αὐτὴ τὸν ὁδήγησαν στὴν ἐπιλογὴ νέας θέσης ἀνατολικά τοῦ Παρθενῶνος. Τὸν Μάιο τοῦ ἴδιου ἔτους (1865), ἡ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ μουσείου, στὴν ὁποία συμμετέχει καὶ ὁ Παναγῆς Κάλκος, ἀποφασίζει τὴν ἀλλαγὴ τοῦ σχεδίου¹⁸ καὶ τῆς θέσης τοῦ μουσείου, στὰ ἀνατολικά τοῦ Παρθενῶνος, ἀπόφαση ποὺ ἐγκρίνεται μὲ Βασιλικὸ Διάταγμα, τὸν Αὐγούστο τοῦ ἴδιου χρόνου¹⁹. Ὁ Κάλκος διορίζεται ἀρχιτέκτονας τοῦ ὑπὸ ἀνέγερσιν μουσείου²⁰ καὶ ἀρχίζουν οἱ ἐργασίες θεμελίωσής του²¹.

Τὴν περιοχὴ βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων ἀνέσκαψε ἑνδεκα χρόνια ἀργότερα, ἐπὶ ἐφορείας Εὐστρατιάδης ὁ Γάλλος Μ. Lambert στὶς 20-31 Δεκ. 1876²², 31 Ἰαν., 8 Φεβρ. καὶ 22 Μαρτ. 1877²³. Ὁ Π. Εὐστρατιάδης σημειώνει τὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν στὰ βορειοδυτικά καὶ βόρεια τοῦ Ἐρεχθείου καὶ ἀπὸ τὸν Η. Blondel, τὸ 1879²⁴. Ὅμως, ἐνῶ εἶναι δεδομένη ἡ διενέργεια ἀνασκαφῶν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ, τόσο βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων ὅσο καὶ βορειοδυτικά τοῦ Ἐρεχθείου, στὸ *Ἡμερολόγιον* τοῦ Εὐστρατιάδης δὲν ὑπάρχει καμία πληροφορία σχετικὰ μὲ τὴν εὕρεση χειροποιήτων εἰδωλίων. Ὁ Εὐστρατιάδης στὸ *Ἡμερολόγιον* δὲν ἀναφέρεται στὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς του, παρὰ στὴ λεπτομερὴ καταγραφή τῶν δράσεων καὶ τῶν δαπανῶν.

Μετὰ τὴν ἐφορεία Εὐστρατιάδης, ἀκολουθεῖ ἡ περίοδος τῆς ἐφορείας τοῦ Παναγιώτη Καββαδία (1885-1909), τῆς πρώτης Γραμματείας του στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία (1895-1909) καὶ τῆς πραγματοποίησης τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν στὴν Ἀκρόπολη (1885 ἕως 1890) σὲ συνεργασία μὲ τὸν Georg Kawerau. Οἱ δημοσιεύσεις τοῦ Π. Καββαδία τῆς περιόδου αὐτῆς στὸ *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*, στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* καὶ στὸ βιβλίον *Ἡ Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸ 1885 μέχρι τοῦ 1890* ἀναφέρονται γενικολογὰ στὰ πήλινα καὶ τὰ χάλκινα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν του²⁵.

Ὁ Καββαδίας τὸν Νοέμβριο τοῦ 1885 γράφει: «[...] Τῶν ἀνασκαφῶν ἡρξάμην τῇ 11ῃ Νοεμβρίου 1885 ἀπὸ τοῦ χώρου τοῦ πέραν τοῦ βορειοανατολικοῦ μέρους τῶν Προπυλαίων [...] Ἐν στρώματι γῆς πάχους ἑνὸς περίπου μέτρου ὑπὲρ τὸν βράχον ἐγίνοντο καθ' ἑκάστην σχεδὸν εὐρήματα ἀρχαϊκῆς ἅπαντα τέχνης, χαλκᾶ τινα καὶ πολλὰ πήλινα εἰδώλια [...]»²⁶.

Γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ τὸ 1886, γράφει: «πολλὰ πήλινα, κεχρωματισμένα καὶ ταῦτα, εἰδώλια, παριστῶντα γυναικὰ φέρουσιν πόλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ καθημένην ἐπὶ θρό-

18. Ἀρχικὰ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1865 εἶχε κατατεθεῖ πρόταση σχεδίου τοῦ μουσείου ἀπὸ τὸν L. Lange, ΑΑΕ Φεβρ. 1865, 24. Μετὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ σχεδίου καὶ τῆς θέσης τοῦ μουσείου, ὁ Lange στέλνει ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ὑπουργὸ γιὰ ἀποζημίωση (ΑΑΕ 30).

19. ΑΑΕ 3 Αὐγ. 1865, 33.

20. Διορισμὸς ἀρχιτέκτονα Π. Κάλκου γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ μουσείου Ἀκροπόλεως, ΑΑΕ Μάρτ. 1865, 27.

21. Τριάντη 1998, 15-16, Κόκκου 1977, 195-201.

22. ΑΑΕ 3 Ἰαν. καὶ 18 Ἰαν. 1877, 273.

23. ΑΑΕ 31 Ἰαν., 8 Φεβρ. καὶ 22 Μαρτ. 1877, 275.

24. Ὁ Εὐστρατιάδης ἀναφέρει τὶς ἔρευνες τοῦ «ἀρχιτέκτονος Blondel» στὰ δυτικά τοῦ Ἐρεχθείου, στὴν περιοχὴ ποὺ ἐντοπίσθηκε τὸ Ἀρρηφόριο, ΑΑΕ 7 Φεβρ. 1879, 302.

25. Τὸ 2003 μελετήθηκε τὸ ἀρχεῖο Π. Καββαδία, ποὺ φυλάσσεται στὴ Διεύθυνση Ἀρχείου Μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.

26. Καββαδίας, Καβερᾶου 1906, 21.

νου, ἔχοντα δηλ. τὸν γνωστὸν ἐκείνον τύπον, ὃν ἀποδίδουσί τινες εἰς τὸ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς»²⁷.

Ὁ Καββαδίας θεωρεῖ τὰ ειδώλια ὑποδεέστερα τῶν ἀριστουργηματικῶν ἔργων τῆς μεγάλης πλαστικῆς ποὺ φέρνει ἡ ἀνασκαφικὴ του σκαπάνη στὸ φῶς αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Δὲν ἀναφέρει οὔτε ἀκριβῆ τόπο εὑρεσης, ἀλλὰ οὔτε καὶ περιγραφή τους. Τὰ εὐρήματα συχνὰ περιγράφονται ὡς «οἷα τὰ γνωστὰ ἡμῖν προπερσικά, ἰδίως ειδώλια πῆλινα καὶ χαλκᾶ καὶ τεμάχια ἀγγείων»²⁸. Εἶναι ὅμως ἀδιευκρίνιστο ποῖα ειδώλια θεωρεῖ ὁ Καββαδίας «προπερσικά», τὰ πῆλινα ειδώλια ἀπὸ μήτρα ἢ τὰ χειροποίητα. Ἀναφέρεται προφανῶς στίς χαρακτηριστικὲς ὑστεροαρχαϊκὲς ὄρθιες καὶ καθιστὲς γυναικεῖες μορφὲς μὲ μήτρα, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἐπάνω στὸν ἱερὸ βράχο.

Στὰ χρόνια αὐτὰ ὅμως ἀρχίζουν καὶ οἱ βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς ἄλλων μελετητῶν, ποὺ ἔχουν δεῖ ἢ ἔχουν ἀκούσει γιὰ τὰ εὐρήματα τῶν προηγουμένων ἀνασκαφῶν. Τὸ 1886, ὁ Heinrich Schliemann ἀναφέρει ὀγδόνητα ἐννέα «ἀκόσμητα (χωρὶς ἐπιζωγράφηση) πῆλινα ειδώλια» καὶ δύο καθιστὰ σανιδόμορφα μὲ πτηνόμορφο πρόσωπο, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα ἐπιχώσεων στὴν Ἀκρόπολη: «War es aber eine Gottheit, die unter dieser rohen Form nur in Tiryns verehrt wurde? Nein, in den untersten Schuttschichten der Akropolis von Athen sind 89 unbemalte Idole von Terracotta gefunden, die den tirynthischen Idolen Nr. 77-79 höchst ähnlich sehen und diese in der Roheit der Herstellung womöglich noch übertreffen. Dieselben sind im Akropolis-Museum zu sehen»²⁹.

Ἐπιπλέον, ἀναφέρει ὅτι βρέθηκε στὸν ναὸ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης στὴν Ἐλευσίνα μεγάλος ἀριθμὸς ὁμοίων μὲ τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἐξίσου ἀκατέργαστων ειδωλίων³⁰. Τὰ ειδώλια τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Schliemann παρουσιάζουν ἀναμφίβολα τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν χειροποίητων ειδωλίων (ὄρθια κυλινδρικὰ μὲ ἢ χωρὶς πόλο καὶ σανιδόμορφα καθιστά), ὅμως δὲν εἶναι σαφὲς ἀπὸ ποῖα ἀνασκαφὴ προέρχονται. Παραμένει δηλαδὴ ἀδιευκρίνιστο ἐὰν προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς περιόδου 1864-1884 τοῦ Εὐστρατιάδη ἢ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ποὺ μόλις πρὶν ἀπὸ ἓνα χρόνο, τὸ 1885, εἶχαν ἀρχίσει οἱ Καββαδίας καὶ Kawerau.

Ἡ χρονολογία-ὁρόσημο ὅμως γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν χειροποίητων ειδωλίων ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη εἶναι τὸ 1893, ὅταν στὸ *Archaeologischer Anzeiger* ἀναφέρονται ὡς ἀκατέργαστα καὶ ἄμορφα ειδώλια «rohr formlose Idole»³¹. Ἐπισημαίνομε ὅτι τὸ ἄρθρο εἶναι ἀνυπόγραφο ἀλλὰ ὑποθέτουμε ὅτι ὁ συγγραφέας εἶναι ὁ Frank Winter, ὁ ὁποῖος τὴν προηγούμενη χρονιά, τὸ 1892, ἐργάστηκε στὴν Ἀκρόπολη μὲ ἐντολὴ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν. Ἐδῶ, ὁ Winter σημειώνει ὅτι τὸν χειμῶνα τοῦ 1892, πῆρε ἄδεια ἀπὸ τὸν Γενικὸ Ἐφορο Παναγιώτη Καββαδία καὶ μαζί μὲ τὸν Ἐφορο Βαλέριο Στάη ταξινόμησαν εὐρήματα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ προηγούμενες ἀνασκαφὲς στὴν Ἀκρόπολη. Ἀπὸ αὐτά, ὁ Winter ἐπιλέγει δύο χειροποίητα, ὄρθια κυλινδρικὰ ειδώλια, τὸ ἓνα

27. ΑΕ 1886, 73-74.

28. Καββαδίας, Καβερᾶου 1906, 31.

29. Schliemann 1886, 171-172, 178.

30. Αὐτόθι 172.

31. ΑΑ 1893, 140-141.

μὲ πόλο καὶ τὸ ἄλλο χωρὶς, ποὺ ἀπεικονίζει σὲ δύο σχέδια καὶ στὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζουμε τὰ ὑπὸ μελέτη εἰδώλια³². Ἐπιπλέον, ἀναφέρεται στὰ καθιστὰ χειροποίητα σανιδόμορφα εἰδώλια ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, παραθέτοντας ὅμως τὸ σχέδιο ἐνὸς καθιστοῦ εἰδωλίου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα³³. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὁ συγγραφέας δίνει τὴ χρήσιμη πληροφορία ὅτι στὴν Ἀκρόπολη βρέθηκαν τριακόσια περίπου χειροποίητα εἰδώλια³⁴.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1903, στὸ κορυφαῖο τοῦ ἔργο μὲ τὴν τυπολογικὴ κατάταξη τῶν εἰδωλίων, ὁ Winter ἀναφέρει διακόσια πενήντα θραύσματα τῶν χειροποίητων ὀρθίων, κυλινδρικῶν εἰδωλίων μὲ πτηνόμορφο κεφάλι, χωρὶς ὅμως νὰ καθίσταται καὶ πάλι σαφὲς ἀπὸ ποῖα ἀνασκαφὴ προέρχονται αὐτὰ τὰ εἰδώλια³⁵. Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ πλῆθος τῶν εἰδωλίων, ποὺ εἶναι πολὺ μεγάλο σὲ σχέση μὲ τὰ εἰδώλια ποὺ ἔχομε ἐντοπίσει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης μας. Ἀπὸ τὰ γραφόμενά του δὲν μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε τὴ χρονιὰ καὶ τὸν ἀνασκαφέα ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς τὰ εὗρηματα αὐτά. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸ σύνολο τῶν εὗρημάτων ποὺ ἔχουν συλλεχθεῖ ἀπὸ ὅλες τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους, τοῦ Κ. Πιττάκη (1848-1849), τοῦ Π. Εὐστρατιάδη (1864-1884) καὶ τοῦ Π. Καββαδία (1885-1909). Μποροῦμε ὅμως νὰ θεωρήσουμε πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ Schliemann τὸ 1886³⁶ ἀναφέρθηκε σὲ σχετικὰ πρόσφατα ἀποκαλυφθέντα ἀνασκαφικὰ εὗρηματα καὶ εἶχε ἐνημερωθεῖ γιὰ τὴν εὑρεση τῶν χειροποίητων πτηνόμορφων εἰδωλίων ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφικὲς δραστηριότητες, εἴτε τοῦ Εὐστρατιάδη, εἴτε τοῦ Καββαδία, παρὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Πιττάκη, ποὺ εἶχαν γίνεῖ πρὶν 38 περίπου χρόνια. Ἄλλωστε ὁ Schliemann εἶναι ὀρθὰ ἐνημερωμένος γιὰ τὴν πρόσφατη εὑρεση τοῦ ἀντίστοιχου συνόλου εἰδωλίων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Ἐλευσίνα τῆς περιόδου 1882-1894, ἀπὸ τὸν Δημήτριο Φίλιο.

Σχετικὰ πρόσφατα (14.9.2007), σημαντικὸ εὗρημα ἀποτελέσσει τὸ χειροποίητο πτηνόμορφο εἰδώλιο μὲ ἀρ. εὗρ. ΜΑ 20237, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν περιοχὴ βορειοανατολικὰ τῶν Προπυλαίων, μεταξὺ Προπυλαίων καὶ Ἐρεχθείου, κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιφανειακῶν ἐργασιῶν. Τὸ εἰδώλιο παρουσιάζει ἀκριβῶς τὰ ἴδια μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ εἰδώλια ποὺ ἀναφέρει ἡ Brooke. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα πρόσφατο εὗρημα τοῦ 2007 ἐντοπίστηκε στὴν περιοχὴ ποὺ ἡ Brooke τὸ 1921 ἀπλῶς ἀνέφερε ὅτι βρέθηκε ὁλόκληρο σύνολο χειροποίητων εἰδωλίων, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχει σωθεῖ αὐτὴ ἡ ἔνδειξη ἕως σήμερα, ἐνισχύει ἴσως περισσότερο τὴν ὀρθότητα τῆς ἁποψῆς τῆς ὡς πρὸς τὸν τόπο εὑρεσης αὐτῶν τῶν χειροποίητων εἰδωλίων.

Συνοψίζοντας, τὰ πρῶτα χειροποίητα εἰδώλια ποὺ καταγράφηκαν στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἦταν ἑκατὸν δεκαεῖς εἰδώλια, τὰ ὁποῖα πῆραν ἀριθμὸ καταγραφῆς εὗρετηρίου Μουσείου Ἀκροπόλεως ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ 10. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ κατέγραψε τὴ δεκαετία τοῦ '70 ἡ Μαρία Μπρούσκαρη. Αὐτὰ τὰ εἰδώλια, τῶν ὁποίων τὸ

32. ΑΑ 1893, εἰκ. 1,2.

33. Αὐτόθι εἰκ. 3.

34. Αὐτόθι 141.

35. Winter 1903, 24.2.

36. Schliemann 1886, 172-8.

πλήθος εἶναι ἄλλωστε πολὺ κοντινὸ μὲ τὰ ἐνενήντα τέσσερα ποὺ εἶδε καὶ ἀνέφερε ἡ Brooke τὴ δεκαετία τοῦ '30, προέρχονται ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ βορειοανατολικά τῶν Προπυλαίων, κατὰ τὴ διάρκειά ἀνασκαφῶν εἴτε τῆς περιόδου 1864-84 (ἐφορεία Π. Εὐστρατιάδης), εἴτε τῆς περιόδου 1885-1909 (ἐφορεία Π. Καββαδία).

Ἡ εὕρεση πλήθους ειδωλίων στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἴσως ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀποθέτη μὲ προσφορὰς τῶν ἀναθετῶν τοῦ ἱεροῦ. Τὸν 6ο αἰ. π.Χ., ὅπου χρονολογοῦνται τὰ χειροποίητα ειδώλια, στὴν περιοχὴ εἶχαν ἤδη οἰκοδομηθεῖ τὰ Προπύλαια I, τὰ ὁποῖα κτίσθηκαν μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀναβίωσης τῶν Μεγάλων Παναθηναίων ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο, τὸ 566 π.Χ.³⁷ Ὁ ἄξονας βέβαια τοῦ κτιρίου δὲν ἦταν Α.-Δ. ὅπως στὰ περικλεία Προπύλαια, ἀλλὰ ΒΑ.-ΝΔ. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ φανταστοῦμε τὴν προσφορὰ τῶν ειδωλίων ποὺ βρέθηκαν σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ, ἀνατολικά καὶ στὸν ἄξονα τοῦ πῶρινου ἀρχαῖου Προπύλου, δηλαδὴ πολὺ κοντὰ στὰ βόρεια τῆς ἀνατολικῆς πρόστασης τῶν περικλείων Προπυλαίων.

Β. Χειροποίητα ειδώλια ἀπὸ τὴν πώρινη βάση-ἀποθέτη στὸν προ-καλλικράτειο ἀρχαῖο ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (εἰκ. 2)

Ὁ Νικόλαος Μπαλάνος δημοσίευσε τὸ 1956 τὶς νέες ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1935 ἕως τὸν Μάρτιο τοῦ 1939, κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ὁποίων βρέθηκε πλήθος χειροποίητων κυλινδρικών ειδωλίων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βάσης τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ προ-καλλικράτειου ναοῦ³⁸. Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Μπαλάνου στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία βρίσκομε συγκεκριμένη ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ τὸ εὔρημα καὶ στὶς διαστάσεις τῶν ειδωλίων. Στὶς 10 Ἰανουαρίου 1936, ὁ Μπαλάνος γράφει χαρακτηριστικά: «[...] ὑπὸ τὸν λίθον τῆς εὐθυνηρίας καὶ τὸ δάπεδον τοῦ Ναοῦ τούτου εὐρέθη μικρὸς λάκος (ὀπή) περιέχουσα ἀρχαῖα ειδώλια εἰς διάφορα μεγέθη (0,04-0,10) καὶ θραύσματα δοχείων καὶ δύο πολὺ μικρὰ κόκκαλα»³⁹.

Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1940 δημοσιεύεται καὶ μία ἀνασκαφικὴ φωτογραφία τῆς λατρευτικῆς βάσης-ἀποθέτη ἀπὸ τὸν Otto Walter⁴⁰. Τὰ ειδώλια αὐτὰ στὴ μεταγενέστερη βιβλιογραφία καὶ ἕως πρόσφατα, θεωρήθηκαν χαμένα. Στὸ λ. Ἀθηνᾶ τοῦ *LIMC* II ἀναφέρεται ὅτι τὰ ειδώλια ἔχουν πιθανῶς χαθεῖ⁴¹. Στὴ μελέτη τοῦ ἀρχιτέκτονα Ira Mark, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1993, ἐνῶ περιγράφονται συγκεκριμένα ὡς “crude, seemingly hand-formed type, from 4 to 10 cm. tall”, στὴ συνέχεια ἀναφέρονται ὡς χαμένα⁴². Ἡ ἀναφορὰ στὶς

37. Μπούσκαρη 1975, 40-42.

38. Μπαλάνος 1956, 785, εἰκ. 13, Ζιγὼ 1994, 32-4, πίν. 102.

39. Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Ἀρχεῖο Ν. Μπαλάνου σ. 10, Mark 1993, 143.

40. Walter 1940, 144-152, εἰκ. 22.

41. “Ces figurines trouvées dans la fouille du bastion d'A. Niké ont probablement disparu”, *LIMC* II, 958, no 13 (P. Demargne)

42. Mark 1993, 22, pl. 2b. Ἡ ἴδια πληροφορία ἐπαλαμβάνεται καὶ ἀπὸ τὸν Glowacki 1998, 80.

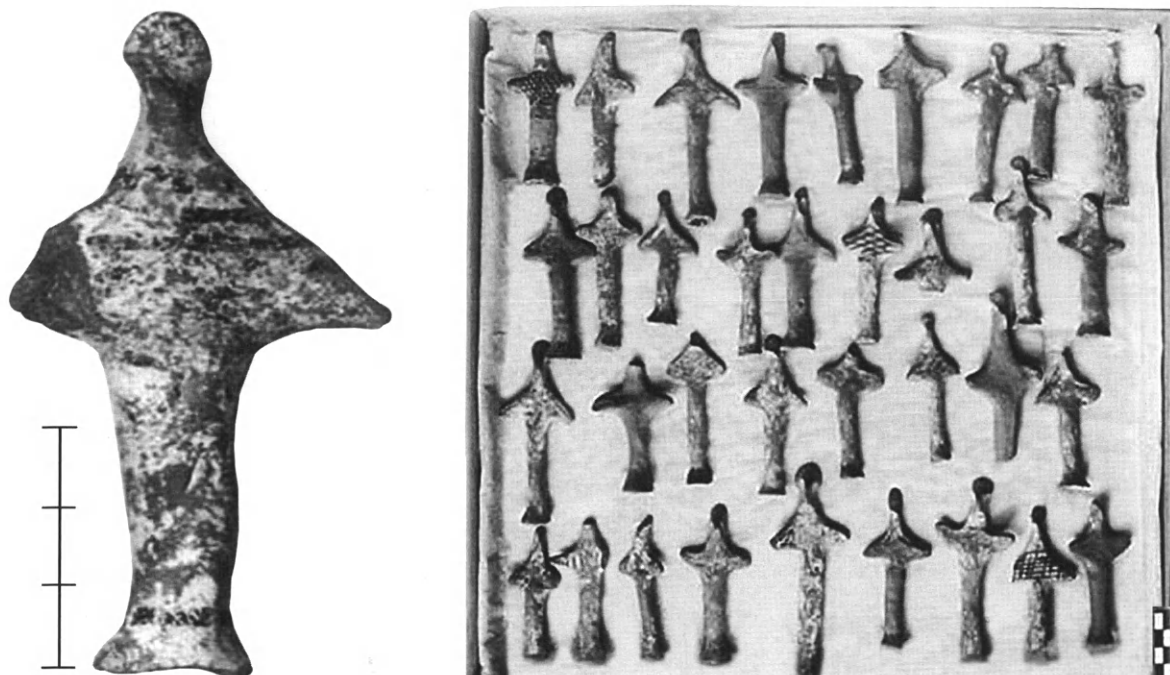

Εἰκ. 2. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης μετὰ τὴν πώρινη λατρευτικὴ βάση-ἀποθήκη, ὅπως ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν τρίτη ἀποσυναρμολόγηση τοῦ ναοῦ (Φωτογραφικὸ Ἀρχεῖο: Ὑπηρεσία Συντήρησης Μνημείων Ἀκροπόλεως, 2004).

ἀκριβεῖς διαστάσεις τῶν εἰδωλίων ποὺ ἐντοπίστηκαν μέσα στὸ βάθρο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τοῦ πώρινου ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, σὲ συνδυασμὸ καὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφικὴ φωτογραφία τοῦ Walter, δὲν ἀφήνει κανένα περιθώριο ἀμφισβήτησης ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ ἀρχαῖα εἰδώλια ποὺ βρέθηκαν ἐγκιβωτισμένα ἀκατάγραφὰ στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Τὸ 1989, διακόσια δέκα χειροποίητα κυλινδρὶκὰ εἰδώλια ὄρθιων μορφῶν μετὰ πτηνόμορφη κεφαλὴ μετὰ ἢ χωρὶς πόλο (201 εἰδώλια χωρὶς πόλο καὶ 9 εἰδώλια μετὰ πόλο), ἐντοπίσθηκαν ἀπὸ τὴ Χριστίνα Βλασσοπούλου στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (εἰκ. 3) καὶ καταγράφησαν τὸ 1989-90 μετὰ ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς καταλόγου Μουσείου Ἀκροπόλεως ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ 14 (εἰκ. 4)⁴³. Ἡ παρούσα ἔρευνα ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρχαῖα χειροποίητα εἰδώλια ὄρθιων μορφῶν μετὰ ἢ χωρὶς πόλο καὶ ὄχι γιὰ μυκηναϊκά⁴⁴

43. Βλασσοπούλου 2003, 93, σημ. 416.

44. Lemerle 1938, 448-450, πίν. L, B, A.

Εἰκ. 3. Χειροποίητο κυλινδρικό ειδώλιο (ἀρ. εὗρ. ΜΑ 14349) με πτηνόμορφο κεφάλι ἀπὸ τὴν πώρινη βάση-ἀποθήκη τοῦ προ-καλλικράτειου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

Εἰκ. 4. Τμῆμα τοῦ συνόλου τῶν χειροποίητων ειδωλίων Ἀκροπόλεως, ταξινομημένων καὶ ἀποθηκευμένων στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως τὴν περίοδο 1989-90. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι προήλθαν ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς-Νίκης.

ἢ ὑπομυκηναϊκὰ⁴⁵ ειδώλια, ὅπως θεωροῦνταν στὴ βιβλιογραφία ἐπὶ δύο δεκαετίες μετὰ τὴν εὕρεσή τους⁴⁶.

Τὸ 1940 ὁ Walter ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος ἐξέτασε τὰ εὗρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν περιβάλλοντα χώρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ παρατηρεῖ ὅτι τὰ χώματα ποὺ ἀφαιρέθηκαν κατὰ τὴ μετακίνηση τοῦ «ὀρθογώνιου βωμοῦ» τῆς ἱστορικῆς φάσης III στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ, περιεῖχαν μελανόμορφα ὄστρακα καὶ ειδώλια, ὅμοια μετὰ αὐτὰ ποὺ βρῆκε ὁ Μπαλάνος στὴ βάση-ἀποθήκη: “Bei der Entfernung der Erdmassen anlässlich der Sicherung des Altars II kamen wieder einige archaische Idole und

45. Lemerle 1939, 289, Καρδαρά 1960, 165-7, 70 καὶ Ἰακωβίδης 1962, 186. Τὰ ειδώλια αὐτὰ χαρακτηρίστηκαν ὡς ὑπομυκηναϊκὰ καὶ ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινάτο, ὁ ὁποῖος τὰ συνέκρινε μετὰ τρία ΥΕ ΙΙΙΓ ειδώλια

ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀσίνης. Ὑπομυκηναϊκὰ τὰ χαρακτηρίσε καὶ ὁ Γ. Οἰκονόμος (1939-41, 97-110).

46. Mark 1993, 4.

Vasen-Scherben zum Vorschein”⁴⁷. Ἔχομε λοιπὸν ἐδῶ μία νέα μαρτυρία γιὰ ἓνα δεύτερο σύνολο χειροποίητων εἰδωλίων ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Εἶναι ἀδύνατον ὥστόσο νὰ ταυτίσουμε ποιά εἰδώλια ἀπὸ ὅσα πιστεύομε ὅτι προῆλθαν ἀπὸ τὸν ναὸ προέρχονται ἀπὸ τὴ βάση-ἀποθέτη τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς καὶ ποιά ἀπὸ τὸν ὀρθογώνιο βωμὸ τοῦ ναοῦ.

Τὰ εἰδώλια τοῦ ὀρθογώνιου βωμοῦ στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, χρονολογούνται μεταξὺ τοῦ 610 π.Χ. καὶ τῆς ἀνέγερσης τοῦ ὀρθογώνιου βωμοῦ τῆς φάσης III τοῦ ναῖσκου, τὸν πρῶμο 5ο αἰ., πρὶν ἀπὸ τὸ 480 π.Χ.⁴⁸ Μὲ δεδομένη τὴ διαπιστωθεῖσα ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο ὁμοιότητα τῶν εἰδωλίων τοῦ ὀρθογώνιου βωμοῦ καὶ τῆς βάσης-ἀποθέτη τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος, τότε καὶ τὰ χειροποίητα εἰδώλια τοῦ ἀποθέτη αὐτοῦ χρονολογούνται μεταξὺ 610 καὶ 480 π.Χ. Ἡ χρονολόγηση αὐτῇ, στὴν ὁποία καταλήγει καὶ ὁ Mark⁴⁹, εἶναι ἀσφαλῆς. Μὲ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ φαίνεται νὰ συμφωνοῦν οἱ περισσότεροι μελετητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ χειροποίητα εἰδώλια. Ὁ R. A. Higgins χρονολογεῖ τὰ χειροποίητα εἰδώλια μεταξὺ 650 καὶ πρῶμου 5ου αἰ.⁵⁰, ἡ S. Mollard-Besques τοποθετεῖ χρονολογικὰ τὴν παραγωγή τους στὴν Ἀττική, μέχρι τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.⁵¹ καὶ ὁ M. Szabó στὸν 6ο αἰ. π.Χ.⁵²

Τὰ ἀρχαῖκα χειροποίητα εἰδώλια τῆς Ἀκροπόλεως ἀποτελοῦν τυπικοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἀρχαϊκῆς χειροποίητης κοροπλαστικῆς τέχνης τῆς Ἀττικῆς. Ἱερὰ τῶν γυναικείων κατ’ ἀποκλειστικότητα θεοτήτων (Ἀθηνᾶς, Ἀρτέμιδος, Δήμητρας καὶ Κόρης, Ἀφροδίτης, Νύμφης, Νυμφῶν, Σεμνῶν, Ἑρινυῶν) στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν ἀρχαϊκῶν Ἀθηνῶν, ὅπως καὶ ἀττικὰ ἱερὰ γυναικείων θεοτήτων, ἔδωσαν πλούσια δείγματα αὐτῆς τῆς τέχνης: στὸν Πειραιά, στὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας⁵³, στὴν Ἐλευσίνα, στὰ νότια τοῦ ἀρχαϊκοῦ Τελεστηρίου τῆς Ἐλευσίνας⁵⁴, στὸν Σταυρὸ τοῦ Γέρακα Ἀττικῆς, στὸ ἀνατολικὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παλληνίδος Ἀθηνᾶς⁵⁵, στὴν περιοχὴ τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου, στὴ θέση Βοῖ-δολίβαδο⁵⁶, στὸ Σούνιο, στὸ Ἱερὸ Ἀθηνᾶς Σουνιάδος⁵⁷, στὴν περιοχὴ Κιάφα-Θίτι κοντὰ στὴ Βάρη⁵⁸, στὴ Βραυρώνα, στὴν περιοχὴ τοῦ «Τάφου τῆς Ἰφιγενείας»⁵⁹, στὴν Ἀρτέμιδα,

47. Walter 1940, 144-152, εἰκ. 21-22.

48. Mark 1993, 31-32.

49. Αὐτόθι 125.

50. Higgins 1967, 42.

51. Mollard-Besques 1963, 43.

52. Szabó 1994, 85-86.

53. Παλαιοκρασσά 1991, 53-54, 103-104, πίν. 12-E6-13.

54. Noack 1927, 10-12, εἰκ. 3, Mylonas - Kourouniotis 1933, 279-280, εἰκ. 10, Kourouniotis 1936, 92 εἰκ. 65, ἰδιαίτ. 93, Κόκκου-Βυριδῆ 1999, 105-117, A 85, A 97, A 100, A 107, A 108, A 126, A 128, A 127.

55. Πλάτωνος 1997, 90-91, πίν. 41 α.3.

56. Κουρουνιώτης 1911, 250, εἰκ. 16 καὶ 17.

57. Στάης 1917, 208, πίν. 9. Εὐχαριστῶ ιδιαίτερα τὴν Γ. Θεοδωροπούλου-Πολυχρονιάδη, ποὺ εἶχε τὴν εὐγενὴ καλοσύνη νὰ μοῦ παρουσιάσει τὸ ἀντίστοιχο ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὰ ἱερὰ τῆς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος καὶ τοῦ Ποσειδῶνος, πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς διδακτορικῆς τῆς διατριβῆς, μὲ τίτλο *The Finds in the Bothroi in the sanctuaries of Poseidon and Athena at Sounion in Attica* (King’s College-University of London 2010).

58. Küpper 1989, 17-29 πίν. 10-12.

59. Ἔργον 1957, 20-21, Mitsopoulos-Leon 1997, 357-378, Mitsopoulos-Leon 2009, 33-117, πίν. 1-34,

στὸν ναὸ τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος⁶⁰ καὶ στὴν Αἶγινα, στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφαιίας⁶¹. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι τὰ χειροποίητα ειδώλια ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν δὲν εἶναι μεμονωμένο φαινόμενο τοπικοῦ χαρακτήρα. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς κοροπλαστικῆς παραγωγῆς ἀπαντᾶται καταρχὴν σὲ μεγάλη γεωγραφικὴ ἔκταση, καλύπτοντας τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, τὴν Κύπρο⁶² καὶ τὴν Κάτω Ἰταλία⁶³, ἀλλὰ ἔχει καὶ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια, ἐφόσον ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου ἕως τὸν πρῶμο 5ο αἰ. π.Χ.

Αὐτὴ ἡ λατρευτικὴ ἔκφραση τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων μὲ τὴν ἀνάθεση εὐρείας κλίμακας καὶ χαμηλῆς ἀξίας ἀναθημάτων, δὲν θὰ μᾶς ἦταν γνωστὴ χωρὶς τὶς πραγματοποιηθεῖσες ἀνασκαφές ἀπὸ τὴν Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τοῦ Παναγιώτη Εὐστρατιάδη, τοῦ Παναγιώτη Καββαδία, τοῦ Νικολάου Μπαλάνου καὶ τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου σὲ διάστημα περίπου ἑνὸς αἰῶνα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ. ΓΕΩΡΓΑΚΑ

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AA 1893	Winter, F., Sitzungsberichte der Archäolog. Gesellschaft zu Berlin, στὸ <i>Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischer Instituts</i> (Berlin 1893).
Ammerman 2002	Ammerman, R. M., <i>The Sanctuary of Santa Venera at Paestum, The Votive Terracottas</i> (Michigan 2002).
Βλασσοπούλου 2003	Βλασσοπούλου, Χρ., <i>Ἀττικοὶ ἀνάγλυφοι πίνακες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς</i> (Ἀθήνα 2003).
Broneer 1938	Broneer, O., Excavations on the North Slope of the Acropolis 1937, <i>Hesperia</i> 7.2, 1938, 200-203.
Brooke 1921	Brooke, D., στὸ St. Casson, <i>Catalogue of the Acropolis Museum</i> , II. <i>The Terracottas</i> (Cambridge 1921) 317-42.
Ζιρώ 1994	Ζιρώ, Δ., <i>Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης</i> (Ἀθήνα 1994).
Fourrier, Queyrel, Vandenabeele 1998	Fourrier, S., Queyrel, A., Vandenabeele, F., στὸ Caubet, A. (ἐπιμ.), <i>L'Art des modeleurs d'argile. Antiquités de Chypre. Coroplastique</i> , τ. 1,2, Musée du Louvre, Département des Antiquités Orientales (Paris 1998).
Georgaka 2013	Georgaka, V., Typological Classification of the Archaic Handmade Figurines of the Athenian Acropolis, <i>Coroplastic Studies Interest Group Newsletter</i> 9, Jan. 2013, 5-6.

Kalogeropoulos 2009, 10. Εὐχαριστῶ τὸν Κωνσταντῖνο Καλογερόπουλο γιὰ τὶς γόνιμες συζητήσεις μας πάνω στὸ θέμα τῶν ἀττικῶν χειροποίητων ειδωλίων, ἥδη ἀπὸ τὰ πρῶτα στάδια τῆς μελέτης.

60. Kalogeropoulos 2010, 167-182, πίν. 1.

61. Spathi 2007, 13-14, ἀρ. κατ. 14, πίν. 5.

62. Fourrier, Queyrel, Vandenabeele 1998, 259-260, ἀρ. 372, Lubsen-Admiraal 2003, πίν. LXII, no 543.

63. Ammerman 2002, 33, πίν. I,1 καὶ Meola 1971, 68, 71-72, πίν. 21: a-e.

- Glowacki 1998   Glowacki, K. T., The Acropolis of Athens before 566 B.C., στο Kim J. Harts-
wick, Mary C. Sturgeon (ἐπιμ.), *ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studies in Honor of Brunilde*
Sismondo Ridgway (Bryn Mawr College 1998) 79-88.
- Higgins 1967   Higgins, R. A., *Greek Terracottas* (London 1967).
- Ἰακωβίδης 1962   Ἰακωβίδης, Σ., *Ἡ μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθῆναι 1962)
- Καββαδίας -   Καββαδίας, Π., Καβερᾶου, Γ., *Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸ 1885*
Καβερᾶου 1906   *μέχρι τοῦ 1890* (Ἀθῆναι 1906· ἀνατύπ. 1974).
- Kalogeropoulos 2009   Kalogeropoulos, K., Terracotta figurines from the Sanctuary of Artemis
at Brauron, Attica, *Coroplastic Studies Interest Group Newsletter*, 2, June
2009, 10.
- Kalogeropoulos 2010   Kalogeropoulos, K., Die Entwicklung des attischen Artemis-Kultes anhand
der Funde des Heiligtums der Artemis Tauropolos in Halai Araphenides
(Loutsa), στο Hans Lohmann, Torsten Mattern (ἐπιμ.), *Attika - Archäologie*
einer "zentralen" Kulturlandschaft, *PHILIPPIKA Marburger altertumskun-*
dliche Abhandlungen 37 (Wiesbaden 2010).
- Καρδαρά 1960   Καρδαρά, Χ., Ὁ πυκινὸς δόμος τοῦ Ἑρεχθέως, *ΑΕ* 1960, 16-184.
- Κόκκου 1977   Κόκκου, Ἀγ., *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοτήτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα*
μουσεῖα (Ἀθήνα 1977).
- Κόκκου-Βυριδῆ 1999   Κόκκου-Βυριδῆ, Κ., *Ἐλευσίς, Πρώιμες πυρὲς θυσιῶν στὸ Τελεστήριο τῆς*
Ἐλευσίνος (Ἀθήνα 1999).
- Κουρουνιώτης 1911   Κουρουνιώτης, Κ., Ἐξ Ἀττικῆς (Ἀνασκαφαὶ Παλαιοῦ Φαλήρου), *ΑΕ* 1911,
246-56.
- Kourouniotis 1936   Kourouniotis, K., *Eleusis: a guide to the excavations and the museum* (Athens
1936).
- Küpper 1989   Küpper, M., Frühattische 'Stempelidole' von Kiapha Thiti, *Marb WPr* 1989,
17-29.
- Lemerle 1938   Lemerle, P., Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en
1938, *BCH* 62, 443-483.
- Lemerle 1939   Lemerle, P., Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en
1939, *BCH* 63, 285-324.
- Lubsen-Admiraal 2003   Lubsen-Admiraal, S. M., Ancient Cypriote Art in the T. N. Zintilis collection,
Studies in Mediterranean Archaeology XX:25, *Corpus of Cypriote antiquities*
25, 2003.
- Μαλλούχου-Tufano 1998   Μαλλούχου-Tufano, Φ., *Ἡ ἀναστήλωση τῶν ἀρχαίων μνημείων στὴ Νεώ-*
τερη Ἑλλάδα 1834-1939 (Ἀθήνα 1998).
- Mark 1993   Mark, I. S., *The Sanctuary of Athena Nike in Athens. Architectural stages*
and chronology, *Hesperia* Suppl. 26 (Princeton, NJ 1993).
- Meola 1971   Meola, E., *Terrecotte orientalizzanti di Gela* (Roma 1971).
- Mitsopoulos-Leon 1997   Mitsopoulos-Leon, V., Tonstatuetten im Heiligtum der Artemis von Brauron,
στο Β. Χ. Πετράκος (ἐπιμ.), *Ἑπαινὸς Ἰωάννου Παπαδημητρίου* (Ἀθήνα
1997) 357 κέ.
- Mitsopoulos-Leon 2009   Mitsopoulos-Leon, V., *ΒΡΑΥΡΩΝ, Tonstatuetten aus dem Heiligtum der Arte-*
mis (Athen 2009).
- Mollard-Besques 1963   Mollard-Besques, S., *Les terres cuites grecques* (Paris 1963).
- Morgan 1935   Morgan, Ch., The terracotta figurines from the North Slope of the Acropolis,
Hesperia 4, 1935, 189-213.
- Μπαλάνος 1956   Μπαλάνος, Ν., Ἡ νέα ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (1935-39),
ΑΕ 1937, 776-807.
- Μπρούσκαρη 1975   Μπρούσκαρη, Μ., *Τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως* (Ἀθῆναι 1975).

- Mylonas, Kourouniotis 1933 Mylonas, G., Kourouniotis, K., Excavations at Eleusis, 1932, Preliminary Report, *AJA* 37, 1933.
- Noack 1927 Noack, F., *Eleusis. Die Baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtums I-II* (Berlin-Leipzig 1927).
- Οἰκονόμος 1939-41 Οἰκονόμος, Γ. Π., Ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, *AE* 1939-41 (1948), 97-110.
- Παλαιοκρασσᾶ 1991 Παλαιοκρασσᾶ, Α., *Τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας* (Ἀθήνα 1991).
- Pervanoglou 1864 Pervanoglou, P., *Bull. Dell'Inst. di Corrispondenza Arch.* 1864, 132-4.
- Πετράκος 2009 Πετράκος, Β. Χ., *Ἡ ἐλληνικὴ αὐταπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross* (Ἀθήναι 2009).
- Πλάτωνος 1997 Πλάτωνος, Μ., *AA* 52, 1997, B1, 90-91.
- Schliemann 1886 Schliemann, H., *Tiryns. Der Prähistorische Palast der Könige von Tiryns* (Leipzig 1886).
- Scholl 2006 Scholl, A., ANAΘHMATA τῶν APXAIΩN, Die Akropolisvotive aus dem 8. bis frühen 6. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens, *JdI* 121, 2006, 1-173.
- Spathi 2007 Spathi, M. G., *Studien zur Koroplastik Äginas* (Hamburg 2007).
- Στάης 1917 Στάης, Β., Σουνίου ἀνασκαφαί, *AE* 1917, 168-213.
- Szabó 1994 Szabó, M., *Archaic Terracottas of Boeotia* (Rome 1994).
- Τριάντη 1998 Τριάντη, Ἰ., *Τὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως* (Ἀθήνα 1998).
- Walter 1940 Walter, O., Archäologische Funde in Griechenland von Frühjahr 1940, *AA* 55, 1940, 121-308.
- Winter 1903 Winter, F., *Die antiken Terrakotten. Die Typen der figürlichen Terrakotten I*, 1 (Berlin-Stuttgart 1903).

ARCHAIC BRONZE JEWELRY FROM LITHARES

During the 1976 excavation season at Lithares in Boeotia, a piece of bronze jewelry was found south of the EBA settlement¹. This item was "foreign" to the EBA materials and thus was not included in the publication of the EBA site. The jewelry came from a test trench 64.70 m south of the EBA settlement amongst the stones of a disturbed wall measuring 0.55×0.30 m and 0.55 m high, built with mud mortar. The jewelry was located at a depth of 0.45 m. Nothing else was associated with it. The closest building was a Hellenistic foundation at a distance of 26 m west of the south test trench². Further west within the Lithares valley, which is also known as Pyri, and by the church of Hagia Eleousa, an ancient cemetery was excavated, the graves of which were dated from the Late Geometric to the Early Hellenistic periods. The majority of the 39 excavated graves dated within the last part of the 7th century B.C. to the first half of the 6th century B.C. Some of the graves belonged to children³. The proximity of this cemetery may explain the provenance of our find.

The jewelry was found folded and broken into six pieces and has the form of a circular band (fig. 1a). An extended narrower band is preserved at one end. The width of the band is 0.02 m and the width of the extended narrower one is 0.01 m. The exterior diameter is 0.11 m and the interior is 0.07 m. The band is decorated with ten rosettes placed between two concentric circles of dots. Each rosette consists of twelve or thirteen petals, some of which are slightly smaller than the rest. The periphery of each petal is marked by a double incised line. A dot surrounded by two concentric circles forms the center of each rosette (fig. 1b). The decoration is done in the repoussé technique⁴. Rosettes as decorative motifs have been known since prehistoric times, although the typology varies in appearance, execution and application⁵. The typology of the rosettes of the Lithares jewelry places it within

---

1. Χαρά Τζαβέλλα-Ενjen, *Λιθαρές* (Αθήναι 1984) εἰκ. Α-Β.

2. The Hellenistic wall was excavated by the personnel of the Greek Archaeological Service.

3. Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου, Ἀρχαιοὶ καὶ μνημεῖα Βοιωτίας, *ΑΔ* 31, 1976, Β1, 119-120.

4. For the technology of the repoussé technique, see: Tony Hackens (ed.), *Études sur l'orfèvrerie antique*,

Publications d'histoire de l'art et d'archéologie I (Louvain-La-Neuve 1980). J. Ogden, *Jewelry of the Ancient World* (1982).

5. K. R. Maxwell-Hyslop, *Western Asiatic Jewelry* (London 1971) 109, pl. 72; 138, pl. 101; 212, pl. 179. Hans-Günter Buchholz and Vassos Karageorghis, *Prehistoric Greece and Cyprus* (London 1973) 493, pl. 1798. The prehistoric rosette is not the direct predecessor

Figs 1a-b. The Lithares jewelry.
a. As found. b. Reconstructed.

the archaic period. They are quite similar to those found at Akraiphion, the workshop of which has been dated to the end of the 6th c. B.C.⁶ Similar also are rosettes on Boeotian bronze works published by P. Walters⁷ as well as those appearing on Greek jewelry found in Italy⁸. Walters dates the Boeotian artifacts to ca. 700 B.C., as does the Italian scholar, but Walters' dating is not secure. In support of a date later than 700 B.C. is the similarity of the Lithares rosettes with those on the golden mouthpieces from Sindos, which are dated to 550 B.C.⁹ As was mentioned above, the cemetery of Hagia Eleousa could have been the location from which the Lithares jewelry originated, but the excavator dates the archaic tombs there to not later than 650 B.C.¹⁰, making this hypothesis of origin doubtful, unless

sor of the orientalized-archaic rosette. R. H. Higgins, *Greek and Roman Jewelry*² (Berkeley 1980) pls 10E, 19A.

6. Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου, Τὸ ἐργαστήριον χαλκοτεχνίας τῆς Ἀκραϊφίας (830-480 π.Χ.). Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν ἐνίων τύπων κοσμημάτων, *Καλλιόστευμα. Μελέτες πρὸς τιμὴν Ὀλγας Τζάχου-Ἀλεξανδροῦ* (Ἀθήνα 2001) 510, σχ. 61, 511, εἰκ. 59.

7. Paul Walters, Βοιωτικαὶ ἀρχαιότητες, *AE* 1892,

213-239, πίν. 10 2-4.

8. Maria Anna De Lucia Brolli, *Civita Castellana, il Museo Archeologico dell'Agro Falisco* (Roma 1991) 106, no. 75.

9. Σίνδος. Κατάλογος τῆς Ἑκθέσης στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης (Ἀθήναι 1985) 257, εἰκ. 417.

10. *Supra* n. 6, 512.

we consider the fact that rosettes are common archaic decorative ornaments during most of this period and appear in some variety dictated by local artisans¹¹.

How this jewelry was worn remains a puzzle. It is rather small to be a necklace for the average female neck, unless it was made for a young girl. Such a possibility is supported by the presence of children's burials at the nearby cemetery of Hagia Eleousa. Its diameter is more appropriate for a bracelet, which it is not¹². It could be a perisphyrion, fastened just above the sphyra (ankles), and its slight widening downwards would be suitable due to the protruding bones¹³. Bronze bands in circular forms are rare except for those made to decorate the shoulders of vases, or to be used for other similar applications. Bronzes from Olympia, Delphi and Dodona, the latter dated in the Classical period, could have been used for such a purpose¹⁴.

The rosette appears with some frequency on archaic funerary items¹⁵, as well as on some funerary monuments, such as the Cretan stele, presently at the Museum of Art and Archaeology of the University of Missouri¹⁶, as well as on the pattern woven in the dress of the kore from Myrrinous¹⁷. One of the earliest archaic examples of the archaic rosette comes from Samos where it appears in stylized form at the top of the poppy cone representations¹⁸. In their study, Kretikos and Papadake connect the presence of the poppy to sleep and death, and they also list monuments to show the poppy's association with such gods as Apollo, Asklepios, Ploutos, Demeter, Cybele, and later Isis, who controlled death or had contacts

11. Adolf Furtwängler, *Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia IV* (Berlin 1890) pl. XXXVIII, 712: rosettes as filling ornaments. Varieties in the number of petals and their shapes are shown at pl. XLIII, 751, 778.

12. A. Pierides, *Jewelry in the Cyprus Museum* (Nicosia 1971) pl. XVI, no. J601.

13. Herod. 4, 176, where he describes such an ornament to adorn females' ankles. This type of adornment was used in the prehistoric Aegean. A. Παπαευθυμίου-Παπανθήμιου, Μινωικά και μυκηναϊκά περισφύρια, in *Ἀμνητὸς Π. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο* (Θεσσαλονίκη 1987) 615-626.

14. I am thankful to Dr. A. Andreiomenou who brought these bibliographic references to my attention: *supra*, no. 11, pl. LIII, 935; P. Perdrizet, *Monuments figurés. Petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses, Fouilles des Delphes V* (1908) 60-61, no. 192, fig. 184; Constantin Carapanos, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) 93, pl. XLIX-21.

15. Bogdan Filow, *Die archaische Necropole von Trebenische am Ochrid-See* (Berlin 1927) vol. 11, 14, fig. 3. Robert Laffineur, *Collection Paul Canellopoulos*.

Bijoux en or grecs et romains, BCH 104, 1980, 367. Maria Brouskari, *The Paul and Alexandra Canellopoulos Museum. A Guide* (Athens 1985) 48, no. 291. Σίνδος 59, εικ. 82, 82 εικ. 117, 87 εικ. 129, 99 εικ. 150, 121 εικ. 181, 129 εικ. 200-201, 178 εικ. 286, 180 εικ. 292, 221 εικ. 349, 223 εικ. 357, 257 εικ. 417, 266 εικ. 430-433. Αικ. Δεσποίνη, Χρυσὰ ἐπιστόμια, in *Μνείας Χάριν. Τόμος στὴ μνήμη Μαίρης Σιγανίδου* (Θεσσαλονίκη 1998) 65-76, εικ. 5.

16. Brunilde Sismondo Ridgway, *The Archaic Style in Greek Sculpture* (Princeton 1977) pl. 51.

17. E. I. Μαστροκώστας Δύο ἀρχαῖα ἀγάλματα ἐκ Μυρρινοῦντος, AAA V, 1972, 298-314, εικ. 13. Rosettes were common decorative themes on earrings and hair decorations of korai regardless of their being funerary statues or not. András Patay-Horváth, *Metallanstückungen an griechischen Klassischer Zeit*, *Archäologische Forschungen* 4, figs 41-42.

18. Παναγιώτου Κρητικού - Στέλλας Παπαδάκη, Μήκωνος καὶ ὀπίου ἱστορία καὶ ἐξάπλωσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, AE 1963, 80-150, εικ. 18, 46, 53α-δ.

---

with the underworld. A rosette is pointedly shown on a Laconian cup, the main figure being a winged god whom Emily Vermeule associates with death¹⁹.

The rosettes which decorate the Lithares jewelry may indicate that it is a funerary ornament looted in antiquity from a tomb at Hagia Eleousa and accidentally dropped by the tomb robber where it was found.

HARA TZAVELLA-EVJEN

---

19. Emily Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* (Los Angeles 1979) 168, fig. 20.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΦΙΣΤΙΚΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΓΙΝΑ

Η φιστικιά (*Pistacia vera* L.) είναι συνδεδεμένη με την Αίγινα. Αποτελεί την κύρια καλλιέργεια του νησιού. Ο καρπός της, που φέρει επιστημονικά το όνομα «κελυφωτό φιστίκι», συνηθίζεται να ονομάζεται στην καθομιλουμένη «αίγινήτικο φιστίκι» και η ποικιλία που καλλιεργείται στην Ελλάδα φέρει το όνομα «Αίγινα».

Παρ' όλη την έκταση που έχει λάβει η καλλιέργειά της αρχικά στην Αίγινα και αργότερα σε όλη την Ελλάδα, αλλά και γενικά στις χώρες της Μεσογείου, η φιστικιά δεν είναι δέντρο της ελληνικής χλωρίδας ούτε της μεσογειακής. Ο τόπος της καταγωγής της άρχισε πολύ να αποσαφηνιστεί.

Στο τέλος του 19ου αιώνα διακεκριμένοι βοτανικοί, οι De Caudole, Boissier, Engler κ.ά., επισκέφθηκαν τη Νοτιοδυτική Ασία και αποφάνθηκαν ότι πατρίδα της φιστικιάς είναι η Συρία, η Τουρκία και η Μεσοποταμία (Zohary 1950-1952). Την άποψη αυτή τη συναντάμε ακόμα σήμερα σε δημοσιεύματα βοτανικής και денδροκομίας. Αργότερα όμως, το 1929-1930, Ρώσοι βοτανικοί, οι Ρορον, Morozoff κ.ά., που επισκέφθηκαν την Κεντρική Ασία, ανακάλυψαν τη φιστικιά να φύεται άγρια (αυτόφυης) σε άχανεις εκτάσεις όρεινες και πεδινές σχηματίζοντας ένα είδος δασώδους στέπας σε εδάφη με πτωχή οικολογική σύνθεση. Η περιοχή στην οποία φύεται η άγρια φιστικιά είναι το Βορειοανατολικό Ιράν, το Βόρειο Αφγανιστάν, το Ανατολικό Ουζμπεκιστάν, το Νότιο Τουρκμενιστάν και το Ανατολικό Κιρκιστάν. Από τα στοιχεία αυτά συμπεραίνεται ότι η Κεντρική Ασία είναι η πατρίδα του άγριου προγόνου της καλλιεργημένης φιστικιάς (Zohary 1950-1952). Η άποψη των βοτανικών του 19ου αιώνα θα προήλθε από τις εκτενείς εκτάσεις καλλιεργημένων δένδρων φιστικιάς στη Νοτιοδυτική Ασία. Σήμερα πιστεύεται ότι στην Κεντρική Ασία έγινε και η εξημέρωση της άγριας φιστικιάς (Zohary, Hopf 2000).

Η παρουσία της φιστικιάς στις στέπες της Κεντρικής Ασίας είχε παρατηρηθεί και νωρίτερα, στις αρχές του 19ου αιώνα. Το 1841 ένας ταξιδιώτης ονόματι A. Lehmann έγραψε στα απομνημονεύματά του ότι σε μια πορεία που έκανε στο Τουρκμενιστάν κοντά στα σύνορα του Ουζμπεκιστάν, περπατούσε επί 50 βέρστια¹ κατά το πλείστον ανάμεσα σε φιστικιές θαμνώδους μορφής (Brezl 1903).

Εκτός από τις βοτανικές παρατηρήσεις στην Κεντρική Ασία, ενδείξεις ότι η Νοτιοδυτική Ασία δεν είναι η πατρίδα της φιστικιάς υπάρχουν στην παλαιοβοτανική και στην αρχαία ελληνική γραμματεία.

---

1. Βέρστιο = ρωσική μονάδα μέτρησης μεγάλου μήκους που ισούται προς 1.067 μ.

Σύμφωνα με τὰ δεδομένα τῆς παλαιοβοτανικῆς, στὶς πολυάριθμες ἀνασκαφὲς ποὺ ἔχουν γίνει στὴ Νοτιοδυτικὴ Ἀσία καὶ στὴ Νότια Εὐρώπη, δὲν παρατηρήθηκαν κατάλοιπα φιστικιᾶς πρὶν ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (Zohary, Hopf 2000). Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ἕνας καρπὸς φιστικιᾶς ποὺ βρέθηκε στὸ Σέσκλο τῆς Νεότερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς (Renfrew 1973) καὶ ἀπανθρακωμένοι καρποὶ φιστικιᾶς στὸ Περιβόλι Μαγούλας τῶν περιόδων Ραχμάνι (Χαλκολιθικῆς) καὶ Πρώιμης Μεσοελλαδικῆς (Kroll 1983). Ἐντούτοις ἀμφότερα αὐτὰ τὰ εὐρήματα ἀμφισβητοῦνται καὶ ἀποδίδονται πιθανῶς σὲ μεταγενέστερες διεισδύσεις στὰ ἀναφερόμενα στρώματα (Zohary, Hopf 2000). Θὰ μπορούσε ὅμως οἱ καρποὶ αὐτοὶ νὰ μεταφέρθηκαν σ' αὐτὲς τὶς θέσεις ἀπὸ κάποιους ταξιδιωτές.

Τὰ παλαιότερα κατάλοιπα φιστικιῶν παρατηρήθηκαν στὴν ἐπαρχία Κερμὰν στὸ Ἰράν. Συγκεκριμένα στὴν κοιλάδα Dawlatabat βρέθηκαν φιστίκια σὲ στρῶμα τῆς Νεότερης Νεολιθικῆς περιόδου (περίοδος VII, τέλος 6ης χιλιετίας π.Χ.) (Constantini προσωπικὴ ἐπικοινωνία) καὶ στὸ Tepe Yahya σὲ στρώματα τῶν περιόδων VA καὶ IVB (Constantini καὶ Constantini-Biasini 1985), ποὺ ἀντιστοιχοῦν μετὰ τὶς περιόδους Protoelamite (3400-3000 π.Χ.) καὶ «Πολιτισμοῦ Yahya» (3000-2500 π.Χ.) (Lamberg-Karlovsky 1971).

Στὸ Οὐζμπεκιστὰν ἐξάλλου βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ κελύφη φιστικιῶν σὲ σωρὸ ἀπορριμμάτων στὸ Djarkutan τῆς περιόδου τοῦ χαλκοῦ. Τὸ βάρος τοῦ συνόλου τῶν θραυσμάτων ἀντιστοιχεῖ μετὰ βάρος δέκα καρπῶν (Miller 1999).

Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία ἐξάλλου ἡ φιστικιὰ δὲν ἀναφέρεται πρὶν ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ὁ πρῶτος ποὺ τὴν ἀναφέρει καὶ τὴν περιγράφει εἶναι ὁ Θεόφραστος ὁ Ἐρέσιος.

Ὁ Θεόφραστος γεννήθηκε στὴν Ἐρεσὸ τῆς Λέσβου τὸ 372/370 π.Χ. Τὸ ὄνομά του ἦταν Τύρταμος, τὸν μετονόμασε Θεόφραστο ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸ «θεσπέσιον τῆς φράσεως». Πράγματι, ὅπως μαρτυροῦν οἱ πολυάριθμοι μαθητὲς του, ὁ Θεόφραστος εἶχε τὴ χάρη τοῦ λόγου.

Ὁ Θεόφραστος ὅμως εἶχε καὶ πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο. Ἀπὸ τὰ 227 ἔργα ποὺ ἔγραψε κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο (*Βίοι φιλοσόφων* 5, 2, 36-57), ἔχουν σωθεῖ μόνον τρία πλήρη: οἱ *Χαρακτῆρες* καὶ δύο βοτανικὰ βιβλία, τὰ *Περὶ φυτῶν ἱστορία* καὶ *Περὶ φυτῶν αἴτια*. Ἐχουν μείνει ἀκόμα ἀποσπάσματα καὶ ἀπὸ μερικὰ ἄλλα ἔργα, ὅπως τὰ *Περὶ ὁσμῶν*, *Περὶ Λίθων*, *Περὶ ἰδρώτων*, *Περὶ λιποψυχίας*, *Περὶ σημείων*, *ύδάτων*, *πνευμάτων* καὶ *χειμῶνων* καὶ *ἐνδειῶν*, κ.ἄ.

Τὰ δύο βοτανικὰ του ἔργα εἶναι τὰ πρῶτα βοτανικὰ συγγράμματα τὰ ὁποῖα καὶ ἔμειναν σὲ χρῆση μέχρι τὸν Μεσαίωνα. Σήμερα ὁ Θεόφραστος θεωρεῖται πατέρας τῆς Βοτανικῆς. Στὸ *Περὶ φυτῶν ἱστορία* περιγράφει διάφορα φυτὰ μέσα στὸ περιβάλλον τους. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο οἱ Γερμανοὶ βοτανικοὶ χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο αὐτὸ ὡς φυτογεωγραφία καὶ θεωροῦν τὸν Θεόφραστο πρόδρομο τοῦ μεγάλου φυτογεωγράφου Alexander von Humboldt. Στὸ κεφάλαιο τῶν φυτῶν τῆς Ἀσίας δίνει καὶ τὴν ἐξῆς περιγραφή τῆς φιστικιᾶς:

Φασὶ δ' εἶναι καὶ τέρμινθον, οἱ δ' ὅμοιον τερμίνθῳ, ὃ τὸ μὲν φύλλον καὶ τοὺς κλῶνας καὶ τᾶλλα πάντα ὅμοια ἔχει τῇ τερμίνθῳ τὸν δὲ καρπὸν διάφορον· ὅμοιον γὰρ ταῖς ἀμυγδαλαῖς. εἶναι γὰρ καὶ ἐν Βάκτροις τὴν τέρμινθον ταύτην καὶ κάρυα φέρειν ἡλίκᾳ ἀμύγδαλα διὰ τὸ μὴ μεγάλα· καὶ τῇ ὄψει δὲ παρόμοια, πλὴν τὸ κέλυφος οὐ τραχύ, τῇ δ' εὐστομία καὶ ἡδονῇ κρεῖττω τῶν ἀμυγδάλων. δι' ὃ καὶ χρῆσθαι τοὺς ἐκεῖ μάλλον. *Περὶ φυτῶν ἱστορία* IV 4, 7.

Ὁ Θεόφραστος δὲν κατονομάζει τὸ δέντρο, εἶναι ὅμως παραδεδομένο σήμερα ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τῆς φιστικιάς. Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος λέει ὅτι τὰ φυτὰ τῆς Ἀσίας ποὺ δὲν ἀπαντῶνται στὴν ἐλληνικὴ χλωρίδα δὲν ἔχουν ὀνόματα (*Περὶ φυτῶν ἱστορία* IV 4, 5). Ἐνα ἄλλο πρᾶγμα ποὺ παρατηροῦμε σ' αὐτὴ τὴν περιγραφὴ, εἶναι ὅτι ἀρχίζει μὲ τὴ λέξη φασί («ὅπως λένε»). Ἐπομένως, ὁ Θεόφραστος δὲν εἶδε ὁ ἴδιος τὸ δέντρο καὶ ξέρουμε ὅτι δὲν πῆγε ποτέ του στὴν Ἀσία. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ τὸ βρῖσκουμε συχνὰ στὸ ἔργο του. Περιγράφει φυτὰ ἀπὸ περιοχὲς ποὺ δὲν ἐπισκέφθηκε ποτέ. Εἶχε ὅμως πολλοὺς μαθητὲς καὶ πιστεύεται ὅτι ἔπαιρνε τὶς πληροφορίες του ἀπὸ μαθητὲς του, τοὺς ὁποίους ἔστελνε σὲ διάφορους τόπους γιὰ νὰ μελετήσουν τὰ φυτά. Σὲ μιὰ περίπτωση ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ προσώπου ποὺ τοῦ ἔδινε πληροφορίες γιὰ δέντρα τῆς Πελοποννήσου καὶ γράφει: «ἔφη δὲ Σάτυρος...» (αὐτόθι III 12, 4).

Στὴν περίπτωσι τῆς φιστικιάς θὰ πῆρε τὴν περιγραφὴ τοῦ δέντρου ἀπὸ ἓνα ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο στὴν ἐκστρατεία του.

Ὁ Ἀλέξανδρος, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν δάσκαλό του Ἀριστοτέλη, πῆρε μαζί του μιὰ ομάδα ἐπιστημόνων, ἱστοριογράφων, στοὺς ὁποίους ἀνέθεσε νὰ περιγράψουν τὰ στρατιωτικὰ γεγονότα τῆς ἐκστρατείας, ἀλλὰ καὶ τοὺς τόπους ἀπὸ τοὺς ὁποίους διέρχονταν, τὸ κλίμα, τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὶς συνήθειές τους, τὰ ζῶα καὶ τὰ φυτά. Ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐκστρατείας ἦταν οἱ γνώσεις ποὺ ἀποκτήθηκαν στὴ ζωολογία, τὴ βοτανικὴ καὶ τὴ γεωγραφία (Briant 1987).

Ὅταν ὁ στρατὸς ἔφτασε στὴν Ὑρκανία καὶ συνέχισε πέρα ἀπὸ αὐτήν, οἱ Ἕλληνες βρέθηκαν σὲ περιοχὲς τὶς ὁποῖες δὲν εἶχαν ἐπισκεφθεῖ ποτέ. Ἐκεῖ εἶδαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ βαμβάκι, τὸ ρύζι, τὴν ἰνδικὴ σικὴ, καὶ προφανῶς τὴ φιστικιά.

Μεταξὺ τῶν ἱστοριογράφων ἦταν καὶ ὁ ἀνιψὶς καὶ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλη Καλλισθένης, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης συμβούλεψε τὸν Ἀλέξανδρο νὰ τὸν πάρει μαζί του στὴν ἐκστρατεία. Στὴν περιγραφὴ τῆς φιστικιάς ὁ Θεόφραστος τονίζει τὴν ὁμοιότητά της μὲ τὴν τέρμινθο (τσικουδιά) (*Pistacia terebinthi* L.). Ἄν ἀνατρέξουμε στὴν περιγραφὴ τῆς τσικουδιάς ποὺ δίνει ὁ Θεόφραστος, βλέπουμε ὅτι τὸ δέντρο αὐτὸ στὴν περιοχὴ τῆς Ἰδης τῆς Τρωάδος καὶ στὴ Μακεδονία εἶναι κοντό, θαμνώδες καὶ στρεβλό, ἀλλὰ στὴ Δαμασκὸ τῆς Συρίας εἶναι ψηλὸ καὶ ὠραῖο (*Περὶ φυτῶν ἱστορία* III 15, 3). Στὴν Τρωάδα καὶ στὴ Μακεδονία ὁ Καλλισθένης βρισκόταν μὲ τὸν Θεόφραστο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη (Pédech 1984) καὶ στὴ Συρία πῆγε μὲ τὸν Ἀλέξανδρο. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανό, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ Καλλισθένης νὰ εἶδε τὴ φιστικιά στὴν Κεντρικὴ Ἀσία, νὰ τὴ συνέκρινε μὲ τὴν τσικουδιά καὶ ἀπὸ αὐτὸν νὰ πῆρε τὴν περιγραφὴ ὁ Θεόφραστος.

Ἄλλη ἀρχαία μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸν Νίκανδρο τὸν Κολοφώνιο (2ος αἰ. π.Χ.). Στὸ ποίημά του *Θηριακά* (στ. 890-891)² ἀπαριθμεῖ τὰ φυτὰ ποὺ προστατεύουν ἀπὸ νύγματα σκορπιῶν καὶ γράφει:

ὄσσα θ' ὑπ' Ἰνδὸν χεῦμα πολυφλοίσβοιο Χοάσπεω
πιστάκι' ἀκρεμόνεσσιν ἀμυγδαλόεντα πέφανται'

2. Μτφρ.: ...καὶ τὰ πιστάκια ποὺ μοιάζουν μὲ ραχο Χοάσπη ποὺ ρέει στὴν Ἰνδία. ἀμύγδαλα πάνω στὰ κλαριά κοντὰ στὸν πολυτά-

Τὸ ἐνδιαφέρον σ' αὐτὸ τὸ κείμενο εἶναι ὅτι ἡ λέξη πιστάκια ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Ἡ λέξη προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία περσικὴ λέξη *πίστα* ποὺ σημαίνει φιστίκι ἢ φιστικιά. Ἡ λέξη *πίστα* ἀποτελεῖ τὴ ρίζα γιὰ τὸ ὄνομα τῶν φιστικιών σὲ πολλὲς γλῶσσες: *pistache* (γαλλικά), *pistachio* (ἀγγλικά), *Pistazie* (γερμανικά), *phistashki* (ρωσικά), *fustuk* (ἀραβικά).

Ἀργότερα ἡ καλλιέργεια τοῦ δέντρου ἀρχίζει νὰ μεταφέρεται δυτικά. Τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ὁ φαρμακογνώστης Διοσκορίδης ὁ Πεδάνιος στὸ ἔργο του *Περὶ ὕλης ἱατρικῆς* (I 124, 1, 11) γράφει ὅτι τὰ φιστίκια παράγονται στὴ Συρία καὶ ἔχουν φαρμακευτικὲς ιδιότητες.

Τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος στὸ ἔργο του *Φυσικὴ ἱστορία* (XV 83, 91) ἀναφέρει ὅτι ὁ ἱππότης Vitellius ἔφερε τὴ φιστικιά στὸ σπίτι του στὴ Ρώμη στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Τιβέριου (περίπου τὸ 30 μ.Χ.) καὶ τὸν ἴδιο χρόνο ὁ ἱππότης Flacus Papeus τὴν εἰσήγαγε στὴν Ἰσπανία.

Σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὶς γνώσεις περὶ φιστικιάς στὴν ἀρχαιότητα ἀποτελεῖ τὸ ἔργο τοῦ Ἀθήναιου τοῦ Ναυκράτιου *Δειπνοσοφισταί* (2ος αἰ. μ.Χ.). Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ 15 βιβλία στὰ ὁποῖα περιγράφει ἓνα συμπόσιο στὸ ὁποῖο παρευρίσκονται πολλοὶ σοφοί. Τὰ θέματα ποὺ συζητοῦν καλύπτουν σχεδὸν τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπινων ἐνδιαφερόντων. Ἀναφέρουν συγγραφεῖς πεζῶν ἔργων καὶ ποιητές, μιλοῦν γιὰ μουσικὴ καὶ χορό, κάνουν καὶ ὑποδείξεις γιὰ τὴν παρασκευὴ φαγητῶν. Στὸ τραπέζι τῶν σοφῶν προσφέρονται καὶ φιστίκια. Μεταξὺ ἄλλων ὁ Ἀθήναιος γράφει ὅτι τὰ φιστίκια ποὺ προσφέρονται στὸ τραπέζι τῶν σοφῶν παράγονται στὴ Συρία καὶ τὴν Ἀραβία. Ὁ καρπὸς εἶναι λεῖος, λευκόφαιος, μακρὺς, πράσινος στὸ ἐσωτερικὸ καί, ἐνῶ εἶναι λιγότερο χυμώδης ἀπὸ τὸν καρπὸ τῆς κουκουναριάς, εἶναι περισσότερο εὐγευστος ἀπὸ αὐτόν (αὐτόθι XIV 649, d-e).

Ἄν καὶ τὰ φιστίκια ἦσαν γνωστὰ στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ ἐκτιμοῦνταν γιὰ τὴ νόστιμη γεύση τους, δὲν γνωρίζουμε τὸν χρόνο εἰσαγωγῆς τῆς φιστικιάς στὴν Ἑλλάδα.

Στὸ πρῶτο ἡμῖς τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ φιστικιά ἀναφέρεται σὲ ἔργα ποὺ πραγματεύονται τὴν οἰκονομία καὶ τὴ γεωργία. Ὁ Ν. Παπαδόπουλος στὴν *Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαίδειά* του (1815) στὸ λ. *πιστάκι* γράφει: «τὸ φιστίκι εἶναι ὀπωρικὸν τῆς Ἀσίας φερόμενον εἰς ἡμᾶς ἀπὸ τὸ Χαλέπι καὶ τὴν Περσίαν». Ὁ Γ. Παλαιολόγος στὸ ἔργο του *Γεωργικὴ καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία* (1835) ἀναφέρει ὅτι: «δὲν ἔχομεν παντελῶς φιστικίας εἰς τὴν Ἑλλάδα» καὶ προσθέτει ὅτι εἶναι εὐχῆς ἔργον νὰ πολλαπλασιαστεῖ ἡ φιστικιά στὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὸ φιστίκι εἶναι ἀπὸ τὰ «κερδαλέα προϊόντα» καὶ τὸ κλίμα τῆς χώρας εἶναι κατάλληλο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δέντρου. Ὁ Ν. Ἐμμανουήλ, στὴν *Ἐφημερίδα τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας*, τὴν ὁποία ἐκδίδει στὴν προσπάθειά του νὰ προωθήσει τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ βελτίωση τῆς γεωργίας στὴ χώρα, στὸ φύλλο τοῦ Ἰουνίου καὶ Ἰουλίου 1856 γράφει ὅτι στὴ Ζάκυνθο καλλιεργοῦνται φιστικιές. Θεωρεῖ δὲ ὅτι ἡ φιστικιά εἶναι δέντρο ἐπικερδὲς καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πρέπει νὰ πολλαπλασιαστεῖ ὡς δέντρο παραγωγῆς καὶ ὄχι ὡς δέντρο περιεργείας.

Τὸ θέμα τῆς εἰσαγωγῆς τῆς καλλιέργειας τῆς φιστικιάς στὴν Ἑλλάδα ἐρεῦνησε ὁ φυσιολόγος Παναγιώτης Γεννάδιος, γιὸς τοῦ Γεωργίου Γεννάδιου, τοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένους καὶ ἀδελφὸς τοῦ Ἰωάννη Γεννάδιου, τοῦ ἰδρυτῆ τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης. Ὁ Γεννάδιος στὸ ἀξιόλογο ἔργο του *Λεξικὸν Φυτολογικόν* (1914) στὸ λ. *πιστακιά* γράφει ὅτι, «καθόσον γνωρίζω, περὶ τοῦ χρόνου τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς καλλιέργειας τοῦ δένδρου τούτου

εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἐλλείπουνσι μαρτυρίαι». Ἀναφερόμενος στὴν ἐργασία τοῦ Ἑμμανουήλ, θεωρεῖ ὅτι ἀπὸ τότε ἀλλὰ καὶ προγενέστερα, πιθανὸν νὰ ὑπῆρχαν καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας τέτοια δέντρα μεμονωμένα, ἀλλὰ φυτεία πιστακιῶν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον σπουδαία, δὲν ὑπῆρχε πονθενὰ στὴ χώρα.

Πράγματι, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. ὑπῆρχαν μεμονωμένα δέντρα. Ὁ Bory de Saint-Vincent, ἀξιωματικὸς τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ καὶ διάσημος βοτανικὸς, ἦρθε στὴν Ἑλλάδα ὡς μέλος τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς ποὺ συνόδευσε τὸν γαλλικὸ στρατὸ κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Maison στὸν Μοριά. Στὸ βιβλίο του *La Flore du Peloponnèse et des Cyclades* (1838) γράφει ὅτι ὑπῆρχαν φιστικιᾶς στὴν Πύλο καὶ στὴ Φιγάλεια.

Κατὰ τὸν Γεννάδιο, τὴν πρώτη ὥθηση στὴν καλλιέργεια τοῦ δέντρου αὐτοῦ ἔδωσε ὁ εἰσαγωγέας τῆς βιομηχανίας τῆς σοκολάτας στὴν Ἑλλάδα Δ. Παυλίδης, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1860 ἐγκατέστησε φυτεία φιστικιάς στὸ κτήμα του στὸ Ψυχικὸ κοντὰ στὴν Ἀθήνα. Τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησε ὁ Ὁρφανίδης, διευθυντὴς τοῦ Δημόσιου Δενδροκομεῖου στὸν Βοτανικὸ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1869 πολλαπλασιάζει τὸ εἶδος αὐτὸ καὶ συνιστᾷ τὴν καλλιέργειά του. Ἀπὸ τὸ 1882, ὁ Γεννάδιος διαδέχθηκε τὸν Ὁρφανίδη στὴ διεύθυνση τοῦ Δημόσιου Δενδροκομεῖου καὶ ἔδωσε μεγάλη ὥθηση στὸν πολλαπλασιασμὸ τῆς φιστικιάς καὶ στὴ διάδοσή της ἀνὰ τὴ χώρα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Αἴγινα, δὲν εἶναι γνωστὸ πότε εἰσάχθηκε στὸ νησί. Ὑπάρχουν μόνο προφορικὲς μαρτυρίες ὅτι στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. εἶχαν εἰσαχθεῖ δέντρα ἀπὸ τὴν Περσία καὶ τὴ Συρία.

Ὁ διάσημος Γερμανὸς βοτανικὸς Theodor von Heldreich ἐπισκέφθηκε τὴν Αἴγινα ἑξὶ φορὲς ἀπὸ τὸ 1848 ὡς τὸ 1881 γιὰ νὰ μελετήσῃ τὴ χλωρίδα τοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ τὰ δεδομένα ποὺ δίνει συμπεραίνεται ὅτι περπάτησε τὸ νησί ἀπὸ ἄκρο σὲ ἄκρο. Στὸ ἔργο του *Flore de l'île d'Égine* (1898) ἀναφέρει ὅλα τὰ αὐτοφυῆ φυτὰ ποὺ προσδιορίστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ ἀπὸ προγενέστερους βοτανικοὺς. Καταγράφει ἐπίσης τὰ φυτὰ ποὺ καλλιεργοῦνταν. Κυριότερη καλλιέργεια ἦταν τὸ ἀμπέλι ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ σιτηρά, ὄσπρια, λαχανικά, ἐλιές καὶ ἄλλα καρποφόρα δέντρα. Τὴ φιστικιά δὲν τὴν ἀναφέρει. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποκλείει νὰ ὑπῆρχαν μεμονωμένα δέντρα σὲ κήπους ποὺ διέφυγαν τῆς προσοχῆς του.

Τελευταία, στὰ Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα τῆς Αἰγίνας βρέθηκε ἓνα ἔγγραφο μὲ ἡμερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1898, ποὺ ἴσως ἀποτελεῖ μιὰ ἐνδειξη ὅτι ὑπῆρχαν φιστικιᾶς στὸ νησί. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀφορᾷ μιὰ συναλλαγή ποὺ ἔγινε μεταξὺ δύο κατοίκων Αἰγίνης σχετικὰ μὲ 12 ὀκάδες φιστικιοῦ (Ἄννα Γιαννοῦλη, προσωπικὴ ἐπικοινωνία). Ἡ ποσότητα εἶναι σχετικὰ μικρή, δὲν πρέπει νὰ ἔχει σχέση μὲ μεγάλο ἐμπόριο, θὰ προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ 1-2 παραγωγικὰ δέντρα σὲ ἓναν κήπο.

Ὁ πρῶτος ὀργανωμένος φιστικιώνας στὴν Αἴγινα ἐγκαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαο Περόγλου κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. Ὁ Περόγλου ἦταν Ἀθηναῖος, ἀλλὰ εἶχε ἀγοράσει στὴν Αἴγινα μιὰ ἑκταση 20 περίπου στρεμμάτων. Στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κτήματός του φύτεψε ὀπωροφόρα δέντρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ φιστικιᾶς. Ἡ γειτνίαση μὲ τὴ θάλασσα καὶ τὸ πτωχὸ ἔδαφος δὲν εὐνόησε τὴν ἀνάπτυξη τῶν δέντρων, μὲ μιὰ ἐξαιρέση, τὴ φιστικιά. Τότε ἀντικατέστησε τὰ δέντρα ποὺ εἶχαν ἀποτύχει μὲ φιστικιᾶς. Δὲν εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ποῦ ἔφερε τὰ δενδρύλλια ποὺ φύτεψε. Κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι πιθανὸ νὰ τὰ προμηθεύτηκε ἀπὸ τὸ φυτώριο τοῦ Γενναδίου.

Όταν τὰ δέντρα ἄρχισαν νὰ παράγουν, ὁ Περόγλου διαπίστωσε ὅτι ἡ φιστικιά ἦταν ἓνα δέντρο μὲ λίγες ἀπαιτήσεις καὶ ὁ καρπὸς της εἶχε ὑψηλὴ τιμὴ. Ἀποφάσισε τότε νὰ διαδώσει τὴν καλλιέργειά της (Περόγλου 1916).

Οἱ πρῶτοι ποὺ μιμήθηκαν τὸ παράδειγμά του ἦσαν εὐποροὶ Ἀθηναῖοι ποὺ διέθεταν στὴν Αἴγινα περιβόλια ἢ κτήματα. Οἱ Αἰγινῆτες καλλιεργητὲς ἦσαν πρὶ ἐπιφυλακτικοί, γιατί ἦταν δύσκολο γι' αὐτοὺς νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ ἀμπέλια τους μὲ ἓνα δέντρο ποὺ δὲν τὸ ἤξεραν. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1910 εἶχαν ἀρχίσει νὰ φυτεύονται σὲ μικρὲς ἐκτάσεις φιστικιὲς ἀπὸ ντόπιους καλλιεργητὲς. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 φυτεύτηκαν φιστικιὲς καὶ σὲ κτήματα μερικῶν στρεμμάτων.

Σημαντικὴ ὥθηση στὴν καλλιέργεια τῆς φιστικιάς ἔδωσε ἡ ἐγκατάσταση στὴν Αἴγινα μεγάλων φυτωρίων ποὺ προμήθευαν δέντρα στὴν Αἴγινα καὶ σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1930 ἡ Αἴγινα ἦταν ὁ κύριος τόπος τῆς καλλιέργειας τῆς φιστικιάς στὴν Ἑλλάδα μαζὶ μὲ τὴν Ἀθήνα (Ἀναγνωστόπουλος 1935). Τὸ φιστίκι εἶχε πάρει τὴν ὀνομασία «φιστίκι Αἰγίνης» καὶ ἦταν πλέον φημισμένο γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ γεύση του.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ὅσοι καλλιεργοὺσαν τὴ γῆ ἀσχολήθηκαν κυρίως μὲ τὴν καλλιέργεια φυτῶν ὅπως ἡ πατάτα, ποὺ ἀποτελεῖ βασικὴ τροφὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου ἡ καλλιέργεια τῆς φιστικιάς ἐπεκτείνεται καὶ πάλι.

Ἡ μεγάλη ἐπέκταση στὴν Αἴγινα ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δεκαετιῶν 1950 καὶ 1960, ὅταν μπῆκε στὸ νησί τὸ ἔντομο *Viteus Vitifoliae*, Fitch, κοινῶς φυλλοξήρα. Ἡ φυλλοξήρα προσβάλλει τὶς ρίζες τῆς ἀμπέλου καὶ τὰ προσβεβλημένα πρεμνὰ ξηραίνονται. Στους μολυσμένους ἀμπελώνες οἱ παραγωγοὶ ἄρχισαν νὰ φυτεύουν ἀνάμεσα στὰ πρεμνὰ δενδρύλλια φιστικιάς. Όταν ὁ ἀμπελώνας εἶχε καταστραφεῖ ὁλοσχερῶς, ὑπῆρχε ἔτοιμη μιὰ φυτεία ἀπὸ νέες φιστικιὲς, δεδομένου ὅτι ἡ φιστικιά δὲν προσβάλλεται ἀπὸ τὸ ἔντομο.

Ἡ καλλιέργεια τῆς φιστικιάς συνεχίζει νὰ ἐπεκτείνεται καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δεκαετιῶν 1970, 1980 καὶ 1990. Μετὰ τὸ 1960 ἡ φιστικιά ἀρχίζει νὰ καλλιεργεῖται σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα.

Τὸ 1994, τὸ «φιστίκι Αἰγίνης» ἐντάχθηκε στὰ προϊόντα Προστατευόμενης Ὀνομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ) καὶ τὸ 1996 καταγράφηκε ὡς προϊόν ΠΟΠ στὴν ἐπίσημη ἐφημερίδα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσης.

Ένας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ «φιστίκι Αἰγίνης» ἐντάχθηκε στὰ προϊόντα ΠΟΠ εἶναι ὅτι λόγω ἐνὸς σπανίου συνδυασμοῦ παραγόντων ἔχει μιὰ ἰδιαίτερη γεύση ποὺ τὸ χαρακτηρίζει καὶ τὸ ἔχει καταστήσει διάσημο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀναγνωστόπουλος Π., 1935. *Ἡ φιστικιά στὴν Ἑλλάδα* (Ἀθήνα, Α.Β. Πάσχα).
- Bory de Saint-Vincent M., 1838. *Nouvelle Flore du Peloponnèse et des Cyclades* (Paris: F. G. Levrault, Libraire-Editeur).
- Bretzl H., 1903. *Botanische Forschungen des Alexander Zuges* (Leipzig: Verlag vom B. G. Teubner).
- Briant P., 1987. *De la Grèce à l'Orient, Alexandre de Grand* (Découvertes Gallimard).
- Γεννάδιος Π. Γ., 1914. λ. *Πιστακία*, στὸ *Λεξικὸν Φυτολογικόν* (Ἀθήναι: Ρ. Λεώνη).
- Constantini L., and Constantini Biasini L., 1985. Agriculture in Baluchistan between the 7th and 3rd millennium B.C., *Newsletter of Baluchistan Studies*. Istituto Universitario Orientale, Naples, 2, 16-30.
- Ἑμμανουὴλ Ν., 1856. Περὶ καλλιιεργείας τῆς πιστακίας, *Ἐφημερὶς τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργίας* (Ἀθήναι: Β. Π. Λιούμη) τόμ. Α', ἀρ. 9, 366-368.
- Heldreich von Th., 1898. Flore de l'île d'Égine, *Bulletin de l'Herbier Boissier*, 221-400.
- Kroll H., 1983. Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Pflanzenfunde, στὸ *Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa* (Berlin: Verlag Volker Spiess) 2, 1-176.
- Lamberg-Karlovsky C. C., 1971. The Proto-Elamite Settlement at Tepe Yahya, *Iran* 9, 87-96.
- Miller N. F., 1999. Agricultural development in Western Central Asia in the Chalcolithic and Bronze Age, *Vegetarian history and archaeobotany* 8, 13-19.
- Παλαιολόγος Γ., 1835. *Γεωργικὴ καὶ Οἰκιακὴ Οἰκονομία* (Ἀθήναι: ἐκ τοῦ «Περὶ τὰ Ἰδιωτικὰ Ἔργα» τμήματος τῆς Β. Τυπογραφίας) τόμ. Β' 236-238.
- Παπαδόπουλος Ν., 1815. Πιστάκι, στὸ *Λεξικὸν τῆς Ἑμπορικῆς Ὑλῆς* (Ἰωάννινα: Νικόλαος Γλύκ.) βιβλ. Α', μέρ. Β', 159-160.
- Pedech P., 1984. *Historiens Compagnons d'Alexandre* (Paris: Société d'éditions "Les Belles Lettres") 15-69.
- Περόγλου Ν., 1916. *Ἡ Φιστικιά* (Ἀθήνα: Βασιλικὴ Γεωργικὴ Ἑταιρεία).
- Renfrew J. M., 1973. *Palaeoethnobotany. The Prehistoric Food. Plants of the Near East and Europe* (London: Methuen).
- Zohary D., Hopf M., 2000. *Domestication of Crops in the Old World*³ (Oxford, Oxford University Press).
- Zohary M., 1950-1952. A monographical study of the genus *Pistachio*, *Palestine Journal of Botany*. Jerusalem: ser. 5, 187-228.

AGER DENTHALIATIS

ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΟΡΟΣΗΜΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΟΓΡΑΜΜΗ ΤΟΥ ΤΑΪΤΕΤΟΥ

Στοὺς ὁδοιπόρους τῶν βουνῶν

Εἰσαγωγή

Ὁ ὄρεινός ὄγκος τοῦ Ταῦγέτου δεσπόζει στὴν νότια Πελοπόννησο ὡς τὸ φυσικὸ σύνορο τῆς λακωνικῆς καὶ τῆς μεσσηνιακῆς πεδιάδας¹. Τὸ κεντρικὸ του τμῆμα, ὁ λεγόμενος καὶ κεντρικὸς Ταῦγετος², ὡς τὸ πλέον εὐφορο καὶ προσβάσιμο τμῆμα τῆς ὄροσειρᾶς, ταυτίστηκε μὲ τὴν διαφιλονικούμενη ἐπικράτεια τῆς Δενθελιάτιδος³, περιοχῆς εὐρὲως γνωστῆς μεταξὺ ἄλλων καὶ γιὰ τὸν περίφημο Δένθι οἶνο της⁴, ἡ ὁποία ἐκτει-

1. Ἡ παρῶσα μελέτη ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μέρος τῆς δημοσίευσης τῆς ἔρευνας ἐντοπισμοῦ καὶ ταύτισης τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς Μεσσηνίας-Λακωνίας. Θὰ ἀκολουθήσει τὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης, ποὺ θὰ περιλάβει τὴν ἀναδημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς IG V 1, 1431, καθὼς καὶ μία ἀπόπειρα ἀντιστοίχησης τοῦ κειμένου της μὲ τὰ εὐρήματα ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς. Μέρος τῆς ἔρευνας ἔχει ἤδη παρουσιαστῆι στὸ πλαίσιο τοῦ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν στὴν Καλαμάτα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2010 (Σ. Κουρσοῦμης, Δ. Κοσμόπουλος, Β. Γεωργιάδης, Φ. Σταυριανόπουλος, Ἡ ὁροθετικὴ γραμμὴ Μεσσηνίας-Λακωνίας στὴν κορυφογραμμὴ τοῦ Ταῦγέτου, *Πρακτικὰ τοῦ Δ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνίας τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 10-11 Ὀκτωβρίου 2010* (ὑπὸ ἔκδοση), καθὼς καὶ στὸ πλαίσιο τοῦ Α' Συνεδρίου Μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν τοῦ Κέντρου Σπαρτιατικῶν καὶ Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Nottingham, τὸν Μάρτιο τοῦ 2011 (S. S. Koursoumis, D. Kosmopoulos, The Boundary Line between Messenia and Laconia along the Ridge of Mount Taygetos, στὸ *1st CSPS Postgraduate Conference, 12 March 2011*, University of Nottingham).

Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τοὺς συνεργάτες μας Βασίλη Γεωργιάδη καὶ Φώτη Σταυριανόπουλο, τὸν καθηγητὴ

Γ. Α. Πίκουλα γιὰ τὴν συνδρομὴ του στὴν ἐπιτυχία τῆς δεύτερης ἐξόρμησής μας, καθὼς καὶ τὶς ΛΗ' ΕΠΚΑ Μεσσηνίας καὶ Ε' ΕΠΚΑ Λακωνίας γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης τῶν ὁροσῆμων. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλουμε στοὺς Ἀντώνη καὶ Γιώργο Καζάκο, ὁδηγοὺς καὶ συνοδοιπόρους μας στὰ ὑψώματα καὶ τὰ φαράγγια τοῦ μεσσηνιακοῦ Ταῦγέτου.

2. A. Philippson, *Die griechischen Landschaften: eine Landeskunde*. Band III. Teil 1. *Der Peloponnes. Der Westen und Süden der Halbinsel* (Frankfurt am Mainz 1959) 418-424 (στὸ ἔξῃς Philippson 1959).

3. W. Kolbe, Die Grenzen Messeniens in der ersten Kaiserzeit, *AM* 29, 1904, 366 (στὸ ἔξῃς Kolbe 1904). Γ. Α. Πίκουλας, Ἡ Δενθελιάτις καὶ τὸ ὁδικὸ τῆς δίκτυο, *Πρακτικὰ τοῦ Γ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Φιλιατρὰ - Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989* (Ἀθήνα 1991) 279-288, ιδίως 279 (στὸ ἔξῃς Πίκουλας 1991). Στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἡ Δενθελιάτις ἀναφέρεται ὡς Ager Denthaliatis.

4. Ἀθήν. Δειπν. I 31 c-d. Γ. Α. Πίκουλας, Λακεδαιμόνιος οἶνος γιὰ τὴ Λάκαινα Πότνια. Διερεύνηση τοῦ μεγέθους τῆς λακωνικῆς οἰνοπαραγωγῆς, στὸ Γ. Α. Πίκουλας (ἐπιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ VIII: Πότνια Οἶνου. Διεθνὲς ἐπιστημονικὸ συμπόσιο πρὸς τιμὴν τῆς Σταυρούλας Κουράκου-Δραγῶνα* (Βόλος 2009) 138.

νόταν από τις νότιες παρυφές της κοιλάδας του ἄρκαδικοῦ Ξερίλα⁵ ὡς τὸ φαράγγι τῆς Λαγκάδας καὶ τὶς κοιλάδες τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ ποταμοῦ Νέδοντος στὸν βόρειο Ταῦγετο⁶, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς δυτικὲς πλαγιὲς τοῦ κεντρικοῦ Ταῦγέτου, ὡς τὸ φαράγγι τῆς Κοσκάρakas⁷ (εἰκ. 1).

Σποραδικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν θέση Βόλιμνος, βορείως τοῦ φαραγγιοῦ τῆς Λαγκάδας, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀνθρώπινη παρουσία στὸ βουνὸ ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα π.Χ., καὶ ἐνδεχομένως νωρίτερα⁸. Στὴν ἴδια θέση τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τὸ περίφημο ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος⁹, ἐνῶ σημαντικὰ εἶναι τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Μονὴ Δημιόβης, πλησίον τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἐλαιοχωρίου (πρώην Γιάννιτσα)¹⁰, ὅπου ἐντοπίστηκε σπήλαιο – ἱερὸ τῶν κλασικῶν χρόνων ἀφιερωμένο σὲ γυναικεῖα θεότητα¹¹, καθὼς καὶ τὸ φαράγγι

5. Κοιλὰδα τοῦ παραπόταμου τοῦ Ἀλφειοῦ, Καρ-
νίνος. Τὸ νότιο ἄκρο τῆς προφανῶς ἀποτελοῦσε τὸ
σύνορο ἀνάμεσα στὴν Αἰγύτιδα καὶ τὴν Δευθελιά-
τιδα. Γιὰ τὰ ὅριά τῆς βλ. Πανσ. VIII 27, 4 34, 5. Kolbe
1904, 374-375. Γ. Α. Πίκουλας, Τοπογραφικὰ Αἴγυτος
καὶ Αἰγύτιδος, στὸ *Πρακτικὰ Ἀ' Τοπικοῦ Συνεδρίου*
Λακωνικῶν Μελετῶν, Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982
(Ἀθῆναι 1982-1983) 257-267. J. Christien, Les liaisons
entre Sparte et son territoire malgré l'encadrement
montagneux, στὸ J. F. Bergier (ἐπιμ.), *Montagnes, fleu-
ves, forêts dans l'histoire. Barrières ou lignes de conver-
gence?* (St. Katharinen 1989) 30 (στὸ ἐξῆς Christien
1989). C. Morgan, Cultural Subzones in Early Iron Age
and Archaic Arcadia, στὸ T. H. Nielsen, J. Roy (ἐπιμ.),
Defining Ancient Arkadia: Symposium, 1-4 April
1998. Acts of the Copenhagen Polis Centre 6 (Histo-
risk-filosofiske Meddelelser, 78, Copenhagen) 406.

6. Philippson 1959, 418, 425-433. Γ. Α. Πίκουλας,
Ἡ νότια μεγαλοπολιτικὴ χώρα ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ὡς
τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα, HOPOS (Ἀθήνα 1988) 24 (στὸ
ἐξῆς Πίκουλας 1988).

7. Ἡ Κοσκάρakas, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὰ ρέματα τοῦ
Ἄβουρου, τοῦ Ριντόμου, τῶν Καρυῶν καὶ τοῦ Σο-
ποτοῦ ἀνατολικότερα, διαμορφώνουν ἓνα φυσικὸ
ὄριο ἀπὸ τὸν κεντρικὸ Ταῦγετο ὡς τὸ ἀκρωτήριο τῆς
Σάνταβας, στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τοῦ Μεσσηνιακοῦ
κόλπου.

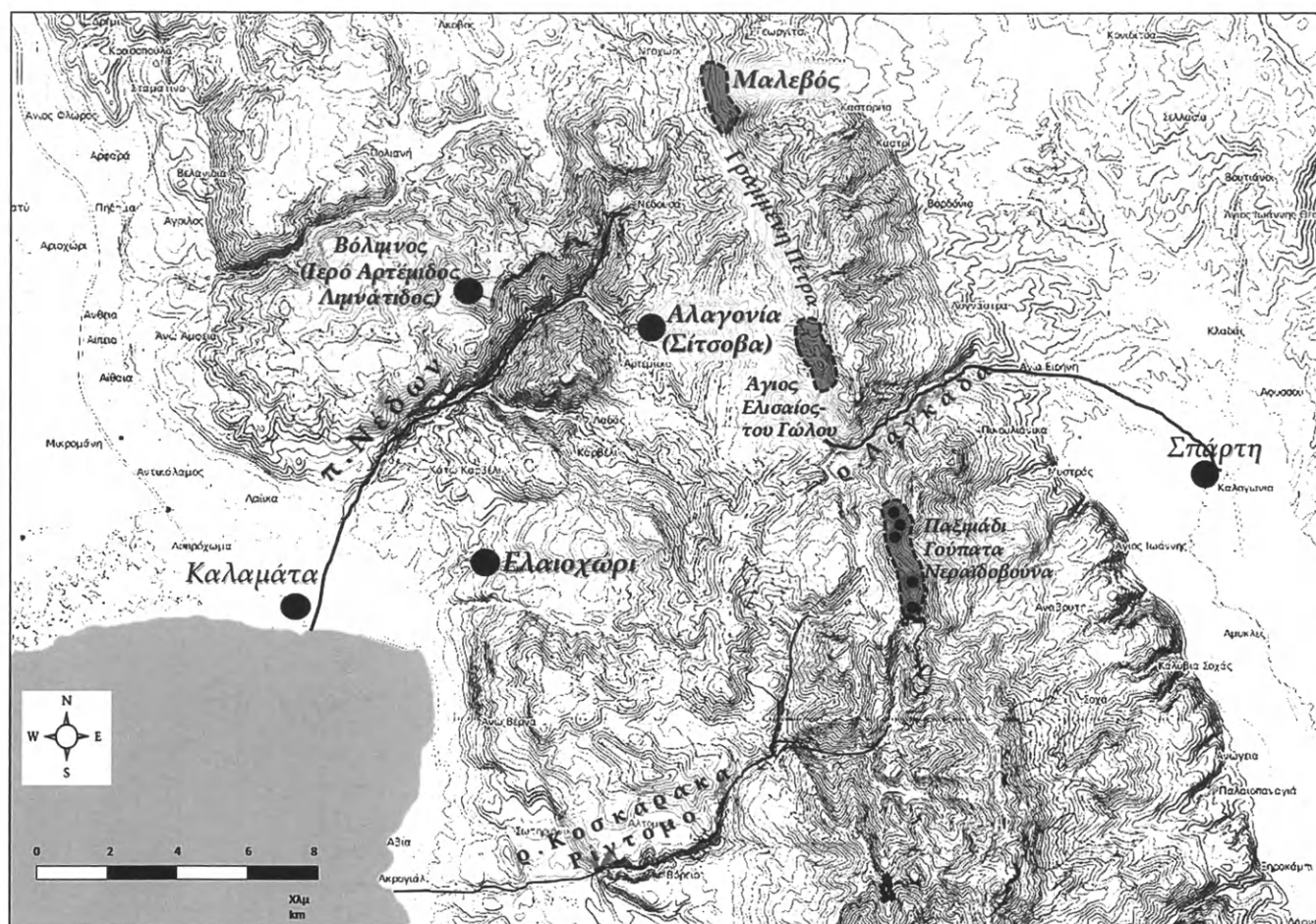
8. W. A. Mc Donald, G. R. Rapp Jr (ἐπιμ.), *The Min-
nesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze*
Age Regional Environment (Minneapolis 1972) 98, 288
ἀρ.138 (στὸ ἐξῆς MME 1972).

9. L. Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechen-
land, I. Reisen im Peloponnes* (Berlin 1841) 5-10 (στὸ
ἐξῆς Ross 1841). M. N. Valmin, *Études topographiques*
sur la Messénie ancienne (Lund 1930) 194 (στὸ ἐξῆς

Valmin 1930). R. Hope Simpson, The Seven Cities of-
fered to Agamemnon by Achilles, *BSA* 61, 1966, 121.
L. Zunino, *Hiera Messeniaka: la storia religiosa della*
Messenia dall'età micenea all'età ellenistica (Udine
1997) 36-37. Σ. Σ. Κουρσούμη, Κάτοπτρο ἀπὸ τὸ ἱερὸ
τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος στὸν Ταῦγετο, *HOPOS* 17-
21, 2004-2009, 317-320. G. Sachs, *Die Siedlungsgeschi-
chte der Messenier: vom Beginn der geometrischen bis*
zum Ende der hellenistischen Epoche (Hamburg 2006)
121-126 (στὸ ἐξῆς Sachs 2006). N. Luraghi, *The*
Ancient Messenians: Constructions of Ethnicity and
Memory (Cambridge, New York 2008) 16-27 (στὸ ἐξῆς
Luraghi 2008). O. Gengler, Une épingle pour Artemis
Limnatis, *RA* (1), 2009, 66-67, εἰκ. 9. S. S. Koursoumis,
Revisiting Mount Taygetos: The Sanctuary of Artemis
Limnatis (*BSA* ὑπὸ ἐκδόση).

10. Πανσ. IV 31, 3. *IG* V 1, 1369-1370. W. Kolbe,
Bericht über eine Reise in Messenien, *Sitzungsberichte*
*der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaf-
ten*, Jahrgang 1905, 59-60 (στὸ ἐξῆς Kolbe 1905). Val-
min 1930, 42-48. N. Παπαχατζῆς, *Πανσανίον Ἑλλά-
δος Περιήγησις. Μεσσηνιακὰ - Ἡλιακὰ* (Ἀθήνα 1979)
105 σημ. 2, εἰκ. 26-28 (στὸ ἐξῆς Παπαχατζῆς 1979).
Sachs 2006, 126-128.

11. Ἀπὸ σπήλαιο τῆς περιοχῆς ἔχουν παραδοθεῖ
καὶ φυλάσσονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Μεσ-
σηνίας δεκαπέντε πῆλινα εἰδώλια καὶ δύο μικρογρα-
φικὰ ἀγγεῖα. Σ. Σ. Κουρσούμη, Ἀνιχνεύοντας τὴν
λατρεία ἐνὸς μεθοριακοῦ ἱεροῦ στὶς πλαγιὲς τοῦ μεσ-
σηνιακοῦ Ταῦγέτου, στὸ *Λαϊκὴ θρησκεία καὶ τελε-
τουργίες στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὴν 3η χιλιε-
τία π.Χ. ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ., Ἀθήνα 10-11 Δεκεμ-
βρίου 2013* (ὑπὸ ἐκδόση). Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης
Π. Γ. Θέμελη, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Μεσσηνίας,
ΑΔ 20, 1965, B2, 207, πίν. 217β-γ.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸς χάρτης τῆς Δενθελιάτιδος. Μὲ σκίαση σημειώνονται οἱ περιοχὲς ὅπου ἔχουν ἐντοπισθεῖ ὁρόσημα.

τοῦ Νέδοντος, ὅπου ἐντοπίζονται τμήματα ἀρχαίου δρόμου καὶ ἀρχαῖες ἐπιγραφὲς χαραγμένες στὸν φυσικὸ βράχο¹².

Ἡ Δενθελιάτις διεκδικήθηκε μὲ ἐπιμονὴ ἀπὸ Μεσσηνίους καὶ Λακεδαιμονίους γιὰ περισσότερα ἀπὸ χίλια χρόνια, καθὼς ἀποτελέσε τὴν φυσικὴ εἴσοδο ἀπὸ τὴν Λακωνία στὴν Μεσσηνία καὶ τὸν δυτικὸ κρῖκο μίας σειρᾶς θέσεων-κλειδιῶν εἰσόδου-ἐξόδου ἀπὸ τὴν Λακωνία πρὸς τὶς ὁμορες περιοχὲς τῆς Αἰγυτίδος, τῆς Βελμινάτιδος, τῆς Σκιρίτιδος, τῆς Καρυάτιδος καὶ τῆς Θυρεάτιδος, μὲ ζωτικὴ σημασία γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ

12. Ἀ. Ν. Σιῶς, Τοπογραφικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ Φαρῶν καὶ τῶν πέριξ, ΑΕ 1911, τεύχ. 1-2, 107-118, ιδίως 110-115. Γ. Α. Πίκουλας, Τὸ

ὁδικὸ δίκτυο τῆς Λακωνικῆς (HOROS: Ἡ μεγάλῃ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 2012) 403-407 (στὸ ἐξῆς Πίκουλας 2012).

συνοχή του σπαρτιατικού κράτους, αλλά και την εξασφάλιση της στρατηγικής υπεροχής του στην ευρύτερη περιοχή της νότιας Πελοποννήσου¹³.

Ως άφορμή της έναρξης της διαμάχης για την κατοχή της περιοχής αναφέρεται ο φόνος του Σπαρτιάτη βασιλιά Τηλέκλου από Μεσσηνίους στο ιερό της Άρτέμιδος Λιμνάτιδος¹⁴. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε κατά μεταγενέστερους συγγραφείς, την άφορμή για την έναρξη του Α΄ Μεσσηνιακού πολέμου και την διαδοχική κατάκτηση της μεσσηνιακής επικράτειας, που ολοκληρώθηκε με την ήττα των Μεσσηνίων και την κατάληψη του όχθους της Εΐρας¹⁵. Αργότερα, μετά την απελευθέρωση της Μεσσηνίας και την ίδρυση της Μεσσηνίας το 369 π.Χ., η Δενθελιάτις και το ιερό της Λιμνάτιδος βρέθηκαν στο επίκεντρο μίας σκληρής διπλωματικής και στρατιωτικής διαμάχης μεταξύ των δύο γειτονικών κρατών.

Το 338 π.Χ., μετά την νίκη των Μακεδόνων στην Χαιρώνεια, ο Φίλιππος Β΄ προσφέρει την περιοχή στους Μεσσηνίους¹⁶. Περὶ τὸ 270 π.Χ. ἡ Δενθελιάτις φαίνεται ὅτι ἐπανέρχεται στὴν κυριαρχία τῆς Σπάρτης¹⁷, ἐνῶ τὸ 222 π.Χ., μετὰ τὴν μάχη τῆς Σελλασίας, ὁ Ἀντίγονος Δώσων, συνεπῆς ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ ἀποδυνάμωση τῶν Λακεδαιμονίων, ἀποσπᾷ τὴν Δενθελιάτιδα ἀπὸ τὴν λακωνικὴ ἐπικράτεια καὶ τὴν ἐπαναφέρει στὴν Μεσσηνία¹⁸.

13. Πίκουλας 1988, 221-225, ὅπου περιγράφεται μὲ μεγάλη τοπογραφικὴ ἀκρίβεια τὸ ἀρχαῖο ὁδικὸ δίκτυο. Πιὸ πρόσφατο, Πίκουλας 2012. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης: Christien 1989, 18-44, ἰδίως 30-34. Γ. Σταῖνχάουερ, Τὸ πρόβλημα τοῦ Αger Denthaliatis, *Ἀριάδνη* Δ΄, 1988, 219-232, ἰδίως 223-225 (στὸ ἐξῆς Σταῖνχάουερ 1988). Πίκουλας 1991, 280-282. N. Luraghi, Becoming Messenian, *JHS* 122, 2002, 45-69, ἰδίως 53 σημ. 44 (στὸ ἐξῆς Luraghi 2002)· Messenische Kulte und messenische Identität in hellenistischer Zeit, στὸ K. Freitag, P. Funke, M. Haake (ἐπιμ.), *Kult - Politik - Ethnos. Überregionale Heiligtümer im Spannungsfeld von Kult und Politik, Kolloquium, Münster, 23-24 November 2001* (Stuttgart 2006) 178, 180 (στὸ ἐξῆς Luraghi 2006)· 2008, 23 σημ. 33.

14. Στράβ. VIII 4, 9 362· VI 1, 6. Πανσ. IV 4, 1-3· III 2, 6· III 7, 4. Τάκ. *Ann.* IV 43, 1-3.

15. Πανσ. IV 21, 1-12. Ἡ χρονολόγηση τῶν Α΄ καὶ Β΄ Μεσσηνιακῶν πολέμων παραμένει προβληματικὴ. Γιὰ τὶς σχετικὲς ἀπόψεις καὶ τὴν συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα βλ. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, I. *Die Zeit vor der Perserkriegen* (Strassburg 1912-1913) 268. F. Kiechle, *Messenische Studien: Untersuchungen zur Geschichte der Messenischen Kriege und der Auswanderung der Messenier* (Kallmunz 1959) 22. Παπαχατζῆς 1979, 3-7, 65 σημ. 1, 66 σημ. 1. V. Parker, The Dates of the Messenian Wars, *Chiron* 21, 1991, 25-47, ἰδίως 25-27. N. Richer, *Les Éphores. Études sur l'histoire et l'image de Sparte (VIIIe - IIIe siècles avant*

J.-C.) (Paris 1998) 76-83, 538-541. D. Ogden, *Aristomenes of Messene* (Llandysul, Credigion Wales 2004) 2-3, 129-133. M. Casevitz, J. Auburger (ἐπιμ.), *Pausanias, Description de la Grèce. Tome IV. Livre IV. La Messénie* (Paris 2005) XXII-XXVI. Luraghi 2008, 96-99. Γιὰ τὸ ὄχθος τῆς Εΐρας βλ. F. F. Hiller von Gaertringen, H. Lattermann, *Hira und Andania* (Berlin 1911) 16-31. Valmin 1930, 118-119. Sachs 2006, 68-71.

16. Στράβ. VIII 4, 6· VIII 6, 361. Τάκ. *Ann.* IV 43, 1. Sh. Ager, *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.* (Berkeley and Los Angeles, California 1996) 141 (στὸ ἐξῆς Ager 1996). P. Cartledge, A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of two Cities* (London & New York 2002) 53 (στὸ ἐξῆς Cartledge, Spawforth 2002). Luraghi 2006, 178, 180· 2008, 17 σημ. 6, 18.

17. C. Roebuck, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.* (Chicago 1941) 62 σημ. 17 (στὸ ἐξῆς Roebuck 1941). Luraghi 2008, 17-18, 256-257 σημ. 27.

18. Τάκ. *Ann.* IV 43, 1, 3. W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography* VII (Amsterdam 1991) 160-163 (στὸ ἐξῆς Pritchett 1991). A. Magnetto, L'intervento di Filippo II nel Peloponneso e l'iscrizione Syll.³, 665, στὸ S. Alessandri (ἐπιμ.), *Ἰστορίη: Studi offerti dagli allievi a Giuseppe Nenci in occasione del suo settantesimo compleanno* (Galatina 1994) 283-308. Ager 1996, 141-142. M. Piérart, Argos, Philippe II et la Cynourie (Thyréatide): les frontières du partage des Héraclides, στὸ R. Frei-Stolba, K. Gex (ἐπιμ.),

Ὡστόσο οἱ Λακεδαιμόνιοι φαίνεται ὅτι ἀνέκτησαν τὸν ἔλεγχό της, καθὼς λίγα χρόνια μετὰ, περὶ τὸ 146 π.Χ., ἡ Δενθελιάτις ἀποδίδεται ἐπισήμως καὶ πάλι στοὺς Μεσσηνίους· ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τῆς Νίκης τοῦ Παιωνίου καταγράφει τὴν δικαστικὴ διαμάχη τῶν δύο γειτόνων γιὰ τὴν κατοχὴ της καὶ τὴν τελικὴ κρίση ἑξακοσίων Μιλησίων δικαστῶν, κατόπιν παραπομπῆς τοῦ θέματος σὲ διαιτησίᾳ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ρωμαϊκὴ σύγκλητο¹⁹. Τὸ 44 π.Χ. ὁ Ὀκταβιανὸς Αὐγουστος καὶ ὁ Μάρκος Ἀντώνιος, διάδοχοι τοῦ δολοφονηθέντος Ἰουλίου Καίσαρος, τὴν προσφέρουν στὴν Σπάρτη²⁰, ἐνῶ τὸ 25 μ.Χ., μετὰ ἀπὸ σχετικὴ ἀπόφαση τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Τιβερίου, στοὺς ὁποίους εἶχαν προσφύγει τὰ δύο μέρη ζητώντας διαιτησίᾳ²¹, ἐπανερχεται στὴν μεσσηνιακὴ ἐπικράτεια²². Στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βεσπασιανοῦ ἐπικυρώθηκε ἡ παραχώρηση τῆς Δενθελιάτιδος (Ager Denthaliatis) στοὺς Μεσσηνίους καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς συνοριακῆς γραμμῆς Μεσσηνίων - Λακεδαιμονίων καὶ Ἐλευθερολακῶνων, μὲ νότιο ὄριο τὴν κορυφογραμμὴ τοῦ βουνοῦ καὶ τὴν Χοίρειο Νάπη²³.

Ἱστορία τῆς ἔρευνας

Ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς ἀρχαίας συνοριακῆς γραμμῆς ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Ταϋγέτου ξεκινᾷ περὶ τὸ 1835, ὅταν ὁ ἑπαρχὸς Μεσσηνίας Περικλῆς Ζωγράφος ἐντοπίζει δύο ἀρχαῖα ὁρόσημα στὶς θέσεις «τοῦ Γώλου» κοντὰ στὸν μεσσηνιακὸ οἰκισμὸ τῆς Σίτσοβας (σημ. Ἀλαγονία), καὶ ἀρκετὰ βορειότερα, στὸ ὕψωμα «Μαλεβὸς - Γραμμένη Πέτρα». Λίγο ἀργότερα ὁ Γερμανὸς Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων Ludwig Ross ἐπισκέπτεται τὴν περιοχὴ, ἐντοπίζει ἐκ νέου τὰ ὁρόσημα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα εἶχε θραυστεῖ ἀπὸ ντόπιους

Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey, Lausanne, 20-21 novembre 1998 (Bern 2001) 27-43, ιδίως 33. Cartledge, Spawforth 2002, 53-58. Luraghi 2006, 174-175· 2008, 18-19.

19. *ΙνΟ* 52 (= *SIG* 2, 683). Τάκ. *Ann.* IV 43, 3. Ager 1996, 13, 449-450. Pritchett 1991, 162-163. Cartledge, Spawforth 2002, 127. Ὁ Nino Luraghi θεωρεῖ ὅτι ἡ κρίση ἔλαβε χώρα μεταξὺ 138 καὶ 135 π.Χ. (Luraghi 2006, 175-177· 2008, 19-21).

20. Τάκ. *Ann.* IV 43, 1. Cartledge, Spawforth 2002, 127. Μολονότι ἀπὸ τὸν Τάκιτο ἀναφέρεται ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ, δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Ὀκταβιανὸ Αὐγουστο, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος πρὶν ἀπὸ τὸ 39 π.Χ. (Luraghi 2008, 21 σημ. 26).

21. Γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς διαιτησίας στὴν ἐπίλυση συνοριακῶν διαφορῶν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ

τὴν ἐμπλοκὴ τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου βλ. Ager 1996, 12-19, 27-28.

22. Τάκ. *Ann.* IV 43, 3. Kolbe 1904, 377. Σταῖν-χάουερ 1988, 219-231. Ager 1996, 15-16. Cartledge, Spawforth 2002, 127-128. Luraghi 2008, 22.

23. Ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς συνοριακῆς γραμμῆς αἰτιολογεῖται στὸ πλαίσιο τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς Ἀχαΐας στὸ καθεστῶς τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπανεξέτασης τῶν ἐσωτερικῶν συνόρων της, ἐπὶ αὐτοκράτορος Βεσπασιανοῦ. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Kolbe 1904, 378. Cartledge, Spawforth 2002, 128. C. Grandjean, *Les Messéniens de 370/369 au 1er siècle de notre ère, BCH Suppl.* 44 (Athènes 2003) 250-251 (στὸ ἐξῆς Grandjean 2003). Κατὰ τὸν Nino Luraghi ἡ *IG* V 1, 1361 ἀναφέρεται σὲ μία διαμάχη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μεταξὺ Φαρῶν καὶ Σπάρτης γιὰ συνοριακὰ ζητήματα, ἐνδεχομένως τὴν ἴδια τὴν κατοχὴ τῆς Δενθελιάτιδος (Luraghi 2008, 23 σημ. 32). Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης Cartledge, Spawforth 2002, 107, 128. Grandjean 2003, 250-251.

χωρικούς που φοβήθηκαν την απώλεια των βοσκοτόπων τους, και δημοσιεύει τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνάς του²⁴:

α. Ὁρος Λακεδαίμονι πρὸς Μεσσήνην

β. [Ὁρ]ος [Λακ]εδαίμονι πρὸ[ς Μεσ]σήνη[ν]

Τὸ 1894, ὁ Ernst Pernice ἐντοπίζει στὸ ὕψωμα τῆς «Γραμμένης Πέτρας», στὰ ἀνατολικά τῆς Σίτσοβας (σημ. Ἀλαγονία) καὶ νοτίως τοῦ «Μαλεβοῦ», σὲ ὑψόμετρο 1.606 μ., δύο θραύσματα ὁροσήμου μὲ τὴν ἐπιγραφή²⁵:

Ὁρ]ος

Λακεδα[i-

μονι] πρὸ[ς

Μεσσ]ήνη[ν]

Ὁ ἐρευνητὴς ταύτισε τὸ εὔρημά του μὲ τὸ ὄροσημο ποὺ εἶχε ἐντοπίσει ὁ Ross «στοῦ Γώλου»²⁶. Στὸ ἴδιο ἄρθρο του παραθέτει τὴν πληροφορία ὅτι κάποιος «ἐντομολόγος Pade-wieth - Dobiasch»²⁷, κινούμενος νοτίως τῆς περιοχῆς τῆς «Γραμμένης Πέτρας» μὲ κατεύθυνση τὸ φαράγγι τῆς Λαγκάδας, ἐντόπισε ἕνα νέο – τέταρτο (;) – ὄροσημο· ἡ θέση του ἐπίσης καταγράφεται μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τοπωνύμιο «Γραμμένη Πέτρα» καὶ σαφῶς διακρίνεται ἀπὸ τὴν προηγούμενη²⁸.

Τὸ 1896 ὁ ἀνασκαφέας τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας Θεμιστοκλῆς Σοφούλης φέρνει στὸ φῶς μία ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐνεπίγραφη στήλη, στὴν ὁποία περιγράφεται μὲ κάθε λεπτομέρεια ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς συνοριακῆς γραμμῆς Μεσσηνίας - Λακωνίας ἀπὸ τὸν ἀπελεύθερο χωρομέτρη Τίτο Φλάβιο Μονομίτο, κατόπιν ἐντολῆς τῶν Duoniri, τῶν Ρωμαίων διοικητῶν τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀχαΐας (*Provincia Achaiae*), τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορος Βεσπασιανοῦ²⁹ (εἰκ. 2).

Ἡ στήλη χρονολογήθηκε τὸ 78 μ.Χ. καὶ συνδέθηκε μὲ τὴν προγενέστερη ἀπόφαση τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου, ἐπὶ αὐτοκράτορος Τιβερίου, ἡ ὁποία ἐπιδίκαζε τὴν Δενθελιάτιδα στοὺς Μεσσηνίους³⁰. Ἡ ἐπιγραφή τῆς περιγράφει μὲ θαυμαστὴ ἀκρίβεια τὴν συνοριακὴ

24. Ross 1841, 2-4. *IG* V 1, 1372 (=SIG³ 935). E. Pernice, *Aus Messenien*, *AM* 19, 1894, 351-353 (στὸ ἐξῆς Pernice 1894). A. N. Μασουρίδης, *Ἀλαγονιακὰ* (Ἀθήνα 1936) 25-27, 41. N. A. Γιαννουκόπουλος, *Τὰ ὄροσημα τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας καὶ Λακωνικῆς*, *Πλάτων* Ε', 1953, Α', 147-158, ἰδίως 149-150 [τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως λανθασμένα ἀναφέρεται ὡς «Γιαννακόπουλος» πρβ. «Διορθωτέα καὶ πρόσθετα», στὸ ἴδιο τεῦχος (στὸ ἐξῆς Γιαννουκόπουλος 1953)]. N. A. Γιαννουκόπουλος, *Τὰ ὄροσημα τῆς ἀρχαίας Μεσσηνίας καὶ Λακωνικῆς*, ἀνάτυπο ἀπὸ *Πλάτων* Ε', 1953, Α' (Ἀθήνα 1954) 1-16, ἰδίως 7-8 (βελτιωμένη ἔκδοση τοῦ ἀρχικοῦ ἁρθρου μὲ πρόλογο, αὐτοτελὴ σελιδαρίθμηση, πίνακες καὶ σχέδια· στὸ ἐξῆς Γιαννουκόπουλος 1954).

25. Pernice 1894, 354-355.

26. Δὲν τὸ ἀναφέρει εὐθέως, ὥστόσο τὸ ταυτίζει μὲ τὸ ὄροσημο ποὺ εἶχε βρεθεῖ ἐντὸς τῆς χαράδρας ἀπὸ τὸν Ross (Pernice 1894, 353-354).

27. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ τὴν κροατικῆς καταγωγῆς ἐντομολόγο Matilda Padewieth (1866-1940).

28. Pernice 1894, 354-355 σημ. 1.

29. *IG* V 1, 1431. Kolbe 1904, 364-378. Γιαννουκόπουλος 1953, 150· 1954, 8. Πίκουλας 1991, 283-285. Γιὰ τὸν ρόλο τῶν γεωμετρῶν-χωρομετρῶν στὴν ὀριοθέτηση συνοριακῶν γραμμῶν, βλ. Ager 1996, 13-14 σημ. 31.

30. Ὁ Walter Kolbe θεωρεῖ τὸ 78 μ.Χ., ἕνα ἔτος πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορος Βεσπασιανοῦ, ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς

γραμμὴ, ὅπως αὐτὴ ὀριοθετήθηκε μὲ τὴν χάραξη ὀροσσήμων σὲ ριζιμοὺς βράχους ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Ταῦγέτου. Οἱ βράχοι-ὀρόσσημα ἔφεραν ἐγγράφακες ἐπιγραφές μὲ τὴν συντομογραφία τῆς ἑλληνικῆς λέξης ΟΡΟΣ – τὸ γράμμα Ρ ἐγγεγραμμένο σὲ Ο – ἐνίοτε πλαισιωμένα ἀπὸ τὸ γράμμα Μ (Μεσσηνία) καὶ Λ (Λακεδαίμονα) ἢ συντομογραφίες αὐτῶν. Τὸ κείμενο μεταξὺ ἄλλων περιέχει ἀκριβεῖς τοπογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὶς θέσεις τῶν ὀροσσήμων σὲ σχέση μὲ κρήνες, ρυάκια, φαράγγια, μικροτοπωνύμια, ἀλλὰ καὶ ἱερὰ τῆς περιοχῆς, μὲ τὶς ἐνδιάμεσες ἀποστάσεις τους, μετρούμενες σὲ ρωμαϊκοὺς πόδες³¹. Σημεῖα ἀναφορᾶς γιὰ τὸ νότιο πέρας τῆς γραμμῆς ὑπῆρξαν ἓνα ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος καὶ ὁ «Χοῖρειος χεῖμαρρος»³², τὸ φυσικὸ σύνορο ἀνάμεσα σὲ τρεῖς ἐπικράτειες: τὴν Μεσσηνία, τὴν Λακωνία καὶ τὸ Κοινὸ τῶν Ἐλευθερολακῶνων³³.

Ἡ ἐπιγραφή δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Walter Kolbe, ὁ ὁποῖος λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὰ εὐρήματα τοῦ Ludwig Ross καὶ τοῦ Ernst Pernice, δρασκέλισε τὸν ὀρεινὸ ὄγκο τοῦ Παξιμαδίου, ἀμέσως νοτίως τοῦ φαραγγιοῦ τῆς Λαγκάδας, κινούμενος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Μεσσηνίας καὶ τὸ ρέμα τῆς Κερασιᾶς πρὸς ἀναζήτησι τῶν ὀροσσήμων τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Μεσσηνίας³⁴. Ἐκεῖ, προφανῶς μὲ τὴν βοήθεια ντόπιων βοσκῶν, ἐντόπισε τρία νέα ὀρόσσημα τὰ ὁποῖα καὶ δημοσίευσε, δίχως φωτογραφίες ἢ περαιτέρω πληροφορίες γιὰ τὴν ἀκριβὴ τους θέση³⁵:

α.	Μ	Ὅρο(ς) Μ(εσσὴνη καὶ) Λ(ακεδαίμονι)
	Ⓟ	
	Λ	
β.	Ⓟ	Ὅρο(ς)
γ.	ΟΡΟΣ	Ὅρος
	ΛΑΚ ΓΡ ΜΕΣ	Λακ(εδαίμονι) πρ(ὸς) Μεσ(σὴνην)

στήλης [Kolbe 1904, 378: Bericht über eine Reise in Messenien, *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1, 1905, 53-63, ἰδίως 62 (στὸ ἐξῆς Kolbe 1905)]. Ἡ ἄποψή του παραμένει ἕως σήμερα εὐρέως ἀποδεκτὴ (Σταϊνχάουερ 1988, 226. Πίκουλας 1991, 282). Ὡστόσο εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ καθορισμὸς τῶν συνόρων ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τῆς ἀναδιοργάνωσης ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Βεσπασιανὸς μὲ τὴν ἐπανίδρυση τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Colonia Iulia Flavia Augusta Corinthiensis ἀπὸ τὸ 70 μ.Χ. ἕως τὸ 77 μ.Χ. [D. Gilman Romano, *City Planning, Centuriation, and Land Division in Roman Corinth: Colonia Laus Iulia Corinthiensis & Colonia Iulia Flavia Augusta Corinthiensis*, *Corinth* 20 (1996) 298].

31. Γιὰ τὴν σημασία τῶν μικροτοπωνυμίων στὴν

μελέτη τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας βλ. Γ. Α. Πίκουλα, *Τεμονισμοὶ Πελοποννήσου*, *HOPOS* 10-12, 1992-1998, 313-314.

32. *IG* V 1, 1431, στ. 38-39.

33. J. - S. Balzat, *Les Euryclides en Laconie*, στὸ C. Grandjean (ἐπιμ.), *Le Péloponnèse d'Épameinondas à Hadrien, Colloque de Tours 6-7 octobre 2005* (Paris 2008) 335-350, ἰδίως 341-345. N. M. Kennel, *From perioikoi to poleis*, στὸ St. Hodkinson, A. Powell (ἐπιμ.), *Sparta. New Perspectives* (London 1999) 189-210, ἰδίως 204-205. Cartledge, Spawforth 2002, 127-128.

34. Kolbe 1905, 61.

35. Kolbe 1904, 364-378: 1905, 60-61. Οἱ ἐπιγραφές ἀναδημοσιεύτηκαν στὴν σειρὰ *Inscriptiones Graecae* (*IG* V 1, 1372 a-c).

Εικ. 2. Ἡ ἐνέπιγραφη στήλη τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης (IG V 1, 1431).

Τὸ 1934 καὶ τὸ 1952 ὁ Μεσσήνιος φιλόλογος Νικόλαος Γιαννουκόπουλος ἀνεβαίνει στὸ Παξιμάδι ἀπὸ τὴν Μεσσηνία, καὶ μὲ τὴν σειρὰ του ἐντοπίζει ἕξι ὁρόσημα στὶς θέσεις «Βοῖδολακκούλα», «Διάσελλον Κουφοβουνίων - Παξιμαδίου ἢ Διασέλλα», «Βαρδίτσα»,

«Τσούγκα», «Γούπατα» καὶ «Νεραϊδοβούνα ἢ Νεραϊδοβούνι ἢ Νεραϊδόβραχος», ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖο διπλό³⁶:

α.	M	Ὅρος) M(εσσήνη καὶ) Λ(ακεδαίμονι)
	Ⓟ	
	Λ	
β.	Λ Ο Μ	Λ(ακεδαίμονι) ὅρος καὶ) Μ(εσσήνη)
γ.	Ⓟ Μ	[Λ(ακεδαίμονι)] ὅρος καὶ) Μ(εσσήνη)
δ.	ΟΡΟΣ	Ὅρος
	ΛΑΚ ΓΡ ΜΕΣ	Λακ(εδαίμονι) πρ(ος) Μεσ(σήνην)
ε.	⊃ Ⓟ <	Μ(εσσήνη) ὅρος καὶ) Λ(ακεδαίμονι)
στ(α).	Ⓟ	ὅρος)
στ(β).	Λ Ⓟ Μ	Λ(ακεδαίμονι) ὅρος καὶ) Μ(εσσήνη)

Ἡ ἔρευνα τοῦ Γιαννουκόπουλου δὲν συνεχίστηκε, παρὰ τὶς προθέσεις τοῦ ἐρευνητῆ. Ἀκολούθησαν οἱ ἔρευνες τοῦ Γ. Α. Πίκουλα στὴν περιοχὴ, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἐπιχείρησε κατάβαση ἀπὸ τὸ ὕψωμα τῆς Κόζας, νοτίως τῆς Νεραϊδοβούνας, διασχίζοντας στὴν συνέχεια τὸ φαράγγι τῆς Κοσκάρakas, μὲ σκοπὸ νὰ διαπιστώσει τὴν συνέχεια τῆς ὄροθετικῆς γραμμῆς³⁷.

Ἡ νεότερη ἔρευνα ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς (2009-2011)

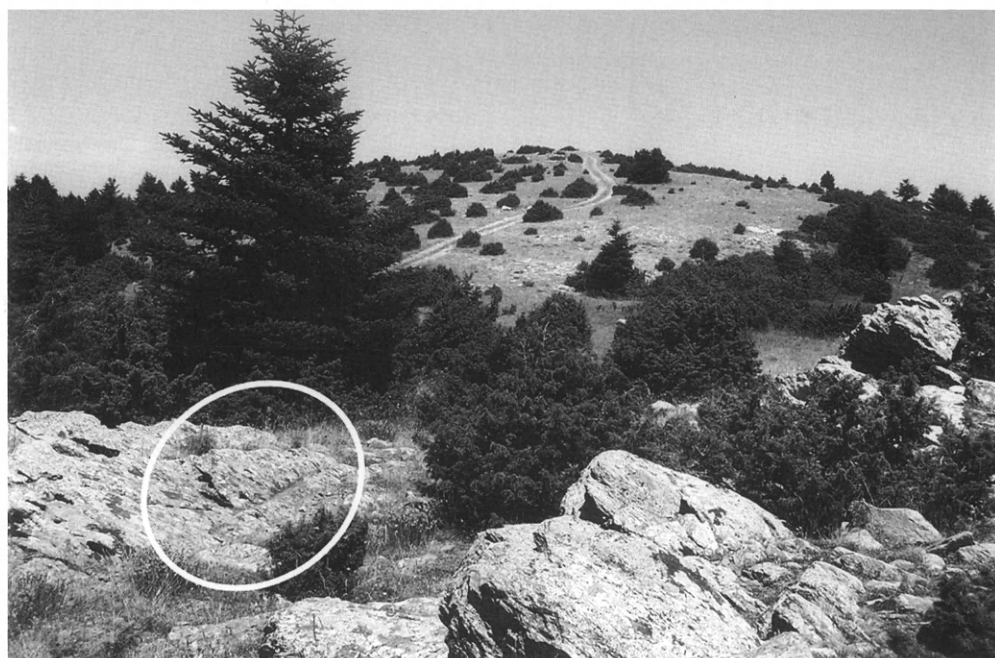
Ἡ ἔρευνα τῶν ἐτῶν 2009-2011 ἐπιχείρησε νὰ καλύψει τὴν συνολικὴ ἔκταση ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαία Δενθελιάτιδα, ἐκκινώντας ἀπὸ τὸν «Μαλεβὸ» στὸν Βορρά, ὅπου τὰ σημερινὰ σύνορα τῶν περιφερειακῶν ἐνοτήτων Ἀρκαδίας, Μεσσηνίας καὶ Λακωνίας, ὡς τὶς ἀπαρχὲς τοῦ φαραγγιοῦ τῆς Κοσκάρakas στὴν μεσσηνιακὴ Μάνη³⁸. Ἐκεῖ, κατὰ

36. Γιαννουκόπουλος 1953, 147-158· 1954, 1-16. Οἱ ἐπιγραφὲς ἀναδημοσιεύτηκαν στὸ *Supplementum Epigraphicum Graecum*, ὅπου καὶ ἐπιχειρήθηκε ἀντιστοίχιση μὲ τοὺς ὅρους ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ὁ W. Kolbe, ὡς ἀκολουθῶς: SEG 13 (1956) 269a (=IG V 1, 1371a), 269b, 269c (=IG V 1, 1371b), 269d (IG V 1, 1371c), 269e, 269f (i, ii).

37. Πίκουλας 1991, 279-288. SEG 41 (1991) 329. Τὴν ὄροθετικὴ γραμμὴ συζητᾷ διεξοδικὰ καὶ σὲ παλαιότερη δημοσίευσή του (Πίκουλας 1988, 221-225). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς ἐρευνᾶς του στὴν περιοχὴ ἐντόπισε στίς λακωνικὲς πλαγιὲς τοῦ βουνοῦ, στὰ ἀνατολικά τοῦ Παξιμαδίου, ἕνα παρόδιο ἱερὸ (Γ. Α. Πίκουλας, Τὸ Ἱερὸ στὴ Σέλα Ταῦγέτου, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* ΙΑ', 1992, 141-146).

38. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 2009, χάρις σὲ φωτογραφίες

ὄρειβατῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὁρειβατικοῦ Συλλόγου Σπάρτης, πληροφορηθήκαμε τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίων ὀροσῆμων ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Ταῦγέτου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἐρευνητικῆς προσπάθειας. Ἡ ἔρευνα βασίστηκε ἐπίσης στίς τοπογραφικὲς πληροφορίες τῶν Walter Kolbe καὶ Νικολάου Γιαννουκόπουλου, κυρίως δὲ στὰ σκαριφήματα καὶ τὶς ἀναλυτικὲς περιγραφὲς τοῦ δευτέρου, ὁ ὁποῖος περπάτησε ὁλόκληρο ἢ σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ τμήμα τοῦ Ταῦγέτου ἀπὸ τὸ Κουφοβούνι ὡς τὴν Νεραϊδοβούνα. Γιὰ τὰ μικροτοπωνύμια χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ν. Γιαννουκόπουλου, διασταυρωμένες μὲ τὰ στοιχεῖα τῶν χαρτῶν τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου «Ἀνάβαση» καὶ τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ.

Εικ. 3α-β. Η κορυφογραμμή του Μαλεβού και ίχνη από άρματοροχιές (λήψη από Ν., φωτ. Δ. Κοσμόπουλου).

μήκος της κορυφογραμμής και σε ύψόμετρο που κυμαίνεται από 1.596 έως 1.612 μ., είχε εντοπισθεί το βορειότερο των όροσών των από τον Ludwig Ross. Την δεκαετία του 1980 ανακαλύφθηκαν από τον Γιάννη Πίκουλα άρματοροχιές που ανήκουν στην άμαξήλατη

Είκ. 4. Ἡ κορυφογραμμή τῆς «Γραμμῆς Πέτρας». Στὰ ἀριστερὰ διακρίνεται τὸ ὄρος Μαλεβός (λήψη ἀπὸ ΝΔ., φωτ. Δ. Κοσμόπουλου).

ὁδὸ ἡ ὁποία διέσχισε τὴν κορυφογραμμή τοῦ Ταύγετου³⁹. Μολονότι τὸ 2011 οἱ ἀρματο-τροχιᾶς ἐντοπίστηκαν ἐκ νέου, δὲν ὑπῆρξαν ἄλλα εὐρήματα ποὺ νὰ συνδέονται μὲ τὴν χάραξη τῆς ἀρχαίας ὁροθετικῆς γραμμῆς (εἰκ. 3).

Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε πρὸς Νότο, βορειοανατολικῶς τῆς Ἀλαγονίας, στὸ τμήμα τῆς κορυφογραμμῆς ποὺ εἶναι σήμερα γνωστὴ ὡς «Γραμμὴ Πέτρα», καὶ σὲ ὑψόμετρο ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 1.621 ἕως 1.713 μ.⁴⁰, σὲ ἀναζήτησι τοῦ θραυσμένου ὁροσήμου τοῦ Ernst Pernice, τὸ ὁποῖο ὡστόσο δὲν ἐντοπίστηκε. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἕτερη θέση μὲ τὸ ὄνομα «Γραμμὴ Πέτρα», ποὺ ἀναφέρει ὁ Ernst Pernice ὡς θέση ὁροσήμου, ἀνάμεσα στὸ «Χάνι τοῦ Κανέλλου» καὶ τὸ φαράγγι τῆς Λαγκάδας, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐντοπισθεῖ⁴¹ (εἰκ. 4).

Ἀκολούθως ἐρευνήθηκε τὸ ὕψωμα τοῦ Ἀγίου Ἐλισαίου, ἀνατολικῶς τῆς Ἀλαγονίας (ὕψ. 1.420 μ.), τὸ ὁποῖο μπορεῖ πιθανῶς νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν ἀναφερόμενη θέση «Γῶλος / τοῦ Γώλου», ὅπου βρέθηκε τὸ πρῶτο ὁρόσημο ἀπὸ τοὺς Περικλὴ Ζωγράφο καὶ Ludwig Ross⁴², χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Νοτίως τοῦ φαραγγιοῦ τῆς Λαγκάδας, ποὺ τέμνει κάθετα τὸν Ταύγετο⁴³, καὶ νοτιοανατολικῶς τοῦ ρέματος τῆς Κερασιᾶς, στὸ διάσελο Κουφοβουνίου-Παξιμαδίου, στὴν θέση «Βοῖδολακκούλα» καὶ σὲ ὑψόμετρο 1.732 μ., ἐντοπίσθηκε ἀρχαῖο ὁρόσημο⁴⁴. Ἡ ἐπιγραφή του ἔχει χαραχθεῖ σὲ εὐρυμέτωπο ριζμιδὸ βράχο ἀπὸ σκληρό, φαιόχρωμο ἀσβεστόλιθο

39. Πίκουλας 1988, 151-153, 221-225. Τὸ ζήτημα τῆς ὁροθεσίας σὲ σχέση μὲ τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς κορυφογραμμῆς θὰ συζητηθεῖ στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης.

40. Ἡ Γεωγραφικὴ Ὑπηρεσία Στρατοῦ (ΓΥΣ) δίνει ὡς μέγιστο ὑψόμετρο τὰ 1.733 μ.

41. Pernice 1896, 352-353.

42. Βλ. παρακάτω σ. 70-71 σημ. 51-53.

43. Ἡ διεύθυνση τοῦ ἄξονα τοῦ φαραγγιοῦ τῆς Λαγκάδας ταυτίζεται στὸ δυτικὸ τμήμα του μὲ τὴν

διεύθυνση τοῦ σημερινοῦ ὁδικοῦ ἄξονα Καλαμάτας - Σπάρτης.

44. Ὁ ὄρος ἐντοπίστηκε κατὰ τὴν πρώτη ἀνάβαση τοῦ Ἰουλίου 2009, μολονότι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ σχετικὲς φωτογραφίες, ἦταν γνωστὸς ἀπὸ παλιὰ στοὺς βοσκούς τοῦ Ταύγετου καὶ τὰ μέλη τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Σπάρτης. Ἡ ἐκκίνηση τῆς ἀποστολῆς ἔγινε καὶ τὶς δύο φορές (2009, 2010) ἀπὸ τὶς λακωνικὲς παρυφᾶς τοῦ Ταύγετου καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀναβρυτῆς.

Ταϋγέτου⁴⁵, διαστ. $1.90 \times 1.17 \times 0.77$ μ., προσανατολισμένο στὸν ἄξονα ΒΔ.-ΝΑ.:

M	M(εσσήνη)
⊙	ὄρ(ος καὶ)
Λ	Λ(ακεδαίμονι)

Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ γράμμα Ρ, ὕψ. 0.27 μ., ἐγγεγραμμένο σὲ Ο, διαμ. 0.44 μ.· στὰ ἀνατολικά (δεξιὰ τοῦ θεατῆ) ἀπαντᾶται τὸ γράμμα Λ, ὕψ. 0.22 μ., δηλωτικὸ τῆς λακωνικῆς ἐπικράτειας, ἐνῶ στὰ δυτικὰ τῆς συντομογραφίας καὶ ἀριστερὰ ὡς πρὸς τὸν θεατῆ, ἕνα σχεδὸν ἀκέραιο Μ, ὕψ. 0.19 μ., δηλώνει τὴν κατεύθυνση πρὸς Μεσσηνία (εἰκ. 5α).

Σὲ ἀπόσταση 200 περίπου μέτρα ΝΑ. τοῦ ὄρου τῆς Βοῖδολακκούλας καὶ σὲ ὑψόμετρο 1.741 μ., στὸ διάσελο Κουφοβουνίου-Παξιμαδίου, ἐντοπίζεται ἕνα ἀκόμη ὁρόσημο, ἐπίσης χαραγμένο στὸ δυτικὸ μέτωπο ριζιμοῦ βράχου, διαστ. 14.30×2 μ., μὲ τὴν ἐπιγραφή:

Λ ⊙ Μ Λ(ακεδαίμονι) ὄρ(ος καὶ) Μ(εσσήνη)

Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ γράμμα Ρ, ὕψ. 0.25 μ., ἐγγεγραμμένο σὲ ἕνα Ο, διαμ. 0.41 μ. Καὶ τὰ δύο ἔχουν ὁμολογουμένως ὑποστεῖ μεγάλη φθορὰ καὶ διακρίνονται μετὰ δυσκολίας, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση μάλιστα κατάλληλης φωτοσκίασης. Στὰ ἀριστερὰ τῆς συντομογραφίας διασώζεται ἡ ἀριστερὴ κεραία, ὕψ. 0.16 μ., τοῦ γράμματος Λ, ἐνῶ στὰ δεξιὰ μόλις ποὺ διακρίνεται ἕνα ἐξίτηλο Μ (εἰκ. 5β).

Σὲ ἀπόσταση περίπου 410 μ. ΝΔ. τοῦ δεύτερου ὄρου καὶ σὲ ὕψ. 1.828 μ., στὴν θέση «Βαρδίτσα», ἐντοπίστηκε ἕνα ἐπιπλέον ἀρχαῖο ὁρόσημο, χαραγμένο σὲ ριζιμὸ βράχο, διαστ. $1,55 \times 1,10 \times 0,60$ μ. καὶ προσανατολισμένο στὸν ἄξονα Β.-Ν., μὲ τὴν ἐπιγραφή:

⊙ ὄρ(ος)

Πρόκειται γιὰ τὴν γνωστὴ συντομογραφία τῆς λέξης ὄρος, ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸ γράμμα Ο, διαμ. 0.39 μ., ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔχει χαραχθεῖ τὸ γράμμα Ρ, ὕψ. μόλις 0.23 μ. (εἰκ. 6α).

Ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 1.500 μ. ΝΑ. τοῦ προηγούμενου ὄρου, ἐντοπίστηκε ἕνας ἀκόμη ὄρος στὸ ὕψωμα «Γούπατα», σὲ ὕψ. 2.029 μ.⁴⁶ Πρόκειται καὶ πάλι γιὰ ριζιμὸ βράχο, προσανατολισμένο στὸν ἄξονα Α.-Δ., στὸ μέτωπο τοῦ ὁποίου ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἐπιγραφή:

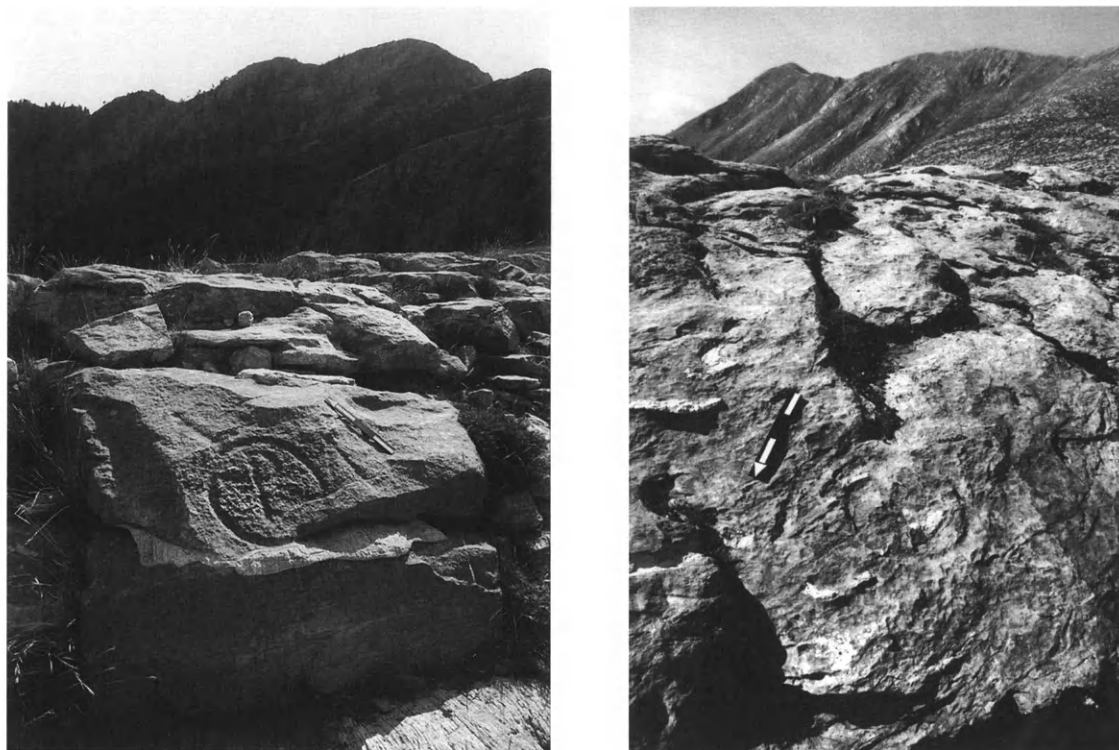
⊙ < [Μ(εσσήνη)] ὄρ(ος καὶ) Λ(ακεδαίμονι)

Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ γράμμα Ρ, ὕψ. 0.21 μ., ἐγγεγραμμένο σὲ Ο διαμ. 0.36 μ. Στὰ δεξιὰ του ἕνα Λ, ὕψ. 0.13 μ., κάθετο στὸν ἄξονα τῆς κεραίας τοῦ Ρ, δηλώνει τὴν λακωνικὴ ἐπι-

45. Γιὰ τὰ πετρώματα τοῦ Ταϋγέτου βλ. Philippson 1959, 418. Kolbe 1904, 367.

46. Ἀπὸ τὴν Βαρδίτσα ξεκινᾷ ἡ ἀνάβαση πρὸς τὴν ἐπιβλητικὴ κορυφογραμμὴ ποὺ συνδιαμορφώνουν ἡ Τσούγκα, τὰ Γούπατα καὶ ἡ Νεραῖδοβούνα, τὸ λεγόμενο Παξιμάδι, μὲ πρῶτο σταθμὸ τὸ ὕψωμα τῆς

«Τσούγκας», σὲ ὑψόμετρο 1.824 μ. Ἡ κορυφογραμμὴ κατευθύνεται ἀπὸ ΒΑ. πρὸς Ν. - ΝΔ. ὡς τὸν ὄγκο τῆς «Νεραῖδοβούνας», συμπίπτοντας ἐν πολλοῖς μὲ τὰ σημερινὰ ὄρια τῶν περιφερειακῶν ἐνοτήτων Μεσσηνίας καὶ Λακωνίας.

Εἰκ. 5. Τὰ ὄροσημα: α. στὴν θέση «Βοῖδολακκούλα» β. στὸ διάσελο Κουφοβουνίου-Παξιμαδίου. (Φωτ. Δ. Κοσμοπόπουλου).

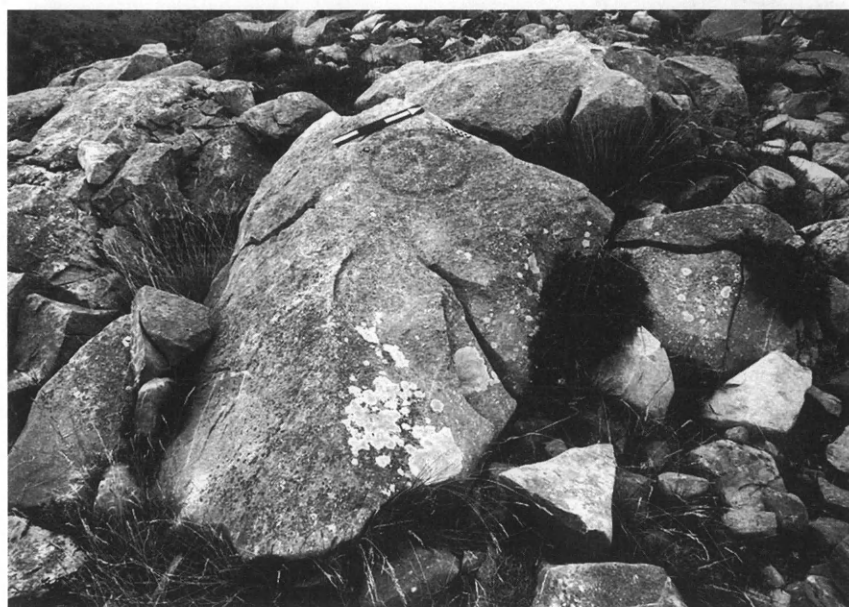
κράτεια, ἡ ὁποία προβάλλει στὰ ἀνατολικά τῆς κορυφογραμμῆς, ἐνῶ στὰ ἀριστερὰ ἀπουσιάζει τὸ ἀρχικὸ τῆς Μεσσηνίας γράμμα Μ (εἰκ. 6β).

Τέλος, σὲ ἀπόσταση 1.160 μ. νοτίως τῶν «Γουπάτων» στὸ ὕψωμα τῆς «Νεραΐδοβούνας», τὸ ὁποῖο δεσπόζει στὴν νότια ἀπόληξη τοῦ Παξιμαδίου καὶ σὲ ὑψ. 2.002 μ., λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν ἀπότομο γκρεμὸ πρὸς Νότο, ἐντοπίζεται ἓνα τελευταῖο ὄροσημο, τὸ πέμπτο κατὰ σειρὰ, ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ:

Ⓟ ὄρ(ος)

Πρόκειται καὶ πάλι γιὰ τὴν συντομογραφία τῆς λέξης ὄρος, χαραγμένη στὸ εὐρύ, στραμμένο πρὸς τὰ ΒΔ. μέτωπο ἑνὸς κατὰ τὰ φαινόμενα κεραυνόπληκτου βράχου. Τὸ γράμμα Ρ, ὑψ. μόλις 0.29 μ., ἔχει χαραχθεῖ στὸ κέντρο τοῦ γνωστοῦ Ο, διαμ. 0.48 μ. Ἡ παρουσία τοῦ ὄροσήμου λίγα μόλις μέτρα πάνω ἀπὸ τὸν ἀπότομο γκρεμὸ ποὺ ἀπολήγει στὶς ἀπαρχὲς τοῦ φαραγγιοῦ τῆς Κοσκάρakas, ἐπιβεβαιώνει τὴν θέσιν ὅτι τὸ ὄροσημο τῆς «Νεραΐδοβούνας» εἶναι τὸ τελευταῖο καὶ νοτιότερο ὄροσημο τῆς ἀρχαίας συνοριακῆς γραμμῆς (εἰκ. 7α-β).

Ὁ νεότερος ἐντοπισμὸς καὶ ἡ καταγραφὴ πέντε ὄροσῶν ἐπὶ τοῦ Παξιμαδίου, ἀποτελεῖ πρόσθετη ἐπιβεβαίωση τοῦ κειμένου τῆς IG V 1, 1431 καὶ τῆς ἱστορικῆς ὀριοθέτησης τῶν συνόρων Μεσσηνίας - Λακωνίας τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Ὅλα τὰ ὄροσημα ἔχουν χαραχθεῖ σὲ ἐμφανὴ μέτωπα ριζιμιῶν βράχων τοῦ βουνοῦ, ποικίλων μεγεθῶν, σὲ θέσεις ποὺ ἀπο-

Εικ. 6. Τὰ όρόσημα: α. στην θέση «Βαρδίτσα» β. στην θέση «Γούπατα». (Φωτ. Δ. Κοσμόπουλου).

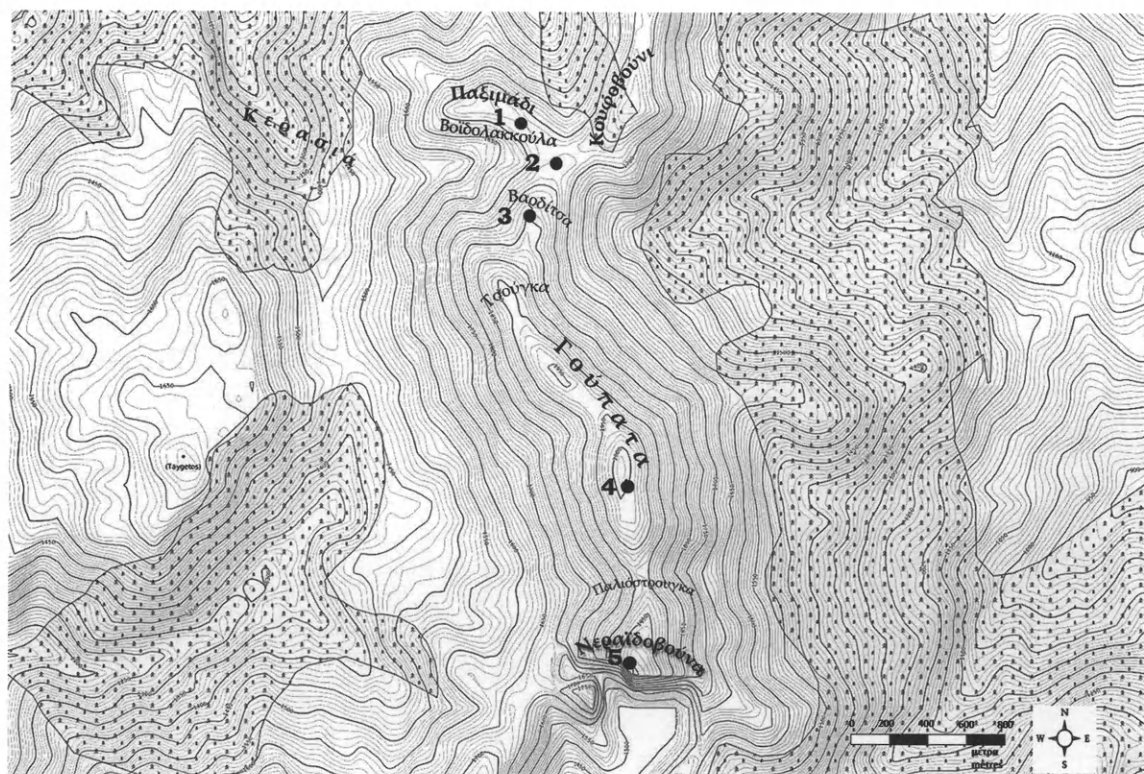
τελοϋν σημεία αναφοράς τών διαδρομών όδοιπόρων και βοσκών. Οί διαστάσεις τών γραμμάτων τών έπιγραφών είναι κατά βάση όμοιες: τò Ρ έχει μέσο ύψ. 25 εκ., τò Ο έχει διάμ. 40-45 εκ., ενώ τὰ γράμματα Μ και Λ είναι κατά τι μικρότερα, με τò ύψος τους νὰ κυμαίνεται από 15 έως και 20 εκ. (εικ. 8).

Εἰκ. 7α. Τὸ ὄροσσημο στὴν κορυφὴ τῆς «Νεραΐδο-
βούνας» (φωτ. Δ. Κοσμοπούλου).

Εἰκ. 7β. Ἡ κορυφογραμμὴ τῆς «Νεραΐδοβούνας»
(λήψη ἀπὸ Β., φωτ. Δ. Κοσμοπούλου).

Εἰκ. 8. Χάρτης τῶν ἐντοπισμένων ὄροσσημων κατὰ τὴν νεότερη ἔρευνα (2009-2011).

Ταύτιση παλαιῶν καὶ νέων ὁροσῆμων - Συμπεράσματα

Μετὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ σὲ περιοχῆς ὁριακὰ προσβάσιμες, ζητούμενο τῆς ἔρευνας ἀποτελεῖ κατ' ἀρχὰς ἡ ταύτιση τοῦ συνόλου τῶν παλαιῶν μὲ τὰ ὁρόσημα ποὺ ἐσχάτως ἐντοπίστηκαν κατὰ μῆκος τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Ταῦγέτου. Ἀπώτερο στόχο ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ ὁ συσχετισμὸς μὲ τὰ ἀναφερόμενα στὴν ἐπιγραφὴ IG V 1, 1431 ὁρόσημα, συζήτηση ἡ ὁποία δὲν περιλαμβάνεται στὴν παρούσα μελέτη⁴⁷ (εἰκ. 9).

Τὸ βορειότερο καὶ πρῶτο κατὰ σειρὰ ὁρόσημο, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Ludwig Ross, τοποθετεῖται στὴν περιοχὴ τοῦ «Μαλεβοῦ - Γραμμῆς Πέτρας», σὲ σημεῖο ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ σημερινὸ ὄριο Ἀρκαδίας - Μεσσηνίας - Λακωνίας, καὶ δὲν ἐντοπίστηκε ἐκ νέου⁴⁸.

Ὁ δεύτερος κατὰ σειρὰ δημοσιευμένος ὁρος τοποθετεῖται στὴν θέσῃ «Γραμμῆς Πέτρας»⁴⁹, σὲ ἀπόσταση περίπου 4 χλμ. ΝΑ. τοῦ Μαλεβοῦ καὶ σὲ ὑψόμετρο ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 1.621 ἕως 1.713 μ. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ernst Pernice ὅτι ἡ θέσῃ βρίσκεται πλησίον τῆς Ἀλαγονίας, ἐπιτρέπει τὴν διάκριση τοῦ ὁρου ἀπὸ αὐτὸν τοῦ Μαλεβοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνον τοῦ «Γώλου», μολονότι καὶ ὁ δεύτερος ἐντοπίστηκε θραυσμένος μέσα σὲ φαράγγι⁵⁰. Στὴν διάκριση συνηγορεῖ καὶ ἡ μεταγραφὴ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς «Γραμμῆς Πέτρας», ἡ ὁποία διαφέρει, ὡς πρὸς τὰ σωζόμενα τμήματά της, καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ὁρους τοῦ Ross.

Ἀκολουθεῖ στὴν σειρὰ ὁ ἕτερος ὁρος, ποὺ ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὴν Matilda Padewieth στὸ ὁμώνυμο τοπωνύμιο «Γραμμῆς Πέτρας», καὶ τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Pernice σὲ ἀπόσταση τριῶν ὥρῶν νοτίως τῆς ὁμώνυμης θέσης ἐντοπισμοῦ τοῦ δικοῦ του ὁροσήμου. Δεδομένου μάλιστα ὅτι σήμερα τὸ τοπωνύμιο «Γραμμῆς Πέτρας» ἀντιστοιχεῖ σὲ τμήμα τῆς κορυφογραμμῆς μῆκους δύο χιλιομέτρων, ἐνδεχομένως τὸ μὲν ὁρόσημο τοῦ Pernice ἐντοπίστηκε στὸ βόρειο ἄκρο του, ἐνῶ τῆς Padewieth στὸ νότιο ἄκρο, τὸ ὁποῖο πράγματι βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ φαράγγι τῆς Λαγκάδας. Ἀμφότεροι οἱ ὁροι τῆς «Γραμμῆς Πέτρας» δὲν ἐντοπίστηκαν ἐκ νέου.

Τὸ ἐπόμενο δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Ludwig Ross ὁρόσημο καὶ τέταρτο κατὰ σειρὰ στὴν ἀρίθμηση ἀπὸ Borgrā πρὸς Νότο τοποθετεῖται στὴν θέσῃ «τοῦ Γώλου», ἡ ὁποία δύναται νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ ὕψωμα τοῦ «Ἀγίου Ἐλισαίου»⁵¹. Τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ross τοπωνύμιο «τοῦ Γώλου» παραμένει σήμερα ἄγνωστο γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς τῆς Ἀλαγονίας. Ὡστόσο ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ross σὲ ἕναν καταρράκτη⁵², παραπέμπει στὸ ὕψωμα μὲ τὸ σημερινὸ τοπωνύμιο «Φλωροῦ Λίμνα», στὰ ἀνατολικά τῆς Ἀλαγονίας, ὅπου καὶ τὸ

47. Ἡ πρώτη ἀντιστοίχιση ἐπιχειρήθηκε ἀπὸ τὸν Kolbe (1904, 364-378). Τὸ θέμα συζήτησε καὶ ὁ Ν. Παπαχατζῆς (1979, 38-40).

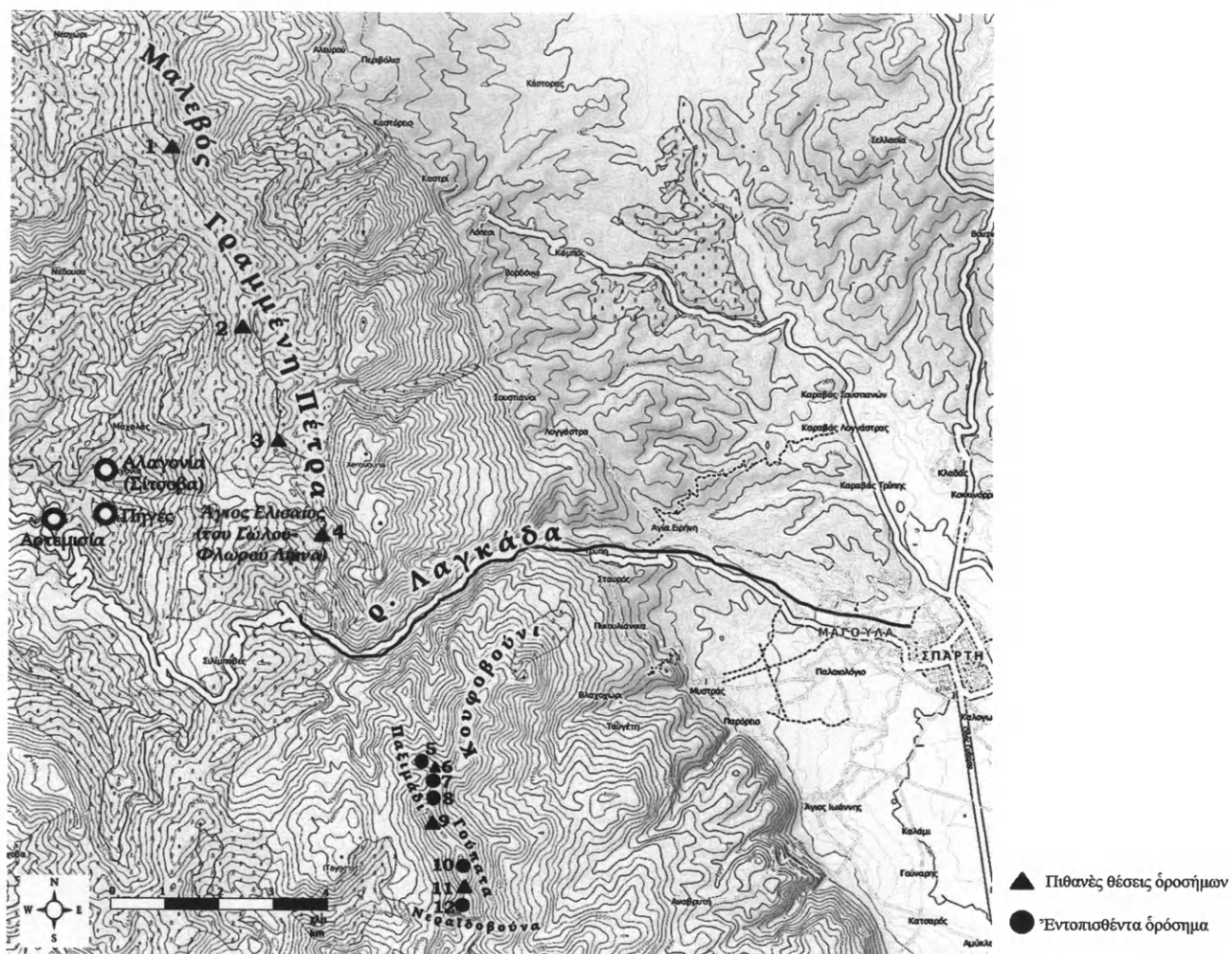
48. Ross 1841, 3-4. Πίκουλας 1988, 152, 221-222.

49. Γιὰ τὴν ὕπαρξιν τουλάχιστον δύο θέσεων μὲ τὸ ὄνομα «Γραμμῆς Πέτρας» βλ. Α. Κ. Καλαμαρά, *Ἀλαγονία καὶ Ἀλαγόνοι Α'* (Καλαμάτα 2001) 94 (στὸ ἐξῆς Καλαμαράς 2001).

50. Pernice 1896, 354

51. Ὁ καταγόμενος ἀπὸ τὴν Ἀλαγονία Α. Καλαμαράς τὸ τοποθετεῖ «... πάνω ἀπὸ τὴ Σίτσοβα πρὸς τὰ ὄρια μὲ τὴ Μικρὴ Ἀναστάσοβα (σημ. Πηγές)...» (Καλαμαράς 2001, 91), θέσῃ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν Ἅγιο Ἐλισαῖο.

52. Ross 1841, 3.

Εἰκ. 9. Πιθανὲς καὶ βεβαιωμένες θέσεις ὁροσίων κατὰ μῆκος τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Ταῦγέτου.

ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Ἐλισαίου (ὕψ. 1.420 μ.), μία περιοχὴ ποὺ καλύπτεται μὲ χαμηλὴ βλάστηση καὶ λίγα πεῦκα⁵³.

Διασχίζοντας τὸ φαράγγι τῆς Λαγκάδας καὶ κινούμενοι πρὸς Νότο, οἱ ἐντοπισμένοι ὄροι βρίσκονται στοὺς ὄρεινους ὄγκους Παξιμάδι, Γούπατα καὶ Νεραΐδοβούνα. Κατ' ἀρχάς, τὸ γνωστὸ παλαιόθεν στοὺς βοσκούς τοῦ Ταῦγέτου ὁρόσημο τῆς Βοϊδολακκούλας, ποὺ ἐντοπίστηκε ἐκ νέου τὸ 2009, μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ πρῶτο κατὰ σειρὰ ὁρόσημο τοῦ Kolbe ἀλλὰ καὶ τὸν πρῶτο ὄρο τοῦ Γιαννουκόπουλου (Kolbe 1 = Γιαννουκόπουλος 1 = Κουρσοῦμης / Κοσμόπουλος 1). Ἡ θέση ἐντοπισμοῦ του συμφωνεῖ μὲ τὶς

⁵³. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ τοπωνύμιο νικὰ τῆς τουρκικῆς λέξης golü, ποὺ σημαίνει λίμνη. «Γώλου» ἀποτελεῖ ἐνδεχομένως μεταγραφὴ στὰ ἑλλη-

τοπογραφικές περιγραφές των δύο παλαιότερων έρευνητών⁵⁴, ενώ ή μορφή των γραμμάτων της επιγραφής αντιστοιχεί έπακριβώς στο δημοσιευμένο από εκείνους πρώτο κατά σειρά όρόσημο. Πρόκειται για τον πέμπτο κατά σειρά έντοπισμένο όρο, τον πρώτο νοτίως της Λαγκάδας (είκ. 5α).

Η έπισημανση από τον W. Kolbe ενός όροσήμου «100 μ. νοτίως του πρώτου όρου», με την επιγραφή © δέν έπαληθεύτηκε από την νεότερη έρευνα. Τό είδος της επιγραφής, αλλά και ή απόσταση που καταγράφεται σέ σχέση με τον όρο της Βοΐδολακκούλας, οδηγούν στην διάκρισή του τόσο από άλλους όρους που έντόπισε ό Γιαννουκόπουλος, όσο και από όσους έντοπίστηκαν προσφάτως⁵⁵. Συνεπώς πρόκειται πιθανόν για ένα διακριτό όρόσημο, τό έκτο κατά σειρά.

Σέ ό,τι άφορτά τό όρόσημο που έντοπίστηκε τό 2010 στο διάσελο Κουφοβουνίου-Παξιμαδίου, 200 μ. ΝΑ. της «Βοΐδολακκούλας», ή μορφή της επιγραφής αλλά και ή απόσταση από τό όρόσημο της «Βοΐδολακκούλας», αντιστοιχούν στα χαρακτηριστικά του όροσήμου της «Διασέλλας» που έντόπισε ό Γιαννουκόπουλος. Μικρές έπιφυλάξεις γεννά ή άπουσία του Ρ στην μεταγραφή του Μεσσήνιου έρευνητή, γεγονός που ένδεχομένως όφείλεται στην φωτοσκίαση του βράχου. Έφόσον τά δύο όρόσημα ταυτίζονται μεταξύ τους (Γιαννουκόπουλος 2 = Κουρσούμης / Κοσμόπουλος 2), μπορεί ένδεχομένως νά γίνει λόγος για τον έβδομο κατά σειρά έντοπισθέντα όρο (είκ. 5β).

Ό έπόμενος – όγδοος κατά σειρά – όρος, που έντοπίστηκε τό 2010 σέ απόσταση περίπου 410 μ. από τό όρόσημο στο διάσελο Κουφοβουνίου-Παξιμαδίου, σέ θέση που πιθανόν αντιστοιχεί στην «Βαρδίτσα» του Γιαννουκόπουλου, μπορεί νά ταυτιστεί με τον αντίστοιχο όρο του Μεσσηνίου (Γιαννουκόπουλος 3 = Κουρσούμης / Κοσμόπουλος 3). Στην ταύτιση των δύο όροσήμων συνηγορούν και οι διαστάσεις του βράχου, όπως καταγράφηκαν τό 1932 και τό 2010⁵⁶ (είκ. 6α).

Άκολουθεί τό όρόσημο που είχε έντοπισθεί τόσο από τον Kolbe όσο και τον Γιαννουκόπουλο στην θέση «Τσούγκα», τό όποιο δέν έντοπίστηκε κατά την νεότερη έρευνα.

54. Τόσο ό Kolbe (Kolbe 1905, 61) όσο και ό Γιαννουκόπουλος (1953, 151· 1954, 9) έφτασαν στο Παξιμάδι διασχίζοντας τό ρέμα της Κερασιάς, τό όποιο οδηγεί άπευθείας στο πλάτωμα της Βοΐδολακκούλας· τό ίδιο τό τοπωνύμιο μαρτυρείται ώστόσο μόνο από τον Ν. Γιαννουκόπουλο.

55. Ό Ν. Γιαννουκόπουλος άναφέρει άρχικά ότι τό β' όρόσημό του (SEG 13, 1956, 269b) βρίσκεται σέ απόσταση 200 μ. ΒΑ. του πρώτου, έκτιμώντας ότι διέφυγε της προσοχής του Kolbe (Γιαννουκόπουλος 1953, 152-153). Διορθώνοντας την άρχική του σημείωση στην βελτιωμένη έκδοση του 1954, ό Μεσσήνιος έρευνητής τοποθετεί στο σκαρίφημα της πορείας του τό β' όρόσημό του 200 μ. ΝΑ. της Βοΐδολακκούλας (Γιαννουκόπουλος 1954, 10-11, πίν. 1, 2), καθιστώντας πλέον σαφές ότι τό β' όρόσημο του Kolbe (IG V 1,

1371b) διακρίνεται από τό β' δικό του. Στο αυτό συμπέρασμα κατέληξε άλλωστε και ό πλέον έμπειρος μελετητής της τοπογραφίας του Ταυγέτου Γ. Α. Πίκουλας (1991, 282 σημ. 10).

56. Προβληματισμό ώστόσο προκαλεί ή άναφορά του Γιαννουκόπουλου για απόσταση 700 μ. μεταξύ των όροσήμων «Βαρδίτσας» και «Διασέλλας» (Γιαννουκόπουλος 1953, 153· 1954, 11, πίν.2). Από την άλλη ή έπιχειρηθείσα από τον Γιαννουκόπουλο ταύτιση του όρου της «Βαρδίτσας» (SEG 13, 1956, 269c) με τον β' όρο του Kolbe (IG V 1, 1371b) είναι σαφώς λανθασμένη, κυρίως λόγω της απόστασης των 100 μ. που σημειώνει ό Γερμανός άνάμεσα στον πρώτο και τον δεύτερο όρο του, ενώ στην πραγματικότητα ή «Βαρδίτσα» απέχει από την «Βοΐδολακκούλα» περί τά 650 μ.

Μολονότι ὁ Kolbe δὲν δίνει ἀποστάσεις ἀνάμεσα στὰ ὄροσσημά του, παραθέτει τὴν πληροφορία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ νοτιότερο αὐτῶν⁵⁷. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ὁμοιότητα τῶν δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν ἀποτελεῖ στοιχεῖο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ παραβλεφθεῖ. Ἀξιζεῖ νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ ἀνάγλυφο τῆς κορυφογραμμῆς ἡ «Τσοῦγκα» εἶναι τὸ πρῶτο ὕψωμα μετὰ τὸ διάσελο τῆς «Βαρδίτσας» ἀλλὰ καὶ ἡ βόρεια ἀπόληξη ἐνὸς συνεχοῦς τμήματος τῆς κορυφογραμμῆς ποὺ φτάνει ὡς τὰ «Γούπατα»⁵⁸. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνηγοροῦν στὴν ταύτιση τοῦ ὄροσσημου (Kolbe 3 = Γιαννουκόπουλος 4), ἀλλὰ καὶ στὴν καταμέτρησή του ὡς ἐνάτου ὄροσσημου.

Ἐπόμενος εἶναι ὁ ὅρος τῶν «Γουπάτων», ποὺ ἐντοπίστηκε τὸ 2010 καὶ ταυτίζεται ἀσφαλῶς μὲ τὸ ἀντίστοιχο ὄροσσημο τοῦ Γιαννουκόπουλου (Γιαννουκόπουλος 5 = Κουρσούμης / Κοσμόπουλος 4), παρὰ τὴν σημερινὴ ἀπουσία τοῦ κάθετου πρὸς τὴν συντομογραφία γράμματος Μ, προφανῶς λόγω τῆς φυσικῆς φθορᾶς τοῦ βράχου στὰ χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀρχικοῦ ἐντοπισμοῦ του⁵⁹. Κατὰ συνέπεια, μὲ βάση τὴν ἀκολουθούμενη ἀρίθμηση, τὸ παρὸν ἀποτελεῖ τὸ δέκατο κατὰ σειρὰ ὄροσσημο (εἰκ. 6β).

Τέλος, ἡ ταύτιση τοῦ ὄροσσημου τῆς «Νεραῖδοβούνας» παραμένει προβληματική. Ὁ Γιαννουκόπουλος καταγράφει ἓνα διπλὸ ὄροσσημο στὴν θέση «Νεραῖδοβούνα - Νεραῖδοβούνη - Νεραῖδοβραχος», τὸν ὁποῖον ἐντόπισε «εἰς ἀπόστασιν 500 μ. [σ.σ. ἀπὸ τὰ «Γούπατα»] καὶ διερχόμενος ἀπὸ τὴν τοποθεσίαν Παλιόστρουγκαν» ... κατόπιν ἐπισταμένης ἐρεῦνης». Βάσει τῶν μετρήσεων ἐπὶ χάρτου καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ σχεδιάγραμμα τοῦ Μεσσηνίου ἐρευνητῆ, ἡ ἀπόσταση τῶν 500 μ., μετρούμενη ἀπὸ τὰ «Γούπατα», τερματίζει στὴν περιοχὴ τοῦ διασέλου ἀνάμεσα στὰ «Γούπατα» καὶ τὴν «Νεραῖδοβούνα», ποὺ ἀκόμη καὶ σήμερα ἀποτελεῖ πέρασμα βοσκῶν ἀπὸ τὴν Λακωνία στὴν Μεσσηνία καὶ ἀντίστροφα. Ὁ διπλὸς ὅρος τοῦ Γιαννουκόπουλου, μὲ προσανατολισμὸ Α.-Δ., δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ προσανατολισμένο βορειοδυτικὰ, μονὸ ὄροσσημο ποὺ ἐντοπίστηκε τὸ 2010 στὴν κορυφὴ τῆς «Νεραῖδοβούνας» καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 1.160 μ. ἀπὸ τὸν ὄρο τῶν «Γουπάτων». Ἀντίθετα ἡ ἀπόσταση τῶν 500 μ. ποὺ ἀναφέρει ὁ Γιαννουκόπουλος, ὁδηγεῖ στὴν τοποθεσία «Παλιόστρουγκα», στὶς βόρειες ὑπώρειες τῆς «Νεραῖδοβούνας», πέρασμα ποὺ ἐνδεχομένως αἰτιολογεῖ τὴν διπλὴ ἐπιγραφή⁶⁰. Κατὰ συνέπεια, τὸ ὄροσσημο ποὺ ἐντοπίστηκε τὸ 2010 στὴν «Νεραῖδοβούνα» πιθανότατα ἀποτελεῖ νέο εὔρημα καὶ θὰ πρέπει νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο ὄροσσημο τοῦ Γιαννουκόπουλου, ποὺ ἐνδεχομένως προη-

57. Kolbe 1905, 61.

58. Ἡ «Τσοῦγκα» ἀπέτελεσε τὸ νοτιότερο σημεῖο τῆς πορείας τοῦ Kolbe.

59. Προβληματικὴ ὥστόσο παραμένει ἡ ἀπόσταση ποὺ ὁ Γιαννουκόπουλος καταγράφει σὲ σχέση μὲ τὸν ὄρο τῆς «Τσοῦγκας» (1.500 μ.), καθὼς τὸ μέγεθος αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς στὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ ὄροσσημο τῶν «Γουπάτων» καὶ τοῦ ὄρου τῆς «Βαρδίτσας», ἐνῶ ἡ πραγματικὴ ἀπόσταση ὑπολογίζεται σὲ 800-900 μ. Τὸ λάθος ὑπολογισμοῦ μπορεῖ νὰ

ἀποδοθεῖ στὴν ἐμφανὴ δυσκολία ὑπολογισμοῦ τῶν ἀποστάσεων ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς δίχως σύγχρονα τεχνικὰ μέσα.

60. Στὸ σκαρίφημα ποὺ συνοδεύει τὴν ἀναδημοσίευση τῆς ἐρευνας τοῦ Γιαννουκόπουλου (1954, πίν. 2), τὰ διάσελα δηλώνονται μὲ πύκνωση τῶν ἰσοϋψῶν καμπυλῶν. Συνεπῶς τὸ ἕκτο ὄροσσημό του, τὸ ὁποῖο τοποθετεῖται στὴν τελευταία κατὰ σειρὰ πύκνωση τῶν ἰσοϋψῶν, συνδέεται περισσότερο μὲ τὸ διάσελο ἀνάμεσα στὰ Γούπατα καὶ τὴν Νεραῖδοβούνα.

γείται (εἰκ. 7α). Τὰ δύο αὐτὰ ὁρόσημα ἀποτελοῦν καὶ τὰ τελευταῖα εὐρήματα ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς, ἀνεβάζοντας, μὲ βάση τοὺς σημερινοὺς ὑπολογισμούς, τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐντοπισμένων ὁρῶν στοὺς δώδεκα.

Σὲ κάθε περίπτωση, ἀδιαμφισβήτητο παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὁρόσημο τῆς Νεραϊδοβούνας εἶναι τὸ τελευταῖο ὁρόσημο πάνω ἀπὸ τὸ φαράγγι τῆς Κοσκάρakas, ποὺ κατόπιν αὐτοῦ ταυτίζεται πλέον ἀσφαλῶς μὲ τὴν Χοίρειο Νάπη, βάσει καὶ τῆς IG V 1, 1431, ἐνῶ προσανατολίζει στὴν ἀναζήτησις ἑνός (δεύτερου) ἱεροῦ τῆς Λιμνάτιδος Ἀρτέμιδος πάνω ἀπὸ τὸ φαράγγι⁶¹. Ἡ ἀπουσία ἀπτῶν καὶ ἀξιοποιήσιμων δεδομένων ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐρευνες, ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα σὲ σειρὰ συλλογισμῶν καὶ διασταυρώσεις στοιχείων προκειμένου νὰ ταυτισθοῦν τὰ παλαιότερα μὲ τὰ νέα εὐρήματα. Ἡ δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος καθίσταται πλέον ἐμφανής, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ διασφαλιστεῖ ἡ συναγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Ἡ μελέτη καὶ ἀναδημοσίευση τῆς IG V 1, 1431, σὲ ἀντιπαράβολη μὲ τὰ καταγεγραμμένα καὶ τὰ πιθανολογούμενα ὁρόσημα ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς, ἀποτελεῖ προφανῶς τὸ κλειδί γιὰ μία κατὰ τὸ δυνατόν ἀσφαλῆ ταύτιση τῶν ὁρῶν τοῦ Τίτου Φλάβιου Μονόμιτου, καὶ ἀκολούθως τὴν ἀποσαφήνιση μίας σειρᾶς σοβαρῶν ζητημάτων ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἀρχαία τοπογραφία τοῦ μεσσηνιακοῦ Ταῦγέτου.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Σ. ΚΟΥΡΣΟΥΜΗΣ - ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

skoursoumis@yahoo.gr

dkosmopoulos@outlook.com

61. Πρῶτος ὁ W. Kolbe (1904, 375) τοποθέτησε τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος στὴν περιοχὴ πάνω ἀπὸ τὴν Κοσκάρakas. Γιὰ τὴν συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἢ δύο ἱερῶν τῆς Λιμνάτιδος στὴν περιοχὴ τοῦ μεσσηνιακοῦ Ταῦγέτου βλ. Παπαχατζῆ

1979, 108 σημ. 1, Σταῖνχάουερ 1988, 226. Πίκουλα 1991, 283-284 σημ. 11, 13. S. S. Koursoumis, Revisiting Mount Taygetos: The Sanctuary of Artemis Limnatis (BSA ὑπὸ ἐκδοσιν).

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Σὲ ὁμιλία του ὁ Γ. Α. Πίκουλας τὴν 9/11/2013 ἀναφέρθηκε σὲ πληροφορίες τοῦ Κ. Σ. Πιττάκη (Συνοπτικὴ Ἑκθεσις περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἑλλάδα ἀρχαιοτήτων, EA 1, 1837, 26) γιὰ δύο ὁρους κοντὰ στὸ χωριὸ Κουτσαβᾶ, στὸν Ταῦγετο. Ἐφόσον πρόκειται γιὰ ἄλλα ὁρόσημα, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐντοπισθέντων φθάνει πιθανῶς τὰ δεκατέσσερα (βλ. Γ. Α. Πίκουλα, Στὴ μετεπαναστατικὴ Πελοπόννησο μὲ τὸν Κ. Σ. Πιττάκη, Ἐπιγραφικὸν Συμπόσιον εἰς μνήμην Κυριακοῦ Σ. Πιττάκη, Ἀθήνα 9 Νοεμβρίου 2013, Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον).

SUMMARY

AGER DENTHALIATIS
OLD AND NEW LANDMARKS ON THE TAYGETOS RIDGELINE

The identification of Ager Denthaliatis and the location of the sanctuary of Artemis Limnatis have been for over 170 years, issues of major importance for scholars studying the ancient history and archaeology of the Southern Peloponnese.

In literary sources, the perennial struggle of the Spartiates and the Messenians over the sovereignty of Dentheliatis and the Limnatis sanctuary is attested by Strabo, Tacitus and Pausanias. After 400 years of changes on the status of Dentheliatis area, the problem was resolved in the years of the Emperor Vespasian, by the Duoviri of the Province of Achaia, who decided to give Ager Denthaliatis back to the Messenians and bring an end to the fight, by demarking the boundary line along the ridge of Mount Taygetos.

An inscribed stele found in Messene (*IG V 1, 1431*) records this demarcation, describing in detail the mountainous landscape, the distances between the boundary markers, as well as the inscribed horoi. On the other hand, boundary stones discovered along the ridge of the mountain by Ludwig Ross, Ernst Penice, Matilda Padewieth, Walter Kolbe and Nicolaos Yannoukopoulos, document the historical incident of the demarkation.

Due to a new topographical survey along the ridge of the mountain, carried out from 2009 to 2011, five ancient landmarks were discovered (or rediscovered) on the mountain range of Paximadi (central Taygetos), to the south of the Langada gorge, along the modern boundary line of Messenia and Laconia. The finds can definitely be identified as horoi attested on the Messene text and plausibly associated with boundary markers recorded by older scholars in the area, over the last two centuries. As the survey has covered the greatest part of central Taygetos, from the Arcadian borders at Malevos to the gorge of Koskaraka, a new boost may be given to the interpretation of the ancient literary sources, the identification of Ager Denthaliatis, and overall the understanding of the ancient topography of the Messenian part of Taygetos.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ, ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΩΝ ΦΡΕΑΤΩΝ ΤΗΣ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ

Στην μνήμη τοῦ μεταλλειολόγου Ἀνδρέα Κορδέλλα*.

Α. Εἰσαγωγικά

Ἀπὸ τὰ ποικίλα δημιουργήματα καὶ τὶς δραστηριότητες τῶν μεταλλευτῶν καὶ τῶν μεταλλουργῶν τῆς Λαυρεωτικῆς, ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴν πρακτικὴ διαδικασία τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀργύρου, τοῦ μολύβδου καὶ ἄλλων μετάλλων κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους, τὰ σημαντικότερα, χωρὶς ἀμφιβολία, ἦταν τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα¹, ἐπειδὴ μὲ αὐτὰ κυρίως, ἐξασφαλιζόταν ἀφ' ἑνὸς ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ προσπέλαση τῶν λεγομένων μεταλλοφόρων Ἐπαφῶν², ἥτοι τῶν ἑτερογενῶν πετρωμάτων τοῦ ὑπεδάφους τῆς, ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐκμετάλλευση τῶν κοιτασμάτων τῶν ἀργυρούχων μεταλλευμάτων τῆς. Αὐτὸ ὀφειλόταν κατὰ κύριο λόγο στὴν γεωλογικὴ στρωματογραφία³ τοῦ ὑπεδάφους, καθὼς καὶ στὴν κοιτασματολογικὴ ἰδιομορφία⁴ τῆς περιοχῆς, στὸ ὅτι δηλαδὴ τὰ μεταλλοφόρα κοιτάσματά τῆς ὑπῆρχαν, κατὰ κανόνα, μόνο ἀνάμεσα στὰ στρώματα τῶν σχιστολίθων καὶ τῶν ἀσβεστολίθων (μαρμάρων), καθὼς καὶ στὸ ὅτι αὐτὰ δὲν ἐσχημάτιζαν, συνήθως, ἐκτεταμένες «συγκεντρώσεις» τῶν ἐν λόγῳ κοιτασμάτων, ἀλλὰ μόνο «θυλάκους» διαφόρων μεγεθῶν καὶ σχημάτων, ποὺ βρίσκονταν σὲ διάφορες καὶ τυχαῖες ἀποστάσεις ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον (εἰκ. 1).

Ἐπειδὴ τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα, κατὰ κανόνα, ἦταν ἀνοιγμένα σὲ σκληρότατα, ἐναλλασσόμενα στρώματα ὑπογείων πετρωμάτων, ὅπως ὁ σχιστόλιθος καὶ ὁ ἀσβεστόλιθος, διατηρήθηκαν περίπου ἀναλλοίωτα ἀπὸ τὴν φθορὰ τοῦ χρόνου καὶ ἔφθασαν ὡς τὶς μέρες μας γενικῶς σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση. Καθὼς πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ «κατέβαιναν» συνήθως

* Ὁ Ἀνδρέας Κορδέλλας (1836-1909) ὑπῆρξε ὁ πρῶτος συστηματικὸς ἐρευνήτης τῶν ἀρχαίων μεταλλείων τοῦ Λαυρείου.

1. Ὅποτε ἀναφέρονται ἐδῶ ἀρχαῖα φρέατα τῆς Λαυρεωτικῆς, πρόκειται πάντα περὶ μεταλλευτικῶν (καὶ ὄχι ὑδρευτικῶν) φρεάτων, ἐκτὸς καὶ ἂν ἄλλως ὀρίζεται.

2. Ε. Χ. Κακαβογιάννης, *Μέταλλα ἐργάσιμα καὶ*

συγκεχωρημένα. Ἡ ὀργάνωση τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου τῆς Λαυρεωτικῆς ἀπὸ τὴν Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία (Ἀθήνα 2005) 92.

3. Γ. Π. Μαρίνος, Ε. W. Petrascheck, *Λαύριον, Ἰνστιτοῦτον Γεωλογίας καὶ Ἐρευνῶν Ὑπεδάφους* (Ἀθήναι 1956) 23 κέ. Κακαβογιάννης ὅ.π. (σημ. 2).

4. Μαρίνος, Petrascheck ὅ.π. (σημ. 3) 91 κέ. Κακαβογιάννης ὅ.π. (σημ. 2) πίν. 2.

Είχ. 1. Χάρτης της Λαυρεωτικής (Ε. Χ. Κακαβογιάννης, Μέταλλα έργασμα και συγκεχωρημένα. Η όργάνωση της έκμετάλλευσης του όρυκτου πλούτου της Λαυρεωτικής από την Αθηναϊκή Δημοκρατία (Αθήνα 2005).

σὲ μεγάλα βάθη⁵, ἀποτελοῦσαν τὰ πλέον ἀξιοπρόσεκτα στοιχεῖα τοῦ τόπου. Ὅταν οἱ περιηγητὲς τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων ἄρχισαν νὰ διασχίζουν τὴν Λαυρεωτικὴν, μὲ σκοπὸ νὰ ἐπισκεφθοῦν διὰ ξηρᾶς τὰ διάσημα ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνα στὸ Σούνιο (ἢ, ὅπως πιστευόταν τότε, τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς⁶), πρόσεξαν καὶ κατέγραψαν τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα, ἐπειδὴ, λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τους τὰ συναντοῦσαν πολὺ συχνά. Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἐντυπωσίαζε περισσότερο ὥς πρὸς αὐτά, ἦταν τὸ μεγάλο βάθος τους· ὅταν λοιπὸν προσπαθοῦσαν νὰ τὸ ἐκτιμήσουν προχειρῶς, ἔρριπταν ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ φρέατος στὸ ἐσωτερικὸ του μία πέτρα μετρίου μεγέθους καὶ βάρους, μετρώντας ἐν συνεχείᾳ τὸν χρόνον μέχρι νὰ ἀκούσουν τὸν γδοῦπο τῆς στὸν πυθμένα του. Ἀπὸ τὸ μῆκος αὐτοῦ τοῦ χρόνου ὑπολόγιζαν ἐν τέλει τὸ βάθος τοῦ φρέατος⁷, ἀσφαλῶς κατὰ προσέγγιση.

Τὰ ἀρχαῖα μεταλλευτικὰ φρέατα ποὺ σώζονταν στὴν Λαυρεωτικὴ μέχρι λίγο καιρὸ πρὶν ἐπαναληφθεῖ ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου τῆς κατὰ τοὺς νεότερους χρόνους (1864), ἦταν πολὺἀριθμα. Ἐνδεικτικὰ εἶναι ὅσα γράφει σχετικὰ ὁ ἐπιφανὴς μεταλλειολόγος καὶ μελετητὴς τῶν ἀρχαίων ἀττικῶν ἀργυρείων Ἀνδρέας Κορδέλλας⁸, στὸν ὁποῖο καὶ ὀφείλεται, ἐν πολλοῖς, ἡ ἀναγέννησή τους: «Ἄπασα ἡ μεταλλοφόρος ἐπιφάνεια τῆς Λαυριωτικῆς, ἣτις κατέχει ἕκτασιν 200.000 στρεμμάτων, εἶναι ἀνὰ πᾶν, οὕτως εἰπεῖν, βῆμα, ἐξηρευνημένη καὶ διάτρητος παρὰ τῶν ἀρχαίων μεταλλευτῶν. Οὐδόλως δ' ὑπερβάλλομεν ὑπολογίζοντες εἰς δύο χιλιάδας, τὰ κάθετα φρέατα καὶ τὰς κεκλιμένας στοάς, δι' ὧν οἱ ἀρχαῖοι εἰσέδουν εἰς τὰ ὀρυκτικὰ αὐτῶν ἔργα. Τὰ φρέατα ταῦτα καὶ αἱ στοαὶ εἰσὶ συνήθως σχήματος τετραγωνίου μετὰ μέσης τομῆς 4 τετραγωνικῶν μέτρων, ἡ δὲ βαθύτης αὐτῶν 20 μέχρι 120 μέτρων, ἀναλόγως τοῦ ὕψους τοῦ τόπου ἔνθα ἀπαντῶνται». Ἀνάλογα περίπου μὲ αὐτὰ εἶναι καὶ ὅσα γράφουν οἱ νεότεροι ἐρευνητὲς τῆς Λαυρεωτικῆς Γ. Π. Μαρίνος καὶ W. E. Petrascheck⁹: «Τὰ εὐρεθέντα ἀρχαῖα φρέατα τοῦ Λαυρίου ὑπερβαίνουν τὰ χίλια κατ' ἀριθμόν, ἐξ ὧν τὰ γνωστὰ βαθύτερα ἔφθασαν τὸ βάθος τῶν 85 μέχρι 119 μέτρων ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους».

Παρὰ τὴν μεγάλη σημασίαν τους γιὰ τὴν παραγωγὴ τοῦ ἀργύρου, τοῦ μολύβδου καὶ ἄλλων μετάλλων κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, τὰ σωζόμενα στὴν Λαυρεωτικὴ ἀρχαῖα μεταλλευτικὰ φρέατα δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ ἐπαρκῶς ἀπὸ τοὺς εἰδικούς, ἥτοι ἀπὸ ἀρχαιολόγους καὶ μηχανικοὺς μεταλλείων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν γνωρίζουμε οὔτε τὸν ἀκριβὴ ἀριθμὸ ἐκείνων ποὺ σώζονται οὔτε σημαντικὰς λεπτομέρειες, τόσο γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀκριβὴ χρονολόγησή τους ὅσο καὶ γιὰ τὸν τρόπο διάνοιξης καὶ λειτουργίας

5. Τὸ βαθύτερον ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα φρέατα ποὺ ἐντόπισε ὁ Ed. Ardaillon, εἶναι τὸ καλούμενον «Φρέαρ Φραντσίσκα», ποὺ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῆς Καμάριζας καὶ ἔχει βάθος -119 μ. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ed. Ardaillon, *Les mines du Laurion dans l'Antiquité*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 77 (Paris 1897) 31.

6. Β. Στάης, *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς* (ἐν Ἀθήναις 1920) 28 κέ., εἰκ. 6.

7. Ed. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, τόμ. I (London 1819) 537.

8. Ἀ. Κορδέλλας, *Περιγραφή διαφόρων μεταλλευτικῶν προϊόντων τοῦ Λαυρίου καὶ Ξρωποῦ ἐκτεθέντων κατὰ τὴν Γ' περίοδον τῶν Ὀλυμπίων* (ἐν Ἀθήναις 1875) 9.

9. Μαρίνος, Petrascheck ὁ.π. (σημ. 3) 7.

Εἰκ. 2. Λοξότμητο ἐπίμηκες λάξευμα στὰ χεῖλη τοῦ ἀρχαίου μεταλλευτικοῦ φρεάτος Φ7, στὴν Σούριζα. Βάθ. -35 μ. Ἀποψη ἀπὸ Β. (φωτογραφία Ε. Χ. Κακαβογιάννη).

τους. Αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὴν πρακτικὴ δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος, ἐπειδὴ ἡ μελέτη τους, ἰδίως στὰ μεγάλα βάθη ποὺ φθάνουν, εἶναι πολλὴ δύσκολη καὶ ἐπικίνδυνη γιὰ τοὺς μελετητὲς καὶ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο μὲ τὴν σύμπραξη ἀτόμων εἰδικευμένων στὶς λεγόμενες «σπηλαιολογικὲς ἀδύσεις»¹⁰. Δὲν ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἐξ ἄλλου σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ καθαρισμοὶ καὶ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες τῶν χώρων πέριξ τῶν στομιῶν τους¹¹, ὅπου σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπάρχουν χαρακτηριστικὰ λαξεύματα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου δίπλα στὰ χεῖλη τους, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σχετίζονταν ἐνδεχομένως μὲ τὶς παλαιότερες ἐποχὲς τῆς λειτουργίας τους (εἰκ. 2). Ὅλα αὐτά, ἀλλὰ καὶ ἄλλα, ὅπως π.χ. ἡ λεπτομερὴς ἐξέταση τῶν τοιχωμάτων τους, στὰ ὁποῖα συχνὰ παρατηρεῖ κανεὶς διάφορες μεγάλες ἢ μικρὲς ἐγκοπὲς τοῦ πετρώματος ἢ εὐρύτερες λαξεύσεις γιὰ τὴν στήριξη

10. Τὰ ἄτομα αὐτά, ὡς γνωστόν, διαθέτουν ἐπίσης σχετικὴ πείρα, καθὼς καὶ τὸν κατάλληλο ἐξοπλισμὸ γιὰ τὴν ἀσφάλεια καὶ διευκόλυνση τῶν κινήσεών τους. Μία σχετικὴ ἔρευνα ὀρισμένων ὑπογείων ἔργων, ὅπως φρεάτων, γαλαριῶν κ.ἄ., πραγματοποιήθηκε σχετικὰ πρόσφατα στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Σούριζας Λαυρεωτικῆς ἀπὸ ὁμάδα Γάλλων εἰδικῶν μὲ ἐπικεφαλὴς τοὺς Denis Morin καὶ Ἄδωνι Φωτιάδη,

στὸ πλαίσιο μιᾶς γενικῆς συνοπτικῆς παρουσίασης τῆς μεταλλευτικῆς καὶ μεταλλουργικῆς πρακτικῆς στὰ ἀττικὰ ἀργυρεῖα τῶν κλασικῶν κυρίως χρόνων. Βλ. BT (Bibliothèque de travail fondée par Celestine Freinet), ἀρ. 1164, janvier 2005, 2-33.

11. Κ. Η. Κονοφάγος, *Τὸ ἀρχαῖο Λαύριο καὶ ἡ ἐλληνικὴ τεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ ἀργύρου* (Ἀθήνα 1980) 201.

ξύλινων μέσων, ὅπως κλιμάκων, δοκῶν κ.ἄ., πιστοποιοῦν ὅτι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ φρέατα τῆς Λαυρεωτικῆς εἶναι ἀκόμη πολὺ περιορισμένες.

Μὲ βάση τὴν συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν σήμερα ὁρατῶν, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, στομίων ἀρχαίων φρεάτων, ὅλα τους – ἢ τουλάχιστον τὰ περισσότερα – διανοίχθηκαν κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους, ὅποτε ἡ ἐκμετάλλευση ἔφθασε, γενικῶς, στὸ ἀπώγειό της. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ θὰ μπορούσαν ἐνδεχομένως νὰ ἀνήκουν στὴν ἐλληνιστικὴ ἢ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν φαίνεται πολὺ πιθανόν, ἀφοῦ κατὰ τὴν διάρκειά τους δὲν ἴσχυε ἀσφαλῶς τὸ νομικὸ καθεστῶς τῆς ἐκ μέρους τοῦ κράτους ὁργάνωσης τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν ἀττικῶν ἀργυρείων, ποὺ εἶχε καθιερώσει ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία κατὰ τὸν 5ο καὶ 4ο αἰῶνα π.Χ.¹² Τὸ καθεστῶς αὐτό, ὡς γνωστόν, ἐπέτρεπε σὲ πολλοὺς ἐπιχειρηματίες - μεταλλευτὲς νὰ κερδίζουν μεγάλα ποσὰ ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ ἀργύρου, ἀποκτώντας ἔτσι τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ δημιουργοῦν νέα μεταλλεῖα, δηλαδὴ νὰ ἀνοίγουν νέα μεταλλευτικὰ φρέατα¹³. Ἡ δημιουργία ἐνὸς φρέατος, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἀπαιτοῦσε πολὺ χρόνο, πολλὴ ἐργασία καὶ σημαντικὴ χρηματικὴ δαπάνη.

Ἡ «ἀπουσία» φρεάτων σαφῶς προγενεστέρων τῆς κλασικῆς περιόδου, δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι τότε δὲν ἀνοίγονταν στὴν Λαυρεωτικὴ φρέατα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἢ ὅτι δὲν σώζονται λείψανά τους. Ἀπλῶς, καθὼς φαίνεται, αὐτὰ δὲν εἶναι σήμερα εὐδιάκριτα ἢ εὐκόλως ἀναγνωριζόμενα, ἐπειδὴ μᾶλλον δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς διάνοιξής τους κατὰ τοὺς προκλασικοὺς χρόνους. Πιθανότερο ὥστόσο εἶναι ὅτι αὐτὰ ἐξαφανίσθηκαν κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους, ὅποτε τὰ προκλασικὰ φρέατα χρησιμοποιήθηκαν καὶ πάλι ἀπὸ τοὺς μεταλλευτὲς αὐτῆς τῆς περιόδου, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν σημαντικὴ ἀλλοίωσή τους. Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἄλλωστε, οἱ μεταλλευτὲς δὲν ἐξόρυσσαν πλέον μεταλλεύματα ἀργυρούχου μολύβδου, λόγω τῶν δυσκολιῶν καὶ τῆς δαπάνης τοῦ ἐγχειρήματος, ἀλλὰ περιορίζονταν στὴν τήξη μόνο τῶν σκωριῶν καὶ τῶν ἐκβολάδων τῶν μεταλλευτῶν τῆς κλασικῆς περιόδου, δηλαδὴ τῶν ὑποπροϊόντων τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀργύρου, ποὺ ἦταν μὲν πολὺ φτωχὰ σὲ περιεκτικότητα ἀργυρούχου μολύβδου, ἀφθονοῦσαν ὅμως σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν περιοχὴ. Ὡς πρὸς τὸ γεγονὸς αὐτό, ἀποκαλυπτικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Στράβωνος, ὁ ὁποῖος γράφει τὰ ἑξῆς διδακτικά¹⁴: «Τὰ δ' ἀργυρεῖα τὰ ἐν τῇ Ἀττικῇ κατ' ἀρχὰς μὲν ἦν ἀξιόλογα, νυνὶ δ' ἐκλείπει. Καὶ δὴ καὶ οἱ ἐργαζόμενοι, τῆς μεταλλείας ἀσθενῶς ὑπακουούσης, τὴν παλαιὰν ἐκβολάδα καὶ σκωρίαν ἀναχωνεύοντες, εὕρισκον ἔτι ἐξ αὐτῆς ἀποκαθαιρόμενον ἀργύριον, τῶν ἀρχαίων ἀπείρως καμινευόντων».

Β. Γενικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν μεταλλευτικῶν φρεάτων

Ἐνα ἀπὸ τὰ πλέον σταθερά, διαχρονικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μεταλλευτικῆς πρακτικῆς σὲ κάθε μεταλλοφόρο περιοχὴ ἐν γένει, ἡ ὁποία ἔτυχε νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης, τόσο κατὰ τὴν ἀρχικὴ ὅσο καὶ σὲ ἐπόμενες περιόδους, ἦταν ἡ ἐπαναχρησιμο-

12. Κακαβογιάννης ὅ.π. (σημ. 2) 147 κέ.

13. Αὐτόθι 171 κέ.

14. Στράβ. IX 1, 23.

ποίηση τῶν «παλαιῶν» μεταλλευτικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ κατασκευῶν τῶν προηγουμένων μεταλλευτῶν τοῦ τόπου, ὅταν κρινόταν σκόπιμο, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τοὺς διαδέχονταν μετὰ ἀπὸ λίγο ἢ πολὺ καιρὸ. Ὡς πρὸς τὰ φρέατα συγκεκριμένα, οἱ μεταγενέστεροι μεταλλευτὲς τοὺς συνήθιζαν νὰ τὰ μελετοῦν πρωτίστως προσεκτικά, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλες τὶς ὑπόγειες μεταλλευτικὲς στοές τοὺς (γαλαρίες), ἐπειδὴ αὐτὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα μεγάλο «ἀνοικτὸ βιβλίο», τὸ ὁποῖο μποροῦσε κανεὶς νὰ μελετήσῃ γιὰ νὰ κατανοήσῃ τοὺς βασικούς «κανόνες» τῆς μεταλλοφορίας τοῦ τόπου, καθὼς καὶ τὰ ἀποτελέσματα, ποιοτικὰ καὶ ποσοτικά, τῆς προηγούμενης ἐκμετάλλευσής του. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς μελέτης οἱ νέοι μεταλλευτὲς συνήθως προχωροῦσαν σὲ βάθος ἢ καὶ διεύρυναν, ὅσο ἦταν ἀναγκαῖο, τὸ παλαιὸ μεταλλευτικὸ φρέαρ, ἀλλὰ αὐτό, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἀλλοίωνε ἐν μέρει τὴν μορφή του καὶ τὸ ἔκανε νὰ μοιάζει μὲ τὰ «σύγχρονά» του μεταλλευτικὰ φρέατα. Ὅταν π.χ. ἄρχισε ἐκ νέου ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἀρχαίων λαυρεωτικῶν ἀργυρείων ἀπὸ τὴν «Compagnie Française des Mines du Laurium» (πρώην «Ἑταιρεία Ἰλαρίωνος Roux - Serpieri») τὸ 1865¹⁵, ὅλα τὰ ἀρχαῖα ὑπόγεια μεταλλευτικὰ ἔργα μελετήθηκαν σχολαστικὰ ἀπὸ τοὺς Γάλλους μεταλλευτὲς, πολλὰ δὲ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα φρέατα ἐκβαθύνθηκαν καὶ διευρύνθηκαν καταλλήλως καὶ ἐν συνεχείᾳ χρησιμοποιήθηκαν ἐκ νέου, ὅπως π.χ. τὸ ὀνομασθὲν Φρέαρ Σερπιέρι¹⁶. Τὸ ἐν λόγω φρέαρ ἦταν μὲν ἀρχαῖο καὶ εἶχε βάθος -66 μ., οἱ νεότεροι μεταλλευτὲς του ὥστόσο τὸ προχώρησαν ἐν τέλει μέχρι τὸ βάθος τῶν -170 μ.¹⁷ Τὸ ἴδιο, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ διάφορες πηγές, συνέβη μὲ πάρα πολλὰ ἄλλα ἀρχαῖα φρέατα· σὲ αὐτὰ πραγματοποιήθηκαν ἐκβαθύνσεις διαφόρων βέβαια μεγεθῶν, ἀνάλογες μὲ τὶς ἀναζητήσεις τῶν νέων μεταλλευτῶν τοὺς καὶ τὶς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐκεῖ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων μεταλλοφόρων κοιτασμάτων.

Ἄν καὶ δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἀπὸ καμία φιλολογικὴ ἢ ἐπιγραφικὴ πηγή, κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους θὰ πραγματοποιήθηκαν πιθανότατα παρόμοιες ἐκβαθύνσεις σὲ ἀρκετὰ φρέατα τῆς Λαυρεωτικῆς τῆς προκλασικῆς περιόδου, λόγῳ τῆς συστηματικῆς καὶ συνεχοῦς προσπάθειάς ποὺ κατέβαλλαν οἱ μεταλλευτὲς γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ ἄλλων ἀργυρούχων μεταλλευμάτων. Οἱ ἐκβαθύνσεις αὐτές, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἐπεμβάσεις στὸν χώρῳ γύρω ἀπὸ τὰ χεῖλη τοὺς, θὰ ἀλλοίωσαν ἀσφαλῶς ὁρισμένα εἰδικὰ χαρακτηριστικά τοὺς, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ φρέατα αὐτὰ νὰ μοιάζουν ἐν τέλει μὲ τὰ κλασικὰ καὶ ὥς ἐκ τούτου νὰ μὴν εἶναι πλέον εὐκόλῃ ἢ ἀσφαλῆς ἀναγνώρισή τοὺς. Ἡ τυχὸν συστηματικὴ μελέτη τῶν κλασικῶν φρεάτων, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, θὰ ἐπισημάνει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ποῖα ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν λειτουργήσει καὶ κατὰ τοὺς προκλασικοὺς χρόνους, καθὼς καὶ τὰ τότε κύρια μορφολογικὰ κ.ἄ. χαρακτηριστικά τοὺς.

Παρὰ τὸ ὅτι δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπισημανθεῖ στὴν Λαυρεωτικὴ προκλασικὰ φρέατα χρονολογούμενα μὲ βεβαιότητα, ἡ ὑπαρξὴ τοὺς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ αὐτονόητη γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

15. Ἀ. Κορδέλλας, Τὸ Λαύριον καὶ ὁ Ἑλληνικὸς ἄργυρος, *Παρνασσὸς* ΙΓ', 1890, 67 κέ.

16. Κορδέλλας ὅ.π. (σημ. 8) 26 κέ. Μαρίνος-Petrascheck ὅ.π. (σημ. 3) 8.

17. Μαρίνος, Petrascheck ὅ.π. (σημ. 3) 110 κέ., εἰκ. 40 («Γεωλογικὴ τομὴ Καμαρίζης», Φρέαρ Σερπιέρι, ἀρ. 1).

α. Ἡ διὰ φρεάτων ἔρευνα τοῦ ὑπεδάφους καὶ ἡ ἐκμετάλλευση ὀρισμένων εἰδῶν λίθων ἢ (ἀργότερα) καὶ μεταλλοφόρων κοιτασμάτων, ἦταν συνήθης πρακτικὴ κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, σὲ διάφορα μέρη (π.χ. στὴν Κοιλιάδα τοῦ Νεΐλου¹⁸), ἡ μέθοδος μάλιστα αὐτὴ ἐφαρμόστηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τῆς Ἑποχῆς τῶν Μετάλλων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, τὰ ἐν λόγω φρέατα, συγκριτικὰ μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀνοίγονταν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, δὲν ἔφθαναν σὲ μεγάλα βάθη, κυρίως γιὰ ἀνυπέρβλητους, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τεχνικοὺς λόγους.

β. Ἡ ἐκμετάλλευση τῆς Λαυρεωτικῆς, σύμφωνα μὲ σαφεῖς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ἄρχισε κατὰ τὰ μέσα περίπου τῆς 4ης π.Χ. χιλιετίας, ἂν ὅχι παλαιότερα¹⁹. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ πρακτικὴ τῆς διάνοιξης μεταλλευτικῶν φρεάτων ἦταν ἤδη ἐν χρήσει σὲ διάφορα μέρη ἐκτὸς Ἀττικῆς, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἄρχισε ἀπὸ τότε καὶ σὲ αὐτήν, γιὰ τὴν ἀναζήτησιν ἀργυρούχων κοιτασμάτων.

γ. Σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Στράβωνος, οἱ ἀρχαιότεροι γνωστοὶ κάτοικοι τῆς Λαυρεωτικῆς ὀνομάζονταν Τέμμικες²⁰, τὸ ὄνομα δὲ αὐτὸ παράγεται προφανῶς ἀπὸ τὸ ρῆμα τέμνω, πού, κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους τουλάχιστον, ἐσήμαινε «σκάβω, ἀνοίγω τὴν γῆ, γιὰ νὰ δημιουργήσω ἓνα μεταλλεῖο». Ἡ πράξη αὐτὴ εἰδικότερα ὀνομαζόταν τότε καινοτομία²¹. Ἡ ὀνομασία Τέμμικες δῆλωνε ἀκριβῶς ἐκείνους ποὺ ἔσκαβαν τὴν γῆ, γιὰ νὰ βροῦν μεταλλοφόρα κοιτάσματα, δηλαδὴ τοὺς μεταλλωρύχους²². Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἐρευνητικὴ μέθοδος γιὰ τὴν ἀνεύρεσίν τους περιελάμβανε καὶ τὸ ἄνοιγμα φρεάτων, Τέμμικες ἀσφαλῶς θὰ ὀνομάζονταν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ διάνοιγαν μεταλλευτικὰ φρέατα. Ὡς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἡ διάνοιξη φρεάτων αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀπαιτοῦσε πάντα τὴν ὑπαρξὴ ἀξιολόγων γεωλογικῶν γνώσεων, ὅπως καὶ σχετικῶν δεξιοτήτων, καὶ ὥς ἐκ τούτου ἐκεῖνοι ποὺ τὶς κατεῖχαν, δικαίως ὀρίζονταν μὲ ἓνα ἰδιαίτερο, συγκεκριμένο καὶ σαφές «ἐπαγγελματικὸ» ἐπίθετο.

δ. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ ἐν συνεχείᾳ, ὑπῆρχε στὴν Λαυρεωτικὴ ὁ δῆμος τῶν Φρεαρρίων²³, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα δῆλωνε πιθανότατα τὴν ἐξειδίκευση καὶ ἐνασχόληση τῶν κατοίκων του μὲ τὸ ἄνοιγμα μεταλλευτικῶν φρεάτων²⁴. Ἐκτιμᾶται ὅτι

18. M. Waelkens, Tool marks and mining techniques in Mine Nr 3, *Thorikos IX* (1977-1982) 128 κέ.

19. Ὁ. Ἀποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Βίος καὶ πολιτισμὸς στὴν Λαυρεωτικὴ κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, στὸ *Πρακτικὰ Θ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ Ἀττικῆς, Λαύρειο Ἀττικῆς, 13-16 Ἀπριλίου 2000* (Καλύβια Θεοῦ Ἀττικῆς 2008) 41 κέ.

20. Στράβ. IX 2, 3.

21. H. E. Liddel, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek English Lexicon* (Oxford 1996) λ. καινοτομία.

22. Ε. Χ. Κακαβογιάννης, Περὶ τῶν Τεμμίκων, ἥτοι τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τῆς Βοιωτίας τῶν «ἐκ τοῦ Σουνίου πεπλανημένων», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν Γ'*, τεύχ. Α' (Ἀρχαιολογία) (Ἀθήνα 2000) 121-132. Βλ. καὶ M. Sakellariou, *Peuples*

préhelléniques d'origine Indoeuropéenne (Athènes 1977) 125 κέ.

23. J. S. Traill, *The Political Organization of Attica, Hesperia*, Suppl. XIV (1975) 45. Γιὰ τὴν θέσιν τοῦ δήμου τῶν Φρεαρρίων βλ. Ε. Χ. Κακαβογιάννη, Ἐπιλογὴ τοπωνυμίων τῆς Λαυρεωτικῆς, *Πρακτικὰ Α' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ Ἀττικῆς, Καλύβια Ὀκτώβριος 1984* (Καλύβια 1985) 86 κέ.

24. Πλούτ. Σόλ. XXIII 4: «Καὶ τὰς φυλάς εἰσὶν οἱ λέγοντες οὐκ ἀπὸ τῶν Ἴωνος υἱῶν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν γενῶν, εἰς ἃς διηρέθησαν οἱ βίοι τὸ πρῶτον, ὠνομάσθαι, τὸ μὲν μάχιμον Ὀπλήτας, τὸ δ' ἐργατικὸν Ἐργάδεις, δυσὶν δὲ τῶν λοιπῶν Γελέοντας μὲν τοὺς γεωργοὺς, Αἰγικορεῖς δὲ τοὺς ἐπινομαῖς καὶ προβατείαις διατρίβοντας».

οί Φρεάρριοι, λόγω της ειδικότητάς τους (δηλαδή τῶν σχετικῶν γνώσεων καὶ τῶν μέσων ποὺ διέθεταν), δὲν θὰ ἄνοιγαν φρέατα μόνο στὴν «ἐπικράτεια» τοῦ δήμου τους, ἀλλὰ σὲ ὁλόκληρη τὴν Λαυρεωτικὴ, ἐπ' ἀμοιβῇ προφανῶς ἀπὸ τὸν κάθε ἐνδιαφερόμενο ἐπιχειρηματία μεταλλεῖου, ἀπαρτίζοντας ἓνα εἶδος συντεχνίας, ποὺ ἀναλάμβανε τὴν διάνοιξη φρεάτων ἢ ἐν γένει τὴν ἐκτέλεση μεταλλευτικῶν ἔργων, ὅπως π.χ. τὴν διάνοιξη γαλαριῶν κ.ἄ. Γιὰ τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα εἰδικότερα, ὁ R. J. Hopper ὑποστηρίζει²⁵: «...It is difficult to believe that these regular and often profound shafts were the work of those who took on the mining leases. The suggestion to be preferred is that they are a separate system created, against payment for use from the actual mine operators, by a separate set of people». Ἡ ἄποψη αὐτὴ φαίνεται πολὺ πιθανή, δεδομένου ὅτι τὸ ἄνοιγμα μεταλλευτικῶν φρεάτων ἦταν ἓνα ἐγγεῖρημα χρονοβόρο, λόγω τῆς σκληρότητας τῶν πετρωμάτων τοῦ λαυρεωτικοῦ ὑπεδάφους. Ὅπως ἔχουν ὑπολογίσει οἱ εἰδικοί, ἡ διάνοιξη τῶν μεταλλευτικῶν φρεάτων, μὲ συνεχῆ εἰκοσιτετράωρη ἐργασία ἐναλλασσομένων μεταλλευτῶν, μποροῦσε νὰ προχωρεῖ σὲ βάθος μόνο 8 μ. ἀνὰ μῆνα, κατὰ μέσον ὄρο²⁶ ἓνα φρέαρ, ἐπομένως, βάθους -80 μ. περίπου, ἀπαιτοῦσε ἐργασία τουλάχιστον δέκα μηνῶν, χρονικὸ διάστημα ἄρκετὰ μεγάλο καὶ ἀσύμφορο, ἂν ὑπολογίσουμε ὅτι ἡ μίσθωση ἑνὸς ἐργασίμου μεταλλεῖου κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., διαρκοῦσε μόνο τρία ἔτη²⁷, ἐπειδὴ δὲν παρεῖχε τὴν δυνατότητα μεγάλης καὶ σύντομης κερδοφορίας.

Ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ δήμου τῶν Φρεαρρίων στὴν Λαυρεωτικὴ μέχρι πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια δὲν ἦταν μὲ βεβαιότητα γνωστή, καθὼς γιὰ αὐτὴν ὑπῆρχαν διάφορες ἀπόψεις. Τὸ 1970, ὁ λαμπρὸς μελετητὴς τῆς ἀρχαίας Ἀττικῆς Eugene Vanderpool δημοσίευσε ἓνα σπάραγμα ἐνεπίγραφης στήλης, στὴν ὁποία εἶχε χαραχθεῖ ἓνας Ἱερὸς Νόμος τῶν Φρεαρρίων. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή, ποὺ χρονολογήθηκε στὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., βρέθηκε δίπλα στὸν χιλιομετρικὸ δείκτη τοῦ 48ου χιλιομέτρου τῆς παλαιᾶς μεσογειακῆς ὁδοῦ ἀπὸ Ἀθήνα πρὸς Ἀνάβυσσο, διὰ μέσου τῶν Καλυβίων. Μὲ βάση τὸ εὔρημα αὐτὸ καὶ ἔπειτα ἀπὸ μία σειρὰ συλλογισμῶν, ὁ Vanderpool ὑποστήριξε ὅτι ὁ δῆμος τῶν Φρεαρρίων θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ παρακείμενο χωριὸ (Λαυρεωτικὸς) Ὀλυμπος²⁸.

Σ' αὐτὴν τὴν πρώτη μελέτῃ τοῦ θέματος ὁ Vanderpool δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν σημασία τοῦ ὀνόματος τοῦ δήμου, σὲ ἓνα ἄλλο ὥστόσο, λίγο μεταγενέστερο, πόνημά του γράφει²⁹: «The name Phrearrhioi appears to mean «well people», and it used to be thought that these wells were mine shafts...». Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως παρατήρησε, στὶς σωζόμενες ἐκμισθώσεις ἀρχαίων μεταλλείων τῆς Λαυρεωτικῆς, τὶς λεγόμενες “Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν”³⁰, μαρτυρεῖται ἓνα μόνο μεταλλεῖο στὴν περιοχὴ τοῦ δήμου τῶν Φρεαρρίων, θεώρησε ὅτι ὁ δῆμος αὐτὸς «...did not have extensive mining interests and the name would not really be

25. R. J. Hopper, *Trade and Industry in Classical Greece* (London 1979) 171.

26. Κονοφάγος ὅ.π. (σημ. 11) 199.

27. Κακαβογιάννης ὅ.π. (σημ. 2) 147 κέ.

28. (Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, ἀριθ. καταγραφῆς 13384). E. Vanderpool, *A Lex Sacra of the*

Attic Deme Phrearrhioi, *Hesperia* 39, 1970, 47-53.

29. E. Vanderpool, *A South Attic Miscellany*, *Miscellanea Graeca* 1, 1975, 25 κέ.

30. M. K. Langdon, *Poletai Records*, *The Athenian Agora* XIX (1991) 81, ἀρ. P9, στ. 36.

appropriate if the reference were to mine shafts». Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἐπειδὴ διαπίστωσε ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλύμπου ὑπῆρχαν ἄφθονα ὑπόγεια ὕδατα σὲ μικρὸ σχετικὰ βάθος, καθὼς καὶ λείψανα ἐνὸς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀρχαίου ὑδραγωγείου, μὲ φρέατα καὶ ὑπόγεια γαλαρία ποὺ τὰ συνέδεε μεταξύ τους, τὸ ὁποῖο κατευθυνόταν πρὸς τὰ χωριὰ τῆς Ἀναβύσσου καὶ τῆς Παλαιᾶς Φωκαίας, κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ «...the ground water was present in antiquity as it is today and that the people of the area exploited it by means of well shafts and galleries and that for this reason they came to be known as the Phrearrhioi or "well people». Ἀπὸ τὰ ὧς ἄνω προκύπτει ὅτι τὸ ὄνομα τῶν Φρεαρρίων φανερῶναι τὴν ἐνασχόλησή τους μὲ τὸ ἄνοιγμα ὑδρευτικῶν (καὶ ὄχι μεταλλευτικῶν) φρεάτων.

Μὲ τὸ θέμα τῆς σημασίας τοῦ ὀνόματος τῶν Φρεαρρίων ἀσχολήθηκε ἐπίσης ὁ ἀρχαιολόγος John S. Traill, ὁ ὁποῖος σὲ σχετικὴ μελέτη του γιὰ ὀρισμένες ἐπιγραφεὺς χαραγμένες σὲ βράχους στὶς Λαμπτρές, παρατήρησε ὅτι, καθὼς τὸ ὄνομα τοῦ δήμου τῶν Φρεαρρίων ἐκφέρεται σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ, αὐτός, δηλαδὴ ὁ δήμος, «... may have been consisted of several communities», προσθέτοντας, ὡς addendum, τὰ ἀκόλουθα: «I append three considerations to Phrearrhioi discussed above: 1. A mining segment of the deme may have been located at Ari. 2. The name Ari may be derived from Phrearrhioi. 3. Φρέαρ may have a special meaning pertaining to a mining context»³¹. Ὁ ἴδιος, σὲ μία ἄλλη μελέτη του ἔγραψε ἀκολούθως «... I now recant and return to Vanderpool's attribution of Phrearrhioi to Olymbos, but I give to the same deme also Agios Panteleimon and Ari»³².

Οἱ ὧς ἄνω ἀπόψεις τοῦ J. S. Traill, καὶ ἰδίως ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία τὸ Ἀρί περιλαμβανόταν στὸν δήμο τῶν Φρεαρρίων, δὲν ἀπέχουν, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια καὶ εἶναι χρήσιμες, ἐπειδὴ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὴν σημασία τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ τοῦ δήμου. Κατ' ἀρχὰς τὸ Ἀρί τῆς Λαυρεωτικῆς (εἴτε προέχεται, ὡς τοπωνύμιο, ἀπὸ τὴν παραφθορὰ τοῦ κλασικοῦ δοτικοφανοῦς ἐπιρρήματος Φρεαρροί³³, εἴτε εἶναι τουρκικῆς προέλευσης καὶ σημαίνει μέλισσα³⁴), ἀπέχει μόνον 3-4 χλμ. περίπου ἀπὸ τὸ χωριὸ (Λαυρεωτικὸς) Ὀλύμπος, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ οἰκιστικὸ κέντρο τοῦ ἀρχαίου δήμου, καὶ ὡς ἐκ τούτου θὰ μπορούσαν ἀνέτως νὰ ἀνήκουν καὶ τὰ δύο στὴν ἴδια διοικητικὴ μονάδα τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, τὸ Ἀρί, σύμφωνα μὲ τὰ ἀποκαλυπτόμενα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες μνημεῖα του, ἦταν ἓνα μεγάλο μεταλλευτικὸ καὶ μεταλλουργικὸ κέντρο τῆς βορειοδυτικῆς Λαυρεωτικῆς τῆς κλασικῆς τουλάχιστον περιόδου³⁵. Σὲ αὐτὸ ὑπῆρχαν, μεταξύ ἄλλων, μεταλλευτικὰ φρέατα καὶ μεταλλουργικὰ

31. J. S. Traill, *An interpretation of six rock-cut inscriptions in the Attic demes of Lamprai, Hesperia Suppl. XIX, Studies in Attic Epigraphy, History and Topography presented to Eugene Vanderpool* (Princeton, New Jersey 1982) 170-171.

32. J. S. Traill, *Demos and Trittyes* (Toronto 1986) 145 κέ.

33. Κακαβογιάννης ὁ.π. (σημ. 23) 87.

34. Κακαβογιάννης ὁ.π. (σημ. 2) 67 καὶ σημ. 101.

35. Κ. Γ. Τσάμης, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐμπλουτιστικὴ διαδικασία τῶν ἀργυρούχων μεταλλευμάτων στὸ ἀρχαῖο Λαύριο, *Πρακτικὰ IB' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς, Παλλήνη 30 Νοεμβρίου – 3 Δεκεμβρίου 2006* (Καλύβια Θεοῦ Ἀττικῆς 2008) 435 κέ.

ἐργαστήρια³⁶ (μὲ ὀμβροδέκτες³⁷, πλυντήρια μεταλλεύματος κ.τ.λ.), ὁρισμένα μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι καὶ σήμερα ὁρατὰ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καταδεικνύει ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ δήμου τῶν Φρεαρρίων μποροῦσαν νὰ ἐπιδίδονται στὴν διάνοιξη ὄχι μόνο ὑδρευτικῶν – ἀλλὰ καθὼς εἶχαν καὶ μεταλλεῖα – καὶ μεταλλευτικῶν φρεάτων ποὶ ὡστόσο ἀπὸ τὰ δύο εἶναι τὸ πιθανότερο καὶ συνάμα τὸ δυσκολότερο, μποροῦμε νὰ τὸ διακρίνουμε σχετικὰ εὐκόλα. Τὸ ὅτι, τέλος, τὸ τοπωνύμιο Φρεαρροὶ ἀπαντᾶται μίᾳ μόνο φορᾷ στὶς Ἐπιγραφὰς τῶν Πωλητῶν, δὲν δηλώνει ἀπαραιτήτως ὅτι ὁ δήμος τῶν Φρεαρρίων εἶχε πολὺ μικρὴ μεταλλευτικὴ δραστηριότητα. Καθὼς πιθανότατα δὲν σώζονται ὅλες οἱ ἐπιγραφὰς τῶν Πωλητῶν ποὺ περιεῖχαν ἐκμισθώσεις μεταλλείων, ἢ σπανιότητα αὐτοῦ τοῦ τοπωνυμίου ὀφείλεται μᾶλλον στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν σώζονται ὅλα τὰ σχετικὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα ὑπῆρχε.

Τὸ ἄνοιγμα ἑνὸς μεταλλευτικοῦ φρέατος στὴν Λαυρεωτικὴ, ἀναλόγως τοῦ βάθους στὸ ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ φθάσει, ἦταν, σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνο τῶν ὑδρευτικῶν φρεάτων, ἓνα ἐγχείρημα δύσκολο, κοπιῶδες, μακροχρόνιο καὶ δαπανηρό, ποὺ χρειάζοταν κατάλληλα ἐργαλεῖα (σφυριά, καλέμια, λίστρα³⁸ κ.ἄ.), καθὼς καὶ τὸν ἀπαραίτητο ἀριθμὸ ἐργατικῶν χειρῶν, γιὰ νὰ προχωρεῖ ἡ ἐργασία μὲ μίᾳ, εὐνοήτως τουλάχιστον, ἱκανοποιητικὴ ἀπόδοση. Ἡ μεγάλη δυσκολία ἔγκειτο στὸ ὅτι τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα διανοίγονταν κατὰ κανόνα, σὲ πολὺ σκληρὰ πετρώματα καὶ ὄχι συνήθως στὸ χῶμα, ὅπως πολλὰ ἀπὸ τὰ ὑδρευτικά, κυρίως δὲ στὸ ὅτι ἔφθαναν, συγκριτικῶς, σὲ μεγαλύτερα βάθη. Τὸ ἄνοιγμα τῶν ὑδρευτικῶν φρεάτων ἀπαιτοῦσε ἐπίσης ὁρισμένες γεωλογικὲς γνώσεις, καθὼς καὶ κατάλληλα ἐργαλεῖα καὶ ἱκανότητες, ὅλα αὐτὰ ὅμως ἀσφαλῶς ἦταν λιγότερα καὶ πολὺ ἀπλούστερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὸ ἄνοιγμα τῶν μεταλλευτικῶν. Ἐπειδὴ ἡ κλασικὴ Ἀττικὴ δὲν εἶχε, ὡς γνωστόν, ἄφθονα πόσιμα ὕδατα, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων καὶ τῶν περισσοτέρων οἰκισμῶν τῆς ὑδρεύονταν μὲ φρέατα, ἰδιωτικὰ³⁹ καὶ δημόσια⁴⁰ τὸ ἄνοιγμα συνεπῶς ὑδρευτικῶν φρεάτων θὰ ἦταν, λόγῳ τοῦ μικροῦ, συγκριτικῶς, κόστους τῆς διάνοιξης τοῦ καθενός, μίᾳ σχετικῶς συνηθισμένη ἐνασχόληση, τὰ ἄτομα δὲ ποὺ ἐπιδίδονταν σὲ αὐτὴν (δηλαδὴ οἱ «πηγαδάδες», ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα) θὰ ζοῦσαν ἀσφαλῶς σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἀττικῆς. Τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα, καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸ ἄνοιγμά τους καὶ ὡς πρὸς τὸν ὄγκο τῆς ἀπαιτουμένης ἐργασίας, ἦταν, ἀντιθέτως, μεγάλα καὶ ἐντυπωσιακὰ ἔργα, ποὺ ἀπαντοῦσαν σὲ μίᾳ μόνο περιοχῇ τῆς Ἀττικῆς, τὴν Λαυρεωτικὴ, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἦταν φυσικὸ (κατ' ἀναλογίαν μὲ ἄλλα παρόμοια τοπωνύμια) ἐκεῖνοι μὲν ποὺ τὰ ἄνοιγαν νὰ ὀνομασθοῦν Φρεάρριοι,

36. Κονοφάγος ὅ.π. (σημ. 10), Ἔνθετος Χάρτης «Τὸ ἀρχαῖο Λαύριο. Σύγχρονος τοπογραφικὸς Χάρτης μὲ ἐρεῖπια τῶν μεταλλουργικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ ἀρχαίων φρεάτων», θέση Arg. Ardaillon ὅ.π. (σημ. 5), Ἔνθετος Χάρτης, θέση Arg.

37. Α. Κορδέλλας, *Αἱ Ἀθήναι ἐξεταζόμεναι ὑπὸ ὑδραυλικὴν ἔποψιν* (Ἀθήνησι 1879) 76 κέ.

38. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἰ. Ν. Τραυλός, *Λεξικὸν*

ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων (Ἀθήναι 1986) λ. λείστριον, λίστριον, λίστρον.

39. Κορδέλλας ὅ.π. (σημ. 37) 59. Ὁ. Ἀποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων δήμων τῆς δυτικῆς Μεσογαίας, *Ἀττικῆς Ὀδοῦ Περιήγηση* (Ἀθήνα 2005) 178.

40. Αὐτόθι 178.

λόγω τοῦ «ἐπαγγέλματος» τους, ὁ τόπος δὲ ὅπου κατοικοῦσαν, Δῆμος τῶν Φρεαρρίων. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ βρισκόταν ἐν χρήσει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. τουλάχιστον, ὅπως μᾶς βεβαιώνει τὸ δημοτικὸ ἐπίθετο τοῦ Ἀθηναίου πολιτικοῦ Θεμιστοκλέους, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, ἦταν Φρεάρριος⁴¹.

Τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα ἦταν δύο εἰδῶν: α) Τὰ καθαυτὰ μεταλλευτικὰ καὶ β) ἐκεῖνα ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὸν «αὐτόματο» ἀερισμὸ τῶν ὑπογείων στοῶν καὶ τῶν «αἰθουσῶν» ἐξόρυξης τοῦ μεταλλεύματος, γιὰ νὰ ὑπάρχει σὲ αὐτὲς ἐπάρκεια ὀξυγόνου καὶ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐργασία τῶν ἀνθρώπων στὰ ἔγκατα τῆς γῆς. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ μεταλλευτὲς, γιὰ νὰ ἐργάζονται ἀποδοτικά, χρειάζονταν κατὰ τὴν ἐργασία τους ἄφθονο ὀξυγόνο, ὅπως ὅλοι ὅσοι κοπιᾶζουν μυικά. Τὰ φρέατα τοῦ ἀερισμοῦ, ἐπειδὴ ἐπέτρεπαν τὴν διείσδυση τοῦ ἀέρα τοῦ ὑπαίθρου στὶς ὑπόγειες στοές, ὀνομάζονταν «ψυχαγωγία»⁴².

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μορφολογίας καὶ τοῦ μεγέθους τους, τὰ ψυχαγωγία ἦταν, σὲ γενικὲς γραμμές, καθ' ὅλα ὅμοια μὲ τὰ κυρίως μεταλλευτικὰ φρέατα, καθὼς τὸ ἄνοιγμα ἐνὸς κυρίως μεταλλευτικοῦ φρέατος στὴν Λαυρεωτικὴ ἀπέβλεπε, ὅπως εἶναι εὐνόητο, στὴν ἀνεύρεση ἐνὸς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἄλλων κοιτασμάτων. Ὅταν λοιπὸν τὸ ἐντόπιζαν, οἱ μεταλλευτὲς ἀρχίζαν τὴν ἐξόρυξη τοῦ μεταλλεύματος ἀμέσως, ἢ μὴ ἀνεύρεση ὡστόσο δὲν ἐσήμαινε ἀπαραιτήτως καὶ ἀποτυχία τῆς προσπάθειας. Μὲ τὸ φρέαρ ἐντοπιζόταν πρωτίστως ἡ μεταλλοφόρος «Ἐπαφή» τῶν σχιστολίθων μὲ τοὺς ἀσβεστολίθους, ἢ «Πρώτη» ἢ ἢ «Δεύτερη» ἢ ἢ «Τρίτη Ἐπαφή», κατὰ τὴν ὁρολογία τῶν μεταλλευτῶν τῆς ἐποχῆς μᾶς συνεπῶς, ἐὰν οἱ μεταλλευτὲς δὲν εὑρίσκαν κοίτασμα, ἄνοιγαν μία ὑπόγεια στοὰ (γαλαρία), μὲ τὴν ὁποία προχωροῦσαν ἀπὸ τὸν πυθμένα τοῦ φρέατος κατὰ μῆκος τῆς Ἐπαφῆς, μέχρι νὰ τὸ συναντήσουν. Κατὰ τὴν πορεία τῆς βέβαια πρόσεχαν νὰ μὴ χάνουν τὴν Ἐπαφή, ἐπειδὴ αὐτὴ χρησίμευε ὡς κύριος ὁδηγός τους. Ὅταν τελείωνε ἡ ἐξόρυξη τοῦ ἀνευρεθέντος κοιτάσματος, οἱ μεταλλευτὲς συνέχιζαν τὴν διάνοιξη τῆς στοᾶς μέχρι νὰ συναντήσουν ἄλλο, ὅποτε τὸ ἐξόρυσσαν καὶ αὐτὸ κ.ο.κ. Ὅταν τὸ μέτωπο τῆς ἐξόρυξης ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸν πυθμένα τοῦ φρέατος, οἱ μεταλλευτὲς ἀντιμετώπιζαν μεγάλα προβλήματα ἀναπνοῆς, ἐπειδὴ δὲν ἔφθανε ὡς αὐτοὺς ἄφθονο ὀξυγόνο· τὰ ἔλυναν ὡστόσο μὲ τὸ ἄνοιγμα ἐνὸς ψυχαγωγίου, τὸ ὁποῖο ἔφθανε ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους μέχρι τὴν στοὰ ἢ τὴν «αἰθουσα» τῆς ἐξόρυξης μεταλλεύματος, ὅποτε σχηματιζόταν ρεῦμα μεταξὺ τοῦ στομίου τοῦ κυρίως μεταλλευτικοῦ φρέατος καὶ ἐκείνου τοῦ ψυχαγωγίου, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ ἀέρας τοῦ ὑπαίθρου νὰ εἰσδύει ἄφθονος στὸ ὑπόγειο ἔργο. Ὅταν ὑπῆρχε ἄπνοια, οἱ μεταλλευτὲς ἄναβαν μία σχετικῶς ἰσχυρὴ φωτιά στὸν πυθμένα τοῦ μεταλλευτικοῦ φρέατος, ὅποτε, λόγω τῆς διαφορᾶς τῆς θερμοκρασίας, τὸ ρεῦμα τοῦ ἀέρα γινόταν ἐντονότερο, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ τζάκια.

Ὅταν ἓνα μεταλλεῖο συναντοῦσε διαδοχικῶς μεταλλοφόρα κοιτάσματα καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας του γιὰ ἀρκετὸ σχετικὰ καιρὸ ἦταν ἡ ἐκμετάλλευσή τους, τότε διέθετε πλέον ἓνα κυρίως μεταλλευτικὸ φρέαρ καὶ δύο τουλάχιστον – ἢ περισσότερα – ψυχα-

41. Γιὰ ὅστρακα μὲ τὸ ὄνομα Θεμιστοκλῆς Νεοκλέους Φρεάριος, βλ. J. M. Camp, *The Athenian Agora* (London 1986) 59, εἰκ. 39.

42. S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion* (Wiesbaden 1979) 26.

γώγια, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ἦταν ἀνάλογος μὲ τὸ μῆκος τῶν στοῶν του, γιὰ τὸν ἀερισμὸ ὅλων τῶν ὑπογείων χώρων του καὶ τὴν ἀσφαλὴ ἐργασία τῶν μεταλλευτῶν του. Τὸ μεταλλευμα ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς ἐξόρυξής του μεταφερόταν συνεχῶς στὸν πυθμένα, δηλαδὴ στὴν βάση τοῦ κυρίως φρέατος, γιὰ νὰ ἀνελκυσθεῖ ἐν συνεχείᾳ στὸ ὑπαιθρο· ὅταν ὅμως, μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἐκμετάλλευσης, τὸ μέτωπο τῆς ἐξόρυξης ἀπεῖχε πλέον πολὺ ἀπὸ τὸ κυρίως φρέαρ, τότε οἱ μεταλλευτὲς ἐπέλεγαν τὸ πλησιέστερο πρὸς αὐτὸ ψυχγῶγιο καὶ τὸ χρησιμοποιοῦσαν πλέον ὥς κυρίως μεταλλευτικό, γιὰ νὰ ἐξοικονομοῦν κόπο καὶ χρόνον. Ὅταν καὶ πάλι τὸ μέτωπο τῆς ἐξόρυξης ἀπομακρυνόταν πολὺ ἀπὸ τὸ χρησιμοποιούμενο φρέαρ ἐξαγωγῆς τοῦ μεταλλεύματος, τότε τὸ ἐγκατέλειπαν καὶ μετέτρεπαν σὲ φρέαρ ἐξαγωγῆς τὸ πλησιέστερο πρὸς αὐτὸ ψυχγῶγιο. Μὲ αὐτὴ τὴν πρακτικὴ ὅλα τὰ ψυχγῶγια ἐνὸς μεταλλείου μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν κάποτε ὥς κυρίως μεταλλευτικὰ φρέατα· γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο οἱ μεταλλευτὲς τὰ κατασκεύαζαν ἐξ ἀρχῆς ὅλα ὅμοια καὶ τοῦ ἰδίου περιήπου μεγέθους μεταξὺ τους.

Ἡ ἐξαγωγή τοῦ ἐξορυσσόμενου μεταλλεύματος στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους πραγματοποιοῦνταν μὲ δερμάτινους σάκκους καὶ κοφίνια, τὰ ὁποῖα οἱ μεταλλευτὲς κουβαλοῦσαν στὶς πλάτες τους καὶ ἀνέβαιναν διαδοχικὰ σκάλες καὶ πατάρια, ποὺ ἦταν στερεωμένα στὰ τοιχώματα τοῦ φρέατος, ἀπὸ τὸν πυθμένα μέχρι τὰ χεῖλη του. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις χρησιμοποιοῦσαν ξύλινους μηχανισμοὺς ἀνέλκυσης (ὅπως π.χ. ξύλινες κλίμακες ἀνόδου καὶ καθόδου μέσα στὸ φρέαρ, βαροῦλκα⁴³, τροχαλίες⁴⁴ κ.ἄ.), οἱ ὁποῖοι στερεώνονταν σὲ ἐγκοπὲς τοῦ πετρώματος, ἀνοιγμένες σὲ κατάλληλες θέσεις δίπλα στὰ χεῖλη τοῦ φρέατος, καθὼς καὶ στὰ τοιχώματά του⁴⁵ (εἰκ. 3). Γιὰ τὶς τροχαλίες ὁ Κ. Κονοφάγος σημειώνει τὰ ἐξῆς⁴⁶: «..Ἡ τροχαλία θὰ ἐφαρμόσθηκε ἀσφαλῶς καὶ στὸ Λαύριο στὰ φρέατα. Σὲ ποιά ὅμως ἔκταση; Γιατὶ ὑπῆρχαν πολλὰς δυσκολίες. Ἡ μεγαλύτερη θὰ ἦταν ἡ ἀντοχὴ τῶν σχοινιῶν μεγάλου μήκους καὶ παρατεταμένης χρήσεως. Καὶ οἱ κίνδυνοι ἀπὸ τὴ μέτρια αὐτὴ ἀντοχὴ ἦταν μεγάλοι γιὰ τοὺς ἐργαζόμενους ἢ ἀνερχόμενους στὰ φρέατα ...». Καὶ συμπληρώνει: «... Τὸ ὅλο θέμα τῆς μηχανικῆς ἀνέλκυσης στὸ Λαύριο εἶναι μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τεχνικῆς. Πρέπει νὰ μελετηθεῖ μὲ ἀκριβεία ἀπὸ νέους ἐρευνητὲς, ποὺ πρέπει νὰ ἀρχίσουν ἀπὸ τὴ λεπτομερὴ παρατήρηση πάνω στὰ στόμια τῶν ἀρχαίων φρεάτων κάνοντας τοὺς ἀναγκαίους καθαρισμούς».

Ἡ κατανόηση τοῦ τρόπου ἀνέλκυσης τοῦ μεταλλεύματος στὰ μεταλλευτικὰ φρέατα σχετίζεται πιθανότατα μὲ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ τρόπου λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ τῆς χρησιμότητος τῶν λεγομένων «*διδύμων φρεάτων*»⁴⁷, τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ ὀρισμένα σποραδικὰ «σημεῖα» στὴν Λαυρεωτικὴ (εἰκ. 4). Τὰ φρέατα αὐτά, καθὼς φαίνεται, δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐρμηνευθεῖ πλήρως, ἀξιοσημείωτες ὥστόσο εἶναι οἱ σχετικὲς ὑποθέσεις ποὺ διευ-

43. Ὁρλάνδος, Τραυλὸς ὅ.π. (σημ. 38) λ. βαροῦλκον.

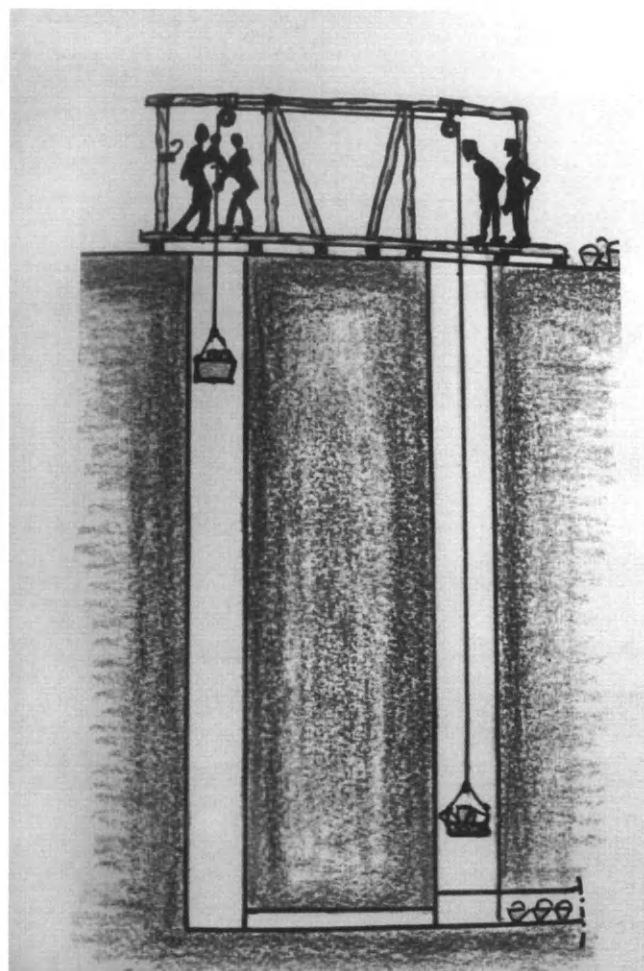
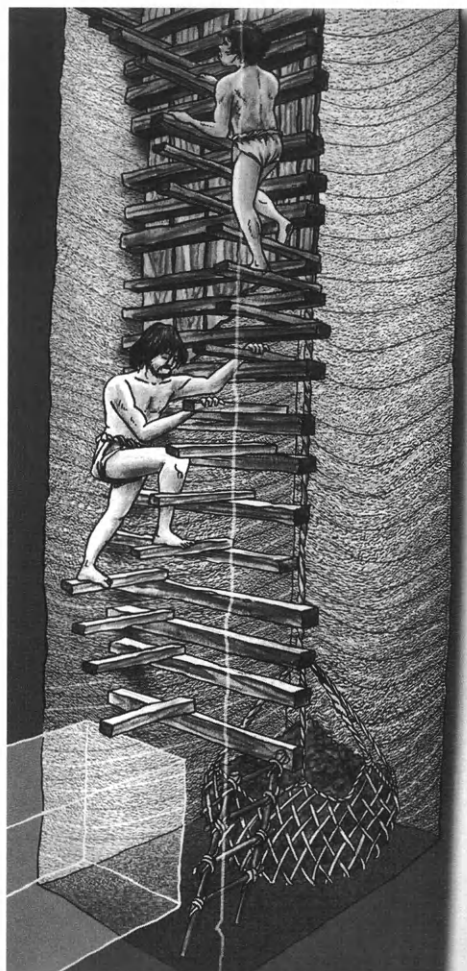
44. Αὐτόθι λ. τροχαλία.

45. Κονοφάγος ὅ.π. (σημ. 11) 12 (δεξιὰ, ἀναπαράσταση) καὶ 13 (ἀριστερά).

46. Αὐτόθι 201 Παρβ. C. H. Gorceix, Les mines du Laurium, *Bulletin de l'École Française d'Athènes*, février 1870, 171.

47. Κονοφάγος ὅ.π. (σημ. 11) 201 κέ.

Εἰκ. 3. Ξύλινη κλίμακα καθόδου καὶ ἀνόδου στὸ ἐσωτερικὸ ἀρχαίου μεταλλευτικοῦ φρέατος, ἀναπαράσταση: BT (Bibliothèque de travail fondée par Celestine Freinet), n.1164, janvier 2005, σ. 12.

Εἰκ. 4. Ἀρχαῖο «δίδυμο» μεταλλευτικὸ φρέαρ στὴν Σούριζα. Ἀναπαράσταση ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Κονοφάγο (Κ. Η. Κονοφάγος, Τὸ ἀρχαῖο Λαύριο καὶ ἡ ἐλληνικὴ τεχνικὴ παραγωγῆς τοῦ ἀργύρου (Ἀθήνα 1980) εἰκ. 9-30).

πωσε ὁ Κ. Κονοφάγος⁴⁸: «Στὸ Λαύριο ὑπῆρχαν μερικὰ δίδυμα φρέατα. Δηλαδή δύο φρέατα κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, σὲ ἀπόσταση λίγων μέτρων... Εἶναι τουλάχιστον 100 μ. βάθος καὶ ἔχουν φτάσει στὴν Τρίτη Ἐπαφή, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀπορρίμματα στὴν ἐπιφάνεια κατώτερου μαρμάρου. Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι ὅτι στὶς παρειᾶς τοῦ φρέατος δὲν ὑπάρχει καμιά λάξευση γιὰ θέση γιὰ ξύλινες σκάλες.... Πρόκειται γιὰ ἐξαγωγικὰ φρέατα τὴν ἐποχὴ ποὺ γινόταν μηχανικὴ ἀνέλκυση. Πάνω ἀπὸ κάθε φρέαρ, τὸ Α καὶ τὸ Β, ὑπῆρχε μία τρο-

48. Αὐτόθι 187, εἰκ. 9.30. Βλ. ἐπίσης καὶ αὐτόθι 203, εἰκ. 9.28, 9.29 καὶ 9.30.

Εικ. 5. Σωρός αρχαίας λατύπης δίπλα στα χείλη του μεταλλευτικού φρέατος Φ6, στην Σούριζα. Βάθ. -30 μ. Άποψη από ΒΔ. (φωτογραφία Ε. Χ. Κακαβογιάννη).

χαλία... Στο κύριο φρέαρ ή τροχαλία φέρει τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ σχοινιοῦ ποὺ ἀνεβάξει τὸ φορτίο τοῦ μεταλλεύματος, στὸ ἄλλο ἄκρο ἡ τροχαλία τοῦ φρέατος Β φέρει ἓνα κατάλληλο ἀντίβαρο. Οἱ ἐργάτες ποὺ τραβοῦσαν τὸ σχοινὶ ἦταν σὲ ξύλινο πατάρι στὸ στόμιο τοῦ Β, ποὺ εἶχε ἄλλωστε μικρότερη διατομὴ ἀπὸ τὸ Α».

Ἡ διάνοιξη τοῦ μεταλλευτικοῦ φρέατος πραγματοποιήσαν με τὸν τύκο⁴⁹ (σφυρὶ) καὶ τὸν κοπέα⁵⁰ (βελόνι ἢ καλέμι), κατὰ δὲ τὴν διάρκειά της παράγονταν ἀναπόφευκτα μεγάλες ποσότητες λατύπης σχιστολίθου ἢ ἀσβεστολίθου ἀνάλογα με τὸ ἐκάστοτε λαξευόμενο πέτρωμα. Αὐτὴν οἱ μεταλλευτὲς τὴν μετέφεραν καὶ τὴν ἀπέρριπταν κοντὰ στὰ χείλη τοῦ φρέατος, ὅπου με τὸν καιρὸ σχηματίζε μεγάλους σωρούς (εἰκ. 5), ποὺ εἶναι εὐδιάκριτοι ἀπὸ μακριὰ ἀκόμη καὶ σήμερα. Κατὰ κανόνα οἱ σωροὶ αὐτοὶ ἦταν (καὶ εἶναι) ἡ ἀσφαλὴς ἔνδειξη ὅτι ἐκεῖ κοντὰ ὑπῆρχε μεταλλευτικὸ φρέαρ, τὸ ὁποῖο σήμερα μπορεῖ καὶ νὰ μὴν φαίνεται καθόλου καὶ νὰ παραμένει ἄγνωστο ἢ δυσδιάκριτο, ἐπειδὴ τὸ στόμιό του εἶναι

49. Ὁρλάνδος, Τραυλὸς ὅ.π. (σημ. 38) λ. τύκος.

50. Αὐτόθι λ. κοπεύς. Α. Κ. Ὁρλάνδος, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κατὰ τοὺς συγγραφείς,*

τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα Α' 2 (Ἀθῆναι 1958) 118, εἰκ. 56, ἀρ. 3.

Εικ. 6. Χαΐνον, ἀκάλυπτο στόμιο τοῦ ἀρχαίου μεταλλευτικοῦ φρέατος Φ8 στὴν Σούριζα. Βάθ. -46,5 μ. Ἀποψη ἀπὸ ΒΔ. (φωτογραφία Ὁ. Κακαβογιάννη).

σκεπασμένο ἀπὸ βλάστηση ἢ καὶ ἀπὸ χῶμα ὑποβασταζόμενο ἀπὸ ρίζες παρακειμένων θάμνων ἢ δένδρων. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν ὑπάρχει σήμερα σωρὸς ἢ ὑπολείμματα παρόμοιας λατύπης δίπλα στὰ χεῖλη τοῦ φρέατος ἢ σὲ μικρὴ σχετικὰ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτά. Τὸ γεγονὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ εὐκόλα, ἐκτὸς καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι μεταλλευτὲς διέσπειραν ἐνίοτε τὴν ἐξαγομένη λατύπη στὴν εὐρύτερη περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ φρέατος, γιὰ νὰ μὴν δημιουργεῖται μεγάλος σωρὸς ἀπὸ αὐτήν, ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως θὰ ἐμπόδιζε τὶς ἐξορυκτικὲς καὶ ἄλλες ἐργασίες τους.

Τὸ στόμιο τοῦ φρέατος εἶχε κατὰ κανόνα «...διατομὴν τετράγωνον ἢ παραλληλόγραμμον καὶ οὐδέποτε στρογγύλην, διαστάσεων συνήθως 1.30×1.90 μ., σπανίως δὲ 1.90×2.00 μ.».⁵¹ Παρὰ τὶς σχετικὰ μικρὲς διαστάσεις τους, τὰ στόμια τῶν φρεάτων ποὺ δὲν εἶχαν κάποιου εἶδους περιφραγξή ἢ κάλυψη, θὰ ἀποτελοῦσαν ἀναμφισβήτητα πολὺ ἐπικίνδυνες ἀνοιχτὲς παγίδες γιὰ τοὺς περαστικούς καὶ γιὰ τὰ ζῶα (εἰκ. 6), ἰδίως κατὰ τὴν

51. Μαρίνος, Petrascheck ὁ.π. (σημ. 3) 8. C. J. K. Cunningham, *The silver of Laurion*, *GaR* XIV, 1967, 148 κέ., εἰκ. 2. H. R. Goette, *Ὁ ἀξιόλογος δῆμος Σού-*

νιον, *Landeskundliche Studien in Südost Attika*, *Internationale Archäologie* τόμ. 59 (Leidorf 2000) 96 κέ., εἰκ. 203-204.

νύχτα. Για να αντιμετωπίζεται αυτός ο κίνδυνος, οι εκάστοτε κάτοχοι των ἀκάλυπτων φρεάτων θα φρόντιζαν να τα περιφράσσουν προχείρως ή και ἐπιμελῶς και ἐνίοτε να τα σκεπάζουν με ξύλα, με κλαδιά ή με ἄλλα πρόσφορα μέσα, που θα παρείχαν μίαν εὐδιάκριτη σήμανση κατὰ τὴν ἡμέρα, ἄλλα και μία στοιχειώδη ἀσφάλεια κατὰ τὴν νύχτα. Τὴν ἐν λόγω κάλυψη θα τὴν ἀφαιροῦσαν φυσικά, ὅταν τὸ φρέαρ βρισκόταν σὲ λειτουργία, γιὰ να μὴν ἐμποδίζονται οἱ διάφορες ἐργασίες τῶν μεταλλευτῶν σὲ αὐτὸ και θα τὴν ἐπανατοποθετοῦσαν ὅποτε ἦταν ἀπαραίτητο. Παρόμοια κάλυψη ἢ περίφραξη θα χρησιμοποιοῦσαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα και στὰ φρέατα, στὰ ὁποῖα τελείωναν ἢ διακόπτονταν τελείως οἱ μεταλλευτικὲς ἐργασίες. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου οἱ καλύψεις τῶν φρεάτων ποὺ ἦταν κατασκευασμένες με ὀργανικὲς ὕλες, ὅπως ξύλα, κλάδους κ.ἄ., θα καταστρέφονταν ἀσφαλῶς λόγω σήψης, ὅποτε τὰ στόμιά τους θα ἔχαιναν πλέον διαρκῶς και θα ἀποτελοῦσαν θανάσιμο κίνδυνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἐκινοῦντο κοντὰ σ' αὐτά⁵², ὅπως και τὰ ζῶα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἐπίσης, σὲ κάποιο σημεῖο τῶν χειλέων τοῦ στομίου τοῦ φρέατος ἐφύτρωνε, κατὰ κανόνα, ἕνας θάμνος, συνήθως σχίνος, ὁ ὁποῖος με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου μεγάλωνε σιγὰ-σιγὰ και τελικὰ με τὰ πυκνὰ κλαδιά του ἐκάλυπτε ὅλο τὸ στόμιο, προστατεύοντας συνάμα τοὺς ἀνθρώπους και τὰ ζῶα, ποὺ θα τύχαινε νὰ περάσουν τὴν νύχτα ἀπὸ ἐκεῖ.

Γιὰ λόγους καλύτερης προφανῶς προστασίας τῶν περαστικῶν ἄλλα και διευκόλυνσης γενικῶς τῶν μεταλλευτικῶν ἐργασιῶν ποὺ ἐπραγματοποιοῦντο στὸ σχετικὸ μεταλλεῖο, οἱ μεταλλευτὲς ἐνίοτε κατασκεύαζαν γύρω ἀπὸ τὸ στόμιό του ἕναν γερὸ ὀρθογώνιο περίβολο, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ ἕνα πλήρως σωζόμενο παράδειγμα, ποὺ ἀποκαλύφθηκε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια σὲ ἀπόσταση 500 μ. νοτίως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Τριάδας στὴν Σούριζα (εἰκ. 7). Ὁ περίβολος αὐτὸς περιβάλλει τὸ λεγόμενο «φρέαρ Φ8», ἐπειδὴ δὲ εἶναι ἀνοικτὸς κατὰ τὴν μία πλευρά του, ἔχει τὸ σχῆμα ἐνὸς κεφαλαίου Π. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς κατασκευῆς εἶναι μία ἀπλὴ καλοκτισμένη ξερολιθιά, ὕψους 1 μ. περίπου και πλάτους 0.50 μ. ποὺ χρησιμοποιεῖ ἀργοὺς λίθους μετρίου σχεδὸν μεγέθους ἢ και λίγο μεγαλύτερους. Ὅλοι τοὺς προέρχονται ἀπὸ λατόμηση τοῦ ἐπιτοπίου βράχου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁρατὸς στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, σὲ πολλὰ σημεία τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Τὰ σκέλη τοῦ περιβόλου ἔχουν μῆκος 9 μ. περίπου, εἶναι δὲ παράλληλα μεταξύ τους και ἀπέχουν τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο 6,15 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου δὲν ὑπάρχουν λείψανα ἢ ἵχνη κάποιας ἄλλης κατασκευῆς ἢ κτίσματος, τὸ μεταλλευτικὸ φρέαρ ὡστόσο δὲν βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ χώρου ποὺ ὀρίζει ὁ περίβολος, ἀλλὰ «ἐφάπτεται» στὸ μέσον περίπου τῆς νοητῆς γραμμῆς ποὺ ὀρίζει ἡ ἐλλείπουσα πλευρά του⁵³.

52. Γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀνυπόπτων περαστικῶν ἀπὸ αὐτὸν τὸν κίνδυνο οἱ μεταλλευτικὲς ἐταιρεῖες, τοῦ Λαυρείου, τοπικοὶ σύλλογοι, ὀργανώσεις κ.ἄ. περιέφραξαν τὰ χαίνοντα στόμια τῶν πιδ ἐπικίνδυνων ἀρχαίων φρεάτων με «μόνιμες» κυκλικὲς ἢ ὀρθογώνιες περιφράξεις, κατασκευασμένες με ξερολι-

θιές, ὕψους 1 μ. περίπου ἢ με συρματοπλέγμα, με ξύλα κ.ἄ., ἂν και πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι χωρὶς περίφραξη, ἐγκυμονώντας κινδύνους.

53. Ε. Χ. Κακαβογιάννη, Ἀρχαία περίφραξη μεταλλευτικοῦ φρέατος στὴν Ἀγ. Τριάδα τῆς Λαυρεωτικῆς, ΑΑΑ 29-31, 1996-1998, 163-174.

Εἰκ. 7. Λείψανα κτιστοῦ περιβόλου γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ ἀρχαίου μεταλλευτικοῦ φρέατος Φ8. Ἀποψη ἀπὸ Β. (φωτογραφία Ε. Χ. Κακαβογιάννη).

Ὁ χώρος ὅπου κτίσθηκε ὁ περίβολος, παρουσιάζει μία φυσική, ἐλαφρὰ κατωφερική κλίση πρὸς Νότο, στὸ τμήμα του δὲ ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὰ ἄκρα τῶν σκελῶν τοῦ περιβόλου, ἀλλὰ καὶ σὲ συνεχομένη μικρὴ ἔκταση νοτιότερα, οἱ μεταλλευτὲς ἀπέρριπταν τὴν λατύπη ποὺ παραγόταν ἀπὸ τὴν διάνοιξη τοῦ φρέατος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σωρευθεῖ ἐκεῖ σταδιακὰ ἓνας σχετικὰ μεγάλος σωρὸς της, ποὺ διατηρεῖται μέχρι σήμερα. Ὁ σωρὸς αὐτὸς ἔφραζε οὐσιαστικὰ τὴν ἀνοικτὴ νότια πλευρὰ τοῦ περιβόλου καὶ ὥς ἐκ τούτου δὲν κινδύνευε κανεὶς νὰ πέσει τὴν νύχτα μέσα στό (τυχὸν ἀκάλυπτο) φρέαρ, ἐὰν ἐρχόταν ἀπὸ τὰ νότια, ἐπειδὴ θὰ προσέκρουε πάνω στὸ ἀνάχωμα ποὺ δημιουργοῦσε ὁ σωρὸς τῆς ἐκεῖ ἀπορριπτόμενης λατύπης. Ἡ ἐπιλογή αὐτῆς τῆς πλευρᾶς ἐξυπηρετοῦσε καὶ κάτι ἄλλο· λόγῳ τῆς ὑπάρχουσας κατωφέρειας τῆς πλαγίᾳς ἀμέσως νοτίως τῆς νοτιῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, ἡ λατύπη κυλοῦσε ἀπὸ μόνη της πάνω σ' αὐτήν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν φράσσεται ὁ χώρος καὶ νὰ ὑπάρχει πάντοτε ἡ δυνατότητα ἀπόρριψης καὶ ἄλλης.

Κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. τουλάχιστον τὰ μεταλλεῖα τῆς Λαυρεωτικῆς ποὺ ἐκμισθώνονταν κάθε ἔτος σὲ ἐνδιαφερόμενους ἐπιχειρηματίες μὲ συγκεκριμένους οἰκονομικοὺς καὶ διοικητικοὺς ὅρους, καταγράφονταν, ὡς γνωστόν, σὲ μαρμαρίνες στήλες, τὶς λεγόμενες «Ἐπιγραφὲς τῶν Πωλητῶν»⁵⁴, οἱ ὁποῖες στήνονταν στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ γιὰ τὴν ἐνημέρωση

54. Langdon ὁ.π. (σημ. 30).

τῶν ἐνδιαφερομένων. Ἡ κάθε καταγραφή σχετικῆς ἐκμίσθωσης περιελάμβανε κατὰ κανόνα τὰ οὐσιαστικά στοιχεῖα τοῦ ἐκμισθωθέντος μεταλλείου, ἥτοι τὸ ὄνομά του, τὴν τοποθεσία τῶν ἀργυρείων ὅπου εἶχε ἀνοιχθεῖ, τὴν κατηγορία του, τὸ ὄνομα τοῦ μισθωτῆ, τὰ σύνορά του, συνήθως καὶ στὰ τέσσερα σημεία τοῦ ὀρίζοντα, καθὼς καὶ τὴν τιμὴ τῆς μίσθωσης· ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὡστόσο ὀρίζονταν συχνὰ καὶ τὸ ὅτι τὸ μεταλλεῖο αὐτό «εἶχε στήλην» ἢ ἀντιθέτως «δὲν εἶχε στήλην». Παραδείγματα μισθώσεων αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὑπάρχουν πολλὰ στὶς σωζόμενες «Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν», γιὰ τὴν ἔννοια ὅμως αὐτῆς τῆς λέξης οὐδὲν ἀναφέρεται. Κατὰ τὴν γνώμη μας, ἡ λέξη στήλη στὶς ἐν λόγω ἐπιγραφές σημαίνει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ φρέαρ τοῦ μεταλλείου⁵⁵, εἴτε λειτουργοῦσε ὡς μεταλλευτικὸ εἴτε ὡς ψυχαγώγιο. Ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ λειτουργία ἐνὸς φρέατος σὲ ἓνα μεταλλεῖο τῆς Λαυρεωτικῆς εἶχε κυρίως λειτουργικὴ, ἐπομένως καὶ οἰκονομικὴ σημασία, ἐπειδὴ διευκόλυνε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν μεταλλευτικὴ ἔρευνα καὶ τὴν ἀπόδοση τῆς ἐκμετάλλευσης, ἐνῶ ἡ τυχὸν μὴ ὕπαρξή του ἦταν δυνατὸ νὰ ἐμποδίζει σοβαρὰ τὶς ἐξορυκτικὰς ἐργασίες καὶ τὴν ἐξέλιξή τους. Ἐπειδὴ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τὸ φρέαρ ἔπρεπε νὰ ἀνοιχθεῖ, δὲν ἀποκλείεται ἡ μνεῖα τῆς ὑπάρξεως ἢ τῆς ἀπουσίας «στήλης» στὸ ἐκμισθούμενο μεταλλεῖο κατὰ τὴν καταγραφή τῆς ἐκμίσθωσής του στὶς «Ἐπιγραφές τῶν Πωλητῶν» νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἔμμεση αἰτιολόγησιν τοῦ ὕψους τοῦ ποσοῦ ποὺ κατέβαλε ὁ «ὠνητής» γιὰ τὴν καταγραφόμενη ἐκμίσθωση. Ἐνα μεταλλεῖο ποὺ διέθετε τὸν κατάλληλο ἀριθμὸ φρεάτων καὶ λειτουργοῦσε ἀνεμπόδιστα, θὰ προσφερόταν γιὰ μίσθωση μὲ σχετικὰ «λογικὸ» μίσθωμα (τιμὴ), ἐνῶ ἓνα ἄλλο ποὺ χρειαζόταν τὴν διάνοιξιν νέου ἢ ἄλλου μεταλλευτικοῦ φρέατος ἢ ψυχαγωγίου, θὰ εἶχε ἴσως χαμηλότερο, καθὼς ὁ νέος ὠνητὴς του θὰ δαπανοῦσε ἐπὶ πλέον ἓνα ἀξιόλογο ποσὸ γιὰ τὴν διάνοιξή του.

Γ. Ἡ ιδιοκτησία τῶν μεταλλευτικῶν φρεάτων

Κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους, ὡς γνωστόν, ὅλος ἀνεξαιρέτως ὁ ὀρυκτὸς πλοῦτος τῆς Λαυρεωτικῆς ἐθεωρεῖτο νομίμως δημόσια ιδιοκτησία καὶ περιουσία, τὴν ὁποία δὲν ἀμφισβητοῦσε, ἀλλὰ καὶ δὲν μποροῦσε νὰ ἀμφισβητήσῃ κανεὶς. Ἡ διαχείριση καὶ ἐκμετάλλευση αὐτῆς τῆς περιουσίας πραγματοποιοῦνταν στὸ σύνολό της ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος, διὰ τῶν νομίμων ἀρχόντων καὶ ἐκπροσώπων του, τῶν Πωλητῶν, σύμφωνα μὲ ὅσα ὀρίζαν οἱ λεγόμενοι «μεταλλικοὶ νόμοι»⁵⁶. Παρὰ τὸν δημόσιον χαρακτηρὰ τῶν ἀττικῶν ἀργυρείων, ὁ Δῆμος, ἐμπράκτως, δὲν δροῦσε ἐκεῖ ὡς ἐπιχειρηματίας - μεταλλευτὴς, ἀλλὰ μόνο ὡς ἀποκλειστικὸς ιδιοκτήτης καὶ διαχειριστής, παραχωροῦσε δὲ τὸ δικαίωμα τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ καθενὸς μεταλλείου σὲ τυχὸν ἐνδιαφερομένους ἐπιχειρηματίες - μεταλλευτὲς (ὠνητὲς) γιὰ ὀρισμένο μόνον χρονικὸ διάστημα τὸ καθένα, ἀναλόγως τοῦ εἶδους του καὶ μὲ τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἐπιχειρηματία ἀνάληψη συγκεκριμένων οἰκονομικῶν καὶ διοικητικῶν ὑποχρεώσεων ἔναντι τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Ἡ μίσθωση τοῦ κάθε μεταλλείου διαρκοῦσε τρία

55. Κακαβογιάννης ὅ.π. (σημ. 2) 210 κέ.

56. Lauffer ὅ.π. (σημ. 42) 23 κέ.

ἔτη, ἐὰν ἀνήκε στην κατηγορία τῶν ἐργασίμων μεταλλείων⁵⁷, ἢ ἑπτά, ἐὰν ἀνήκε σὲ ἐκείνη τῶν συγκεχωρημένων⁵⁸. Τὶς μισθώσεις τῶν μεταλλείων αὐτῶν τῶν εἰδῶν μπορούσε κανεὶς νὰ τὶς ἀνανεώνει γιὰ ἀνάλογα τριετὴ διαστήματα συνεχῶς, ἐφ' ὅσον βεβαίως δεχόταν τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ ἄλλους ὅρους ποὺ ὄριζαν οἱ νόμοι, μέχρι τὴν πλήρη ἐξάντληση τοῦ ἀνευρεθέντος μεταλλοφόρου κοιτάσματος.

Τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα κάθε εἶδους, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ὑπόγειες στοᾶς τοῦ μεταλλείου, δὲν ἀνοίγονταν ἀπὸ τὸν Δῆμο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε ἐπιχειρηματία - ὠνητὴ ἢ τὸν καινοτομοῦντα γιὰ τὴν ἀνακάλυψη μεταλλοφόρου κοιτάσματος, ἀναλόγως τῆς κρίσης του καὶ κυρίως μὲ τὴν δική του μικρὴ ἢ σχετικῶς μεγάλη οἰκονομικὴ δαπάνη. Ἄν ἐξετάσει λοιπὸν κανεὶς αὐτὸ τὸ σύστημα ἔρευνας καὶ ἐκμετάλλευσης, ἀναρωτιέται εὐλόγως τί γινόταν τὸ κάθε μεταλλευτικὸ φρέαρ καὶ οἱ ὑπόγειες στοᾶς τοῦ μεταλλείου μετὰ τὴν λήξη τῆς τριετοῦς ἢ ἑπταετοῦς μίσθωσής του ἀπὸ τὸν συγκεκριμένο ὠνητὴ, καὶ ἰδίως μετὰ τὴν ἐξάντληση τῶν ἀργυρούχων κοιτασμάτων του. Ἐννοεῖται φυσικὰ ὅτι μετὰ τὴν λήξη τῆς, ὁ ὠνητὴς δὲν μπορούσε νὰ συνεχίσει τὴν ἐκμετάλλευση μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους ἢ νὰ πραγματοποιήσῃ μεταλλευτικὴ ἔρευνα (καινοτομία) γιὰ τὴν ἀνακάλυψη νέων κοιτασμάτων στὸν ἴδιο χῶρο, ἐκτὸς καὶ ἂν ἔπραττε σύμφωνα μὲ ὅσα ὄριζαν οἱ νόμοι γιὰ τὶς καινοτομίες⁵⁹, ἐὰν προέβαινε δηλαδὴ σὲ νέα μίσθωσή του, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀποφάσιζε γιὰ τὴν περίπτωση αὐτὴν ὁ Δῆμος. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν, ἐξ ὧν γνωρίζουμε, σαφεῖς μαρτυρίες ἢ ἐνδείξεις, παρὰ ταῦτα μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλήξῃ σὲ εὐλόγα καὶ βάσιμα συμπεράσματα, στηριζόμενος σὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴν λειτουργία τῶν ἀττικῶν ἀργυρείων. Εἰδικότερα, ὁ πρῶν ὠνητὴς τοῦ μεταλλείου, ποὺ συχνὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ ὁ δημιουργὸς του – μὲ μεγάλη ἢ μικρὴ προσωπικὴ δαπάνη χρημάτων καὶ μόχθου – δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε κάποιο δικαίωμα ἐκμετάλλευσης εἴτε ἐκμίσθωσης μεταλλείου σὲ ἄλλον ἢ ἄλλους ὠνητὲς, εἴτε πώλησής του σὲ ἄλλον ἐπιχειρηματία⁶⁰. Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει ὅτι ὁ χῶρος τοῦ ὠνηθέντος μεταλλείου ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀνήκει, ὅπως καὶ ἀρχικά, στὸν Δῆμο, ὡς δημόσια περιουσία, καθὼς καὶ ὅτι ὁ Δῆμος εἶχε πλέον τὸ δικαίωμα νὰ διαχειρίζεται τὸ ἐν λόγῳ μεταλλεῖο κατὰ τὸ δοκοῦν.

Δ. Χαρτογραφήσεις ἀρχαίων μεταλλευτικῶν φρεάτων τῆς Λαυρεωτικῆς

Ἐξαιτίας τοῦ πολὺ μεγάλου ἀριθμοῦ τους καὶ τῆς σχετικὰ τεράστιας ἑκτασης (ἐμβαδοῦ 200.000 στρεμμάτων περίπου) στὴν ὁποία εἶναι διασκορπισμένα, ἡ συνολικὴ χαρτογράφηση τῶν ἀρχαίων μεταλλευτικῶν φρεάτων τῆς Λαυρεωτικῆς ἦταν ἀνέκαθεν ἓνα δύσκολο καὶ πολὺ δαπανηρὸ ἐγχείρημα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἔχει ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ στὸν καλὺτερο δυνατὸ βαθμό. Λόγῳ τῶν πολλῶν δυσκολιῶν, οἱ μελετητὲς τῶν ἀρχαίων ἀττικῶν ἀργυρείων, μὲ μία μόνο ἐξαίρεση, ἐπιδόθηκαν, ἐνδεικτικὰ, μόνο σὲ αὐτὸ ποὺ τοὺς ἦταν δυνατό, δηλαδὴ σὲ περιορισμένες χαρτογραφήσεις ἢ «τοποθετήσεις» τῆς θέσης

57. Κακαβογιάννης ὁ.π. (σημ. 2) 153.

58. Αὐτόθι 175 κέ.

59. Αὐτόθι 119 κέ.

60. Αὐτόθι 166-167.

σχετικά λίγων φρεάτων σὲ χάρτες τῆς περιοχῆς εἴτε ἐπὶ μέρους τμημάτων τῆς. Ἐκ παραλλήλου ὑπῆρξαν βεβαίως καὶ ὁρισμένες παρόμοιες, ἀλλὰ εὐρύτερες προσπάθειες.

Ὁ πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν παρουσίαση καὶ τὴν ἐξήγηση τῶν μεταλλευτικῶν φρεάτων τῆς μεταλλοφόρου περιοχῆς, ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος μελετητὴς τῶν ἀττικῶν ἀργυρείων, ὁ μεταλλειολόγος καὶ μηχανικὸς μεταλλείων Ἀνδρέας Κορδέλλας (1836-1909), ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἐπιστήμονες καὶ τεχνικοὺς στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς του⁶¹, ὁ δημιουργὸς τοῦ νέου Λαυρείου καὶ ἐκεῖνος ποὺ ἀνέδειξε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ ἀρχαῖα μεταλλεῖα τοῦ τόπου, τὰ μεγαλύτερα καὶ πλέον σημαντικὰ μεταλλεῖα ἀργύρου καὶ μολύβδου ὅλου τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ὁποίων ἐπηρέασε σημαντικὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Στὸ πρωτοποριακὸ δὲ βιβλίο του γιὰ τὰ ἀρχαῖα μεταλλεῖα τοῦ Λαυρείου, ποὺ ἐξέδωσε στὴν Μασσαλία τὸ 1869⁶², διετύπωσε τὶς πρῶτες παρατηρήσεις του γιὰ τὰ φρέατα τῆς περιοχῆς, παραδίδοντας τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς κοιλάδας Μπερτσέκο μὲ τὶς θέσεις δεκαεπτὰ (17) φρεάτων, καθὼς καὶ τὶς κάθετες τομῆς τῶν στομιῶν δύο ἄλλων⁶³. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως ἐξακρίβωσε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, στὴν ἐν λόγω κοιλάδα σώζονται τὰ ἀρχαιότερα ὡς τῶρα γνωστὰ πλυντήρια («καθαριστήρια») τοῦ ἀργυρούχου μεταλλεύματος τῆς Λαυρεωτικῆς⁶⁴, δηλαδὴ τῆς τεχνολογικῆς ἐπινόησης καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς, ποὺ κατέστησε δυνατὴ τὴν πλήρη ἀξιοποίηση τοῦ ἐκεῖ ὀρυκτοῦ πλούτου κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους.

Τὸ ζήτημα τῆς τοπογράφησης τοῦ συνόλου τῶν φρεάτων τῶν ἀττικῶν ἀργυρείων ἀντιμετωπίσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο πραγματοποιοῦσε τὴν ἔκδοση τῶν *Χαρτῶν τῆς Ἀττικῆς* (*Karten von Attika*)⁶⁵, μίας ἀξιοθαύμαστης καὶ μνημειώδους ἐργασίας, μὲ τὴν

61. Κ. Βοβολίνης, *Μέγα Ἑλληνικὸν Βιογραφικὸν Λεξικὸν Β'* (Ἀθῆναι 1958) 44 κέ., λ. Κορδέλλας Ἀνδρέας. Ὁ Α. Κορδέλλας, ὡς ἀπόφοιτος τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης, εἶχε βαθιὰ κλασικὴ παιδεία, ἐνῶ εἶχε πραγματοποιήσει καὶ ἀρχαιολογικὲς σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βόννης.

62. A. Cordellas, *Le Laurium* (Marseille 1869). Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο διεθνῶς ἔργο γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μεταλλευτικὴ καὶ μεταλλουργικὴ τεχνολογία.

63. Αὐτόθι 65, εἰκ. 11 (γιὰ τὶς θέσεις τῶν φρεάτων), 83 κέ., εἰκ. 15 καὶ 16 (γιὰ τὶς τομῆς τῶν στομιῶν).

64. Ε. Χ. Κακαβογιάννης, Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν Λαυρεωτικὴ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη μεταλλευτικῶν ἔργων καὶ μεταλλουργικῶν ἐγκαταστάσεων τῶν προκλασικῶν χρόνων, *ΑΑΑ* 22, 1989, 71 κέ. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ὀρθογωνίου πλυντηρίου μεταλλεύματος τύπου Ι τῆς Λαυρεωτικῆς, στὸ *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τεχνολογία, Πρακτικὰ Ἰου Διεθνoῦς Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη

1997) 85 κέ. Τοῦ ἰδίου, Τὸ «καθαριστήριον» τοῦ ἀργυρούχου μεταλλεύματος. Μία μεταλλουργικὴ ἐπινόηση στὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρείου ποὺ στερέωσε τὴν ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία καὶ συνέβαλε στὴν δημιουργία τοῦ «Χρυσοῦ Αἰῶνα» τῶν Ἀθηναίων, *Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες* 95, Ἰούν. 2005, 35 κέ.

65. E. Curtius, J. A. Kaupert, *Karten von Attika* (Berlin 1881-1900). Ἡ χαρτογράφηση ἐκτελέσθηκε «...μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1875-1894 ἀπὸ ἀρίστους ἐπιστήμονας τῆς Τοπογραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ πρωσικοῦ στρατοῦ, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἰωάννη Κάουπερτ ...». Τὸ ἔργο ἐπανεκδόθηκε τὸ 2009 (βλ. Μ. Κορρέ (ἐπιμ.), *Ἀττικῆς Ὀδοί. Ἀρχαῖοι δρόμοι τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 2009, 254 κέ.), μὲ ἀναπαραγωγὴ τῶν χαρτῶν καὶ μὲ πολλὰ πληροφοριακὰ στοιχεῖα. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης: Ἐ. Χαΐρη-Παπαγιαννάκου, Χαρτογραφικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν περιοχὴ Μαρκοπούλου ἀπὸ τὴν «ὀμάδα τοῦ Kaupert», *Πρακτικὰ ΙΑ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς* (Σπάτα 2006) 493 κέ.

όποια χαρτογραφήθηκε τὸ σύνολο τῶν τότε ὁρατῶν ἀρχαίων ἐρειπίων, τὰ λείψανα διαφόρων (τεχνικῶν) ἔργων, καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ ἴχνη στὸ ἔδαφος τῆς Ἀττικῆς, συμπεριλαμβανομένων ὅσων σώζονταν σὲ ὅλη τὴν ἑκταση τῆς Λαυρεωτικῆς. Ἡ ἐκπληκτικὴ αὐτὴ δημιουργία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἕκτοτε – καὶ θὰ εἶναι ἔσαεῖ – ἓνα ἀνεκτίμητο κτῆμα γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ μελέτη καὶ τεκμηρίωση τῆς Ἀττικῆς, εἶναι ἀναμφισβήτητα ἓνας μεγάλος θησαυρὸς ἐπιστημονικῶν πληροφοριῶν, ὅχι μόνον γιὰ τὴν ἀρχαία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς μεταγενέστερες περιόδους αὐτῆς τῆς περιοχῆς. Ἡ ἐξεικόνιση τοῦ τόπου καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων στὸ *Karten von Attika* ἀποδίδεται ὑπὸ κλίμακα 1:25.000, σὲ αὐτὴν δὲ περιελήφθησαν καὶ τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα τῶν ἀττικῶν ἀργυρείων, γεγονὸς πού, κατὰ τὴν γνώμη μας, ἦταν ἓνα τόλμημα, δεδομένης τῆς μεγάλης κλίμακας τῶν χαρτῶν καὶ τοῦ μικροῦ μεγέθους τοῦ στομίου τῶν φρεάτων. Περιελήφθησαν ἐπίσης καὶ οἱ ἄφθονες ἀρχαῖες μεταλλουργικὲς κ.ἄ. ἐγκαταστάσεις τῆς περιοχῆς. Ὅπως χαρακτηριστικὰ ἔγραψε ὁ Μανώλης Κορρές⁶⁶: «... Οἱ “Χάρτες τῆς Ἀττικῆς” οὐδέποτε ξεπεράστηκαν, οὔτε κἂν ὡς γενικὸ χαρτογραφικὸ ἔργο, πόσω μᾶλλον ὡς θεματικοὶ χάρτες ἀρχαίων καταλοίπων καὶ ἰχνῶν ...».

Ἡ ἐργασία τῶν χαρτογράφων τῶν *Χαρτῶν τῆς Ἀττικῆς* εἶναι, κατὰ γενικὴ ἐκτίμηση, ἄριστη, ἐν τούτοις, λόγῳ τῆς κατ’ ἀνάγκην μεγάλης κλίμακας τῆς ἀποτύπωσης τῶν ἀρχαιοτήτων, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀποδοθοῦν σχεδιαστικὰ ὅλες οἱ λεπτομέρειες τῶν στομιῶν τῶν φρεάτων καὶ τῶν στοιχείων, ποὺ συνήθως διακρίνονται γύρω στὸ καθένα ἀπὸ αὐτά, λόγῳ τοῦ μικροῦ μεγέθους τους. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνήθως ἦταν: α) διάφορα λαξεύματα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου ποὺ σχετίζονταν πιθανότατα μὲ τὴν ἐγκατάσταση ξύλινων μηχανισμῶν γιὰ τὴν ἀνέλκυση τοῦ μεταλλεύματος, β) λείψανα τοίχων ποὺ ἀνῆκαν μᾶλλον στὴν ἀρχαία περίφραξη τοῦ στομίου τοῦ φρέατος (ὅπου ὑπῆρχε) ἢ σὲ ἄλλες παρακείμενες κατασκευές, γ) σωροὶ λατύπης μαρμάρου ἢ σχιστολίθου, διαφόρων μεγεθῶν, δίπλα ἢ κοντὰ στὸ στόμιο τοῦ φρέατος, προερχόμενοι ἀπὸ τὴν διάνοιξή του κ.ἄ. Γιὰ νὰ εἶναι βέβαια αὐτὰ ὁρατὰ καὶ νὰ ἀποτυπωθοῦν, ἔπρεπε νὰ προηγηθοῦν, σὲ πλῆθος περιπτώσεων, ἀποψιλώσεις καὶ ἀνασκαφικὲς ἀποχωματώσεις, ἀλλὰ αὐτὲς ἀφ’ ἐνὸς ἦταν ἓνα ἄλλο τεράστιο ἔργο, ἀφ’ ἑτέρου δὲν περιλαμβάνονταν στὰ καθήκοντα καὶ τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν τῶν χαρτογράφων.

Οἱ περιορισμένες χαρτογραφήσεις φρεάτων τῆς Λαυρεωτικῆς εἴτε οἱ τοποθετήσεις τῆς θέσης σχετικὰ λίγων ἀπὸ αὐτὰ σὲ χάρτες τῆς περιοχῆς ἢ ἐπὶ μέρους τμημάτων της, γιὰ ἐνδεικτικοὺς συνήθως λόγους, δὲν συγκρίνονται, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀκρίβειας, μὲ τὴν χαρτογράφηση τῶν *Karten von Attika* ἐν τούτοις εἶναι χρήσιμες, κυρίως ἐπειδὴ παρέχουν μία πληρέστερη, κατὰ τὸ δυνατόν, εἰκόνα τῆς μεταλλευτικῆς πρακτικῆς τῆς κλασικῆς περιόδου, δηλαδὴ τῆς ἀναζήτησης καὶ τῆς ἐξόρυξης τοῦ ἀργυρούχου μεταλλεύματος, ἡ ὁποία πραγματοποιιοῦταν κυρίως διὰ τῶν μεταλλευτικῶν φρεάτων. Ἀπὸ αὐτὲς τίς «περιορισμένες χαρτογραφήσεις» ἀναφέρουμε (ὡς παραδείγματα), κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, τίς ἀκόλουθες:

α) Ὁ «Χάρτης τῆς περιοχῆς τοῦ Λαυρείου» τοῦ J. J. Binder ὑπὸ κλίμακα 1:125.000,

66. Κορρές ὁ.π. (σημ. 64) 254.

μεγέθους μίας σελίδας βιβλίου, βασισμένος στους *Karten von Attika*. Σ' αὐτὸν ὁρίζεται ἡ θέση ὁρισμένων φρεάτων, γαλαριῶν, ἐκβολάδων κ.ἄ.⁶⁷

β) Ὁ «Χάρτης τοῦ ἀρχαίου Λαυρείου», δηλαδὴ ὅλης τῆς νότιας Ἀττικῆς, τοῦ Ed. Ardaillon⁶⁸, ὑπὸ κλίμακα 1:50.000, ἐνθετος, μὲ ὑψομετρικὲς καμπύλες βασισμένες στὶς ἀντίστοιχες τῶν *Karten von Attika* καὶ μὲ πολλὰς χρήσιμες τοπογραφικὲς παρατηρήσεις καὶ ἐπεξηγήσεις⁶⁹. Σ' αὐτόν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀρχαίων φρεάτων, ὁρίζονται ἐπίσης διάφορα μεταλλουργικὰ ἐργαστήρια, περιγράμματα περιοχῶν μὲ ἐκτεταμένα ἀρχαῖα μεταλλουργικὰ ἐρείπια, διάφορα ἀρχαῖα μνημεῖα κ.ἄ.

γ) Ὁ «Χάρτης τοῦ ἀρχαίου Λαυρίου» τῶν Γ. Π. Μαρίνου καὶ W. E. Petrascheck, σὲ μέγεθος δύο συνεχόμενων σελίδων βιβλίου καὶ ὑπὸ κλίμακα 1:100.000, χωρὶς ὑψομετρικὲς καμπύλες. Ὁ ἐν λόγῳ χάρτης βασίζεται στὸν ἀντίστοιχο τοῦ Ed. Ardaillon «... μὲ ὁρισμένες συμπληρώσεις», παρουσιάζονται δὲ σ' αὐτόν «... ἀρχαῖα φρέατα, εἰσοδοὶ ὑπογείων στοῶν, κύριαι ὑπαίθριοι ἐργασίαι, ἐργαστήρια μεταλλουργίας (πλυντήρια καὶ δεξαμεναὶ) κ.ἄ.»⁷⁰.

δ) Οἱ «Χάρτες τῆς ἀνατολικῆς Λαυρεωτικῆς»⁷¹, ποὺ ἐξέδωσε ὁ καθηγητὴς - μηχανικὸς Κωνσταντῖνος Η. Κονοφάγος ὡς ἐνθετο τμῆμα τῆς κύριας συγγραφῆς τοῦ γιὰ τὰ ἀρχαῖα μεταλλεῖα τοῦ Λαυρείου⁷². Οἱ χάρτες αὐτοὶ εἶναι τρεῖς, ἔχουν δὲ σχεδιασθεῖ ὑπὸ κλίμακα 1:25.000 καὶ φέρουν τοὺς τίτλους: Α. «Γεωλογικὸς Χάρτης τῆς μεταλλοφόρου Λαυρεωτικῆς, κατὰ τὸν σχετικὸν χάρτην τοῦ Ἰνστιτούτου Γεωλογίας καὶ Ἑρευνῶν Ὑπεδάφους τῆς Ἑλλάδος» (τοῦ 1956). Β. «Τὸ ἀρχαῖο Λαύριο. Τὰ ἀρχαῖα φρέατα καὶ (ἡ) ὑπόγεια ἐκμετάλλευση κατὰ ἓνα χάρτη τοῦ 1890 τῆς Γαλλικῆς Ἑταιρείας Μεταλλείων Λαυρείου», καὶ Γ. «Τὸ ἀρχαῖο Λαύριο. Σύγχρονος τοπογραφικὸς χάρτης μὲ ἐρείπια τῶν μεταλλουργικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ ἀρχαίων φρεάτων». Ὅλοι οἱ χάρτες ἔχουν σχεδιασθεῖ τὸ ἔτος 1979.

Ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω χάρτες περιέχει ἓνα ὑπόμνημα μὲ συμβολισμοὺς γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωση τῶν δηλουμένων, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται τὰ ἀκόλουθα: μεταλλευτικὸ φρέαρ, εἰσοδος στοᾶς, τριβεῖο, δεξαμενὴ, ἐπίπεδο πλυντήριον, ἐλικοειδὲς πλυντήριον, κάμινοι τήξεως καὶ ἐρείπια. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ περιλαμβάνονται ἐπίσης διάφορα σωζόμενα μνημεῖα, λατομεῖα, πύργοι, ὄχυρά, χῶροι διαφόρων ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν, νεκροπόλεις κ.ἄ., ἀποτελώντας τὴν πληρέστερη χαρτογράφηση τῶν μνημείων τοῦ ἀρχαίου Λαυρείου, ποὺ διαθέτει σήμερα ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα.

ε) Ὁ «Χάρτης τῆς νοτιοδυτικῆς Λαυρεωτικῆς» τοῦ Hans Lohmann⁷³, ὑπὸ κλίμακα 1:5.000, στὸν ὁποῖο δηλώνονται τὰ σχετικὰ λίγα μεταλλεῖα τῆς περιοχῆς, διαφόρων περιοδῶν, συνάμα ὅμως καὶ πλῆθος ἄλλων ἀρχαιοτήτων καὶ ἐγκαταστάσεων, κυρίως γεωρ-

67. J. J. Binder, *Laurion. Die attischen Bergwerke im Alterthum* (Laibach 1895).

68. Ardaillon ὅ.π. (σημ. 5) ἐνθετος χάρτης.

69. Αὐτόθι 210 κέ. Κονοφάγος ὅ.π. (σημ. 11) 440.

70. Μαρίνος, Petrascheck ὅ.π. (σημ. 3) 6, εἰκ. 2. Βλ. ἐπίσης Κονοφάγο ὅ.π. (σημ. 11) 29.

71. Οἱ χάρτες αὐτοὶ περιέχουν μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς Λαυρεωτικῆς, ἐπειδὴ μόνο σὲ αὐτὸ ἐκτείνε-

ται κυρίως ἡ μεταλλοφορὰ τῆς περιοχῆς, καθὼς καὶ τὰ σωζόμενα μνημεῖα τῆς ἀρχαίας ἐκμετάλλευσής της [Κονοφάγος ὅ.π. (σημ. 11) 159 κέ.]

72. Αὐτόθι 440 κέ.

73. H. Lohmann, *Atene. Ἀτῆνη. Forschungen zu Siedlungs- und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika* (Köln – Weimar – Wien 1993).

γικών κ.ά. Ο αρχαιολογικός αυτός χάρτης, ως προς την νοτιοδυτική Λαυρεωτική, είναι μοναδικός σε πληρότητα.

Ε. Νέα χαρτογράφηση μεταλλευτικών φρεάτων της Λαυρεωτικής

Για τον έντοπισμό και την στοιχειώδη τεκμηρίωση όσο το δυνατόν περισσότερων φρεάτων, καθώς και την συνέχιση παλαιότερων σχετικών εργασιών στην περιοχή⁷⁴, επιχειρήθηκε το έτος 2001 η χαρτογράφηση των φρεάτων που έντοπίστηκαν εντός των ορίων του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου του «Δρυμού», στην Σούριζα της Λαυρεωτικής⁷⁵, σε μικρή απόσταση νοτίως του ναού της Αγίας Τριάδας, καθώς και γύρω από αυτόν τον χώρο (σε όρισμένες μόνο περιπτώσεις και σε διάφορες αποστάσεις). Η χαρτογράφηση αυτή ήταν το πρώτο βήμα της όλης εργασίας για την περίφραξη αυτών των φρεάτων⁷⁶, που ακολουθήσε εν καιρώ και απέβλεπε πρωτίστως στην ασφάλεια των επισκεπτών του εν λόγω αρχαιολογικού χώρου⁷⁷ (εικ. 8).

Επειδή στις ως άνω χαρτογραφήσεις τα φρέατα αριθμήθηκαν και συσχετίστηκαν σκοπίμως με άλλα αρχαία μνημεία, που έχουν ήδη αποκαλυφθεί στον ίδιο αρχαιολογικό χώρο και είναι σήμερα όρατα στην επιφάνεια του εδάφους, όπως το ήδη μνημονευθέν «φρέαρ Φ8»⁷⁸, είναι εύνοητο ότι τυχόν μελλοντικές χαρτογραφήσεις φρεάτων θα είναι δυνατόν να συνδεθούν με τις ήδη πραγματοποιηθείσες, προκειμένου ή εν λόγω χαρτογραφημένη περιοχή να μεγαλώνει διαρκώς ως προς το μέγεθός της, και η εικόνα μας για τον αριθμό και τις θέσεις των φρεάτων της Λαυρεωτικής να βελτιώνεται διαρκώς.

Τα χαρτογραφηθέντα και αριθμηθέντα μεταλλευτικά φρέατα (Φ1-Φ33) έντοπίστηκαν κατά κύριο λόγο στην περιοχή Αγία Τριάδα της Σούριζας, περίξ του εργαστηριακού χώρου· ένα ακόμη (Φ34) έντοπίστηκε στα δυτικά του λόφου Σπιθαροπούσι και ένα (Φ35) στην θέση Καμάριζα (σημ. Άγιος Κωνσταντίνος). Συνολικά ή έρευνα του 2001 κάλυψε μία έκταση περίπου 1.400 στρεμμάτων⁷⁹. Ειδικότερα, πρόκειται για τριάντα τέσσερα (34)

74. Ε. Χ. Κακαβογιάννης, Τοπογράφηση και περίφραξη αρχαίων μεταλλευτικών φρεάτων, ΑΔ 50, 1995, Β1, 63-64· Κακαβογιάννης ό.π. (σημ. 53) 163 κέ.

75. Ε. Χ. Κακαβογιάννης, Λαυρεωτική 2004, *Αττική 2004. Ανασκαφές, Εύρηματα, Νέα Μουσεία* (Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ανατολικής Αττικής – Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2005) 95 κέ.· Το έργο της Επιτροπής Προστασίας, Έρευνας και Ανάδειξης Μνημείων ΝΑ. Αττικής, *Το έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων* (Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, Αθήνα 2006) 353 κέ.

76. Το έργο πραγματοποιήθηκε με δαπάνη της

Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ και την υποστήριξη της Γενικής Γραμματέως κυρίας Λίνας Μενδώνη, την οποία ευχαριστούμε και από εδώ.

77. Οι χαρτογραφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την καθηγήτρια του Τμήματος Τοπογραφίας του ΤΕΙ Αθήνας κυρία Βερονίκη Καββαδία και την επιστημονική ομάδα της, υπό την επίβλεψη του Σ. Σ. Κουρσούμη και την διεύθυνση του Ε. Χ. Κακαβογιάννη.

78. Κακαβογιάννης ό.π. (σημ. 74).

79. Στα σχέδια των μνημείων, ή κλίμακα υπό την οποία αποδίδεται το στόμιο του κάθε φρέατος είναι μόνο σχηματική και συμβολική, ή θέση του όμως ακριβής. Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας έγινε τοπο-

Εικ. 8. Τὸ στόμιο τοῦ ἀρχαίου μεταλλευτικοῦ φρέατος Φ19, στὴν Σούριζα, γύρω δὲ ἀπὸ αὐτὸ λείψανα ἀρχαίου κτιστοῦ ὀρθογωνίου περιβόλου. Πάνω στὸ στόμιο, μεταλλικὴ ἐσχάρα μὲ δικτυωτὸ πλέγμα, ἀμέσως δὲ βορείως σωρὸς λατύπης. Ἀποψη ἐκ τῶν ἄνω. Βάθ. φρέατος -94 μ. (ἀεροφωτογραφία).

ἀνοικτὰ φρέατα (Φ1-Φ34) καὶ ἓνα κλειστὸ (Φ35). Ἐξ αὐτῶν τὰ τριάντα τρία (33) εἶναι μονά, καὶ ἓνα διπλό (Φ22-Φ23), τὸ ὁποῖο περιβάλλεται ἀπὸ ἐνιαῖο σωρὸ λατύπης (εἰκ. 9).

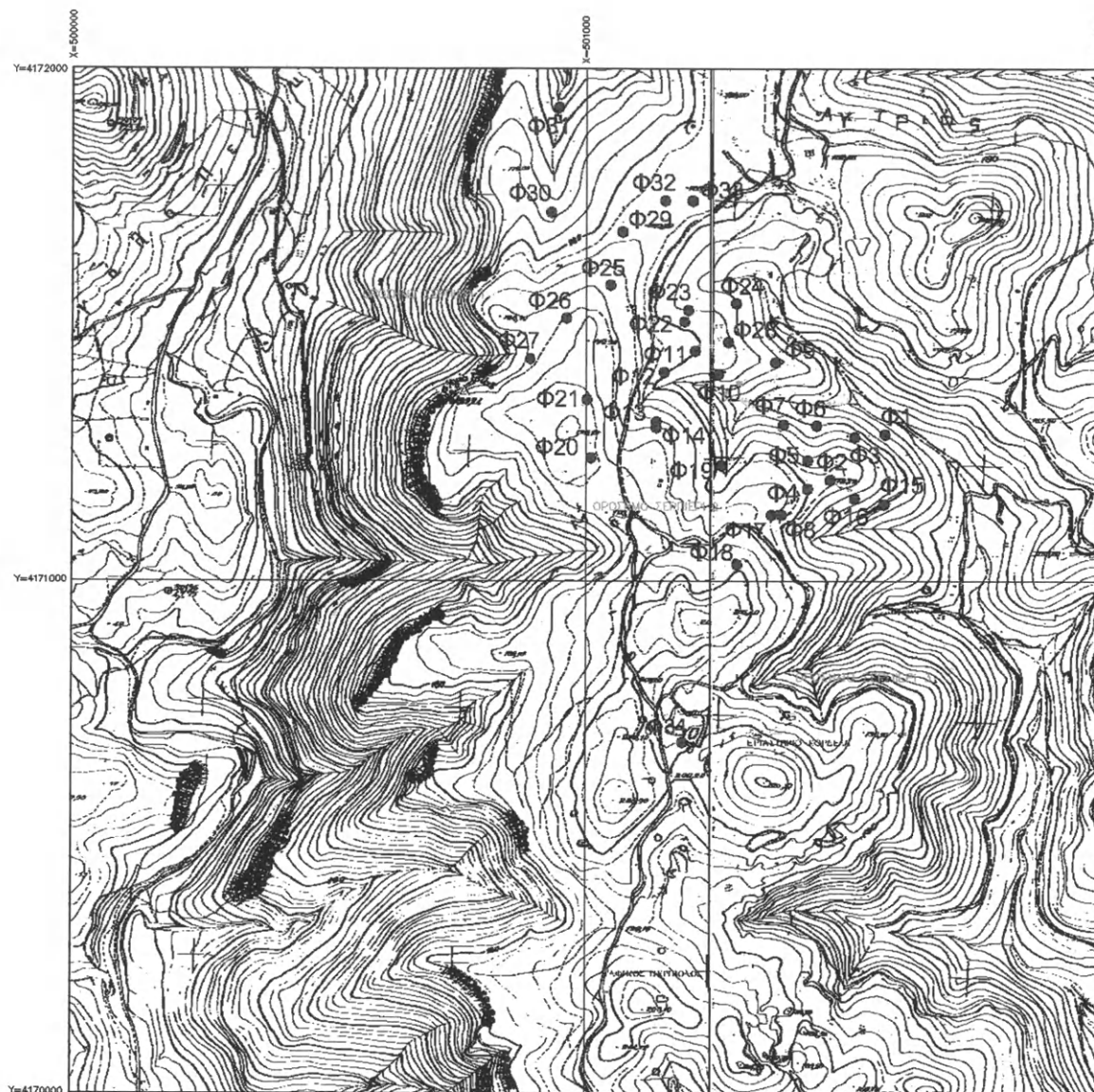
Τὸ βάθος τους κυμαίνεται ἀπὸ -2 μ. τὰ ρηχότερα (Φ14, Φ17), ἕως καὶ -200 μ. στὸ βαθύτερο (Φ23)⁸⁰, ἐνῶ τὸ μέσο βάθος τους φθάνει τὰ -34,48 μ.⁸¹ Ἡ μέση διαγώνιος (διάμετρος)

γραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ περιφραγμένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἀγίας Τριάδας, δύο ὁροσῆμων τοῦ Ἰλαρίωνος Roux - Serpieri, καθὼς καὶ ἐνὸς ταφικοῦ περιβόλου.

80. Τὸ μετρηθὲν βάθος καθιστᾷ τὸ φρέαρ Φ23 τὸ βαθύτερο γνωστὸ φρέαρ, βαθύτερο καὶ ἀπὸ τὸ λεγόμε-

νο «Φρέαρ Φραντσέσκα» (βλ. παραπάνω σημ. 5).

81. Ἡ ἀκρίβεια τῆς μέτρησης ἔχει ἀπόκλιση -0,5 μ. Ὁ μέσος ὅρος προκύπτει μὲ βάση τὰ τριάντα τέσσερα πρῶτα φρέατα, δεδομένου ὅτι τὸ Φ35 εἶναι σφραγισμένο.

Εικ. 9. Χάρτης με τις θέσεις των τοπογραφηθέντων αρχαίων μεταλλευτικών φρεάτων.

των πολυγωνικών, έλλειψοειδών, ορθογωνίων και ένιοτε τραπεζιόσχημων στομιών των μεταλλευτικών φρεάτων άγγίζει τὰ 2,7 μ., στο μεγαλύτερο μάλιστα φθάνει τὰ 5,25 μ. (Φ27), ενώ στο μικρότερο μόλις τὸ 1 μ. (Φ17)⁸². Δεκαοκτὼ πλαισιώνονται ἀπὸ σωρούς

82. Μὲ δεδομένο ὅτι τὸ βάθος τοῦ ἐν λόγω φρεάτος φθάνει μόλις τὰ -2 μ., πιθανῶς πρόκειται γιὰ

ἀπόπειρα διάνοιξης.

λατύπης που προήλθαν από την διάνοιξή τους (Φ5, Φ6, Φ8, Φ12, Φ13, Φ18, Φ19, Φ20, Φ21, Φ22 - Φ23, Φ24, Φ25, Φ26, Φ27, Φ29, Φ30, Φ32). Δύο μεταλλευτικά φρέατα διέθεταν αρχαία περίφραξη (Φ8, Φ19) ενώ, εξαιρουμένων μόλις τεσσάρων (Φ11, Φ13, Φ14, Φ35), τα λοιπά έντοπισθέντα φρέατα περιβάλλονται με σύγχρονη εξωτερική περίφραξη.

Με βάση τα παραπάνω καθίσταται προφανές ότι τα αρχαία μεταλλευτικά φρέατα της Λαυρεωτικής καταδεικνύουν και τεκμηριώνουν το όντως κολοσσιαίο εξορυκτικό έργο των κλασικών κυρίως μεταλλευτών των αττικών άργυρείων, για την ανάκαλυψη και εξόρυξη των άργυρούχων κοιτασμάτων του τόπου, καθώς και τις μεγάλες δυσκολίες, αλλά και τους κινδύνους για την ζωή τους, που αντιμετώπιζαν οι εργαζόμενοι σε αυτά. Βέβαια σαφείς πληροφορίες για την ζωή και την καθημερινή εργασία των δούλων στα μεταλλεία του Λαυρείου κατά τους κλασικούς χρόνους, καθώς και της διαβίωσής τους σε προγενέστερους είτε σε μεταγενέστερους χρόνους από αυτούς δεν έχουμε, μία ιδέα όμως για αυτές μας παρέχουν όσα αναφέρει ο Διόδωρος Σικελιώτης για τα μεταλλεία χρυσοῦ των Αιγυπτίων «... περὶ τὰς ἐσχατίας τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς ὁμορούσης Ἀραβίας τε καὶ Αἰθιοπίας ...». Σε αυτά διακρίνεται ανάγλυφα ἡ ἀπάνθρωπη σκληρότητα, με την οποία οἱ κύριοι τῶν μεταλλείων μεταχειρίζονταν τοὺς δούλους, που ἐργάζονταν ἀδιάκοπα ἐκεῖ, με ἀποτέλεσμα ὅλοι αὐτοί:

«... οὐ γὰρ τυγχάνει συγγνώμης οὐδ' ἀνέσεως ἀπλῶς οὐκ ἄρρωστος, οὐ πεπηρωμένος, οὐ γεγηρακώς, οὐ γυναικὸς ἀσθένεια, πάντες δὲ πληγαῖς ἀναγκάζονται προσκαρτερεῖν τοῖς ἔργοις, μέχρι ἂν κακουχούμενοι τελευτήσωσιν ἐν ταῖς ἀνάγκαις. Διόπερ οἱ δυστυχεῖς φοβερώτερον αἰεὶ τὸ μέλλον τοῦ παρόντος ἡγοῦνται διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς τιμωρίας, ποθεινότερον δὲ τοῦ ζῆν τὸν θάνατον προσδέχονται⁸³».

Παρὰ τις τοπικὲς καὶ χρονολογικὲς διαφορές, οἱ δοῦλοι τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρείου θὰ ζοῦσαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ θὰ ἐργάζονταν ὑπὸ παρόμοιες συνθήκες, με ἀποτέλεσμα τὰ μεταλλευτικὰ φρέατα τῶν αττικῶν ἀργυρείων νὰ εἶναι μνημεῖα ὄχι μόνο τῆς ἀρχαίας τεχνολογίας, ἀλλὰ συνάμα καὶ μνημεῖα χειρωνακτικῆς ἐργασίας, στὰ ὅποια ἀναλώθηκαν προφανῶς, λόγω πολλοῦ μόχθου καὶ μεγάλης κακοπάθειας, παρὰ πολλοὶ ἄνθρωποι, ἔκοντες ἄκοντες.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ – ΣΩΚΡΑΤΗΣ Σ. ΚΟΥΡΣΟΥΜΗΣ

83. Διόδ. Σικ. Βιβλ. ΙΙΙ 13, 3· βλ. καὶ ΙΙΙ 12, 1-6, 13, 1-2. Lauffer ὅ.π. (σημ. 42).

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ* ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ: ΑΝΑΣΚΑΦΗ 1956

Στὴ μνήμη τῶν Ἀριστείδη Γανίτη, συντηρητῇ,
Φιλίππου Κοχλιαρίδη, ἀρχιεργάτῃ ἀνασκαφῶν

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Η στρατηγική θέση τῆς Ἀμφιπόλεως¹ ὅπου ἤδη ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια ὑπῆρχαν διάφοροι οἰκισμοὶ καὶ στὴ συνέχεια στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο – ἐποχὴ τῶν ἀποικισμῶν νοτίων Ἑλλήνων στὶς ἀκτὲς τοῦ βορείου Αἰγαίου καὶ τῆς Μαύρης Θάλασσας καὶ ἀνάπτυξης ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὴ βόρεια Ἰωνία, τὴν ἀνατολικὴ Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς Κυκλάδες, Κόρινθο, Ἀττικὴ, Εὐβοία –, τῆς ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαδραματίσει ἓνα σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου μεταξὺ τῶν παράκτιων πόλεων καὶ τῶν οἰκισμῶν τῆς θρακικῆς ἐνδοχώρας· ὅπως καὶ ἀργότερα στὶς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν κέντρων ἐξουσίας τῆς νοτίου Ἑλλάδος γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν βορείων περιοχῶν ποὺ παρείχαν πρῶτες ὕλεις (ξύλεια, μέταλλα) καὶ σιτηρά. Ὁ ρόλος αὐτὸς συνεχίστηκε καὶ στὶς ἐπόμενες ἱστορικὲς περιόδους, κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ, καὶ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, μὲ κάποιες ὁμῶς διαφοροποιήσεις ὅταν ὀρίστηκε ὡς πρωτεύουσα τῆς πρώτης μερίδας.

Ἡ ἐπίσημη ἰδρυσὴ τῆς ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (437/436 π.Χ.) ἀπὸ τὸν Περικλῆ καὶ τὸν φίλο του Ἄγωνα καὶ ἡ ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση ἐνθάρρυνε ἢ προκάλεσε τὴ μετακίνηση καὶ ἐγκατάσταση

* Εὐχαριστῶ τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας Βασίλειο Χ. Πετράκο γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ δημοσιεύματος στὴν ΑΕ. Ἡ δημοσίευση δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴ βοήθεια συναδέλφων καὶ φίλων τῆς ΙΗ' ΕΠΚΑ, τῆς ΚΖ' ΕΠΚΑ καὶ τοῦ ΑΜΘ, Η. Ζωγράφου, Π. Μάλαμα, Αἰκ. Περιστέρη, Μ. Κυρανοῦδη καὶ Δ. Ἰγνατιάδου καὶ τοῦ φυλακτικοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀμφίπολης. Στὸν πεπειραμένο σχεδιαστὴ Ἀναστ. Παπαδόγκωνα ὀφείλεται ἡ καλὴ ποιότητα τῶν σχεδίων. Στὴν εἰκονογράφηση χρησιμοποιοῦντο μόνο φωτογραφίες τοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων.

1. Ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία: P. Perdrizet, *BCH* 18,

1894, 416-445· *BCH* 21, 1897, 514 κέ· *BCH* 35, 1911, 120-131· *BCH* 46, 1922, 36-57. P. Collart, P. Devambez, *BCH* 55, 1931, 171-206. ΠΑΕ 1956, 141-142. Δ. Λαζαρίδης, *Ἀμφίπολις καὶ Ἀργίλος* (Ἀθήνα 1972). C. C. Lorber, *Amphipolis, The civic coinage in silver and gold* (Los Angeles 1990) 1-15, Δ. Λαζαρίδης, *Ἀμφίπολις, Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγὸς* (1993) 92-93 (ὅπου ἡ ὥς τότε βιβλιογραφία). Tiverios 2008, 2, 66-72. Figueira II, 2008, 427-523, σποράδην. R. Veymiers, *Les cultes isiaques à Amphipolis*, *BCH* 133, 2009, Mari 2010, 391-413. Νικολαΐδου-Πατέρα, *ATHENAIA* 6, 2013, 100-105, εἰκ. 9 (Amphipolis).

πολλών ατόμων με διαφορετικές καταγωγές και προελεύσεις στην περιοχή της Αμφίπολης. Η έκταση της πόλης μεγάλωσε, τείχη προστάτευαν τις πιδέκτεθειμένες πλευρές της, τὰ νεκροταφεία της σιγά-σιγά περιέβαλαν την πόλη και τὰ ιερά της ἀποδέχονταν λατρείες θρακικές-μικρασιατικές και αἰγυπτιακές μαζί με τὶς ἑλληνικές θεότητες ἐξαιτίας τῆς ἀνεξίθρησκείας τῆς πολυεθνικῆς κοινότητας.

Ὁ 4ος αἰ. π.Χ. εἶναι μιὰ περίοδος ἀκμῆς· ἰδιαίτερα ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Φίλιππος Β' ἐνέταξε τὴν Αμφίπολη στὸ μακεδονικὸ βασίλειο (353 π.Χ.). Νέο οἰκονομικὸ στοιχεῖο ποὺ συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη τῆς περιοχῆς εἶναι ὁ ἔλεγχος τῶν μεταλλείων χρυσοῦ καὶ ἀργύρου τοῦ γειτονικοῦ ὅρους Παγγαίου ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες. Ἡ οἰκονομικὴ εὐμάρεια ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς κατοίκους νὰ ζοῦν πολυτελῶς, ἀλλὰ καὶ νὰ κτερίζουν τοὺς τάφους τοὺς με πλούσια κτερίσματα, τόσο εἰσηγμένα (ἰδιαίτερα με ἀττικά προϊόντα), ὅσο καὶ ἐγχώρια, ποὺ παράγονταν στὴν Αμφίπολη (ἀγγεῖα: πήλινα καὶ μετάλλινα, χρυσὰ καὶ ἀσημένια κοσμήματα, εἰδῶλια καὶ διάφορα μεταλλικὰ ἀντικείμενα). Στὰ ἐγχώρια αὐτὰ προϊόντα διακρίνονται βέβαια καὶ οἱ ἐπιρροὲς τῶν καλλιτεχνικῶν κέντρων, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ἡ Κόρινθος, ἡ Βοιωτία (κυρίως ἡ Τανάγρα), ἡ Μ. Ἀσία (ἰδιαίτερα οἱ παράλιες ἰωνικὲς πόλεις), καθὼς καὶ ἐπιλογὲς ποὺ συγγενεύουν με ἀνάλογες ἄλλων γειτονικῶν πόλεων, π.χ. τῆς Ἀκάνθου καὶ τῆς Ὀλύνθου στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τῆς Πύδνας.

Τὸ τμῆμα τοῦ βορειοανατολικοῦ νεκροταφείου ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ, ἀφορᾷ σὲ ὑλικὸ ποὺ χρονολογεῖται κυρίως στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ τῶν ὑστεροελληνιστικῶν αἰώνων. Ἡ ἐρευνά του σηματοδοτεῖ τὴν ἑναρξὴ τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν στὴν Αμφίπολη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1956.

Τὰ ταραγμένα χρόνια τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου, ὅταν ἡ περιοχὴ βρισκόταν ὑπὸ βουλγαρικὴ κατοχὴ, καὶ στὴ συνέχεια ὁ ἐμφύλιος πόλεμος καὶ ἡ καθυστέρηση τῆς ἀναδιοργάνωσης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως εἶχε πάντοτε ἀπὸ τὰ προπολεμικὰ χρόνια ἔλλειψη προσωπικοῦ, δημιούργησαν ἰδανικὲς συνθῆκες γιὰ λαθροανασκαφὲς ἀρχαίων νεκροταφείων. Ὡς σήμερα πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῶν λαθροανασκαφῶν αὐτῶν, ποὺ ἐξήχθησαν ἀπὸ τὴ χώρα παράνομα σὲ διάφορες χώρες, πωλήθηκαν σὲ ξένους συλλέκτες καὶ κοσμοῦν μουσεῖα καὶ ιδιωτικὲς συλλογὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Τὸ 1956, ὅταν με χρηματικὴ ἀρωγὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀποφασίστηκε ἡ ἑναρξὴ τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, στόχος ἦταν ἀφ' ἐνὸς νὰ ἀναχαιτισθεῖ τὸ ὄργιο τῶν λαθροανασκαφῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ διερευνηθεῖ συστηματικὰ ἓνας τόσο σημαντικὸς ἀρχαιολογικὸς χώρος με πλούσια ἱστορία, ἀλλὰ με ἐλάχιστη ἀνασκαφικὴ διερεύνηση.

Ἡ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐκάλυψε τὴν ἀνασκαφὴ 85 τάφων τὸ φθινόπωρο τοῦ 1956 (τάφοι ἀρ. 1-85) καὶ στὴ συνέχεια με χρηματοδότηση τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας τότε, ἀνασκάφηκαν ἄλλοι 45 τάφοι. Συνολικὰ ἀνασκάφηκαν 130 τάφοι στὴν πρώτη περίοδο (Σεπτ. - Νοεμβ. 1956). Εἶχαν προηγηθεῖ ὅμως μεμονωμένες ἀνασκαφὲς με δαπάνη τοῦ Δημοσίου τοὺς μῆνες Μάιο-Ἰούλιο κυρίως σὲ τάφους «μακεδονικοὺς», οἱ ὅποιοι εἶχαν ὑποστῇ σύληση ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους, καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία μετὰ τὴ δημοσιοποίησιν τῆς λαθροανασκαφῆς διεξήγαγε συστηματικὴ ἐρευνα γιὰ περισυλλογὴ τῶν καταλοίπων ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους. Ἡμερολόγιο περιγραφῆς αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν δὲν βρέθηκε στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Καβάλας.

Τὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς (Σεπτ. - Νοεμβ. 1956) εἶναι ἐλλιπέστατο, ὅπως καὶ ἡ σύντομη ἔκθεσις στὰ ΠΑΕ 1956. Ὅταν τοποθετήθηκα στὴν Καβάλα ὡς Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κατέγραψα τὸ 1961 ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἀντικειμένων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1956. Ἦδη μιὰ ομάδα εὐρημάτων, κυρίως χρυσὰ κοσμήματα, εἶχαν καταγραφεῖ προηγουμένως ἀπὸ τὸν διευθυντὴ τῆς ἀνασκαφῆς Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Δ. Λαζαρίδη.

Ἡ πληθώρα τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ σημασία τους ἦταν τέτοια ποὺ θεωρήθηκε ἀναγκαῖο νὰ γίνεῖ ἡ δημοσίευσή τοῦ ὕλικου, ἔστω κι ἂν οἱ ἐλλείψεις περιγραφῶν στὸ ἡμερολόγιο καὶ σχεδίων, καθὼς καὶ ἄλλα τεχνικῆς φύσεως προβλήματα ποὺ προέκυψαν στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν, θὰ ἀφήσουν ἀναπάντητα ἐρωτήματα. Μιὰ πόλὴ ὅπως ἡ Ἀμφίπολη θεωροῦμε ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν τῆς ομάδας τῶν σημαντικῶν πόλεων τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου, ὅπως εἶναι οἱ Αἰγές, ἡ Βέροια, ἡ Πέλλα καὶ ἡ Πύδνα.

Τὸ τμῆμα τοῦ νεκροταφείου ποὺ περιγράφεται ἐκτεινόταν σὲ μιὰ βραχύδη πλαγιά 1-1,5 χλμ. ΒΑ. ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ πλαγιά δὲν ἦταν ἀπότομη, ἀντίθετα ἦταν εὐκόλα προσβάσιμη. Ἡ ὕψὺς τοῦ ἐδάφους εἶναι βραχύδης, ὁ μαλακὸς ἀργιλόδης «ἀσπρογκρίζος» βράχος κατάλληλος γιὰ λάξευση. Οἱ τάφοι ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἐρευνηθὲν τμῆμα σχηματίζαν τέσσερις συστάδες σὲ ἀκανόνιστη διάταξη.

Στὸ ἡμερολόγιο σύντομες ἐλλιπέστατες περιγραφές ὑπάρχουν ὡς τὸν τάφο 109. Ἀπὸ τὸν τάφο 110 ὡς τὸν 130 δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο (ἡ ταύτιση τῶν τάφων ἔγινε ἀπὸ σημειώματα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὰ κουτιά τῶν κτερισμάτων). Ἀπὸ τὶς ομάδες τῶν καταγεγραμμένων κτερισμάτων καὶ ὁρισμένα πρόχειρα σχεδιογραφήματα ἔγινε δυνατὸ νὰ σχηματιστεῖ κάποια εἰκόνα γι' αὐτοὺς τοὺς τάφους καὶ τὸ περιεχόμενό τους.

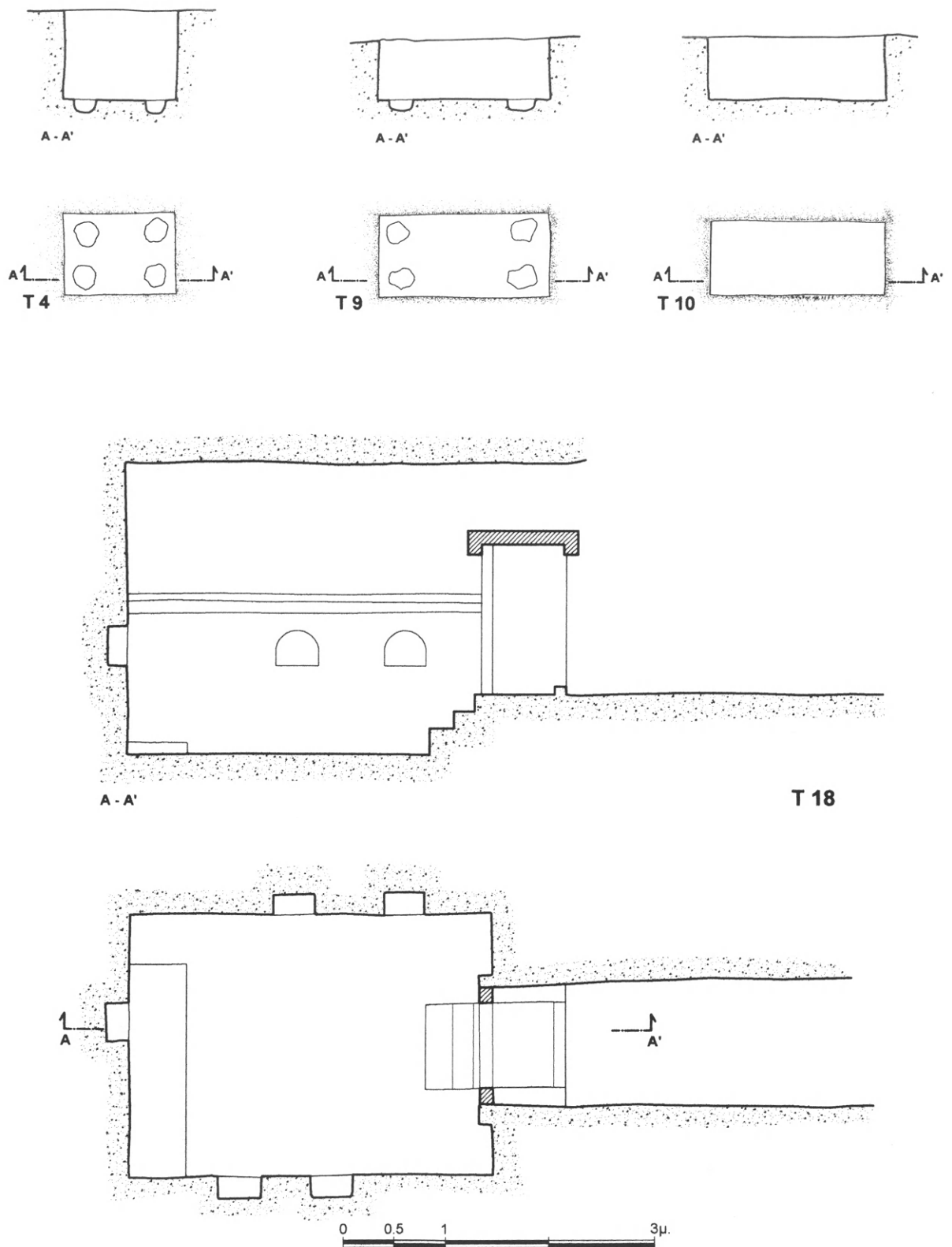
Οἱ τάφοι ἦταν πυκνὰ τοποθετημένοι, χωρὶς ἐνδείξεις περιβόλων, ἂν καὶ ὁρισμένες φορὲς ἡ ἀδικαιολόγητα πυκνὴ διάταξη καὶ γειτνίασή τους ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ἴσως ὑποδηλώνει συγγενικὴ σχέση. Ἐνταφιασμὸς καὶ καύση συνυπάρχουν. Ἐπικρατεῖ ὁ ἐνταφιασμὸς. Ὅταν ἐτελεῖτο καύση τὰ ὑπολείμματα (τέφρα καὶ καμένα ὀστά) τοποθετοῦνταν μέσα σὲ ἀγγεῖα, κυρίως ἐρυθρόμορφες πελίκες καὶ ὑδρίες ἀττικῆς ἢ μιμήσεις ἀττικῶν.

Στοὺς ἐνταφιασμοὺς νεκρῶν οἱ πλούσια ἢ μέτρια κτερισμένοι τάφοι κυρίως εἶναι τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν· τῶν ἀνδρῶν εἶναι πολὺ λιτὰ κτερισμένοι. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται συχνὰ καὶ στὰ νεκροταφεῖα ἄλλων μακεδονικῶν πόλεων τῆς ἴδιας περιόδου.

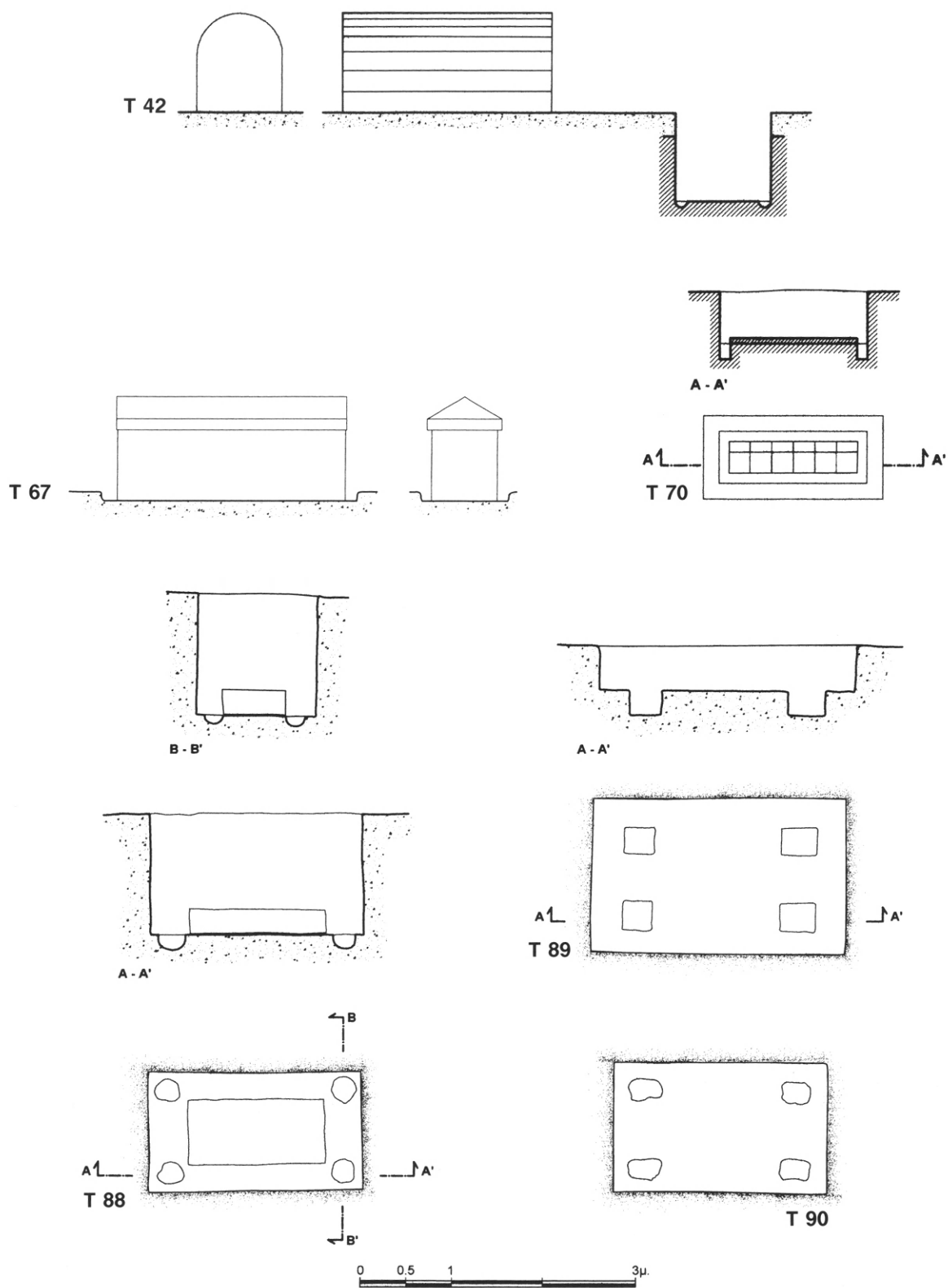
Πήλινα καὶ μετάλλινα ἀγγεῖα (ἀπὸ ἀσήμι, χαλκὸ ἢ μόλυβδο), πήλινα εἰδώλια, χρυσὰ καὶ ἀσημένια κοσμήματα, αἰχμὲς δοράτων, μαχαίριδια καὶ σπληγγίδες μαζὶ μὲ ἀρκετὰ ἐπίχρυστα στεφάνια ἀπὸ χαλκὸ, μόλυβδο, πηλὸ καὶ ὅσο εἶναι τὰ συνήθη κτερίσματα, καθὼς καὶ τὰ εἶδη γυναικείας τουαλέτας (κάτοπτρα, ψιμυθιοθήκες) καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα καθημερινῆς χρήσης. Τὰ χάλκινα νομίσματα ἀναλογικὰ εἶναι λίγα καὶ πολὺ διαβρωμένα. Οἱ γυναικεῖες προτομὲς καὶ τὰ εἰδώλια θεοτήτων εἶναι διαφωτιστικὰ γιὰ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμα. Ὁ τρόπος κατασκευῆς καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν τάφων ὑποδηλώνουν μιὰ ἀρκετὰ εὐπορὴ μεσαία τάξη.

Οἱ τάφοι κατατάσσονται χονδρικὰ σὲ τέσσερις ομάδες:

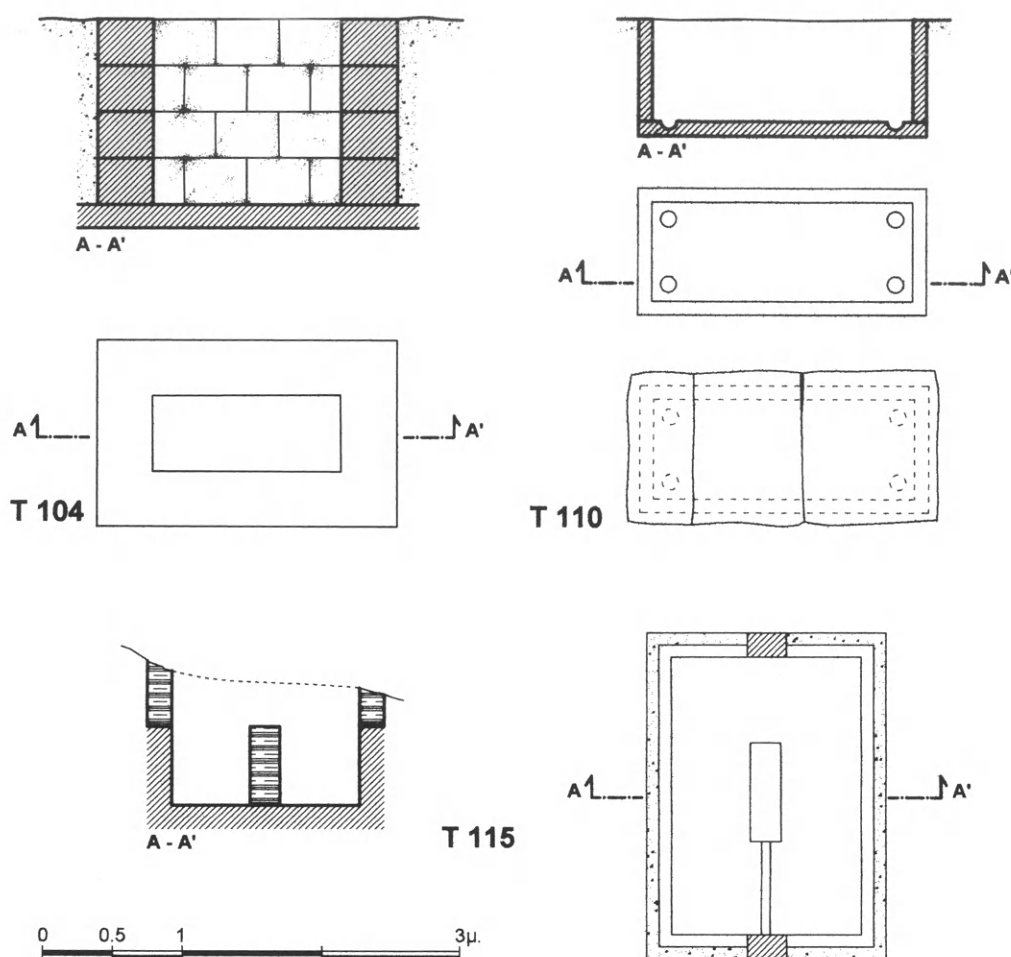
1) Ἡ πολυπληθέστερη ομάδα ἀποτελεῖται ἀπὸ τάφους ὀρθογωνίου σχήματος μὲ μιὰ λαξευμένη βαθμίδα (πατούρα) στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῶν μακρῶν πλευρῶν τους, ποὺ

Σχ. 1. Τάφοι 4, 9, 10 και 18.

Σχ. 2. Τάφοι 42, 67, 70, 88, 89 καὶ 90.

Σχ. 3. Τάφοι 104, 110 και 115.

κατασκευαζόταν για να διευκολύνεται η έναπόθεση του νεκρού και των κτερισμάτων μέσα στον τάφο.

Στο δάπεδο του τάφου, στις τέσσερις γωνίες, υπήρχαν τετράγωνα ή κυκλικά βαθύσματα, που διευκόλυναν τη στερέωση του νεκρικού φορείου, κλίνης ξύλινης με τέσσερα πόδια. Όταν ο τάφος είχε λαξευτεί με επίμελεια, τα τοιχώματά του ήταν κάθετα, αρκετές φορές επίχρισμένα με λευκό ή σπανιότερα ποικιλόχρωμο κονίαμα, όπως επίσης και το δάπεδο. Σπάνια έφεραν και κάποια απλή ζωγραφική διακόσμηση πάνω στο επίχρισμα. Ο τάφος καλυπτόταν με μεγάλες πήλινες πλίνθινες ή λίθινες πλάκες ή με μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες σε δεύτερη χρήση. Η επίχωση που συνήθως αναφέρεται είναι η συσσώρευση χωμάτων που σχηματίζουν μικρό ξαγμα πάνω από τον τάφο. Το ύψος όμως της επίχωσης που αναγράφεται στο ημερολόγιο δεν είναι ποτέ στοιχείο εξακριβωμένο για να εξαχθεί συμπέρασμα. Μέσα στα χώματα της επίχωσης βρέθηκαν συχνά άφθονα όστρακα μελαμβαφή και μή, που υποδηλώνουν ταφική τελετή.

2) Μιὰ μικρότερη ομάδα εἶναι οἱ λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς (μονοθάλαμοι ἢ πολυθάλαμοι) μὲ λαξευτὴ καμαρωτὴ ἢ ἐπίπεδη ὀροφή καὶ εἴσοδο μὲ διαμορφωμένο «δρόμο» μὲ κλίμακες ἢ χωρὶς. Ἡ λαξευτὴ ὀροφή ποὺ σχηματίζει καμάρα παρέσυρε τὸν Δ. Λαζαρίδη νὰ τοὺς ὀνομάσει «μακεδονικοὺς», ἐνῶ ὁ τύπος αὐτὸς δὲν ἐκπροσωπεῖ τὸν γενικὰ παραδεκτὸν τύπο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου καὶ συγκεκριμένα:

Μακεδονικοὶ ἢ τύπου «μακεδονικοῦ» τάφοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ οἱ τοῖχοι τους καὶ ἡ ὀροφή κατασκευάστηκαν ἀπὸ πελεκητοὺς ὀρθογώνιους πωρολίθους καὶ ἐνίοτε διαθέτουν καὶ κτιστό, ἐπίσης μὲ πωρολίθους «δρόμο» ἢ σ' ἄλλες περιπτώσεις λαξευμένο, στεγασμένο μὲ καμαρωτὴ στέγη ἢ χωρὶς στέγη καὶ μαρμαρίνη θύρα.

3) Μιὰ μικρὴ ομάδα ἀπὸ πέντε τάφους ἀποτελοῦν οἱ κιβωτιόσχημοι. Εἶναι κτισμένοι μὲ κανονικοὺς πωρολίθους σὲ ὀρθογώνιο σχῆμα.

4) Ἡ λίθινη κιβωτιόσχημη θήκη περιεῖχε καὶ ἓνα τεφροδόχο ἀγγεῖο καὶ λίγα κτερίσματα· εἶναι ὁ σπανιότερος τύπος ποὺ ἀποκαλύφθηκε.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑΦΟΥΣ²

Τάφος 1. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,66 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,40 μ. Ἑσωτερικὴ βαθμίδα (πατούρα) πλ. 0,18. Ἐπίχωση 1,50 μ., κρανίον νεκροῦ πρὸς Ἀ.

α) **472A** (1383Π). Εἰκ. 1. Πῶμα ἀττικῆς πυξίδος τύπου D μὲ ἐρυθρόμορφη παράσταση χορεύτριας(;) ἢ μαινάδας, ἡ ὁποία στροβιλίζεται χορεύοντας καὶ ἀγγίζει μόνον μὲ τὰ ἀκροδάκτυλα τῶν ποδιῶν («ἀκροποδητὶ») ποὺ ἐξέχουν ἀπὸ τὰ ἐλαφρὰ πέδιλα, τὸ ἔδαφος. Φορεῖ λεπτό, διαφανὴ χιτῶνα, ἀχειρίδωτο καὶ σηκώνει τὸ ἀριστερὸ χερὶ μὲ τὴν παλάμη πρὸς τὰ πάνω στηρίζοντας τὸ δεξιὸ στὴν ὀσφύ, σὲ χορευτικὴ χειρονομία.

Ἡ ἀπόδοση τῆς μορφῆς στὸν κύκλο τοῦ ζ. τῆς Ἰένας τὸ χρονολογεῖ στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἢ λίγο νωρίτερα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σχῆμα τῆς πυξίδος (πρβ. πυξίδα **469A**, τάφου 2).

Oakley 2009, 59-76.

β) **194**. Ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀλάβαστρο. Ὅκτὼ θραύσματα.

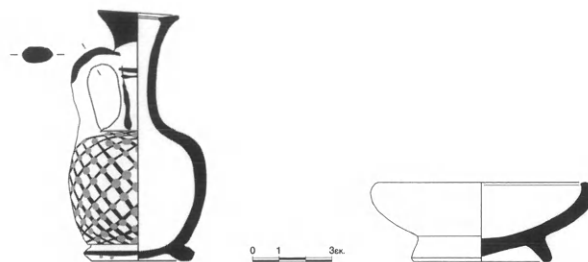
Εἰκ. 1. Τὸ πῶμα τῆς ἀττικῆς πυξίδος 472A.

2. α = ἐρυθρόμορφα· β = μελαμβαφὴ καὶ ἀβαφή· γ = εἰδώλια· δ = ἀντικείμενα ἀπὸ διάφορα ὑλικά.

Παραλείπεται ἡ ἔνδειξη Munsell ὅταν ἀφορᾷ σὲ

δευτερεύουσας σημασίας ἀδιακόσμητα ἀγγεῖα, ποὺ οἱ τύποι τους ἔχουν ἤδη σχολιαστῇ ἐπαρκῶς στὸ εἰδικὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὴν Ναταλία Βογκέικωφ-Brogan.

Εικ. 2. α. Τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο 471Α. β. Τὸ σκυφίδιο 229.

228 (1437π). Ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀλάβαστρο. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο τμήματα. Ἀποκρούσεις στὸ στόμιο. Διατηροῦνται τὰ δύο ὠτία. Υ. 0,236. Δ.χ. 0,054.

471A (1382π). Εἰκ. 2α. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο ἀκέραιο, μὲ ἐλαφρὲς ἀπολεπίσεις. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Διακοσμεῖται μὲ δικτυωτὸ πλέγμα. Υ. 0,098.

Haspels 1936, 164-165.

229 (1384π καὶ 473A). Εἰκ. 2β. Σκυφίδιο ἀκέραιο. Ἐρυθρὸ γάνωμα, μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθροκάστανος (5YR 6/3, light reddish

brown). Υ. 0,03. Δ.χ. 0,085. Δ.β. 0,05.

δ) **196**. Μικρὰ τμήματα ἐπίχρυσου χάλκινου στεφανιοῦ.

186. Τμήματα ἀπὸ διάφορες σιδερένιες στλεγγίδες.

196a. Τέσσερις ὀστέиноι πεσσοὶ ἐπιτραπέζιου παιχνιδιοῦ, μὲ βάθυνση στὸ κέντρο, ὥστε νὰ τοποθετηθεῖ μολύβι γιὰ σταθερότητα. Διαστ. 0,024×0,041.

Austin 1940, 237-271. Amandry 1984, 363-370, εἰκ. 26-29. Ἰγνατιάδου 2004α, 509 κέ.

Τάφος 2. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,85 μ., ὕψ. 0,60 μ. Ἐσωτερικὴ βαθμίδα πλ. 0,20 μ. Ἐπίχωση 1,10 μ. Κρανίον νεκροῦ πρὸς Ἀ.

α) **3945** (1887, 189, 190, 230, 231, 232). Εἰκ. 3α. Θραύσματα ἐρυθρόμορφης πελίκης. Καλπάζοντες ἵπποι τεθρίππου καὶ ἡνίοχος στὴν πρόσθια ὄψη (σώζονται οἱ κεφαλὲς τῶν ἵππων καὶ τοῦ ἡνιόχου). Ἀπὸ τὴν ὀπίσθια ὄψη τμήματα ἀπὸ δυὸ ἱματιοφόρους νέους.

β) **191**. Μυροδοχεῖο σφαιρικὸ χωρὶς πόδι. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα. Ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λαμποῦ μέχρι τὴ μέση τῆς κοιλιᾶς φέρει ὀκτὼ γραπτὸς δακτυλίους, καστανέρυθρου χρώματος. Πηλὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 5/6-5/8, red). Υ. σωζ. 0,09. Δ.χ. 0,025.

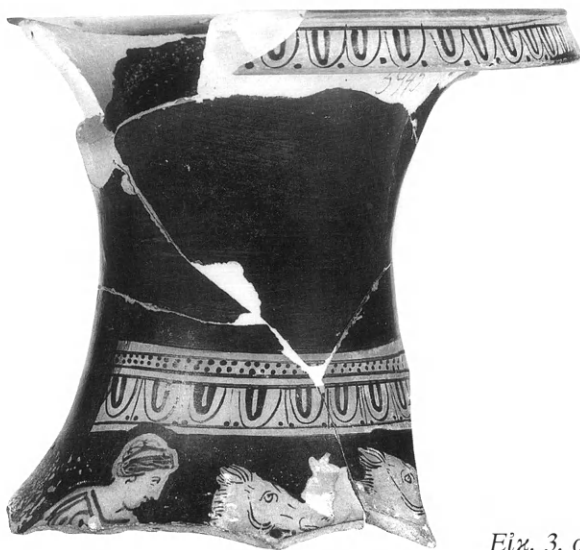
469A (1380π). Εἰκ. 3β. Πυξίδα ἀττικὴ μελαμβαφῆς μὲ πῶμα τύπου D. Μελανό, στιλπνὸ γάνωμα. Πηλὸς ῥόδιος. Υ. 0,052. Δ.β. 0,06.

Βλ. Θέμελη, Τουράτσογλου 1997, 125. Z23. Βλ. Oakley 2009 καὶ Matheson 2011, 40, εἰκ. 33.

232 (1387π καὶ 476A). Σκυφίδιο. Ἀποκρούσεις στὸ χεῖλος καὶ στὴ βάση. Χαμηλὴ, δακτυλιοειδὲς βάση μὲ πλατιὰ ἐπιφάνεια ἔδρασης. Μελανὸ γάνωμα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,025. Δ.χ. 0,09. Δ.β. 0,06.

192 (α, β, γ). Σκύφος. Σῶζει τρία τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος, τμήμα τοῦ σώματος, τῆς βάσης καὶ τῆς ὀριζόντιας λαβῆς. Ἡ βάση φέρει γραπτὸς ὁμόκεντρος κύκλους. Πηλὸς καστανέρυθρος (5YR 6/3, light reddish brown). Δ.χ. ὑπολ. 0,012. Δ.β. 0,045.

Τάφος 3. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,40 μ.

Εἰκ. 3. α. Ἡ ἀττική πελίκη 3945. β. Ἡ ἀττική πυξίδα 469Α.

α) 198. Θραύσματα ἀπὸ ἐρυθρόμορφη τεφροδόχο πελίκη.

β) 197. Ἀλάβαστρο. Σώζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸ χεῖλος μὲ τὸν λαμό. Ἰχνη ἐπικασσιτέρωσης Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέ-
ρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. σωζ. 0,10. Δ.χ. 0,045.

234 (1438π). Εἰκ. 4α. Ἀλάβαστρο ἀκέραιο, μὲ ἀπολεπίσεις. Λευκὸ ἐπίχρσιμα καὶ ἴχνη γαλά-
ξιου πάνω στὸ λευκὸ ἐπίχρσιμα. Πηλὸς πορ-
τοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yel-
low). Υ. 0,214. Δ.χ. 0,043.

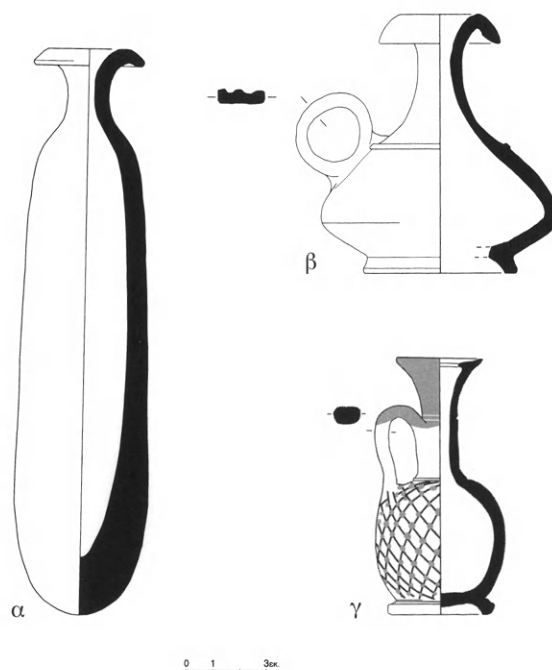
201. Εἰκ. 4β. Ἀσκὸς τύπου guttus. Συγκολλημέ-
νος καὶ συμπληρωμένος. Λεῖπει τμῆμα τῆς
βάσης καὶ τοῦ κατώτερου σώματος. Πηλὸς
τεφρός. Υ. 0,098. Δ.χ. (ὀπῇ) 0,018. Δ.β. 0,06.

233 (477Α καὶ 1390π). Εἰκ. 4γ. Ἀρυβαλλοει-
δὲς ληκύθιο ἀκέραιο. Διακόσμηση δικτυωτοῦ
πλέγματος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Υ. 0,095.
Ἐπίσης πλήθος μελαμβαφῶν θραυσμάτων
(ἁ.ἁ.) ἀπὸ κανθάρους καὶ σκύφους ποῦ χρο-
νολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.,
(ἀττικά καὶ ἐγχώρια ἐργαστήρια).

γ) 199α. Τμῆμα εἰδωλίου ἐρμαφροδίτου. Υ. 0,043.

199. Τμῆμα καθιστοῦ γυναικείου εἰδωλίου μὲ τὰ
πόδια σταυρωτά. Υ. 0,059.

3338 (392Ε, 1389Π). Εἰκ. 5. Καθιστὸς Παπποσει-
ληνός, κρατεῖ ἄγγεϊο μὲ τὸ ἀριστερό, ἐνὼ τὸ

Εἰκ. 4. α. Τὸ ἀλάβαστρο 234. β. Ὁ ἀσκὸς 201.
γ. Τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο 233.

δεξι άκουμπά στο γόνατο. Υ. 0,10. Από την επίχωση. Olynthus VII, άρ. 323 πίν. 39.

391E (1388Π). Όρθια γυναικεία μορφή με σπασμένη μύτη. Υ. 0,125. Κρατάει με τδ άριστερό κάποιο αντικείμενο. Λευκό επίχρσιμα καλύπτει τδ ένδυμα, ένώ έρυθρό διακρίνεται στις πτυχές και μαύρο στις λεπτομέρειες τών ματιών. Από την επίχωση.

δ) **1791**. Όστείο αντικείμενο, απότμημα από διακοσμητικό αντικείμενο με έγχάρακτες γραμμές και όπη άνάρτησης. Υ. σωζ. 0,059, πλ. 0,017.

Εικ. 5. Ό παπποσειληνός 3338.

Τάφος 4 (σχ. 1). Όρθογώνιος. Μήκ. 1,20 μ., πλ. 0,90 μ., ύψ. 0,99 μ. Επίχωση περίπου 1 μ. Στις τέσσερις γωνίες του δαπέδου του ύπηρχαν κυκλικά βαθύσματα διαμ. 0,25 μ. και βάθ. 0,17 μ., όπου πιθανότατα στερεώθηκαν τδ τέσσερα πόδια του φορείου-κλίνης που έφερε τή νεκρή. Πιθανόν ήταν γυναίκα πλούσια, στολισμένη με κοσμήματα, ειδώλια, άγγεία και κάτοπτρο. Τδ κρανίο της προς Α.

α) **1856** (483A, 1399Π). Εικ. 6. Υ. 0,14. Θραύσματα πελίκης έρυθρόμορφης άττικής, συγκολλημένα και συμπληρωμένα. Σώζεται τδ στόμιο, ό λαμδς και μικρό τμήμα τής παράστασης Άμαζονομαχίας. Διακρίνεται τδ άνω πλαίσιο με τδ σύνηθες ιωνικό κυμάτιο και τς λεπτομέρειες που χαρακτηρίζουν τδ εργαστήριο του ζωγράφου. Διακρίνεται τδ άνω τμήμα έφιππης μορφής Άμαζόνος με τδ χαρακτηριστικό κάλυμμα κεφαλής και τδν διάστικτο χειριδωτό χιτωνίσκο, οί πτυχώσεις και ή ζώνη σε μιά στροφή του σώματος και του κεφαλιού προς τδ άριστερά. τδ άριστερό προφίλ του ίππου άποδίδεται, με τή γνωστή επιπόλαιη σχεδίαση, σδν ζ. τών Άμαζόνων. Ένα μικρότερο όστρακο από τδ κάτω μέρος τής ίδιας έφιππης μορφής σώζει τμήματα τών ποδιών και του ίππου.

τοκαλέρυθρος με μίκα (5YR 6/6-6/8, reddish yellow). Υ. 0,025. Μ. 0,083. Δ.β. 0,043.

β) **235** (1439π). Άλάβαστρο. Λείπει τδ στόμιο. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Άβαφές, στιλπνό. Τρία ζεύγη έγχαράξεων στο άνω τμήμα του άγγείου. Πηλδς πορτοκαλέρυθρος έως καστανέρυθρος (5YR 6/4-6/6, light reddish brown-reddish yellow). Υ. 0,20.

479A (1395π). Εικ. 7α. Λύχνος άκέραιος. Ίχνη καύσης σδν μυκτήρα. Άβαφής. Πηλδς πορ-

Εικ. 6. Η άττική πελίκη 1856.

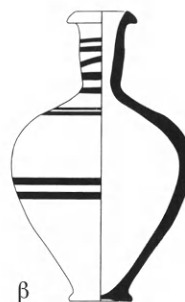
236 (1394π καὶ 478Α). Εἰκ. 7β. Μυροδοχεῖο ἀκέ-
ραιο. Καστανέρυθρες ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν
λαιμό, τὸν ὦμο καὶ τὴν κοιλιά. Πηλὸς τεφρὸς.
Υ. 0,11. Δ.χ. 0,025 (στόμιο). Δ.β. 0,023.

237Α (1440π). Εἰκ. 7γ. Σκυφίδιο συμπληρωμένο,
μὲ ἀπολεπίσεις. Λεῖπει τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος
καὶ τὸ σῶμα. Ἐρυθρὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση,
ἀπολεπισμένο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ
μίκα. Υ. 0,04. Δ.χ. 0,115. Δ.β. 0,065.

γ) **238** (395Ε, 1393Π). Ἄνω τμῆμα γυναικείου εἰδω-
λίου. Υ. 0,07. Ἐπάνω στὰ μαλλιά διάδημα.
Κάτω ἀπὸ τὸ διάδημα(;) ἡ μάζα τῶν μαλλιῶν
ἀποδίδεται μὲ μελανὸ χρῶμα. Οἱ λεπτομέ-
ρειες τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἐνδύματος δὲν
διακρίνονται. Στὸ ἱμάτιο ἴχνη ρόδινου καὶ
κίτρινου ἐπιχρίσματος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυ-
θρὸς-πορτοκαλί.

393Ε (1391Π). Εἰκ. 8. Καθιστὴ παιδίσκη; Υ.
0,085. Κάθισμα (θρόνος;) μὲ κίτρινο ἐπίχρι-
σμα στὶς τρεῖς πλαϊνὲς πλευρὲς τοῦ καὶ λευκὸ
σὲ διάφορα σημεῖα. Πάνω στὰ γόνατά της
δίπτυχο. Ἡ παιδίσκη μὲ δίπτυχο ὡς τύπος
ἐμφανίζεται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Louvre 2011, ἀρ. 13 καὶ 235.

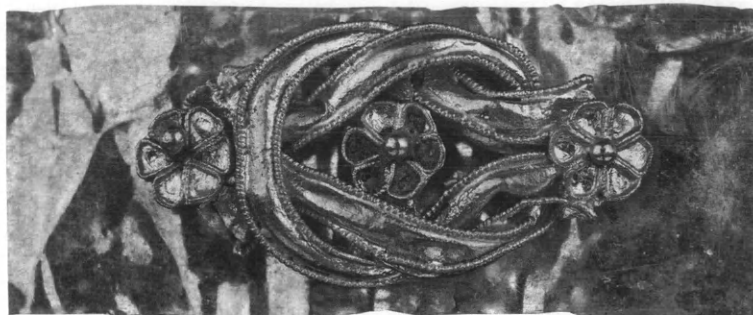
Εἰκ. 7. α. Ὁ λύχνος 479Α. β. Τὸ μυροδοχεῖο
236. γ. Τὸ σκυφίδιο 237Α.

Εἰκ. 8. Ἡ καθιστὴ κόρη 393Ε.

394Ε (1392Π). Ἀκέφαλο γυναικεῖο εἰδῶλιο. Υ.
0,105. Λεῖπει τὸ δεξιὸ χέρι.

δ) **185Μ** (1263). Εἰκ. 9. Χρυσὴ ταινία (διάδημα;).
Μῆκ. 0,34. Πλ. 0,016 (στὸ κέντρο) - 0,010
(ἄκρα). Μῆκ. κεντρικοῦ κοσμήματος 0,025. Ἡ
ταινία πλατιά στὸ κέντρο καὶ στενὴ στὶς διά-
τρητες ἀπολήξεις της. Στὸ κέντρο ὑπάρχει
σύνθετο κόσμημα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο
ἐλάσματα καὶ προσαρμόζεται μὲ συγκόλλη-
ση σχηματίζοντας τὸ γνωστὸ διακοσμητικὸ
μοτίβο «ὁ κόμβος τοῦ Ἡρακλῆ». Ὁ κόμβος
συμβολίζει τὴν καλὴ τύχη καὶ προστατεύει
τὸν φέροντα. Τρεῖς ἐξαφύλλοι ρόδακες σὲ
εὐθεία γραμμὴ πάνω στὸν κόμβο προσθέτουν
περίτεχνη κομψότητα ποὺ τὴν τονίζει καὶ τὸ
σμάλτο, ποὺ ὑπάρχει στὰ φύλλα τους.
Γιὰ τὴν ἐπισμάλτωση, Ἰγνατιάδου 2010, 166
καὶ Ἰγνατιάδου, Ναζλὴ 2011, 39-50. Γιὰ τὸν
κόμβο βλ. Nipergorski 2005, 97-115. *Agora*
XXIX 89, σημ. 21.

Εἰκ. 9. Λεπτομέρεια τοῦ κοσμήματος τῆς ταινίας 185M.

186M (1264). Χρυσὸ περιδέραιο, ἀπὸ λεπτὴ ἀλυσίδα μὲ διπλὸ σύρμα ποὺ καταλήγει σὲ δύο μικροὺς κώνους μὲ λεοντοκεφαλές. Ἀπὸ τὸ στόμα τῆς μιᾶς ἐξέρχεται κρίκος καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης ἄγκιστρο γιὰ τὸ κούμπωμα τοῦ περιδεραίου. Μ. 0,35.

187M (1265). Ζευγὸς χρυσῶν ἐνωτίων. Ἐρωτιδεὺς ἱπτάμενος κρατεῖ ἱμάτιο καὶ λαγωβόλο καὶ κρέμεται ἀπὸ δίσκο, τὸ κέντρο τοῦ ὁποίου διακοσμεῖται μὲ ρόδακα ποὺ σχηματίζεται μὲ τὴν συρματερή (filigree) τεχνική. Στὸ πάνω μέρος τοῦ δίσκου, ἄγκιστρο – θηλειὰ ἀνάρτησης. Υ. 0,027, Υ. ἐρωτιδέως 0,015.

Jackson 2006, 141 πίν. 10β εἰκ. 3.

188M (1266). Χρυσὸ δαχτυλίδι μὲ σφενδόνη

ἐλλειψοειδῆ· ἔφερε λίθο πρασινογάλαζο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διατηροῦνται ἐλάχιστα ὑπολείμματα. Τὴν περίμετρο τῆς σφενδόνης διακοσμεῖ τεθλασμένη ταινία. Μ. 0,013, Δ. 0,017.

Ori di Taranto 1984, 249-308.

189M (1267). Χρυσὴ ψήφος (χάνδρα). Μέγ. διάστ. 0,008.

202. Δίσκος χάλκινου κάτοπτρου. Δ. 0,13.

203. Μολύβδινα τεμάχια ἀπὸ πυξίδα.

204. Θραύσματα ἀπὸ σιδερένια στλεγγίδα.

204. Σιδερένιοι σύνδεσμοι καὶ καρφιὰ τοῦ ξύλινου νεκρικοῦ φορέου.

1792. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β', *SNG Cop.* 613 (τρίαίνα).

Τάφος 5. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,40 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,65 μ. Ἐπίχωση 1,70 μ.

Ἐλάχιστα εὐρήματα μέσα στὴν ἐπίχωση, κυρίως ὅστρακα ἀγγείων μελαμβαφῶν ἀνοιχτῶν καὶ κλειστῶν σχημάτων.

β) **852A** (1709). Ἀλάβαστρο, κατασκευασμένο μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ πυρήνος ἀπὸ μπλὲ γυαλί, μὲ δισκόμορφο χεῖλος ποὺ διακοσμεῖται μὲ μιὰ κίτρινη ἴνα γυαλιοῦ. Συγκολλημένο. Σχεδὸν ἐπίπεδη βάση. Διακοσμεῖται μὲ ἐπάλληλες ἴνες ἀπὸ γυαλί στὸ σῶμα. Οἱ ἑξὶ εἶναι ἀπὸ ἴνα κίτρινου χρώματος (στὴ μέση τοῦ σώματος)

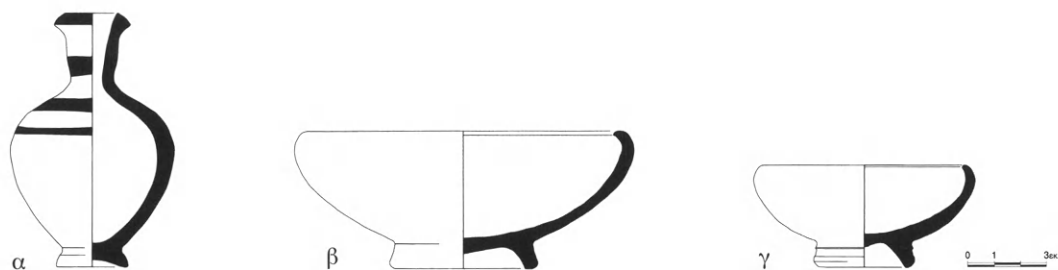
καὶ οἱ δώδεκα ἀπὸ λευκό. Δύο μικρὰ ἐξάρματα χρησιμεύουν ὡς λαβὲς στὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος. Υ. 0,093.

Rhomiopoulou 2002, 72, πίν. 74, 1-1. Ἰγνατιάδου 2010, 42, 84, 120, 385-387, 396. Ignatiadou, *Louvre* 2011, 474-475.

δ) **1985M.** Χάλκινος κρίκος.

Τάφος 6. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,70 μ., πλ. 0,38 μ., ὕψ. 0,60 μ. Ἐπίχωση 1,60 μ. Στὸ δάπεδο τοῦ τάφου λάκκος διαμ. 0,50 καὶ βάθ. 0,25 μ.

Εἰκ. 10. α. Τὸ μυροδοχεῖο 239. β. Τὸ σκυφίδιο 240. γ. Τὸ σκυφίδιο 747.

β) **239** (1441Α). Εἰκ. 10α. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Πορτοκαλόχρωμες ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαμὸ καὶ τὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,097. Δ.χ. 0,02 (στόμιο). Δ.β. 0,025.

240 (1482Α καὶ 1398π). Εἰκ. 10β. Σκυφίδιο ἀκέραιο. Ἐρυθρὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα. Υ. 0,053. Δ.χ. 0,127. Δ.β. 0,055.

747 (481Α καὶ 1397π). Εἰκ. 10γ. Σκυφίδιο ἀκέ-

ραιο, μὲ ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Ἐρυθρὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,04. Δ.χ. 0,08. Δ.β. 0,038.

205. Σκυφίδιο σχεδὸν ἀκέραιο· ἀπόκρουση στὸ χεῖλος. Μελανὸ γάνωμα, μὲ ἐμβάπτιση. Graffiti στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ πυθμένα. Πηλὸς τεφρός. Υ. 0,055. Δ.χ. 0,11. Δ.β. 0,05.

480Α (1396Π). Μυροδοχεῖο; Υ. 0,095.

Τάφος 7. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,73 μ., πλ. 0,50 μ., ὕψ. 0,40 μ., βαθμίδα πλ. 0,25 μ. Ἐπίχωση 1 μ.

β) **845Α.** Θραύσματα ἀπὸ ἀλάβαστρο γυάλινο. Τεχνικὴ τοῦ πυρήνος. Ἡμιδιαφανὲς μπλὲ γυαλὶ μὲ διακόσμηση γυάλινων ἐπάλληλων τεθλασμένων ἰνῶν κιτρίνου καὶ λευκοῦ χρώματος.

Rhomiopoulou 2002, 74 ἀρ. 2.

861Α (1766Π). Πυξίδα μολύβδινη. Υ. 0,07.

δ) Χάλκινο νόμισμα ἀδιάγνωστο.

Στὸ ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς ἀναγράφεται ὅτι μέσα στὴν πυξίδα βρέθηκε χάλκινο νόμισμα καὶ σιδερένιο δαχτυλίδι.

Τάφος 8. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 2,30 μ., πλ. 0,90 μ., ὕψ. 0,40 μ. Ἐπίχωση 2,20 μ. Ἡ κεφαλὴ τῆς νεκρῆς πρὸς Ἀ. Τὰ κοσμήματα εὐρέθησαν κοντὰ στὴν κεφαλὴ, ἐνῶ τὰ ἀγγεῖα στὰ πόδια.

β) **245** (492Α καὶ 1410π). Ἀλάβαστρο. Κάτω τμήμα, στόμιο καὶ ἄλλα θραύσματα. Υ. σωζ. 0,075. Δ.χ. 0,035. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση.

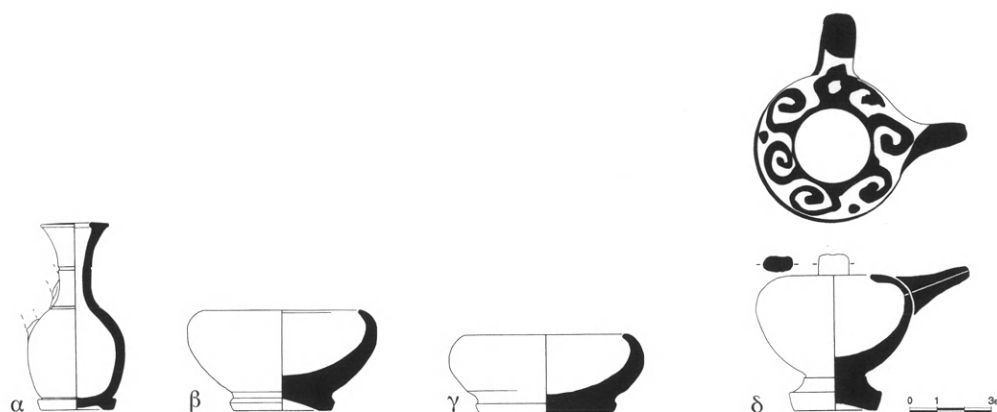
491Α (1409π). Ἀλάβαστρο. Λεῖπει ὁ λαμὸς μὲ τὸ στόμιο. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος

(5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,135. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση.

241 (490Α καὶ 1408π). Εἰκ. 11α. Ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀλάβαστρο. Συμπληρωμένο καὶ συγκολλημένο. Σῶζεται τὸ ἓνα ὠτίο. Υ. 0,235. Δ.χ. 0,063.

Εικ. 11. α. Τὸ ἀλάβαστρο 241. β. Ὁ ἀσκὸς 484Α. γ-δ. Ὁ ἀσκὸς 744.

Εικ. 12. α. Τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο 242. β. Τὸ σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο 243. γ. Τὸ σκυφίδιο 244. δ. Τὸ θήλαστρο 487Α.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση.

484Α (1401π). Εἰκ. 11β. Ἀσκὸς τύπου «πάπιας» ἀκέραιος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,125. Δ.χ. 0,04. Δ.β. 0,06.

744 (485Α καὶ 1402π). Εἰκ. 11γ-δ. Ἀσκὸς τύπου «πάπιας» ἀκέραιος, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμῆμα τοῦ χεῖλους τοῦ στομίου καὶ μικρὴ ὀπὴ στὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος ἀπὸ χτύπημα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος μὲ μίκα

(5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,125. Δ.χ. 0,04. Δ.β. 0,052.

242 (488Α καὶ 1405π). Εἰκ. 12α. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο λείπει ἡ λαβή. Στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα, ἀπολεπισμένο κατὰ τόπους. Διακόσμηση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλὸς ὠχροκάστανος (10YR 6/4, light yellowish brown). Υ. 0,07. Δ.χ. 0,025. Δ.β. 0,028.

243 (1151π). Εἰκ. 12β. Σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο ἀκέραιο. Μελανὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς

- τεφρὸς μὲ μίκα. Υ. 0,037. Δ.χ. 0,078. Δ.β. 0,038.
244 (489A καὶ 1409 Π). Εἰκ. 12γ. Σκυφίδιο. Υ. 0,033, Δ.χ. 0,007. Δ.β. 0,06.
247 (1162A). Σκυφίδιο ἐρυθροβαφές. Υ. 0,065. Δ.χ. 0,175.
486A (1403Π). Σκυφίδιο ἐρυθροβαφές. Υ. 0,07. Δ.χ. 0,185.
487A (1404π). Εἰκ. 12δ. Θήλαστρο ἀκέραιο. Μελαμβαφές μὲ γραπτὸ σπειρομαϊάνδρο στὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Υ. 0,05. Δ.β. 0,032.
 γ) **250** (818E). Σύμπλεγμα παιδιοῦ πάνω σὲ πάπια. Υ. 0,11. Πατὰ σὲ ὀρθογώνια βάση.
251 (819E). Σύμπλεγμα παιδιοῦ πάνω σὲ πάπια (τμήμα). Υ. 0,10. Πατὰ σὲ κυκλικὴ βάση.
249 (816E). Πάπια· πατὰ σὲ ὀρθογώνια βάση. Υ. 0,076.
248. Καθιστὴ γυναικεία μορφή. Υ. 0,095. Λεῖπει

τμήμα τοῦ καθίσματος καὶ τῶν ποδιῶν της, καθὼς καὶ τὸ κεφάλι της. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση.

- 206**. Γυναικεία προτομή. Υ. σωζ. 0,05. Τμήμα τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Χέρι λυγισμένο ἀκουμπᾷ στὸ στήθος. Ὅχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

206a. Ἀριστερὴ πλευρὰ προτομῆς γυναικίνας. Υ. σωζ. 0,065. Χέρι ποὺ κρατεῖ ἓνα περιστέρει πάνω στὸ στήθος της. Πιθανότατα συνανήκει μὲ τὸ 206. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση.

- δ) **Δ21**. Στοιχεῖα διαλυθέντος ἐπίχρυσου στεφανιοῦ. Πήλινες ἐπίχρυσες χάνδρες καὶ δύο ἐπίχρυσες κεφαλές γυναικῶν μὲ ἀνθήμια. Ἐπίχρυστα χάλκινα φύλλα.

Δ29a. Σιδερένια στλεγγίδα συγκολλημένη. Λεῖπει μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα της στὸ ἄκρο. Σωζ. μήκ. 0,23.

Σαμπετάι 2012.

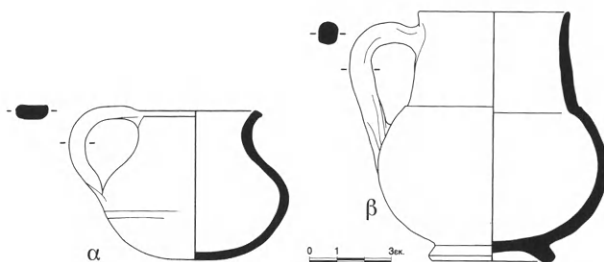
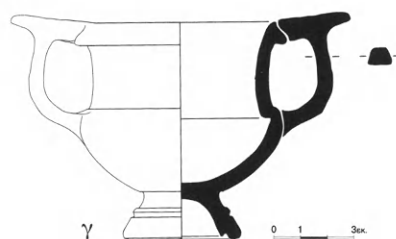
Δ29β. Εἴκοσι σιδερένια καρφιά.

Τάφος 9 (σχ. 1). Ὅρθογώνιος. Μήκ. 1,90 μ., πλ. 0,90 μ., ὕψ. 0,68 μ. Ἐπίχωση ὕψ. 2 μ. Στὶς γωνίες τοῦ δαπέδου τέσσερα βαθύσματα γιὰ τὴ στερέωση τῶν ποδιῶν τοῦ νεκρικοῦ φορείου, διαμ. 0,22 καὶ βάθ. 0,20. Ἡ κεφαλὴ τῆς νεκρῆς πρὸς Ἀ.

Τὰ πήλινα θεατρικὰ προσωπεῖα εἶχαν τοποθετηθεῖ στὶς γωνίες τοῦ δαπέδου μαζί μὲ ἀγγεῖα καὶ κοσμήματα.

- β) **254** (441A καὶ 1281π). Εἰκ. 13α. Ἀρυτήρας ἀκέραιος. Τὸ χεῖλος καὶ ὁ λαμὸς φέρουν καστανὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα. Υ. 0,055. Δ.χ. 0,05.

253 (493A καὶ 1412π). Εἰκ. 13γ-δ. Κάνθαρος ἀκέραιος, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὲς ἀποκρούσεις καὶ ἀπολεπίσεις σὲ διάφορα σημεῖα. Μελαμβα-

Εἰκ. 13. α. Ὁ ἀρυτήρας 254. β. Ἡ οἰνοχόη 255. γ-δ. Ὁ κάνθαρος 253.

φής, με πλαστικό δακτύλιο στο χεῖλος. Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,08. Δ.χ. 0,075. Δ.β. 0,044.

255 (494Α και 1414π). Εικ. 13β. Οινόχρη ἀκέραια, με ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Πηλός μικῶδης, 5YR 6/6 (reddish yellow). Υ. 0,09. Δ.χ. 0,055. Δ.β. 0,047.

γ) 3530 (341Ε και 1278Π). Εικ. 14. Ειδώλιο χορευτοῦ ἢ μύστη με φρυγικὸ πῖλο. Διακρίνεται διάδημα διακοσμημένο με ἀνάγλυφο ἀνθέμιο πολύφυλλο και σπειρομαϊάνδρους (μίμηση χρυσοῦ διαδήματος). Πηλός ἐρυθρὸς καθαρός και καλοψημένος. Υ. 0,235. Νέος ἀγένειος χορευτῆς με ἔντονη κίνηση πρὸς τὰ ἐμπρός, προβάλλει τὸ ἀριστερὸ πόδι και πατώντας μόνο στὰ ἀκροδάκτυλα τῶν ποδιῶν του, ἀνυψώνει τὸ σῶμα, σὲ χορευτικὴ κίνηση. Στὰ χέρια του, ποὺ τεντώνει πρὸς τὰ ἐμπρός, κρατοῦσε κρόταλα. Σῶζεται τὸ κρόταλο τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ μόνο. Γιὰ τὰ κρόταλα βλ. *Palaiokrassa* 2006, 373-379. Φορεῖ κοντὸ χιτωνίσκο, εἶδος μεσοφορίου ἀπὸ λεπτὸ ὕφασμα, ποὺ πτυχοῦται και ἀνεμίζει ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς κίνησης. Τὸ γεμμένο ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ κεφάλι και ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου, καθὼς και ἡ βαθιὰ ρυτίδα στὸ μέτωπο, φανερῶνουν ὅτι ὁ χορευτῆς βρίσκεται σὲ ἔκσταση (ἔνθεος μέθη). Γιὰ τὸ ἔνδυμα (μεσοφόρι) πρβ. εἰδώλια φτερωτῶν Ἑρώτων(;) ποὺ ἀποδίδονται στὸ ἐργαστήριο τῆς Τανάγρας ἀρ. 2147-2148. *Burn-Higgins* 2001, 71, πίν. 26-27. *Besques* 1994, 100, ἀρ. 94. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ λατρεία και οἱ τελετὲς πρὸς τιμὴν τοῦ Ἄττι περιλάμβαναν πομπὲς και χοροὺς με ἡχηρὰ ὄργανα. Σχετίζεται με τὴ λατρεία και τὰ δρώμενα τοῦ ἐξ Ἀνατολῶν θεοῦ Ἄττι, συντρόφου τῆς Κυβέλης. Σπάνιος τύπος.

Στὴν Ἀμφίπολη ἀποκαλύφθηκε ἱερὸ τοῦ Ἄττι γενικὰ ἢ λατρεία του ἐκεῖ εἶναι ἡ πιὸ σημαντικὴ στὴ Μακεδονία. Ἀργότερα, στὴ Ρωμαϊκὴ περίοδο, ἐξαπλώθηκε και στὰ Βαλκάνια, ἰδιαίτερος σὲ περιοχὲς τῆς σημερινῆς Κροατίας.

Rhomiopoulou, Louvre 2011, ἀρ. 271.

342Ε (1279Π). Εικ. 15α. Προσωπεῖο. Υ. 0,085. Θεατρικὸ ἀλλὰ ὑπαινίσσεται λατρεία Διονύσου. Φέρει ὀπὴ ἀνάρτησης και ἓνα εἶδος ἀνθοστεφάνου στὸ κεφάλι.

343Ε (1280Π). Εικ. 15β. Προσωπεῖο θεατρικὸ.

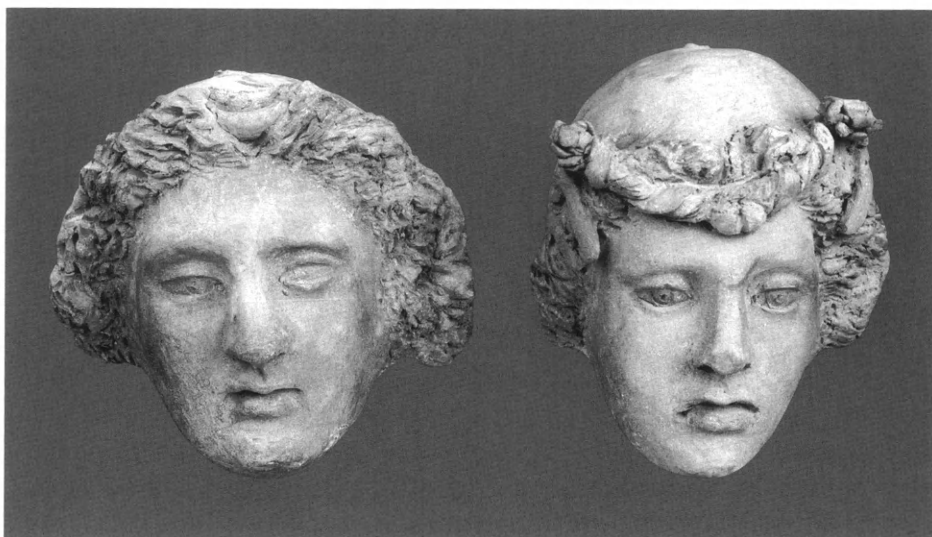
Εικ. 14. Τὸ εἰδώλιο χορευτοῦ ἢ μύστη 3530.

Πρβ. με 342Ε. Υ. 0,085. Εἶναι στεφανωμένο με ἄνθη και ταινίες. Φέρει ὀπὴ ἀνάρτησης.

252 (396Ε και 1413Π). Καθιστὴ νεαρὴ μορφὴ με σκυμμένο τὸ κεφάλι. Ἐπάνω στὰ γόνατά της δέλτος. Ἀποκρούσεις στὸ δεξιὸ πόδι. Τὸ κεφάλι ἔχει συγκολληθεῖ. Υ. 0,095.

Bruneau 1970, 471-472.

δ) 207. Πήλινες ἐπίχρυσες ψῆφοι (35 τεμ.) και ἐπίχρυσα χάλκινα ἐλάσματα. Θραύσματα ἐπίχρυσου περιδεραίου;

Εἰκ. 15. α-β. Τὰ προσώπεια 342Ε καὶ 343Ε.

Τάφος 10 (σχ. 1). Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,70 μ. Ἐπίχωση 0,90 μ. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ πρὸς Ἀ. Περισυλλέχτηκαν ὄστρακα μέσα στὰ χώματα τῆς ἐπίχωσης ἀπὸ ἐρυθρόμορφα καὶ μελαμβαφῇ ἀγγεῖα ἀνοικτοῦ καὶ κλειστοῦ σχήματος.

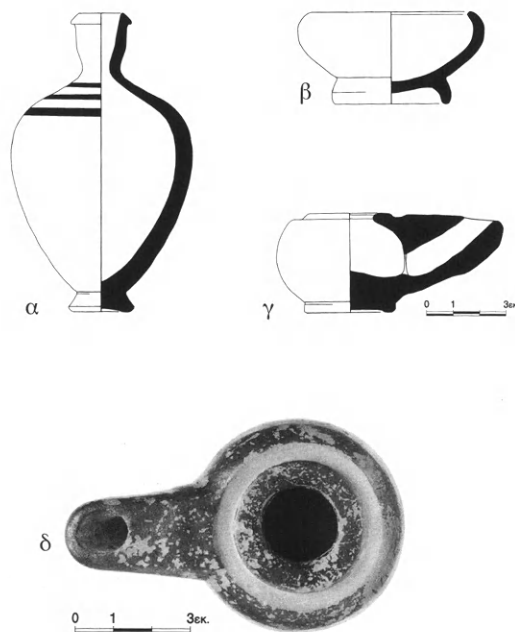
β) **496A** (1415π). Εἰκ. 16γ-δ. Λύχνος ἀκέραιος. Μελανὸ μεταλλικῆς ὕψης γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση, ἀπολεπισμένο σὲ σημεῖα. Βάση ἀβαφής. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος στὴν ἐπιφάνεια, μὲ ἐλάχιστη μίκα (7.5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,04. Μ. 0,085. Δ.β. 0,035.

256 (497A καὶ 1417π). Εἰκ. 16α. Μυροδοχεῖο, συγκολλημένο. Τρεῖς γραπτὲς ταινίες καστανὲς στὸν ὦμο. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανὸς μὲ μίκα (10YR 6/3, pale brown). Υ. 0,12. Δ.χ. 0,027 (στόμιο). Δ.β. 0,02.

257 (495A καὶ 1416π). Εἰκ. 16β. Σκυφίδιο-ψιμυθιοθήκη ἀκέραια. Μελανό, στιλπνὸ γάνωμα. Περιεῖχε ἴχνη ἀπὸ ρόδινη σκόνη. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,04. Δ.χ. 0,065. Δ.β. 0,042.

208. Εἰκ. 17. Σκυφίδιο συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Ἐρυθρὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Ἀπολεπισμένο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Ἡ βάση φέρει ἴχνη καύσης. Υ. 0,055. Δ.χ. 0,12. Δ.β. 0,064.

209. Σκύφος. Σώζεται ἡ βάση καὶ τὸ κάτω τμήμα

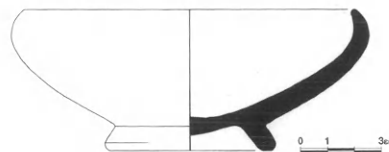
Εἰκ. 16. α. Τὸ μυροδοχεῖο 256. β. Τὸ σκυφίδιο 257. γ-δ. Ὁ λύχνος 496Α.

τοῦ σώματος. Ἡ βάση φέρει δύο γραπτὸνς ὁμόκεντρονς κύκλουνς. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Υ. σωζ. 0,067. Δ.β. 0,042.

211 α-β-γ. Ἀρυβαλλοειδὴ ληκύθια σὲ θραύσματα.

210. Βάση κανθάρου μελαμβανοῦς μὲ τμήμα τοῦ σώματος. Υ. 0,057. Δ.β. 0,053.

Εἰκ. 17. Τὸ σκυφίδιο 208.

Τάφος 11. Μῆκ. 0,65 μ., πλ. 0,65 μ., ὕψ. 0,35 μ., βαθμίδα πλ. 0,15. Ἐπίχωση 0,79 μ.

β) 212. Ἀλάβαστρο. Λεῖπει τὸ ἄνω μέρος. Ἀβαφές, στιλπνόν. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. σωζ. 0,136.

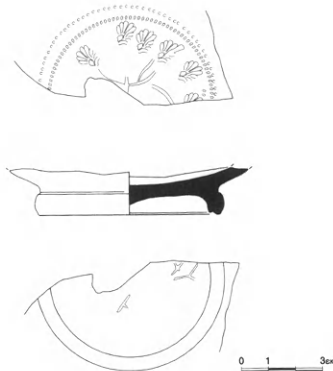
213. Τμήμα σκυφιδίου μὲ χεῖλος πρὸς τὰ μέσα. Πλήρες περίγραμμα. Ἐπίχρσιμα καστανοκόκκινο. Graffiti στὴ βάση. Υ. 0,042.

214. Μικρὸν τμήμα μελαμβανοῦς κανθάρου. Σώζει τὸ χεῖλος καὶ τὴ λαβὴ μὲ τὴ γνωστὴ κερατόσχημη ἀπόφυση. Υ. σωζ. 0,05.

215. Σκυφίδιο. Εἰκ. 18. Σώζεται τμήμα τῆς δακτυλοειδοῦς βάσης μὲ ἀυλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης. Αὐλάκωση στὴν ἔνωση σώματος μὲ βάση. Ἐμπίστα συνδεόμενα ἀνθέμια καὶ στικτὴ διακόσμηση στὸν πυθμένα. Μαῦρο, στιλπνὸ γάνωμα. Graffiti στὴ βάση. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. σωζ. 0,02. Δ.β. 0,07.

δ) 216. Τμήματα ἐπίχρσου στεφανιοῦ. Ὀγδόντα

ὀκτὼ ἐπίχρσοι πῆλιννοι καρποὶ καὶ ἐπίχρσες ψηφίδες πῆλινες καὶ ὀστέινες ἀπὸ διαλυμένο στεφάνι.

Εἰκ. 18. Τὸ σκυφίδιο 215.

Τάφος 12. Ὁρθογώνιος. Δύο παράλληλες ἀλλὰ ξεχωριστὰ λαξευμένες ταφές στὸ δάπεδο τοῦ τάφου. Ὁ νεκρὸς τῆς ταφῆς Α μὲ κρανίον πρὸς Ἀνατολάς. Ταφὴ Α: μῆκ. 2,10 μ., πλ. 0,55 μ., ὕψ. 0,50 μ. Ταφὴ Β: μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,50 μ., ὕψ. 0,50 μ. Τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ πρὸς Δ. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ τάφου ἔφεραν λευκὸ ἐπίχρσιμα.

β) 217. Σκύφος. Τμήμα βάσης καὶ σώματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Υ. σωζ. 0,08.

218. Τμήμα βάσης σκύφου τύπου bolsal μελαμβανοῦς ἢ πινακίου (;) μὲ ἐμπίστα ἀνθέμια σὲ κυκλικὴ διάταξη ὡς διακόσμηση. Τὰ ἀνθέμια περιβάλλονται ἀπὸ τέσσερις κύκλους ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ κάθετες ἐμπίστες

γραμμές (roulleting). Στὴ βάση graffiti (x). Υ. σωζ. βάσης 0,018.

δ) 219. Διαλυμένα στοιχεῖα ἐπίχρσου στεφανιοῦ. Χάλκινα στελέχη (κλαδιά), χάλκινα τμήματα διάτρητα γιὰ στερέωση κλαδιῶν, πενήντα ἑξὶ πῆλινες ἐπίχρσες χάνδρες-καρποὶ καὶ ἐπίχρσα ἐλάσματα χάλκινα.

Τάφος 13. Τετράγωνος κιβωτιόσχημος μὲ βαθμίδα ἐσωτερικά. Μῆκ. 0,72 μ., πλ. 0,72 μ., ὕψ. 0,90 μ. Ἐπίχωση 0,90 μ.

Κοντὰ στὸν τάφο βρέθηκαν ἴχνη καύσης. Ἡ τέφρα καὶ τὰ ὀστά τοῦ νεκροῦ ἦταν τοποθετημένα μέσα σὲ μιὰ ἀττική μελαμβαφὴ ὑδρία-κάλπη «σφραγισμένη» μὲ μολύβδινο πῶμα. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ ὑπολείμματα καύσης ἀνδρός.

β) **258** (498Α καὶ 1418π). Ἀρβαλλοειδὲς ληκύθιο. Διακόσμηση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Υ. 0,105.

3403 (793Α καὶ 2331π). Εἰκ. 19. Ὑδρία ἢ τεφροδόχος κάλπη. Ἀκέραια. Διατηρεῖται τὸ μολύβδινο πῶμα τῆς μὲ τὶς ὀδοντωτὲς ἀπολήξεις. Μελάνο, στιλπνὸ γάνωμα. Ἰωνικὸ κυμάτιο διακοσμεῖ τὸ χεῖλος. Στὸν λαμὸ, φυλλοστοιχία ἀπὸ ἐπίχρυσο ἐπίθετο πηλόν. Οἱ βάσεις τῶν ὀριζόντιων λαβῶν περικλείονται ἐπίσης ἀπὸ δακτύλιους μὲ ἐπίθετο χρυσό. Στὴ βάση τῆς κάθετης λαβῆς στανροειδὲς κόσμημα μὲ ἐπίθετο χρυσό. Υ. 0,47. Δ.χ. 0,12, Δ.β. 0,128. Korpcke 1964, 36, 69-70, ἀρ. κατ. 87. Rhomiopoulou, *Louvre* 2011, ἀρ. 332, σ. 533. Kogium-

tzi 2006, 149. Πρβ. ὑδρία ἀπὸ τὸ Καστρί (νεκροταφεῖο) Ἀμφιπόλης *Louvre* 2011, 534.

δ) **138**. Τμῆμα σιδερένιου ξίφους, σώζεται καὶ μέρος τῆς λαβῆς του (μύκης).

220 (136). Θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας ποὺ σώζει ἐπικολλημένα χρυσὰ ἐλάσματα (ἐπίχρυση στλεγγίδα; ἢ ἀπὸ γειτνίαση μὲ χρυσὸ ἀντικείμενο, π.χ. τὸ **221α**).

221α (137). Στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ ἀποτελούμενα ἀπὸ τμήματα τῆς στεφάνης ποὺ ἦταν ὀστέινη καὶ διάτρητη, γιὰ νὰ στερεώνονται τὰ χάλκινα κλαδιὰ μὲ τὰ ἐπίχρυσα φύλλα καὶ τὶς πῆλινες ἐπίχρυσες χάνδρες-καρπούς.

Εἰκ. 19. Ἡ ὑδρία ἢ τεφροδόχος κάλπη 3403.

Τάφος 14. Ὁρθογώνιος. Μήκ. 2,10 μ., πλ. 0,75 μ., ὕψ. 0,70 μ. Ἐπίχωση 0,85 μ. Τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ πρὸς Ν. Στὴν ἐπίχωση ὅστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων καὶ μὴ, καθὼς καὶ λαβὴ ὀξυπύθμενου ἀμφορέως.

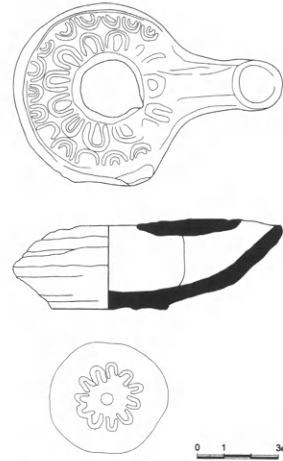
β) **742** (499Α καὶ 1419Π). Εἰκ. 20. Λύχνος ἀκέραιος, κατασκευασμένος μὲ μήτρα. Ἀνάγλυφος ρόδακας στὴ βάση. Καστανὸ ἐπίχρυσμα, ἀπολεπισμένο. Υ. 0,335. Μ. 0,010. Δ.β. 0,04.

γ) **260** (398Ε, 1420Π). Ἀκέφαλη ὄρθια γυναίκα. Υ. 0,09. Τὰ κάτω ἄκρα ἔχουν σπάσει. Τὸ δεξι ἀνασηκωμένο πόδι τῆς πατεῖ σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο καὶ ἔτσι σὲ μιὰ στάση τριῶν τετάρτων δημιουργεῖ τὴν αἰσθησὶν τοῦ βάθους. Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο μὲ ἀραιὲς βαθιὲς πτυχώσεις καὶ ἴχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Τὸ ἱμάτιο ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ δεξι στήθος. Τὸ δεξι χέρι ἀκουμπᾷ στὸν δεξιὸ μηρό.

221β. Θραῦσμα καθιστῆς γυναίκας. Υ. 0,065. Σώζεται τὸ κάτω τμήμα. Προβάλλει τὸ ἀριστερὸ πόδι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ πόδι ὑποχωρεῖ πρὸς τὰ πίσω. Διακρίνονται οἱ πτυχώσεις τοῦ χιτῶνα. Τὰ κάτω ἄκρα λείπουν.

221γ. Θραῦσμα καθιστῆς γυναίκας. Υ. 0,07. Σώζονται οἱ μηροὶ καὶ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι, ἐνῶ δεξιὰ ἢ πρὸς τὰ πίσω κίνησις φαίνεται, παρὸλο ποῦν λείπει τὸ κάτω τμήμα τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ. Ἡ ἐπιμελὴς κατασκευὴ τῆς μήτρας ἀναδεικνύει τὶς πτυχώσεις τοῦ λεπτοῦ χιτῶνα.

221δ. Θραῦσμα ὄρθιου ἀκέφαλου γυναικείου εἰδωλίου. Υ. 0,09. Ἔχει μιὰ κλίση, σὰν νὰ στηριζόταν κάπου. Ἔφερε χιτῶνα καὶ βαρὺ

Εἰκ. 20. Ὁ λύχνος 742.

ἱμάτιο (διακρίνονται οἱ πτυχώσεις καὶ τὸ ἓνα πόδι ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ κάτω).

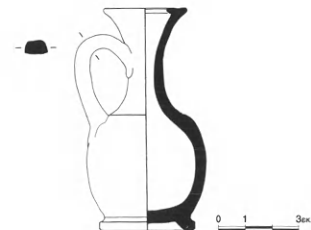
δ) **1096Δ.** Στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ: Δώδεκα πῆλινα ἐπίχρυστα ἄνθη, ἐπίχρυστα χάλκινα φύλλα καὶ χάλκινα στελέχη.

223. Χάλκινο νόμισμα. Ἀλέξανδρος Γ', Price 1991, ἀρ. 375 κέ. (Μακεδονία – 325-310 π.Χ.).

Τάφος 15. Κεραμοσκεπὴς ὀρθογώνιος. Μήκ. 1,90 μ., πλ. 0,45 μ., ὕψ. 0,40 μ. Ἐπίχωση 1 μ. Τέσσερις μεγάλοι κέραμοι 0,46×0,96 μ., πάχ. 0,025 μ. σχημάτισαν τὸν τάφο. Τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

α) **224.** Τρία θραύσματα ἀπὸ τὴν ὀπίσθια ὄψη ἐρυθρόμορφης πελίκης (τύπου Κέρτς). Υ. μέγ. 0,075. Τμήμα παράστασις μὲ ὄρθια ἀνδρική μορφή, τῆς ὁποίας σώζεται τὸ ἄνω μέρος, καὶ ἀπέναντί τῆς διακρίνεται τὸ χέρι καὶ τὸ ἱμάτιο ἄλλης ἀνδρικής μορφῆς. Ἀνάμεσά τους κυκλικὸ ἀντικείμενο.

225. Δύο θραύσματα ἐρυθρόμορφης πελίκης(;)· διακρίνεται τμήμα ἱματιοφόρου ἀνδρικής

Εἰκ. 21. Τὸ ἀρρυθροειδὲς λεγκύθιον 261.

μορφῆς ποὺ πατεῖ στὸ διακοσμημένο μὲ μαίανδρο κάτω πλαίσιο τῆς παράστασης. Υ. σωζ. 0,09.

β) 261 (500Α καὶ 1421Π). Εἰκ. 21. Ἀρυβαλλοειδὲς

ληκύθιο ἀκέραιο, μὲ μερικὲς ἀπολεπίσεις. Διακόσμηση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός (7.5YR 6/4, light brown). Υ. 0,085. Δ.χ. 0,03. Δ.β. 0,033.

Τάφος 16. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,70 μ., πλ. 0,65 μ. καὶ ὕψ. 0,45 μ. Ἐπίχωση 1 μ. Τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ πρὸς Ἀ. Στὴν ἐπίχωση ὄστρακα ἀγγείων.

β) 227. Σκύφος χαμηλὸς τύπου bolsal, μελαμβαφῆς, μὲ ἐμπέστη διακόσμηση ἀνθεμίων σταυροειδῶς διατεταγμένων στὸν πυθμένα. Δ. μέγ. σωζ. 0,08.

δ) Τμήματα διαλυμένου ἐπίχρυσου χάλκινου στεφανιοῦ.

226. Τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας. Σωζ. μῆκ. 0,145.

Ἐπίσης δεκατρία ὄστρακα ἄ.ἀ. διαφόρων ἀγγείων μελαμβαφῶν καὶ μῆ, ἀνοιχτοῦ καὶ κλειστοῦ σχήματος.

Τάφος 17. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,30 μ. Ἐπίχωση 0,80 μ. Βαθμίδα στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα πλ. 0,15 μ.

β) 501Α (1429Π). Εἰκ. 22. Λύχνος ἀκέραιος, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλαφρὰ ἀπόκρουση στὸ ὠτίο. Ἰχνη καύσης στὸν μυκτήρα. Ἀβαφῆς μὲ στιλπνὴ ἐπιφάνεια. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός (7.5YR 6/4, light brown). Υ. 0,04. Μ. 0,085. Δ.β. 0,04.

γ) 399Ε (1422Π). Καθιστὴ γυναικεία μορφή. Υ. 0,10. Φθαρμένο πρόσωπο. Διακρίνονται τὸ λευκὸ ἐπίχρυσμα καὶ τὸ ρόδινο χρῶμα. Κόμωση ἀκαθόριστη· διακρίνεται πλεξούδα στὸ πίσω μέρος. Ἀκουμπᾶ τὰ χέρια τῆς στὰ γόνατα.

266 (400Ε). Ἄνω τμήμα γυναικείου εἰδωλίου. Υ. 0,075. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τὸ κεφάλι καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου, ἐν μέρει καὶ τὸν κορμὸ πάνω ἀπὸ τὸν λεπτὸ χιτῶνα. Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση.

264. Ὁρθία γυναικεία μορφή. Υ. 0,095. Τὸ λευκὸ ἐπίχρυσμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ εἰδωλίου ἔχει σχεδὸν ἀπολεπισθεῖ. Τὸ ἱμάτιό τῆς καλύπτει καὶ τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ· διακρίνεται ὁ βραχὺς χιτωνίσκος τῆς. Στέκεται πάνω σὲ ὀρθογώνια ἐλάχιστου ὕψους βάση.

267 (403Ε, 1426Π). Θεατρικὸ προσωπεῖο. Υ. 0,055. Σχετίζεται μὲ διονυσιακὴ λατρεία.

265 (404Ε, 1427Π). Ἀκέφαλη καθιστὴ σὲ θρόνο(;) γυναικεία μορφή. Συγκολλημένη. Στὴν ἐπιφάνεια λευκὸ ἀπολεπισμένο ἐπί-

Εἰκ. 22. Ὁ λύχνος 501Α.

χρυσμα. Υ. 0,11. Ἀκουμπᾶ τὰ χέρια στὰ γόνατα.

324 (401Ε, 1424Π). Κεφαλὴ γυναικεία. Προέρχεται ἀπὸ προτομή. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Υ. 0,09. Ἔχουν σπάσει τὸ σαγόνι καὶ ἡ μύτη. Τὰ μαλλιά, ποὺ εἶναι δεμένα, σχηματίζουν θύσανο ψηλά.

263 (408Ε, 1432Π). Ἀκέφαλη γυναίκα φέρουσα ποδὴρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Υ. 0,125. Τριγωνικὴ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ. Στὸν χιτῶνα βαθὺ ἀπόπτυγμα. Στηρίζει τὸ δεξιὸ χεῖρ στὸ στήθος.

262 (406Ε, 1430Π). Ὁρθία γυναικεία μορφή. Υ. 0,105. Μὲ τὰ δύο χέρια συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο· ὁ χιτῶνας τῆς εἶναι ψηλὰ ζωσμένος καὶ τὸ ἄκρο τοῦ ἱματίου πέφτει ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ. Λευκὸ ἐπίχρυσμα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, πολὺ ἀπολεπισμένο· μόνο στὸ κέντρο τοῦ κορμοῦ διατηρεῖται.

325 (407Ε, 1431Π). Ἀκέφαλη ὄρθια γυναικεία

μορφή. Υ. 0,13. Στηρίζει τὸ δεξιὸ χέρι στὴν ὀσφύ.

268 (405E, 1428Π). Τμήμα γυναικείας κεφαλῆς. Υ. 0,035. Σώζεται τὸ ὠραῖο πρόσωπο, ἐνῶ τὸ πίσω μέρος ἔχει σπάσει.

269a. Απότμημα γυναικεῖου εἰδωλίου. Κάτω

μέρος μὲ τὶς παρυφές τοῦ χιτώνα καὶ τὰ πόδια πάνω σὲ λεπτὴ βάση. Υ. 0,03.

269β. Σώζεται τμήμα δεξιοῦ χεριοῦ μὲ τυλιγμένο ἱμάτιο καὶ τὸ ἓνα στήθος ὀρθίας γυναικείας μορφῆς. Υ. 0,069.

Τάφος 18 (σχ. 1). Κιβωτιόσχημος διαστ. $0,80 \times 0,80 \times 0,80$ μ., μὲ κάλυμμα ἀπὸ πώρινη πλάκα μήκ. 1,12 μ., πλ. 0,90 μ. καὶ πάχ. 0,26 μ. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα ἔφεραν λευκὸ ἐπίχρυσμα. Ἰχνη ἀπὸ τὴν καύση τοῦ νεκροῦ.

δ) Τμήματα διαλυθέντος ἐπίχρυσου στεφανιοῦ (χάλκινα-πῆλινα τεμάχια).

271. Στοιχεῖα διαλυμένου ἐπίχρυσου στεφανιοῦ (ἐπίχρυστα χάλκινα ἐλάσματα καὶ πῆλινοι ἐπίχρυστοι καρποὶ).

270 (1433Π). Τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας.

Μ. μέγ. 0,19.

270a (330Δ καὶ 1434Π). Τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας. Μ. μέγ. 0,22.

Ἐπίσης λίγα σιδερένια καρφιὰ τοῦ ξύλινου φορέου (ἁ.ἁ.).

Τάφος 19. Ὁρθογώνιος. Μήκ. 2 μ., πλ. 0,55 μ., ὕψ. 0,70 μ. Ἐπίχωση 1,40 μ. Τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ πρὸς Δ.

β) **329** (502A καὶ 1435π). Ἀλάβαστρο ἀκέραιο, μὲ ἐλαφριᾶς ἀπολεπίσεις. Ἀβαφές. Υ. 0,125.

γ) **327** (410E, 1437Π). Ἄνω τμήμα γυναικῆς μὲ τὸ δεξιὸ χέρι στὸ στήθος. Τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Υ. 0,125.

326 (409E, 1436Π). Εἰκ. 23α. Ἀκέφαλη κόρη μὲ πέπλο καὶ ἱμάτιο στοὺς ὤμους. Υ. 0,12. Τὸ δεξιὸ χέρι λυγισμένο στηρίζεται ψηλὰ στὸν γοφόν. Τὸ ἱμάτιο εἶναι περιτυλιγμένο στὸν ἀριστερὸ ὤμο. Ὀλόκληρη ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ ἀπὸ τὸν ὤμο ὡς τὰ πόδια καὶ τὰ κάτω ἄκρα ἔχουν σπάσει. Βαθιᾶς πτυχώσεις τοῦ πέπλου ἀναδεικνύουν τὴν ἀδρὴ ὕφὴ τοῦ ἐνδύματος.

328 (411E, 1438Π). Εἰκ. 23β. Κεφάλι γυναικεῖο (ἴσως ἀπὸ τὸ εἰδώλιο **326**). Υ. 0,045. Ἡ κόμη, χωρισμένη στὴ μέση, φέρει διάδημα. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

δ) **331** καὶ **332A**. Στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ. 14 πῆλινες ἐπίχρυσες χάνδρες ἢ καρποὶ καὶ ἄλλα δεκατρία ἐπίχρυστα.

332. Σιδερένιο ἀμφορόσχημο ἀγγεῖο. Υ. 0,12.

374M. Χάλκινος δίσκος κατόπτρου.

Ἐπίσης θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας (ἁ.ἁ.).

Εἰκ. 23. α. Ἡ ἀκέφαλη κόρη 326. β. Τὸ γυναικεῖο κεφάλι 328, ποῦ ἴσως συνανήκει.

Τάφος 20. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 2 μ., πλ. 0,53 μ., ὕψ. 0,44 μ. Ἐπίχωση 1,60 μ. Σχηματίζει σχεδὸν ὀρθή γωνία μετὰ τὸν γειτονικὸ τάφο 21.

β) 333. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο. Θραῦσμα μετὰ διακόσμηση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Υ. σωζ. 0,045.

δ) 2666N. Χάλκινο νόμισμα ἀδιάγνωστο λόγῳ ὀξειδωσης. Θραύσματα ἀπὸ σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 21. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 2,15 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,50 μ. Ἐπίχωση 1,50 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Β. Στὸ ἐσωτερικὸ βαθμίδα στὰ τοιχώματα πλ. 0,20 μ.

δ) 334 (347M, 1440Π). Δίσκος χάλκινου κατόπτρου. Δ. 0,073.

Τάφος 22. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,45 μ., ὕψ. 0,40 μ. Ἐπίχωση 1,80 μ. Δὲν βρέθηκαν κτερίσματα.

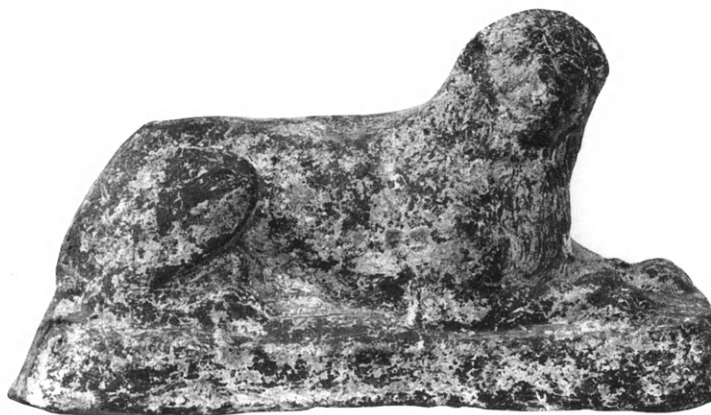
Τάφος 23. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 2 μ., πλ. 0,75 μ., ὕψ. 0,30 μ. Ἐπίχωση 1,02 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Δ. Δὲν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 24. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,05 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,30 μ. Ὁμοίων διαστάσεων πώρινη πλάκα σχημάτιζε τὴ μιὰ πλευρά. Οἱ ἄλλες πλευρές (ἐσωτερικὰ) ἔφεραν λευκὸ ἐπίχρσιμα. Δὲν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 25. Ὁρθογώνιος μετὰ ἐπιμελὴ κατασκευὴ ἀπὸ πώρινες πλάκες, πάχ. 0,23 μ. Μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,59 μ., ὕψ. 0,80 μ. Ἐπίχωση 1 μ. Ὁ τάφος εἶχε συλληθεῖ ἀπὸ λαθρανασκαφεῖς.

γ) 412E (1442Π). Εἰκ. 24. Υ. 0,06. Μ. 0,115. Μισο-ξαπλωμένος λέων ἢ μολοσσός(;) ἐπάνω σὲ ὀρθογώνια βάση μετὰ κεφαλὴ κατ' ἐνώπιον.

Olynthus XIV πίν. 99, ἀρ. 304-305. Βρέθηκε στὰ χώματα τῆς ἐπίχωσης.

Εἰκ. 24. Ὁ μισοξαπλωμένος λέων ἢ μολοσσός(;) 412E.

Τάφος 26. Ὁρθογώνιος. Περιεῖχε δυὸ παρακείμενες ταφές. Ταφή Α: μῆκ. 1,25 μ., πλ. 0,65 μ., ὕψ. 0,75 μ. Ἐπίχωση 0,90 μ. Τὸ δάπεδο ἦταν χτισμένο μὲ ὠμὰ πλιθιά, ἓνα εἶδος κλίνης (0,95×0,45×0,90 μ.), μὲ τὰ λείψανα τοῦ νεκροῦ. Τὸ κρανίον του πρὸς Α. Ταφή Β: μῆκ. 1,75 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,60 μ. Ἐπίχωση 0,70 μ. Μόνο ἡ ταφή Β εἶχε κτερίσματα.

β) 338. Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα. Υ. 0,128. Δ.χ. 0,034. Δ.β. 0,024.

339. Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα. Υ. 0,16. Δ.χ. 0,035. Δ.β. 0,036.

340α. Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια. Λείπουν τμήμα τοῦ λαμποῦ καὶ τὸ χεῖλος. Υ. σωζ. 0,079. Δ.β. 0,02.

340β. Μυροδοχεῖο. Λείπουν τὸ χεῖλος καὶ ὁ λαίμος. Υ. σωζ. 0,077. Δ.β. 0,03.

340γ. Μυροδοχεῖο. Λείπουν τὸ χεῖλος καὶ μέρος τοῦ λαμποῦ. Υ. σωζ. 0,089. Δ.β. 0,025.

342. Σκυφίδιο δίωτο. Λείπουν οἱ λαβές. Μικρὲς

ἀποκρούσεις γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς ἐρυθροκάστανος μὲ μίκα (2.5YR 5/4 reddish brown). Υ. 0,046. Δ.χ. 0,076. Δ.β. 0,036.

γ) 335 (416Ε, 1446Π). Κεφαλὴ καὶ τμήμα εἰδωλίου κόρης· φέρει διάδημα ἢ στεφάνι. Υ. 0,05.

336 (417Ε, 1447Π). Κεφάλι παιδιοῦ. Υ. 0,02.

415Ε (1445Π). Εἰκ. 25. Κόρη ὄρθια. Υ. 0,14. Στέκεται πάνω σὲ ὀρθογώνια βάση ἐλάχιστου ὕψους. Τὰ μαλλιά της σχηματίζουν πλεξούδα καὶ φθάνουν ὡς τὴν πλάτη. Ἔχει εὐσαρκο πρόσωπο. Φορεῖ ποδῆρη χιτῶνα καὶ σφιχτοτυλιγμένο ἱμάτιο γύρω ἀπὸ τὸν κορμό. Στηρίζει τὸ δεξιὸ χέρι, καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, στὸ στήθος καὶ τὸ ἀριστερό, τυλιγμένο ἐπίσης στὸ ἱμάτιο, στὸ πίσω μέρος τῆς ὀσφύος. Λευκὸ ἐπίχρσιμα παντοῦ ἀλλὰ ἀπολεπισμένο.

414Ε (1444Π). Γυναικεία μορφὴ ὄρθια. Υ. 0,13. Φορεῖ ποδῆρη χιτῶνα ζωσμένο ψηλὰ στὸ στήθος καὶ ἱμάτιο μὲ μακρὸν ἀπόπτυγμα. Στὸ κεφάλι διακρίνεται στεφάνι ἢ πλεξούδα(·).

Εἰκ. 25. Ἡ κόρη 415Ε.

Εἰκ. 26. Ἡ γυναικεία προτομὴ 630Ε.

Λείπει μέρος τῆς ἀριστερῆς τῆς παρειᾶς. Τὸ δεξιὸ χεῖρ λυγισμένο ἀκουμπᾷ ἀνάμεσα στὰ στήθη. Λευκὸ ἐπίχρσιμα ἀπολεπισμένο.

630E (413E, 1443Π). Εἰκ. 26. Προτομή γυναικεία, γυμνή. Υ. 0,195. Ἰχνη ρόδινου χρώματος καὶ λευκὸ ἐπίχρσιμα καλύπτουν τὸ πρόσωπο. Ὅπῃ ἐξαερισμοῦ κυκλικὴ στὴν πλάτη.

δ) **337**. Στοιχεῖα ἐπίχρσου στεφανιοῦ (πήλινοι ἐπίχρσοι καρποί), χάλκινα φύλλα.

341. Σιδερένια θραύσματα στλεγγίδας.

Ἐπίσης διάφορα μελαμβαφῇ ὄστρακα ἀπὸ πινάκια μὲ διακόσμηση rouletting καὶ ἐμπέστων ἀνθεμίων, καθὼς καὶ θραύσματα μυροδοχείων καὶ πήλινων εἰδωλίων.

Τάφος 27. Ὁρθογώνιος, κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλους κεράμους. Μῆκ. 1,05 μ., πλ. 0,50 μ., ὕψ. 0,45 μ. Ἐπίχωση 0,60 μ.

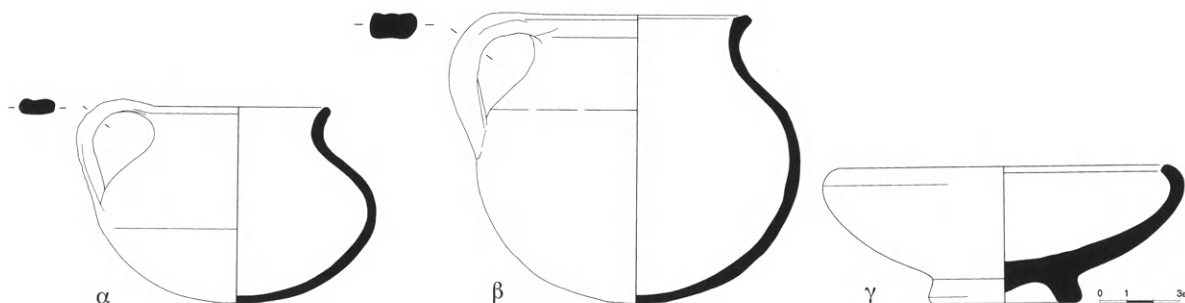
β) **522** (504A καὶ 1449π). Εἰκ. 27α. Ἀρυτήρας συγκολλημένος. Λείπουν τμήματα τοῦ σώματος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 6/6, light red). Υ. 0,075. Δ.χ. 0,065.

523 (505A καὶ 1450π). Εἰκ. 27β. Ἀρυτήρας ἀκέραιος. Ἰχνη καύσης. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 6/6, light red). Υ. 0,11. Δ.χ. 0,086.

521 (503A καὶ 1448). Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο.

Συνανήκοντα θραύσματα. Λείπει ὁ λαμὸς, τὸ στόμιο καὶ τμήμα τῆς λαβῆς. Διακόσμηση δικτυωτοῦ πλέγματος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Υ. σωζ. 0,085.

506A (1451π). Εἰκ. 27γ. Σκυφίδιο ἀκέραιο. Ἐρυθρὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Ἰζημα στὴν ἐπιφάνεια. Πηλὸς ἐρυθρὸς (2.5YR 6/6). Υ. 0,055. Δ.χ. 0,13. Δ.β. 0,056.

Εἰκ. 27. α. Ὁ ἀρυτήρας 522. β. Ὁ ἀρυτήρας 523. γ. Τὸ σκυφίδιο 506A.

Τάφος 28. Ὁρθογώνιος κεραμοσκεπής. Μῆκ. 2,10 μ., πλ. 0,50 μ., ὕψ. 0,24 μ. Ἐπίχωση 0,25 μ.

β) **507A** (1452π). Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο ἀκέραιο, μὲ ἐλαφρὰ ἀπόκρουση στὴ βάση. Διακόσμηση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός (7.5YR 6/4, light brown). Υ. 0,058.

2195. Εἰκ. 28. Σκυφίδιο. Τρία συνανήκοντα θραύ-

Εἰκ. 28. Τὸ σκυφίδιο 2195.

σματα που σώζουν το πλήρες περίγραμμα.
Καστανό γάνωμα. Πηλός καστανέρυθρος
(2.5YR 5/4, reddish brown). Υ. 0,033. Δ.χ.

0,074. Δ.β. 0,045.

δ) **2194**. Σιδερένια στλεγγίδα. Σωζ. μήκ. 0,14, πλ. 0,028. Σε δύο συνανήκοντα τμήματα.

Τάφος 29. Ὁρθογώνιος. Μήκ. 1,70 μ., πλ. 0,55 μ., ὕψ. 0,55 μ. Ἐπίχωση 1,25 μ. Βρέθηκε βάθρο από μαρμαρίνη επιτύμβια στήλη με ἴχνη μολύβδου για στήριξη στήλης.

α) **525** (509Α και 1454Π). Ὅστρακα από πελίκη τύπου Κέρτς, όπου εἰκονίζεται ἄνω μέρος κεφαλιού Ἀρμασπού ἢ Ἀμαζόνος καὶ κεφαλὴ γρύπα. Μέγ. Υ. 0,067.

526 (510Α, 1455Π). Τὰ ὅστρακα προέρχονται ἀπὸ δύο διαφορετικὲς πελίκες ἢ συνανήκουν; Πάντως εἶναι καὶ τὰ δύο τοῦ ἐργαστηρίου G. Μέγ. Υ. 0,08.

β) **524** (508Α και 1453π). Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Στιλπνὴ ἐπιφάνεια. Φέρει τέσσερις ἐρυθροκάστανες ταινίες στὸν λαμὸ καὶ τὸν ὦμο. Πηλός πορτοκαλέρυθρος (5YR 7/6 reddish yellow). Υ. 0,075. Δ.χ. 0,025. Δ.β. 0,02.

2201. Σκυφίδιο. Ἀβαφές. Σώζεται τὸ ἥμισυ. Χεῖλος πρὸς τὰ μέσα. Ἰχνη ἐπιχρίσματος στὰ χεῖλη. Βάση δακτυλιόσχημη. Υ. 0,038. Δ.χ. 0,08. Δ.β. 0,035.

γ) **418** (1496Π). Εἰκ. 29. Σύμπλεγμα Παπποσειληνοῦ με γυναίκα πάνω στὸν ἀριστερό του ὦμο (ἐφεδρισμός). Υ. 0,12. Ἀδρὲς πτυχὲς τοῦ ἐνδύματος καλύπτονται ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα.

2198. Σύμπλεγμα παιδιοῦ πάνω σὲ χήνα. Υ. σωζ. 0,039.

2197. Γυναικεῖο κεφάλι. Υ. 0,027. Ἰχνη λευκοῦ καὶ ρόδινου χρώματος στὴν ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου καὶ τῶν ὀφθαλμῶν.

2199. Καθιστὴ γυναικεῖα μορφή. Υ. 0,047. Φορεῖ χιτῶνα ψηλὰ ζωσμένο κάτω ἀπὸ τὸ στήθος καὶ ἱμάτιο ποὺ πέφτει πρὸς τὰ ἀριστερά.

2200. Τμῆμα κορμοῦ κόρης ἀπὸ τὸν λαμὸ καὶ κάτω. Υ. 0,079. Φορεῖ ἱμάτιο καὶ χιτῶνα. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

δ) **2196**. Στοιχεῖα διαλυμένου ἐπίχρυσου στεφα-

Εἰκ. 29. Σύμπλεγμα Παπποσειληνοῦ με γυναίκα 418.

νιοῦ (μολύβδινα στελέχη, χάλκινα ἐπίχρυσα ἐλάσματα καὶ πήλινοι ἐπίχρυστοι καρποί). Σιδερένιος δακτύλιος (ἄ.ἄ.) πολὺ ὀξειδωμένος. Καὶ ὅστρακα ἀπὸ μελαμβραφὴ σκυφίδια, ἀρρυβαλλοειδὴ ληκύθια καὶ ἰχθυοπινάκια.

Τάφος 30. Ὁρθογώνιος. Μήκ. 1,70 μ., πλ. 0,75 μ., ὕψ. 0,45 μ. Ἐπίχωση 0,70 μ. Δὲν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 31. Ὁρθογώνιος. Μήκ. 2 μ., πλ. 0,95 μ., ὕψ. 0,85 μ. Ἐπίχωση 0,70 μ.

Τάφος 32. Ὁρθογώνιος μὲ δύο ταφές παρακειμένες στὸ ἐσωτερικόν. Ταφή Α: μῆκ. 2 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,62 μ. Ἐπίχωση 1,10 μ. Κρανίον νεκροῦ πρὸς Ἀ. Ταφή Β: μῆκ. 2 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,60 μ. Ἐπίχωση 1 μ. Κρανίον νεκροῦ πρὸς Δ. Κτερίσματα περιεῖχε μόνο ἡ ταφή Β.

α) **511Α**. Εἰκ. 30. Ὅστρακο ἀπὸ ἐρυθρόμορφη πελίκη τύπου Κέρτς. Διακρίνεται τὸ ἄνω τμήμα Ἀμαζόνος(;) ποὺ φορεῖ χειριδωτὸ διάστικτο ἔνδυμα· σηκώνει τὸ δεξιὸ χέρι, μὲ τὸ ὁποῖο κρατεῖ ξίφος, καὶ ἐπιτίθεται ἐναντίον γρυπός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διακρίνονται μόνο τὰ ἄκρα τῶν δύο κεράτων. Ἀφορᾷ στὴ συνήθη ἀπεικόνιση σύγκρουσης Ἀμαζόνων καὶ γρυπῶν. Τὸ ἄνω πλαίσιο τῆς παραστάσεως κοσμεῖ ἰωνικὸ κυμάτιο. Υ. 0,035, Μ. 0,055.

β) **791** (514Α καὶ 1461π). Εἰκ. 31α. Λύχνος ἀκέραιος. Ἰχνη καύσεως στὸν μυχρό. Ἀβαφής, ἐκτὸς ἀπὸ ἐρυθρὸ ἐπίχρσιμα κάτω ἀπὸ τὸν μυκτήρα, ποὺ εἶναι στιλπνός. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,035. Μ. 0,09. Δ.β. 0,034.

513Α (1460π). Εἰκ. 31β. Σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο ἀκέραιο. Ἐλαφρὴ αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης καὶ μαστοειδὴς ἀπόφυση στὴ βάση. Γάνωμα μελανό, στιλπνόν, μὲ ἀπολεπίσεις. Graffiti στὴ βάση. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,038. Δ.χ. 0,07. Δ.β. 0,05.

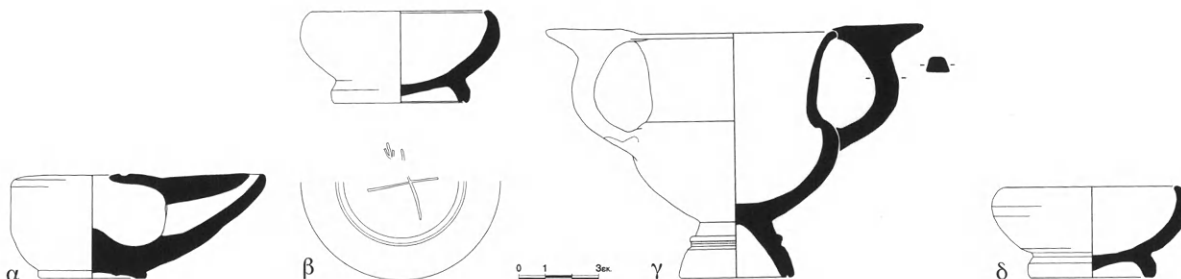
516Α (1465π). Εἰκ. 31γ. Κάνθαρος. Ἀβαφής, μὲ ἀπλὸ χεῖλος. Λεῖπει τμήμα τοῦ χείλους, τοῦ λαμποῦ καὶ τοῦ σώματος. Πηλὸς βαθὺς ἐρυ-

Εἰκ. 30. Τὸ ὄστρακο ἐρυθρόμορφης πελίκης 511Α.

θρὸς μὲ μίκα (2.5YR 5/4, reddish brown). Υ. 0,095. Δ.χ. 0,068. Δ.β. 0,041.

517Α (1466π). Σκυφίδιο. Πλήρες περίγραμμα. Λεῖπει τμήμα τοῦ χείλους καὶ τοῦ σώματος. Δακτυλιοειδὴς βάση μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση καὶ αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης. Ἀβαφὴς ζώνη ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τὴ βάση. Τέσσερα ἐμπέστα ἀνάγλυφα ἀνθέμια καὶ στικτὴ διακόσμηση στὸ ἐσωτερικόν. Γάνωμα μελανὸ καὶ στιλπνόν. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστα-

Εἰκ. 31. α. Ὁ λύχνος 791. β. Τὸ σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο 513Α. γ. Ὁ κάνθαρος 516Α. δ. Τὸ σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο 536.

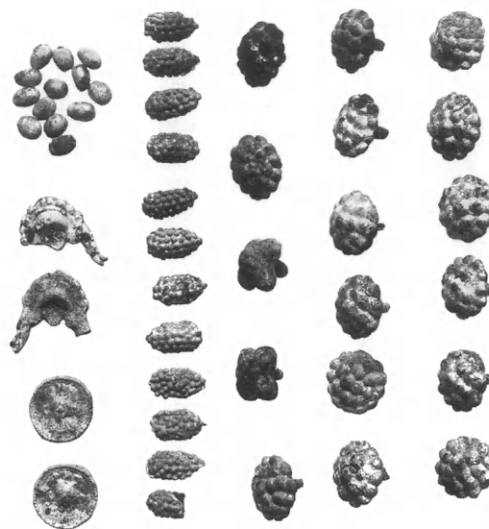
νέφουθος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,04. Δ.χ. 0,16. Δ.β. 0,08.

536 (515A και 1463π). Εικ. 31δ. Σκυφίδιο/άλατοδοχείο άκέραιο. Δακτυλιοειδής βάση με μαστοειδή απόφυση στο κέντρο και απολεπισμένη αυλάκωση στην επίπεδη επιφάνεια στήριξης. Μελανό, στιλπνό γάνωμα με απολείψεις. Graffiti στη βάση. Πηλός πορτοκαλέφουθος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,035. Δ.χ. 0,07. Δ.β. 0,047.

γ) **420E + 421E** (1462Π). Κεφάλι γυναικείο που συνανήκει με ειδώλιο της Αφροδίτης(;) Υ. 0,105. Το ήμισιό της καλύπτει το κάτω μέρος του κορμού.

δ) **40Δ**. Εικ. 32. Δεκαεπτὰ επίχρυσα πήλινα ανθύλλια από στεφάνι, πολλά επίχρυσα χάλκινα φύλλα ή χάλκινα στελέχη και 11 πήλινα επίχρυσά κουκουναρία ή τσαμπιά σταφυλιού(;).

1922M. Σιδερένια σιλεγγίδα σε δεκατέσσερα θραύσματα.

Εικ. 32. Τα πήλινα επίχρυσά στελέχη του στεφανιού 40Δ.

Τάφος 33. Όρθογώνιος. Μήκ. 1,10 μ., πλ. 0,70 μ., ύψ. 0,60 μ. Έπίχωση 0,85 μ. Αναζητούνται τα ειδώλια που αναφέρονται στο ήμερολόγιο.

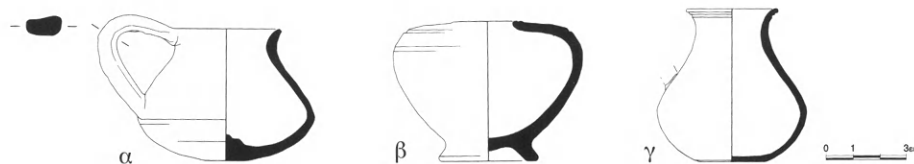
Τάφος 34. Όρθογώνιος. Αναφέρεται και ως MAK. Ε'. Θάλαμος λαξευμένος στον βράχο, διαστ. 2,10×2,10 μ. Ύψος στο κέντρο από δάπεδο ως οροφή 2,40 μ. ενώ χαμηλώνει στην είσοδό του σε ύψ. 1,93 μ. Τα τοιχώματα του θαλάμου φέρουν λευκό επίχρυσμα, καθώς και η οροφή. Χρησιμοποιήθηκε παραπάνω από μία φορά.

Δρόμος μήκ. 4,60 μ. και πλ. 1,40 μ. οδηγούσε στην είσοδο του θαλάμου πλ. 0,70 μ. Η είσοδος ήταν φραγμένη με τέσσερις όγκολιθούς, από τους οποίους είχε αφαιρεθεί ο ανώτερος και έτσι ο τάφος βρέθηκε συλημένος, αλλά είχαν παραμείνει υπολείμματα κτερισμάτων λόγω βιασύνης και άδιαφορίας. Έγινε ανασκαφή (και λαθροανασκαφή) σε δύο φάσεις (25-7-56 και 22-9-56, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία στο ήμερολόγιο).

Τα κτερίσματα προκαλούν σύγχυση ως προς τη χρονολόγηση του τάφου. Υπάρχουν κτερίσματα του τέλους του 4ου αι. (520A και 521A) και του 1ου αι. (ρωμαϊκής περιόδου). Πιθανόν το σύνολο των κτερισμάτων ρωμαϊκής περιόδου, που είναι και το μεγαλύτερο, να αποκαλύφθηκε στις 25-7-56. Γι' αυτά δεν υπάρχουν στοιχεία στο ήμερολόγιο, όπου υπάρχει η ένδειξη 22.9.56.

β) **520A** (1469π). Εικ. 33α. Άρνιθρας άκέραιος. Το χείλος και ο λαιμός φέρουν καστανό γάνωμα με έμβάπτιση. Πηλός πορτοκαλέφουθος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,055. Δ.χ. 0,04.

739 (518A και 1467π). Εικ. 33β. Μελανοδοχείο άκέραιο. Καστανό γάνωμα με έμβάπτιση. Πηλός ώχροκάστανος (10YR 7/3-7/4, very pale brown). Υ. 0,05. Δ.χ. 0,02.

Εἰκ. 33. α. Ὁ ἀρυντήρας 520Α. β. Τὸ μελανοδοχεῖο 739. γ. Ἡ οἰνοχοΐσκη 521Α.

Δ.β. 0,035.
521Α (1470π). Εἰκ. 33γ. Οἰνοχοΐσκη. Λεῖπει ἡ

λαβή. Μελανὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς
2.5YR 6/6 (light red). Υ. 0,055. Δ.χ. 0,035.

Τάφος 35. Θαλαμοειδὴς λαξευτός (ΜΑΚ. Β;), εἶδος ἀνοίγματος προθαλάμου – διαμορφωμένο δάπεδο στὸν μαλακὸ βράχο. Ἡ καμαρωτὴ ὀροφή τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου εἶναι λαξευμένη στὸν βράχο. Στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα λευκὰ ἐπιχρίσματα. Μῆκ. 2,30 μ., πλ. 0,85 μ., ὕψ. 1,20 ἕως 1,35 μ.

Τάφος 36. Ὁρθογώνιος (στὸν ἀριστερὸ λόφο). Μῆκ. 1,85 μ., πλ. 0,65 μ., ὕψ. 0,48 μ.
Ἐπίχωση 0,40 μ.

β) 527α (459Α καὶ 1442π). Εἰκ. 34α. Μυροδοχεῖο συγκολλημένο. Λεῖπει μέρος τῆς σφαιρικῆς κοιλιᾶς. Πλατιεὲς ἐρυθρὲς ταινίες στὸ χεῖλος, στὴ βάση τοῦ λαμποῦ καὶ στὸν ὦμο. Ζεῦγος λευκῆς καὶ ἐρυθρᾶς ταινίας στὴν κοιλιά. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 6/6, light red). Υ. 0,125. Δ.χ. 0,02. Δ.β. 0,03.

527β (1442(β)π). Εἰκ. 34β. Μυροδοχεῖο. Ἀκέραιο. Ἀβαφές. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (7.5YR 7/6, reddish yellow). Υ. 0,088. Δ.χ. 0,02. Δ.β. 0,02.

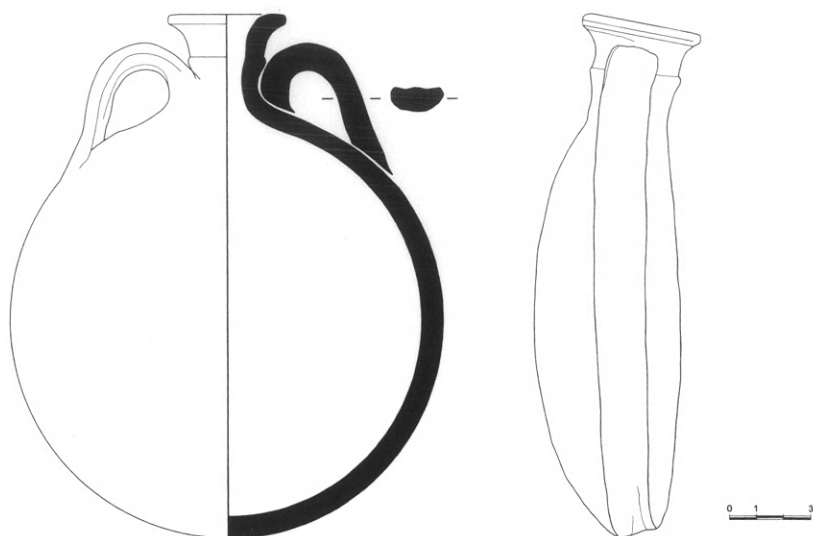
Εἰκ. 34α-β. Τὰ μυροδοχεῖα 527α καὶ 527β.

Τάφος 37. Ὁρθογώνιος λαξευτὸς μὲ βαθμίδα πλ. 0,22 μ. στὰ τοιχώματα τῶν μακρῶν πλευρῶν. Μῆκ. 1,55 μ., πλ. 0,85 μ., ὕψ. 0,60 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς ΝΔ. Δύο κυκλικὰ βαθύσματα βάθ. 0,20 μ. καὶ διαμ. 0,20 κοντὰ στὸ κρανίον γιὰ στερέωση τῶν ποδιῶν τοῦ νεκρικοῦ φορείου.

β) 519Α (1468π). Εἰκ. 35. Φλασκὶ - θερμοφόρα. Συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Ἀβαφές. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος. Υ. 0,19.

Δ.χ. 0,042.

Agora XXXIII 122-123. Β. Βιβλιοδέτης, Γ. Γιαννοπούλου, Οἱ θερμοφόρες στὴν ἀρχαιότητα,

Εικ. 35. Τὸ φλασκί - θερμοφόρα 519Α.

ὑπὸ ἔκδοση στὸ ΑΔ 65, 2010, Α. Καραπάνου 2004, 317. Βλ. ἐδῶ σημ. 238.

455β. Θραύσματα οἰνοχόης ἀβαφοῦς. Σώζεται ἡ δακτυλιόσχημη ἐπίπεδη βάση καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα. Μιὰ ταινία πορτοκαλόχρωμη κοσμεῖ τὴν κοιλία τοῦ ἀγγείου

(25YR6/6). Υ. 0,085.

δ) Τμήματα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ μὲ πέντε μολύβδινα διάτρητα στελέχη τῆς κυρίως στεφάνης καὶ χάλκινα ἐπίχρυστα στελέχη ἀπὸ τὰ κλαδιά του.

Τάφος 38. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,85 μ., ὕψ. 0,50 μ. Ἐπίχωση 0,60 μ. Θραύσματα ἀπὸ δύο χονδροειδῆ ἀγγεῖα στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου.

Τάφος 39. Κεραμοσκεπής, ὀρθογώνιος λαξευτὸς μὲ δύο ξεχωριστὲς παρακείμενες ταφές. Καλύπτονταν ἀπὸ μεγάλους κεράμους στέγης καὶ βρέθηκαν ἀκτέριστες. Ταφὴ Α: μῆκ. 2 μ., πλ. 0,50 μ., ὕψ. 0,50 μ. Ἐπίχωση 0,85 μ. Κρανίον πρὸς Ἀ. Ταφὴ Β: μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,45 μ. Ἐπίχωση 0,85 μ. Κρανίον νεκροῦ πρὸς Ἀ.

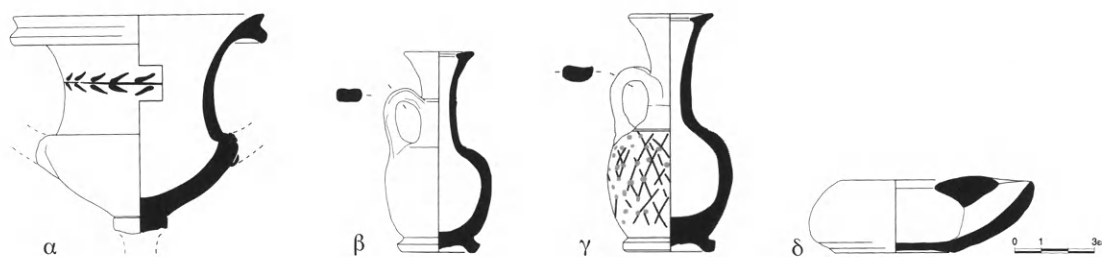
Τάφος 40. Δύο ταφές κεραμοσκεπεῖς μέσα στὸ ὀρθογώνιο λάξευμα (στὸ ἡμερολόγιο ἀναφέρονται ὡς «ἐγκάρσιοι ταφαί»). Ταφὴ Α: μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,50 μ., ὕψ. 0,40 μ. Ἐπίχωση 1,30 μ. Κρανίον πρὸς Ἀ. Ταφὴ Β: μῆκ. 1,30 μ., πλ. 0,55 μ., ὕψ. 0,33 μ. Ἐπίχωση 1,70 μ. Κρανίον πρὸς Ἀ.

δ) **1095Α.** Στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ. Σώζονται ἐπίχρυστα χάλκινα στελέχη τῶν κλαδιῶν

καὶ 23 ἐπίχρυστοι πῆλινοι καρποί.

Τάφος 41. Τρεῖς ταφές μέσα στὸ ὀρθογώνιο λάξευμα. Ταφή Α: μῆκ. 1,10 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,45 μ. Ἐπίχωση 1,10 μ. Κτερίσματα: ἀρκετὰ πῆλινα εἰδώλια καὶ ἀγγεῖα. Ταφή Β: μῆκ. 1 μ., πλ. 0,75 μ., ὕψ. 0,30 μ. Ἐπίχωση 1,10 μ. Ταφή Γ: μῆκ. 1,35 μ., πλ. 0,50 μ., ὕψ. 0,35 μ. Ἐπίχωση 1,25 μ. Στὸ στόμα τοῦ σκελετοῦ ποὺ βρέθηκε δυτικὰ ὑπῆρχε νόμισμα, λύχνος καὶ κάτω ἀπὸ τὸ κρανίον τμήματα ἀπὸ ἐπίχρυσο χάλκινο στεφάνι καὶ ἀγγεῖα.

Γενικὰ οἱ τρεῖς ταφές δὲν ἀπέχουν χρονικὰ μεταξὺ τους καὶ μᾶλλον πρόκειται γιὰ μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας.

Εἰκ. 36. α. Ὁ κἀνθαρος 537. β-γ. Τὰ ἀρυβαλλοειδῆ ληκύνθια 539 καὶ 538. δ. Ὁ λύχνος 780.

β) **537** (522Α καὶ 1479π). Εἰκ. 36α. Κἀνθαρος (ταφή Α). Λεῖπουν οἱ λαβές καὶ τὸ πόδι μὲ τὴ βάση. Διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος καὶ πλαστικὸ δακτυλίδι στὸ χεῖλος. Ἀβαφῆς ταινία στὴν ἔνωση ποδιοῦ μὲ σῶμα. Στὸν λαμὸ ἀνάγλυφη φυλλοστοιχία ἀπὸ πηλό. Πηλὸς ροδοκάστανος (5YR 6/3, light reddish brown). Υ. σῶζ. 0,085. Δ.χ. 0,09.

539 (525Α καὶ 1483π). Εἰκ. 36β. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύνθιο ἀκέραιο (ταφή Β). Διακόσμηση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλὸς τεφροκάστανος (7.5YR 6/2, light pinkish gray). Υ. 0,076. Δ.χ. 0,07. Δ.β. 0,031.

538 (524Α καὶ 1481π). Εἰκ. 36γ. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύνθιο (ταφή Β) συγκολλημένο. Διακόσμηση δικτυωτοῦ πλέγματος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός (7.5YR 6/4, light brown). Υ. 0,085. Δ.χ. 0,03 (0,015 ὀπή). Δ.β. 0,033.

611 (523Α καὶ 1480π). Σκύφος ἀττικοῦ τύπου (ταφή Β). Συγκολλημένο. Ἡ βάση φέρει δύο μελανοὺς γραπτοὺς ὁμόκεντρος κύκλους. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,125. Δ.χ. 0,12. Δ.β. 0,054.

780 (526Α καὶ 1487π). Εἰκ. 36δ. Λύχνος (ταφή Γ)

ἀκέραιος. Καστανὸ ἐπίχρυσμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανὸς μὲ μικρὲς προσμίξεις (7.5YR 6/4, light brown). Υ. 0,025. Δ. ὀπῆς πλήρωσης 0,03. Δ.β. 0,04.

2205. Σκύφος χαμηλὸς τύπου bolsal. Μιμεῖται ἀττικό. Χωρὶς πόδι. Δακτυλιόσχημη βάση. Υ. 0,041. Δ.χ. 0,073. Δ.β. 0,043. Ἀταύτιστης ταφῆς.

γ) Ταφή Α:

3341 (422Ε). Εἰκ. 37. Ἑρωτιδεὺς. Λεῖπουν τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια. Υ. 0,07.

3343 (423Ε). Εἰκ. 38. Ἀκέφαλο εἰδώλιο Ἀρτέμιδος(?). Υ. 0,05. Λεῖπουν τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα. Φορεῖ βραχὺ χιτωνίσκο καὶ ὁ κορμὸς σὲ ζωρὴ κίνηση συστρέφεται, ἐνῶ τὸ ἱμάτιο εἶναι τυλιγμένο γύρω ἀπὸ τὴ μέση. Στὸ στήθος διακρίνεται ἀνάμεσα στοὺς μαστοὺς τελαμώνας.

3358 (424Ε). Ὅρθιος παῖς ἱματιοφόρος μὲ βοστρεχωτὴ κόμη. Ὁ κορμὸς σῶζεται ὥς τὰ γόνατα. Λευκὸ ἐπίχρυσμα στὸ πρόσωπο καὶ στὸ ἱμάτιο.

540 (1474Π). Ἀκέφαλη καθισμένη γυναικεία μορφή ἢ ἐρμαφροδίτος(?) σὲ βράχο, τυλιγμένη μὲ ἱμάτιο. Υ. 0,08. Πόδια σταυρωμένα, χέρια

Εικ. 37. Ὁ ἐρωτιδεὺς 3341.

Εικ. 38. Τὸ ἀκέφαλο εἰδῶλιο Ἀρτέμιδος(;) 3343.

στὰ γόνατα. Λευκὸ ἐπίχρσιμα στὴν ἐπιφάνεια.

541 (427E, 1476). Ἄνω τμήμα γυναικείου καθιστοῦ κορμοῦ μὲ σφιχτὰ τυλιγμένο ἱμάτιο μὲ πτυχώσεις καὶ ἀπὸ κάτω χιτῶνας. Στηρίζει τὸ ἀριστερὸ χέρι στὸ στήθος καὶ τὸ δεξιὸ χέρι στὸ κάθισμα. Ἐπίχρσιμα λευκὸ καὶ ρόδινο στὶς βαθιὲς πτυχώσεις τοῦ ἱματίου. Καλὰ ψημένο. Υ. 0,085.

542 (428E καὶ 1477Π). Παιδίσκη καθιστὴ μὲ σκυφτὸ κεφάλι. Φέρει ἱμάτιο. Συγκολλημένη ἀπὸ θραύσματα. Κακῆς διατήρησης. 2,5YR 6/6.

761 (426E καὶ 1475Π). Παιδίσκη (βλ. **542**) καθιστή. Λείπει τὸ πίσω μέρος τῆς βάσης. Συγκολλημένο. Χιτῶνας ποδήρης. Δεξιὸ χέρι λυγισμένο, ἀριστερὸ πάνω στὰ γόνατα. Στὸ κεφάλι στεφάνη ἢ πλεξούδα μαλλιών. Λευκὸ ἐπίχρσιμα παντοῦ στὴν ἐπιφάνεια.

429E καὶ **432E** (1478Π καὶ 1485Π) συγκολληθήκαν. Εἰκ. 39. Υ. 0,125. Παιδίσκη μὲ χιτῶνα ψηλὰ ζωσμένο καὶ ἀπὸ πάνω διακρίνεται ἱμάτιο. Τὸ κεφάλι στεφανώνεται στὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου ἀπὸ πλεξούδα. Λευκὸ ἐπίχρσιμα στὴν ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένο.

430E (1482Π). Ἐρμαφρόδιτος γυμνὸς μὲ σταυ-

Εικ. 39. Ἡ παιδίσκη 429E+432E.

ρωμένα πόδια, καθισμένος σὲ βράχο. Υ. 0,115. Λευκὸ καὶ ρόδινο ἐπίχρσιμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ ἀλλὰ ἀπολεπισμένο.

431E (1484Π). Ἀκέφαλος ὄρθιος παῖς ἢ ἐρωτιδεύς(;). Στηρίζεται μὲ τὸ ἀριστερό, ὅπου τυλίγεται καὶ τὸ ἱμάτιο, σ' ἓνα πεσσό. Ἰχνη λευκοῦ καὶ ρόδινου ἐπιχρίσματος στὴν ἐπιφάνεια. Ὁρθογώνια ὀπὴ ὀπτησης στὴν πίσω ὄψη.

433E. Παιδίσκη ὄρθια. Λεῖπει τὸ ἓνα χέρι. Υ. 0,105.

Ἀταύτιστα ταφῶν Α, Β, Γ: ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων τέλους 4ου αἰ. π.Χ. καὶ εἰδώ-

λια: **2203, 2204** καὶ **2206**.

δ) **2202**. Χάλκινο νόμισμα ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ (ταφὴ Γ). Διάμ. 0,019.

Φίλιππος Β', Gaebler 1935, 101, πίν. XX, 2. Χρονολογία 360-356 π.Χ.

30Δ (1858M). Ἐπίχρυσα ἀνθύλλια (ἀπὸ στεφάνι;), μολύβδινα τμήματα τῆς κυρίως στεφάνης, πήλινοι ἐπίχρσοι καρποί, χάλκινα στελέχη-μίσχοι.

ἁ.ἁ. Δύο ὄστρεα (ναυτίλος-κοχλίας καὶ ἀχιβάδα). Δ. 0,065.

Amandry 1984, 378-380.

Τάφος 42 (σχ. 2). Λαξευμένος στὸν βράχο λάκκος. Μέσα σ' αὐτὸν σχεδὸν παρὰλληλα, δύο τάφοι Α καὶ Β (ὁ Α χωρὶς κτερίσματα, ὁ Β μὲ κτερίσματα). Ὁ Α λαξευτὸς ὀρθογώνιος (μακρόστενος) θάλαμος μὲ ὀροφὴ καμαρωτὴ καὶ μπροστὰ ἀπ' αὐτὸν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ὁ ἀπλὸς ὀρθογώνιος Β. Διαστ. $2 \times 0,70$ μ., ὕψ. 0,95. Στὰ τοιχώματά του ἐσωτερικὰ λευκὰ ἐπιχρίσματα. Ὁ Β σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο: μῆκ. 2 μ., πλ. 1,10 μ., ὕψ. 0,75 μ. Ἐπίχωση 1,80 μ. Λευκὰ ἐπιχρίσματα στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματά του καὶ ἀπὸ μία αὔλακα, κατὰ μῆκος τῶν στενῶν πλευρῶν του, πλ. 0,20 μ. καὶ βάθ. 0,25 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Α.

Εἰκ. 40. Οἱ γυναικεῖες πενθοῦσες μορφὲς 2883.

β) **454A** (1364π). Εικ. 41. Άσκος τύπου «πάπιας» ακέρατος. Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος με μίκα (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,105. Δ.χ. 0,04. Δ.β. 0,045.

453A (1363π). Άρυβαλλοειδές ληκύθιο. Άπολεπισμένο. Διακόσμηση έρυθρόμορφου άνθεμιού. Υ. 0,095.

γ) **2883** (840A και 1356M). Εικ. 40. Δύο πενθοῦσες μορφές (γονεῖς), καθισμένες εκατέρωθεν επιτύμβιας στήλης, πὸν στηρίζεται σὲ ὀρθογώνια βάση. Συγκολλημένο. Ίχνη λευκοῦ, ρόδινου καὶ κίτρινου χρώματος στὸ ἐπίχρυσμα τῆς ἐπιφάνειας. Μ. βάσης 0,137, πλ. 0,056. Υ. μέγ. 0,41.

δ) **2207**. Στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ. Χάλκινα στελέχη (φύλλα-κλαδιὰ) καὶ 29 πῆλινι καρποί.

544 (306M καὶ 1362Π). Δίσκος χάλκινου κατόπτρου. Δ. 0,11.

Εικ. 41. Ὁ ἄσκος τύπου «πάπιας» 454A.

ἁ.ἁ. Χάλκινο ἐπίμηκες πεπλατυσμένο στέλεχος με ἐγκοπές. Μέγ. Μ. 0,145.

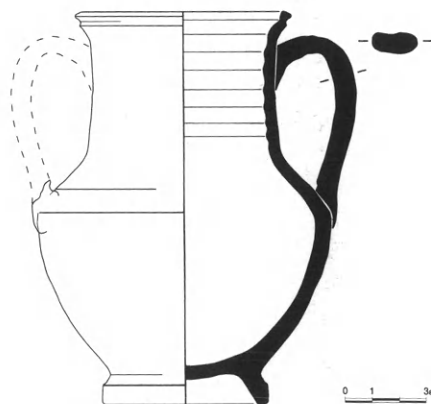
Τάφος 43. Ὁρθογώνιος λαξευτὸς με βαθμίδα στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα, πλ. 0,25 μ. Δύο ταφές Α καὶ Β. Ταφή Α: μῆκ. 2,10 μ., πλ. 0,85 μ., ὕψ. 0,35 μ. Ἐπίχωση 1,50 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ. Στὰ πόδια του κάτοπτρο χάλκινο, μελαμβαφὴ ἀγγεῖα, κάρναροι, ἀρυβαλλοειδὴ ληκύθια, ἄωτο σκυφίδιο καὶ ἄλλα ἀγγεῖα. Τρία ἀλάβαστρα κοντὰ στὸ ἀριστερὸ χέρι. Ταφή Β: μῆκ. 1,50 μ., πλ. 0,45 μ., ὕψ. 0,45 μ. Ἐπίχωση 0,80 μ.

β) **527A** (1488π). Εικ. 42. Ἀμφορίσκος (ἀπὸ τὴν ἐπίχωση). Λεῖπει ἢ μιὰ λαβὴ καὶ μικρὸ τμήμα τοῦ χεῖλους. Ἐρυθρό (ρόδινο) ἐπίχρυσμα με τὴ μέθοδο τῆς ἐμβάπτισης. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος με μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,145. Δ.χ. 0,08. Δ.β. 0,06.

753 (525A καὶ 1390π). Εικ. 43α. Σκυφίδιο ἀκέραιο (ἀπὸ τὴν ἐπίχωση). Δακτυλιοειδὴς βάση με μαστοειδὴ ἀπόφυση καὶ φαρδιά, ἀβαφὴ αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Ἀβαφὴς ζώνη ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τὴ βάση. Ἐμπέστη διακόσμηση ἀπὸ ἔξι συνδεόμενα ἀνθήμια καὶ διακόσμηση τύπου rouletting. Graffiti στὴ βάση. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Υ. 0,043. Δ.χ. 0,12. Δ.β. 0,07.

556 (528A καὶ 1489π). Εικ. 43β. Σκύφος ἀττικὸς τύπου bolsal (ἀπὸ τὴν ἐπίχωση). Λεῖπουν τμήματα τῶν λαβῶν καὶ τοῦ χεῖλους. Μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἐρυθρὸ σὲ σημεία. Αὐλάκωση με μίλτο στὴν ἐπιφάνεια βάσης. Ἀβαφὴς

ταινία στὴν ἔνωση βάσης καὶ σώματος. Στὸ ἐσωτερικὸ ἐμπέστη ἀνθήμια σὲ σταυροειδὴ

Εικ. 42. Ὁ ἀμφορίσκος 527A.

διάταξη καὶ στικτὴ διακόσμηση. Υ. 0,04. Δ.χ. 0,097. Δ.β. 0,065.

2210. Σκυφίδιο (ταφή Α). Πλήρες περίγραμμα. Ἀπολεπισμένο. Υ. 0,035. Δ.χ. 0,063. Δ.β. 0,052.

470A (1381π). Ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀλάβαστρο (ταφή Α). Λείπουν τμήματα ἀπὸ τὸ σῶμα. Υ. 0,17. Δ.χ. 0,04.

555 (532A καὶ 1493π). Ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀλάβαστρο (ταφή Α). Λείπουν τμήματα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος. Υ. 0,18. Δ.χ. 0,054.

746 (530A καὶ 1491π). Εἰκ. 43γ. Κάνθαρος (ταφή Α) ἀκέραιος ἐκτὸς ἀπὸ ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Μελαμβαφής, μὲ πλαστικὸ δακτύλιο στὸ χεῖλος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,073. Δ.χ. 0,085. Δ.β. 0,05.

756 (531A καὶ 1492π). Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο ἀκέραιο (ταφή Α), μὲ διακόσμηση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος στὴν ἐπιφάνεια (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,09. Δ.χ. 0,031. Δ.β. 0,036.

2312. Τμήμα ἀλαβάστρου ἀπὸ ἀλάβαστρο (ταφή Β). Δύο συνανήκοντα θραύσματα. Σῶζεται τὸ χεῖλος, ὁ ὦμος, τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ ἡ βάση. Υ. 0,106 / 0,051.

2310. Ἀρυτήρας (ταφή Β). Πλήρες περίγραμμα. Συγκολλημένος ἀπὸ τρία κομμάτια. Λείπει τμήμα τοῦ χείλους, τοῦ σώματος, τῆς βάσης καὶ τῆς λαβῆς. Καστανόμαυρο γάνωμα στὸ χεῖλος καὶ στὸ πάνω μέρος τῆς λαβῆς (μὲ ἐμβάπτιση). Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (7.5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,059.

2209. Μυροδοχεῖο (ταφή Β) σὲ τέσσερα συνανήκοντα θραύσματα. Πλατιά ἐρυθρὴ ταινία στὸν λαμὸ καὶ στὸν ὦμο. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 6/6 light red).

γ) **2311.** Πετεινὸς ἀκέφαλος, χωρὶς οὐρά. Πατὰ πάνω σὲ βάση. Μέγ. σωζ. Υ. 0,074.

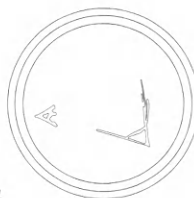
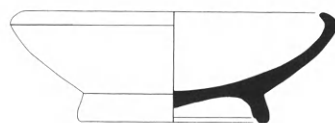
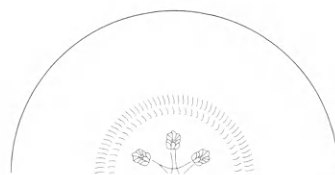
Γιὰ πετεινοὺς βλ. *Olynthus* VII πίν. 42. Burn, Higgins 2001, III πίν. 137.

2313. Ἀνδρική μορφή (δύο συνανήκοντα θραύσματα). Φορεῖ πῖλο κωνικὸ καὶ ἱμάτιο. Ὁ θεὸς Ἄττις ἢ ἓνας μύστης του. Ἰχνη λευκοῦ καὶ ρόδινου ἐπιχρίσματος. Υ. 0,053.

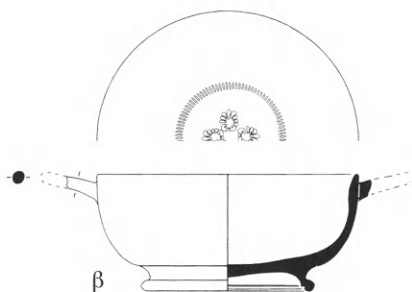
2314. Τμήματα ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ τὸ σῶμα γυναικεῖου εἰδωλίου.

δ) **2208.** Στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ (ταφή Β). Ἐπίχρυστα χάλκινα στελέχη καὶ 39 ἐπίχρυσες πήλινες καρποὶ-χάνδρες.

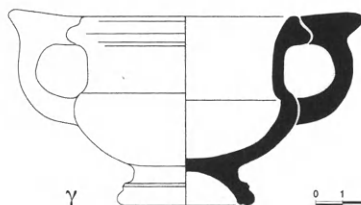
Ἐπίσης ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων (κάνθαρος, σκυφίδιο, ληκύθια).

α

β

γ

0 1 3cm.

Εἰκ. 43. α. Τὸ σκυφίδιο 753. β. Ὁ σκύφος bolsal 556. γ. Ὁ κάνθαρος 746.

Τάφος 44. Ὁρθογώνιος μικρός. Μὲ βαθμίδα στὰ τοιχώματα. Μήκ. 1,13 μ., πλ. 0,35 μ., βάθ. 0,44 μ. Ἐπίχωση 1 μ. Ἴσως τάφος μικροῦ κοριτσιοῦ.

Εἰκ. 44. Ὅστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα 4548.

α) **4556A**. Δύο ὅστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφη ἀττική πελίκη τύπου Κέρτς. Τὸ ἓνα σώζει τμήμα ἱματιοφόρου μορφῆς· διακρίνεται τὸ ἄκρο τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ μὲ τὸ ἔνδυμα ποὺ κατεβαίνει κάτω ἀπὸ τὴ μέση. Τὸ ἄλλο μικρότερο τμήμα σώζει τμήμα ἰωνικοῦ κυματίου ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς παράστασης.

4548. Εἰκ. 44. 4-5 ὅστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα (σκύφος). Χαλκιδικιώτικου ἐργαστηρίου (Ὁλύνθου) ἢ βοιωτικοῦ, μὲ ἀνθεωτὴ διακόσμηση.

4549A. Θραῦσμα ἀπὸ ἐρυθρόμορφη πελίκη τύπου Κέρτς μὲ ἀνδρική κεφαλὴ καὶ τμήμα ἰωνικοῦ κυματίου ἀπὸ τὸ πλαίσιο.

β) **4550**. Εἰκ. 45α. Ἀλάβαστρο. Σώζεται τὸ ἄνω μέρος. Ἀπὸ τὸ χεῖλος λείπει μικρὸ τμήμα. Ἰχνη ἐπικασσιτέρωσης. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,114. Δ.χ. 0,041.

4551. Ἀλάβαστρο. Σώζεται τὸ ἄνω τμήμα χωρὶς τὸ στόμιο. Ἰχνη ἐπικασσιτέρωσης; Πηλὸς

ἀνοιχτὸς καστανὸς μὲ μίκα (7.5YR 6/4, light brown). Υ. σωζ. 0,134.

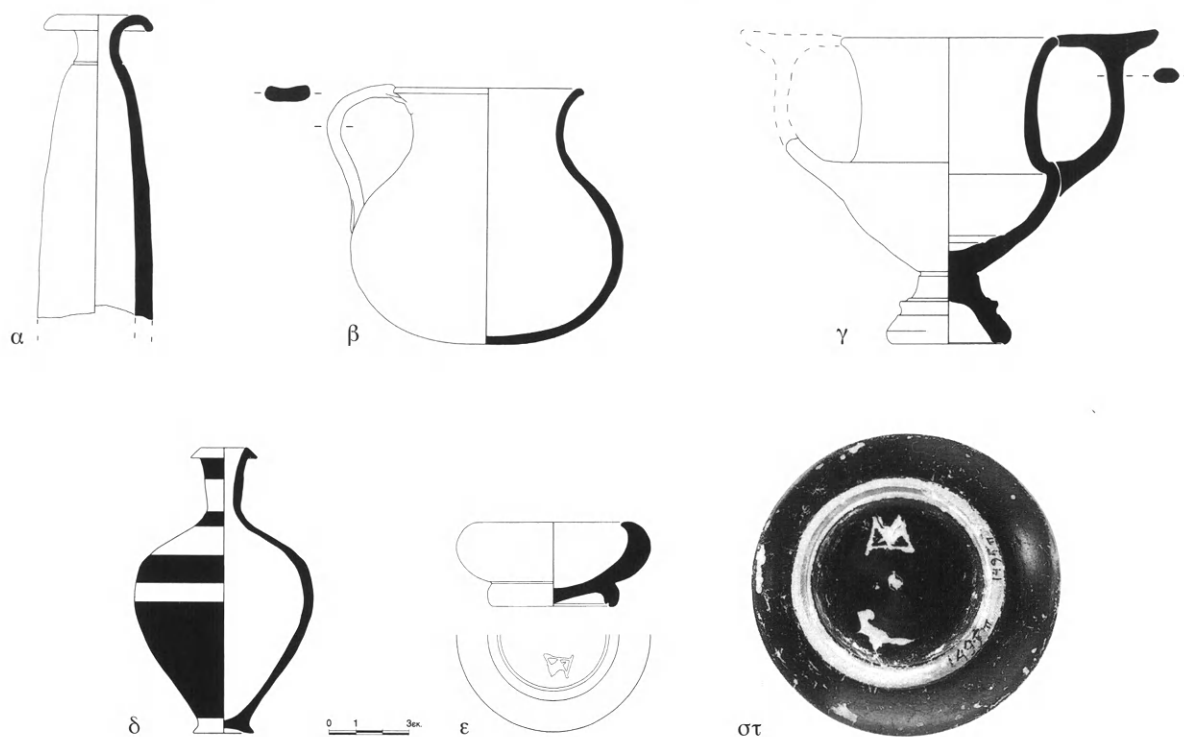
4552. Ἀλάβαστρο, τὸ κάτω τμήμα. Ἰχνη ἐπικασσιτέρωσης. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα καὶ γκριζωπὸ πυρήνα (2.5YR 6/6, light red). Υ. σωζ. 0,125.

876A (1502π). Εἰκ. 45β. Ἀρυτήρας ἀκέραιος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (στὴν ἐπιφάνεια) μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,10. Δ.χ. 0,07.

877A (1503π). Ἀρυτήρας σχεδὸν ἀκέραιος. Λεῖπει μικρὸ τμήμα τοῦ χεῖλους. Ἰχνη καύσης. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός, λεπτὸς μὲ ἐγκλείσματα (7.5YR 6/4, light brown). Υ. 0,09. Δ.χ. 0,065.

533A (1494π). Εἰκ. 45γ. Κάνθαρος. Μελαμβαφής, μὲ ἀπλὸ χεῖλος. Λεῖπει τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ ἡ μιὰ λαβή. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,115. Δ.χ. 0,085. Δ.β. 0,045.

4554. Εἰκ. 45δ. Μυροδοχεῖο συγκολλημένο. Πλα-

Εἰκ. 45. α. Τὸ ἀλάβαστρο 4550. β. Ὁ ἀρυτήρας 876Α. γ. Ὁ κἀνθαρος 533Α. δ. Τὸ μυροδοχεῖο 4554. ε-στ. Τὸ σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο 534Α.

τιὲς πορτοκαλόχρωμες ταινίες στὸ χεῖλος, στὴ βάση τοῦ λαμποῦ, στὸν ὦμο καὶ στὴν κοιλιά. Πηλὸς ἐρυθρός (2.5YR 5/6, red). Υ. 0,11. Δ.χ. 0,017. Δ.β. 0,02.

4555. Μυροδοχεῖο. Λεῖπει μικρὸ τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ τῆς βάσης. Ἀβαφές, συγκολλημένο ἀπὸ δύο τμήματα. Πηλὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 5/6, red). Υ. 0,155. Δ.χ. 0,025 (ὀπή).

4553 (1481Α). Πυξίδα. Πῶμα. Λεῖπουν τμήματα ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ θόλου. Καστανόμαυρο γάνωμα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4 light reddish brown). Υ. πῶματος 0,02. Δ. μέγ. 0,08.

534Α (1495π). Εἰκ. 45ε-στ. Σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο ἀκέραιο, μὲ ἀπολεπίσεις στὸ γάνωμα. Δακτυλοειδὲς βάση μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση καὶ αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης. Ἀβαφὴς ζώνη ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τὴ βάση. Γάνωμα μελανό, στιλπνό. Graffiti στὴ βάση. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light

reddish brown). Υ. 0,032. Δ.χ. 0,055. Δ.β. 0,05.

γ) **2049.** Δύο θραύσματα συνανήκοντα ἀπὸ τὸ ἄνω τμήμα κορμοῦ ἀκέφαλῆς προτομῆς. Υ. σωζ. 0,084 μ. Ἐπίχρσιμα λευκὸ ἀπολεπισμένο.

437Ε (1499Π). Καθιστὸς παῖς (τύπου temple boy) σέ «βραχώδη» ἐλλειψοειδὴ βάση. Ἀκέραιος. Τὸ δεξιὸ τὸ στηρίζει στὸ γόνατο, τὸ ἀριστερὸ στὴν ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Υ. 0,07, Μ. βάσης 0,07.

Olynthus IV σ. 78 καὶ 99, πίν. 42· VII πίν. 36· XIV πίν. 94.

439Ε (1501Π). Περιστέρη. Λεῖπει τὸ ἓνα πόδι του. Λευκὸ ἐπίχρσιμα. Υ. 0,08.

2047. Θραύσματα ἀπὸ πτηνόμορφο εἰδῶλιο. Υ. μέγ. 0,042.

436Ε (1498Π). Εἰκ. 46. Καθιστὸς παῖς (τύπου temple boy). Τὸ δεξιὸ χεῖρ στηρίζεται στὸ γόνατο, τὸ ἀριστερὸ στὴ «βραχώδη» ἐπιφάνεια τῆς βάσης. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος (πρβ. **435Ε**).

Hadzisteliou-Price 1969, 99, 109 πίν. 21-22.

434E (1496Π). Όμοιος τύπος με τὸ **437E**. Ἀκέραιο.

2048. Πέντε θραύσματα ἀπὸ γυναικεῖο εἰδώλιο (πόδια, ἔνδυμα). Λευκὸ ἐπίχρυσμα.

435E (1497Π). Καθιστὸς παῖς. Μοιάζει με τύπο τοῦ **436E** (ἴδιες διαστ.). Ἀκέραιο. Λευκὸ ἐπίχρυσμα.

438E (1500Π). Γυναικεῖα προτομή. Υ. 0,08 μ., Μ. βάσης 0,07 μ. Σώζεται τὸ κεφάλι. Διακρίνεται ἡ ὀπὴ ἀνάρτησης στὸ κέντρο τοῦ διαδήματος(;). Ίχνη λευκοῦ καὶ ρόδινου ἐπίχρυσματος στὰ μαλλιά.

δ) **1923M**. Χάλκινο ἀγγεῖο σὲ θραύσματα.

Εἰκ. 46. Ὁ καθιστὸς παῖς 436E.

Τάφος 45. Ὁρθογώνιος, μικρός. Μῆκ. 1,35 μ., πλ. 0,65 μ., ὕψ. 0,25 μ. Ἐπίχωση 0,50 μ. Δὲν ὑπάρχει πληροφορία γιὰ κτερίσματα στὸ ἡμερολόγιο.

Τάφος 46. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 2,10 μ., πλ. 0,90 μ., ὕψ. 0,55 μ. Ἐπίχωση 2,50 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ στὴν ἀνατολικὴ πλευρά.

β) **2316**. Ἀρμβαλλοειδὲς ληκύθιο. Τρία θραύσματα. Διακόσμηση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος.

γ) **440E** (1504Π). Εἰκ. 47. Γυμνὴ μορφή ἀθλητοῦ(;) πατὰ σὲ ὀρθογώνια βάση. Τὸ δεξιὸ χεῖρ στηρίζεται σὲ πεσσό, στὸ ἀριστερὸ τυλιγμένο τὸ ἱμάτιο. Υ. 0,135.

441E (1505Π). Γυμνὴ ἀνδρική μορφή ἀκέραια. Υ. 0,11. Τύπος ὅμοιος μετὰ **440E**.

2317. Τμῆμα ἀριστερὸ καθισμένης μορφῆς σὲ βράχο. Ἀκέφαλη. Διακρίνεται τὸ ἀριστερὸ πόδι τῆς. Σωζ. Υ. 0,063. Ἐπίχρυσμα λευκὸ.

2318. Τμῆμα ὀρθῆς γυναικεῖας μορφῆς. Υ. 0,063. Σώζεται μόνον κάτω ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ ποδῆρος χιτῶνα μετὰ τὶς πτυχώσεις.

δ) **2315**. Στοιχεῖα ἀπὸ διαλυμένο ἐπίχρυσσο στεφάνι: ἐπίχρυστα χάλκινα στελέχη ποὺ ἐκφύονται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ στεφάνη καὶ 33 ἐπίχρυσες πῆλινες χάνδρες.

Εἰκ. 47. Ἡ ἀνδρική μορφή 440E.

Τάφος 47. Ὁρθογώνιος λαξευτὸς στὸν μαλακὸ βράχο λάκκος, περιεῖχε δύο ταφές ὑπερ-
κειμένες μὲ κεράμους στέγης ὡς κάλυμμα. Ταφή Α: μῆκ. 1,70 μ., πλ. 0,40 μ., ὕψ. 0,35 μ.
Ταφή Β: μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,65 μ., ὕψ. 0,60 μ. Ἐπίχωση 2,20 μ.

γ) **543** (454E καὶ 1520Π). Ἀκέφαλη ὄρθια κόρη.
Φορεῖ ποδὴρη διάφανο χιτῶνα. Τὸ δεξι χέρι
ἀκουμπᾷ στὸν μηρό, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ λυγι-
σμένο πρὸς τὰ πίσω ἀκουμπᾷ στὸν γλουτό.
Ίχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Υ. 0,078.

455E (1521Π). Ὁρθιος παῖς, τυλιγμένος στὸ ἱμά-
τιό του. Υ. 0,095. Μὲ λυγισμένο τὸ ἀριστερὸ

τοῦ πόδι στηρίζεται πρὸς τὰ πίσω καὶ
ἀκουμπᾷ τὸ δεξι χέρι στὸ στήθος γιὰ νὰ συγ-
κρατήσῃ τὸ ἱμάτιο.

2319. Τμῆμα ὄρθιας γυναίκας. Υ. 0,083. Σῶζεται
μόνο ἀπὸ τὸν μηρὸ καὶ κάτω, πόδι καλυμ-
μένο ἀπὸ τὴς πτυχώσεις τοῦ ποδὴρη χιτῶνα.

Τάφος 48. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,60 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,30 μ. Δὲν ὑπάρχει πληροφορία
γιὰ κτερίσματα.

Τάφος 49. Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου λαξευτοῦ λάκκου δύο ὑπερκειμένες ταφές: Ταφή Α:
μῆκ. 2,10 μ., πλ. 0,65 μ., ὕψ. 0,50 μ. Ταφή Β: μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,65 μ., ὕψ. 0,40 μ.

β) **803** (537A καὶ 1531Π). Εἰκ. 48α. Ληκύθιο (τα-
φή Β). Ἀκέραιο. Χρυσίζον ἐπίχρισμα. Πη-
λὸς 2.5YR 5/6 (red). Υ. 0,053. Δ.χ. 0,028.
Δ.β. 0,053.

553 (538A καὶ 1532Π). Ἀρμβαλλοειδὲς ληκύθιο
(ταφή Β). Λεῖπει ὁ λαμὸς καὶ τὸ στόμιο. Ἀπο-
λείψεις σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Μὲ διακό-
σμιση δικτυωτοῦ πλέγματος. Πηλὸς πορτο-
καλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,048. Δ.β. 0,03.

535A (1527Π). Μυροδοχεῖο (ταφή Β) ἀκέραιο.
Πλατιὲς ἐρυθρὸς ταινίης στὸ χεῖλος καὶ στὴ
βάση τοῦ λαμοῦ, λεπτότερες στὸν ὦμο.
Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 6/6,
light red). Υ. 0,07.

2321. Μυροδοχεῖο (ταφή Β). Λεῖπουν τὸ χεῖλος
καὶ ὁ λαμὸς. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ
μίκα (5YR 6/6 reddish yellow). Υ. σωζ. 0,059.
Δ.β. 0,02.

812 (541A). Εἰκ. 48β. Ἰχθυοπινάκιο (ταφή Β)
ἀκέραιο. Ἀβαφές. Πηλὸς ἐρυθρὸς μὲ πολλὴ
μίκα (10R 6/6 to 5/6, red). Υ. 0,02. Δ.χ. 0,10.
Δ.β. 0,053.

2320. Εἰκ. 48γ. Ἰχθυοπινάκιο (ταφή Β) συγκολ-
λημένο ἀπὸ τρία θραύσματα. Ἀβαφές. Πηλὸς
ἐρυθρὸς μὲ πολλὴ μίκα (2.5YR 5/6, red). Υ.
0,02. Δ.χ. 0,125.

811 (539A καὶ 1535Π). Εἰκ. 48δ. Σκυφίδιο (ταφή
Β) ἀκέραιο. Χρυσίζον ἐπίχρισμα. Υ. 0,025.
Δ.χ. 0,063. Δ.β. 0,042.

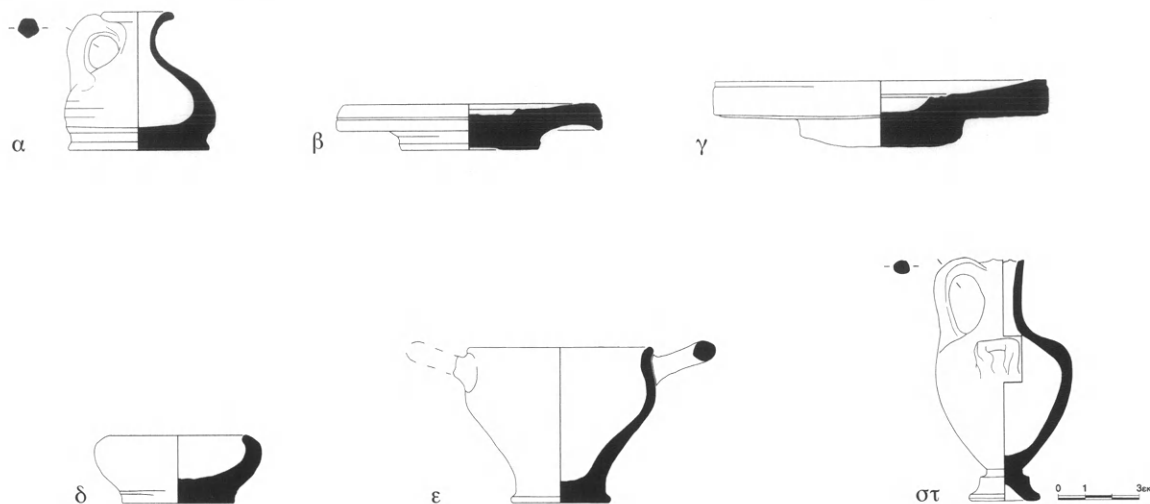
745 (540A καὶ 1536Π). Εἰκ. 48ε. Σκύφος (τα-
φή Β). Λεῖπει τμῆμα τοῦ χεῖλους καὶ ἡ μίκα
λαβή. Χρυσίζον ἐπίχρισμα Πηλὸς καστανέρυ-
θρος μὲ μίκα (2.5YR 6/4 or 5/4, light reddish
brown to reddish). Υ. 0,057. Δ.χ. 0,07. Δ.β.
0,037.

554 (1158A). Εἰκ. 48στ. Ὑδρία μικρογραφικὴ
(ταφή Β). Λεῖπει τὸ χεῖλος, ἀποκρούσεις στὴ
βάση καὶ τὴς λαβές. Στιλπνὴ ἐπιφάνεια μὲ ἴχνη
λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυ-
θρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,09. Δ.β.
0,025.

γ) **552** (464E καὶ 1534Π). Ἄνω τμῆμα ὄρθιας γυναι-
κας ποὺ φέρει στὴν κεφαλὴ στεφάνι ἢ διά-
δημα. Υ. σωζ. 0,104. Φορεῖ ἱμάτιο καὶ ποδὴρη
χιτῶνα. Τὸ δεξι χέρι στηρίζεται στὸ στήθος.

547 (459E καὶ 1525Π) + **551** (463E καὶ 1533Π).
Θραύσματα γυναικεῖου εἰδωλίου. Σῶζεται σ'
ἓνα θραῦσμα ἢ ὀπὴ ὀπτησης. Ίχνη λευκοῦ
ἐπιχρίσματος. Κεφαλὴ γυναίκας. Υ. 0,09.

549 (461E καὶ 1528Π). Κόρη ὄρθια πάνω σὲ
βάση (λεῖπει τμῆμα της). Υ. 0,08. Ἀκέφαλη.
Φορεῖ ποδὴρη χιτῶνα ψηλὰ ζωσμένο μὲ
μακρὺ ἀπόπτυγμα. Μὲ τὸ δεξι χέρι ἀνασύρει

Εἰκ. 48. α. Τὸ ληκύθιο 803. β-γ. Τὰ ἰχθυοπινάκια 812 καὶ 2320. δ. Τὸ σκυφίδιο 811. ε. Ὁ σκύφος 745. στ. Ἡ μικρογραφικὴ ὑδρία 554.

τὸ ἄκρο τοῦ χιτῶνα καὶ στὸ ἀριστερὸ κρατεῖ σφαιρικὸ ἀντικείμενο. 5YR 7/6.

548 (460E καὶ 1526Π). Εἰκ. 49. Τελεσφόρος ἢ βοσκός(;). Υ. 0,13. Ἀκέραιος. Λίγες ἀποκρούσεις στὰ κάτω ἄκρα. Ὅπῃ ὀπτησης. 2.5 YR 5/6.

550 (462E καὶ 1529Π). Ἀκέφαλη, γυναίκα ὄρθια. Υ. 0,09. Λευκὸ ἐπίχρσιμα. Τὰ χέρια στὴν ὀσφύ. Κυκλικὴ ὀπῃ ὀπτησης.

546 (458E καὶ 1524Π). Κόρη ἡμίγυμνη(;), καθιστὴ σὲ βράχο, Ἀφροδίτη(;) ἢ ἱερόδουλος(;). Υ. 0,11. Τὸ κάτω μέρος καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Τὰ χέρια στηρίζονται στὸν βράχο καὶ στὸν μηρό (δεξι). Λευκὸ ἐπίχρσιμα παντοῦ καὶ ρόδινο στὰ μαλλιά.

2323. Γυναικεία μορφή καθιστὴ σὲ βράχο. Συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Διακρίνεται λευκὸ καὶ ρόδινο ἐπίχρσιμα. Υ. 0,085.

456E (1522Π). Ὅρθια γυναικεία μορφή. Υ. 0,122. Φορεῖ ἱμάτιο καὶ χιτῶνα. Κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἐπίμηκες ἀντικείμενο· μουσικὸ ὄργανο(;). Ρόδινο ἐπίχρσιμα στὰ μαλλιά.

2322. Ὅρθια γυναικα. Συγκολλήθηκε ἀπὸ θραύσματα. Υ. 0,117.

545 (457E καὶ 1523Π). Ἀκέφαλη κόρη ὄρθια. Υ. 0,106. Τὸ ἀριστερὸ χέρι στηρίζεται στὴν

ὀσφύ. Τὸ δεξι ἀκουμπᾷ στὸν μηρό. Λευκὸ ἐπίχρσιμα.

Εἰκ. 49. Τελεσφόρος ἢ βοσκός(;) 548.

Τάφος 50. Ὁρθογώνιος λακκοειδής, διαστ. $2 \times 1 \times 0,40$ μ., με βαθμίδα στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα πλ. $0,35$ μ.

β) **805** (542A). Εἰκ. 50. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Ἰώδεις ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαμπὸ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα, με μιὰ μεγάλη πρόσμιξη ὀρατή (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. $0,10$. Δ.χ. $0,027$. Δ.β. $0,025$.

γ) **561** (971E). Ἀκέφαλο εἰδῶλιο ὀρθῆς γυναίκας. Υ. $0,112$. Στὸ ἡμερολόγιο δὲν ἀναφέρεται.

Εἰκ. 50. Τὸ μυροδοχεῖο 805.

Τάφος 51. Ὁρθογώνιος λαξευτὸς λάκκος με διεύρυνση τοῦ σκάμματος γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ περισσότερος χώρος, ἀφοῦ περιεῖχε δύο ταφές. Ταφὴ Α: μῆκ. $1,80$ μ., πλ. $0,65$ μ., ὕψ. $0,70$ μ. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα εἶχαν λευκὸ ἐπίχρῖσμα καὶ μία στοά, λάξευμα ἐπίμηκες, μῆκ. 2 μ., πλ. $0,80$ μ., ὕψ. (στὸ κέντρο) $1,27$ μ. καὶ στὴν εἴσοδο $1,10$ μ.

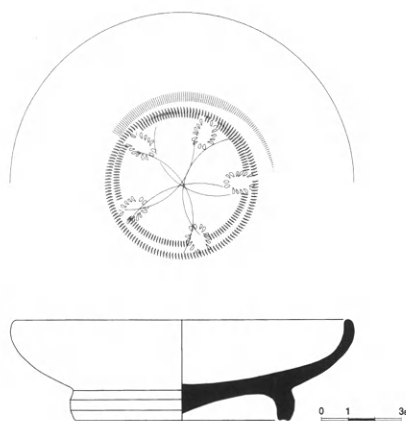
α) Ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα: θραύσματα πελικῶν τύπου Κέρτζ.

β) **743** (543A καὶ 1542π). Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Καστανέρυθρες ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαμπὸ καὶ τὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. $0,085$. Δ.χ. $0,017$. Δ.β. $0,022$.

2325. Εἰκ. 51. Σκυφίδιο. Πλήρες περίγραμμα. Λεῖπει μεγάλο τμῆμα τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ σώματος. Δακτυλιοειδὲς βάση με ἀύλακωτὴ ἐπιφάνεια ἔδρασης. Λεπτὴ ἀβαφὴς ταινία στὴν ἔνωση βάσης καὶ σώματος. Ἐμπῆστη διακόσμηση στὸ ἐσωτερικὸ με συνδεόμενα ἀνθέμια καὶ στικτὴ διακόσμηση. Μαῦρο γάνωμα, ἐρυθροκάστανο κατὰ τόπους. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6-5/6 reddish yellow). Υ. $0,04$. Δ.χ. $0,14$ (ὑπολ.). Δ.β. $0,084$.

δ) **2324**. Τμήματα σιδερένιας στελεγγίδας. Σωζ. Μ. $0,072$ μ.

Δ202. Τὴν ταφὴ Β ἐκάλυπτε μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη, πιθανότατα σὲ δεύτερη χρῆση, ὕψ. $1,14$ μ., πλ. $0,31$ μ., πάχ. $0,11$. Ἡ ἐπίστεψη, ποὺ ἀπολήγει σὲ ἀκρωτήρια, φέρει φυτικὸ

Εἰκ. 51. Τὸ σκυφίδιο 2325.

κόσμημα, ὅπου διακρίνονται ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐξέχον κυμάτιο φέρει τὴν ἐπιγραφή: ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΚΑΛΛΙΑ. Τὰ γράμματα τὴν χρονολογοῦν στὸν 4ο αἰ. π.Χ.

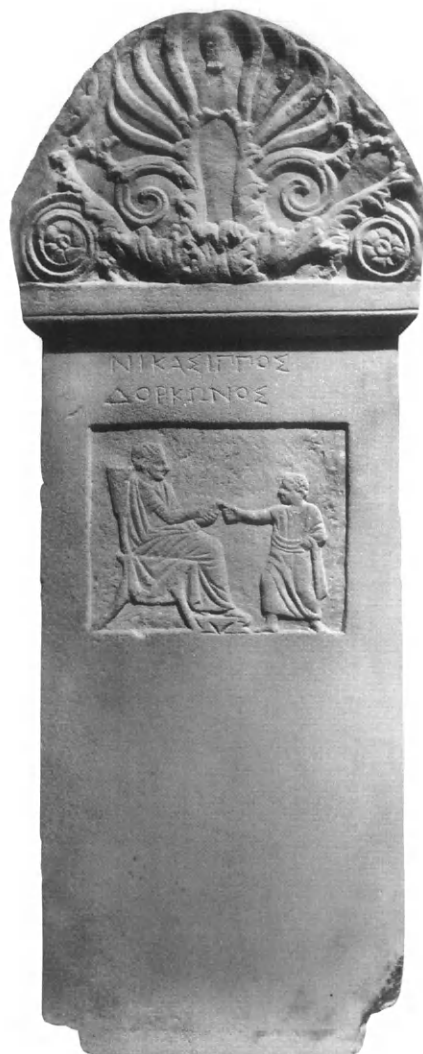
Ἐκτίθεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Καβάλας. Τέλος 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.

Λ199. Τὸ ἄνω μέρος τῆς στήλης. Υ. 0,76 μ., πλ. 0,265 μ., πᾶχ. 0,081, ὕψ. γραμμάτων 0,013-0,015. Διακοσμεῖται μὲ δύο ἀνάγλυφους ὀκτάφυλλους ρόδακες. Στὴν ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῆς στήλης διακρίνεται ἀναθύρωση καὶ δύο τορμίσκοι, πράγμα ποὺ δηλώνει ὅτι ἔφερε διακοσμητικὴ ἐπίστεψη (ἀκρωτήριο ἢ φυτικὸ κόσμημα) ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ ξεχωριστὰ καὶ ἀποσπᾶστηκε ἐκ τῶν ὑστέρων προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐκ δευτέρου ὡς πλάκα. Ἀνάγλυφη παράσταση ἐντὸς ὀρθογώνιου βαθύσματος: Ἄνδρας ὥριμος, γενειοφόρος, κάθεται σὲ θρόνο καὶ ὑψώνει τὸ ἀριστερὸ χεῖρ σὲ μιὰ κίνηση συνομιλίας (ἢ γνεψίματος) πρὸς τὸν ὄρθιον νεαρὸ ἄνδρα ποὺ στέκεται μπροστά του, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ τοῦ σφίγγει τὸ χεῖρ («δεξίωση») σὲ ἀποχαιρετισμό. Ὁ καθήμενος φέρει ἱμάτιο μόνο καὶ πατὰ πάνω σὲ ὑποπόδιο (θρήνυς), ἐνῶ ὁ νεανίας φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Κάτω ἀπὸ τὸ κάθισμα μικρὸς σκύλος, πιθανότατα τοῦ νεκροῦ, καὶ πίσω ἀπὸ τὸ κάθισμα γυμνὸ ἀγοράκι (πιθανὸν δοῦλος). Τὸ μάρμαρο καλῆς ποιότητος, ἴσως θασιτικό(:). Τὸ ἐργαστήριον ἐπαρχιακόν, ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὰ ἀνάλογα σύγχρονα ἀττικὰ ἔργα. Τὸ μοτίβο, σύνηθες στὰ ἀττικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, ἔγινε δημοφιλὲς καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως ἡ Ἀμφίπολις, ποὺ ἦταν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς Ἀθήνας. Πάνω ἀπὸ τὸ βάθυσμα ὅπου ἡ παράσταση τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ: ΑΜΥΝΤΑΣ ΜΟΝΟΥΝΙΟΥ. Κάτω ἀπὸ τὸ βάθυσμα ἐπίγραμμα:

Τοῖς μὲν ὀμικλήσασι ποθεῖν, πάρα, τοῖς δὲ τεκοῦσ[ι] | πενθεῖν, οἷς δὲ ἀγνώως πευθομένοις ἔλεεῖν | τόνδε γάρ, εἰς τόδε, μοῖρα κ' αὐτήγαγεν, ὥστε γεν[έ]σθαι | ἥσσονα μὲν μοῖρας, κρείσσονα δὲ εὐλογίας.

Τὰ γράμματα τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι τοῦ 4ου αἰ. καὶ γενικὰ ἡ στήλη χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐκτίθεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Καβάλας. Λαζαρίδη 1983, 193-201.

Λ203. Εἰκ. 52. Ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη μαρμαρίνη στήλη. Υ. 0,92 μ., πλ. 0,31-0,35 μ., πᾶχ. 0,08. Ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ ἓνα ἀνθέμιον, φύλλα ἀκάνθου καὶ δύο

Εἰκ. 52. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη Λ203.

ρόδακες στὶς ἀπολήξεις τοῦ ἀνθεμίου. Ὅλα αὐτὰ σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο. Ἐπαρχιακόν (τοπικὸ ἴσως) ἐργαστήριον, ἐκτέλεση μέτριας ποιότητος ἀλλὰ ἐμφανὲς προσήλωση στὰ ἀττικὰ πρότυπα. Στὸ κάτω μέρος τῆς κυμάτιο καὶ ἀπὸ κάτω ἡ ἐπιγραφή: ΝΙΚΑΣΙΠΠΟΣ ΔΟΡΚΩΝΟΣ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ὀρθογώνιον βάθυσμα ὅπου σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο ἀποδίδεται ἡ παράσταση νεαροῦ ἄνδρα μὲ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, καθισμένου σὲ κλισμό, ποὺ κρατᾷ στὰ χεῖρα του ἓνα πτηνόν (ἴσως

περιστέρι) καὶ τὸ προσφέρει στὸ ἀγόρι (μικρὸς δοῦλος;) ποὺ στέκεται μπροστά του καὶ ἀπλώνει τὸ δεξιὸ του χέρι νὰ τὸ πιάσει. Φορεῖ

χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Σκηνὴ μὲ ὑπολανθάνοντα ἐρωτικὸν συμβολισμό. Ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.
Ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο Ἀμφιπόλης.

Τάφος 52. Ὁρθογώνιος μικρῶν διαστάσεων: μῆκ. 1,55 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,50 μ. Ἐσωτερικὸ τοίχωμα μὲ βαθμίδα πλ. 0,20 μ. Ἐπίχωση 1,10 μ.

Στὴν ἐπίχωση ἀποκαλύφθηκε τὸ μαρμαρίνο βάθρο ἐπιτύμβιας στήλης ἀρ. **Α204**.

β) **2335**. Ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀλάβαστρο. Θραῦσμα διαβρωμένο. Υ. σωζ. 0,118.

557 (544A καὶ 1543π). Ἀρυβαλλοειδὲς λευκίθιο. Λεῖπει τὸ στόμιο. Διακόσμηση δικτυωτοῦ πλέγματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,065. Δ.β. 0,035.

408 (551A καὶ 1551π). Εἰκ. 53. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Καστανέρυθρες ταινίες στὸν λαιμό, τὸν ὄμο καὶ τὴν κοιλιὰ. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,088. Δ.χ. 0,017 (ὀπή). Δ.β. 0,025.

2338. Μυροδοχεῖο ἀβαφές, συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτός (10YR 8/4 to 7/4, very pale brown). Υ. 0,18. Δ.χ. 0,025 (ὀπή). Δ.β. 0,02.

2339. Μυροδοχεῖο ἀβαφές, συγκολλημένο. Πηλὸς καστανὸς ἀνοιχτός (10YR 8/4 to 7/4, very

Εἰκ. 53. Τὸ μυροδοχεῖο 408.

pale brown). Υ. 0,18. Δ.χ. 0,025. Δ.β. 0,025.

γ) **2337** (468E). Κεφάλι γυναικείας μορφῆς καὶ συνανήκον κάτω τμήμα καθισμένης γυναίκας δὲν συγκολλῶνται.

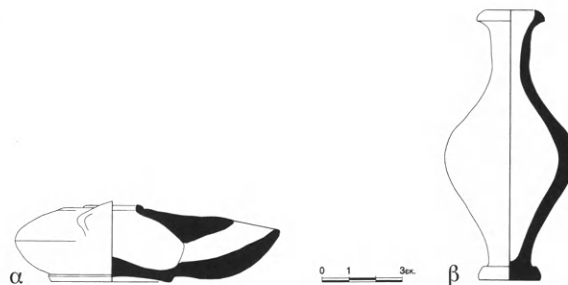
Τάφος 53. Ὁρθογώνιος λαξευτός, θαλαμοειδής, μὲ καμαροσκεπὴ στέγη. Μῆκ. 2 μ., πλ. 1,03 μ. καὶ ὕψ. 1,19 μ., τὸ μέγιστο στὸ κέντρο. Ἐπίχωση 2,50 μ. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματά του ἔχουν λευκὰ ἐπιχρίσματα.

β) **547A** (1547π). Εἰκ. 54α. Λύχνος ἀκέραιος μὲ ἀπολεπισμένο γάνωμα. Ἴχνη καύσης στὸν μυξό. Καστανέρυθρο γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος μὲ μίκα (7.5YR 7/4 ἢ 6/4, light brown). Υ. 0,02. Μ. 0,10. Δ.β. 0,045.

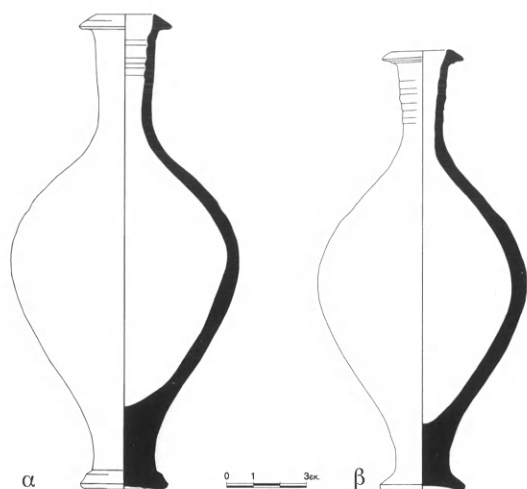
548A (1548π). Εἰκ. 54β. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Καστανὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς καστανός. Υ. 0,105. Δ.χ. 0,018. Δ.β. 0,024.

549A (1549π). Εἰκ. 55α. Μυροδοχεῖο πλήρες, συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Καστανέρυθρο γάνωμα, μελανὸ κατὰ τόπους. Πηλὸς καστανὸς μὲ μίκα. Υ. 0,16. Δ.χ. 0,023 (ὀπή). Δ.β. 0,03.

550A (1550π). Εἰκ. 55β. Μυροδοχεῖο πλήρες.

Εἰκ. 54. α. Ὁ λύχνος 547A. β. Τὸ μυροδοχεῖο 548A.

Εικ. 55α-β. Τὰ μυροδοχεῖα 549Α καὶ 550Α.

Μελανὸ γάνωμα ἀπολεπισμένο κατὰ τόπους. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (7.5YR 6/6 reddish yellow). Υ. 0,165. Δ.χ. 0,02 (ὀπή). Δ.β. 0,03.

4441. Οἶνοχόη. Σώζεται τὸ ἄνω τμήμα. Πηλὸς 7.5YR 6/6 (reddish yellow). Υ. σωζ. 0,112. Δ.χ. 0,038.

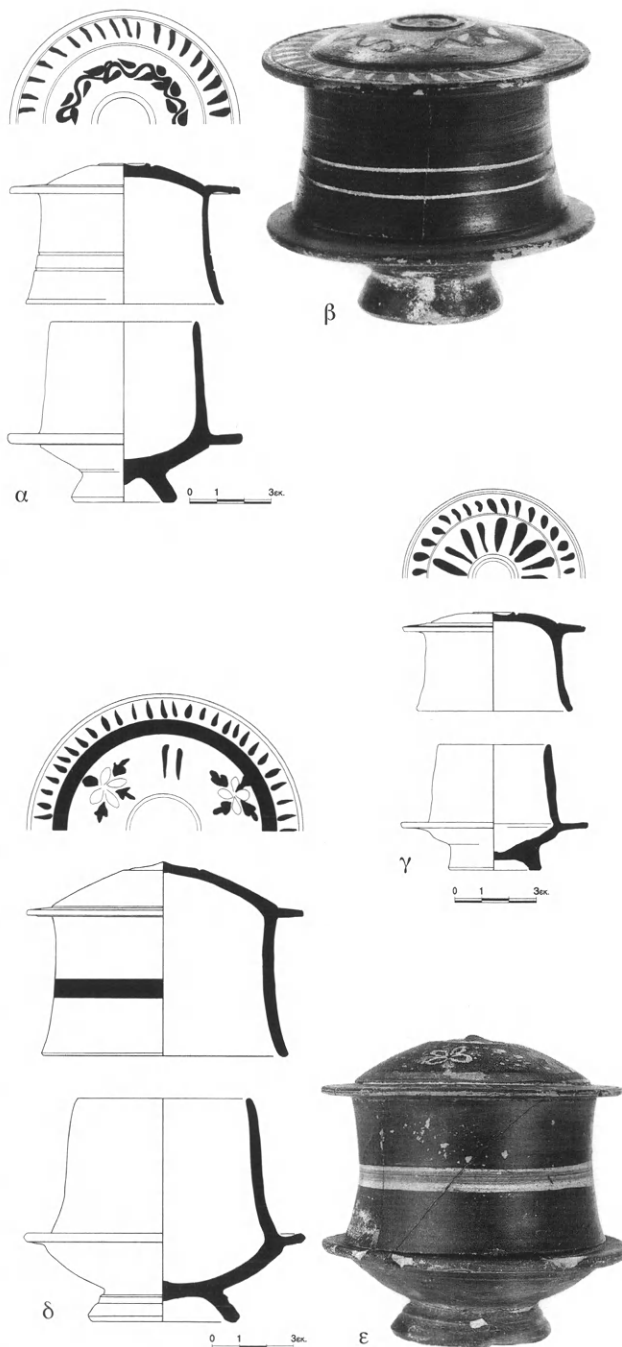
4440. Οἶνοχόη. Σώζεται ἡ βάση καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Πηλὸς 2.5YR 6/6 (light red). Υ. σωζ. 0,085. Δ.β. 0,041.

545Α (1545π). Εἰκ. 56γ. Πυξίδα ἀκέραια. Μελαμβαφής, με διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος στὸν θόλο τοῦ πώματος. Μελανό, θαμπὸ γάνωμα. Δύο σειρὲς πηλόχρωμης φυλλοστοιχίας στὸν θόλο. Υ. σώματος 0,048. Υ. πώματος 0,038. Δ.β. 0,035.

546Α (1546π). Εἰκ. 56α-β. Πυξίδα ἀκέραια. Μελαμβαφής, με διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος στὸν θόλο τοῦ πώματος. Μελανό, θαμπὸ γάνωμα. Πηλόχρωμη γιρλάντα κισσοῦ καὶ φυλλοστοιχία στὸν θόλο τοῦ πώματος. Υ. σώματος 0,07. Υ. πώματος 0,055. Δ.β. 0,04.

1444Α. Εἰκ. 56δ-ε. Πυξίδα, σχεδὸν πλήρης, λείπουν μικρὰ τμήματα. Μελαμβαφής, με διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος στὸν θόλο τοῦ πώματος. Καστανὸ θαμπὸ γάνωμα με ἐμβάπτιση. Ἐγγράρακτοι τετράφυλλοι ρόδακες με γραπτὰ φύλλα κισσοῦ στὸν θόλο καὶ πηλό-

χρωμὴ φυλλοστοιχία στὴν περιφέρεια τοῦ πώματος. Πηλόχρωμη ταινία περιβάλλει ἐπίσης τὸ κυλινδρικοῦ τοίχωμα τοῦ πώματος.

Εικ. 56. α-β. Ἡ πυξίδα 546Α. γ. Ἡ πυξίδα 545Α. δ-ε. Ἡ πυξίδα 1444Α.

Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός (7.5YR 6/4, light brown). Υ. σώματος 0,085. Υ. πώματος 0,08. Δ.β. 0,05.

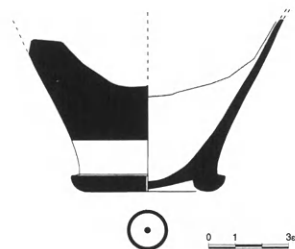
4442. Εἰκ. 57. Σκύφος κορινθιακοῦ τύπου. Σώζεται τὸ κάτω μέρος μὲ τὴ βάση. Πηλὸς καστανέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. σωζ. 0,068. Δ.β. 0,058.

γ) **2013Ε.** Τμῆμα καθιστῆς γυναικείας μορφῆς μὲ δίπτυχη δέλτο πάνω στὰ γόνατα. Υ. 0,05. Πρβ. μὲ εἰδῶλιο **252** τοῦ τάφου 9.

2014Ε. Τμῆμα κορμοῦ ἀνδρικής μορφῆς ποὺ φορᾷ ἱμάτιο καὶ ἀκουμπᾷ τὸ δεξιὸ χεῖρ στὸν μηρό. Υ. 0,056.

3335 (496Ε). Θεατρικὸ προσωπεῖο γενειοφόρου Σειληνοῦ μέσης ἢ νέας κωμωδίας; Υ. 0,08. Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση.

Ἐπίσης πολλὰ ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων

Εἰκ. 57. Ὁ σκύφος 4442.

ἀνοικτοῦ καὶ κλειστοῦ σχήματος τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἄνευ ἀριθμοῦ εὐρετηρίου.

Τάφος 54. Ὁρθογώνιος λαξευτὸς μὲ βαθμίδα στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα. Μῆκ. 2,05 μ., πλ. 0,90 μ. καὶ ὕψ. 0,50 μ. Πλ. βαθμίδας 0,25 μ.

β) **552Α** (1553π). Εἰκ. 58. Ἀττικὸς κἀνθαρος. Μελαμβαφῆς, μὲ ἀπλὸ χεῖλος καὶ ψηλὲς συνεστραμμένες λαβές. Σχεδὸν ἀκέραιος (λείπει μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὴ μιὰ λαβή). Μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα. Τέσσερα ἐμπέστα ἀνθέμια στὸν πυθμένα. Μίλτος στὴν ἀυλάκωση τῆς ἐπιφάνειας ἔδρασης καὶ στὴν ἔνωση βάσης μὲ σῶμα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος (5YR 7/4, pink). Υ. 0,08. Δ.β. 0,052.

δ) **2326.** Στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ: πῆλινοι καρποὶ καὶ χάνδρες καὶ μικρὸ χάλκινο στέλεχος.

Εἰκ. 58. Ὁ κἀνθαρος 552Α.

Τάφος 55. Κεραμοσκεπὴς ρηχός. Μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,45 μ., ὕψ. 0,25 μ. Ἐπίχωση 0,80 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Β. Ὁ τάφος ἦταν κενὸς σύμφωνα μὲ τὸ ἡμερολόγιο.

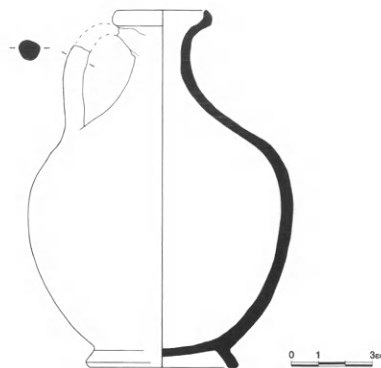
Στὴν ἐπίχωση θραύσματα ἀπὸ ἀττικὸ ἰχθυοπινάκιο, μελαμβαφές, χωρὶς ἀριθμὸ εὐρετηρίου. Πολλὰ θραύσματα μελαμβαφῶν ἀγγείων (ἰχθυοπινάκια, ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, σκυφίδια).

β) **2327.** Εἰκ. 59. Λήκυθος συγκολλημένη. Λεῖπει τὸ ἄνω τμῆμα τῆς λαβῆς καὶ μικρὰ τμήματα ἀπὸ σῶμα. Καστανὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς

μικῶδης, 5YR 6/4 (light reddish brown). Υ. 0,135. Δ.χ. 0,032. Δ.β. 0,054.

2328. Σκυφίδιο ἄωτο, μελαμβαφές. Βάση δακτυ-

λιόσχημη. Τέσσερα άκτινωτά διατεταγμένα έμπιέστα άνθήμια διακοσμοϋν τὸ κέντρο τοϋ πυθμένα ποϋ εἶναι αρκετὰ πλατὺς καὶ ἐπίπεδος. Γάνωμα μελανὸ στιλπνὸ. 5YR 6/6. Έσωτ. Δ. βάσης 0,035. Δ.β. 0,062.

Εἰκ. 59. Ἡ λήκυθος 2327.

Τάφος 56. Ὁρθογώνιος λαξευτὸς λάκκος μὲ δύο ἐπάλληλες ταφές πιθανότατα σύγχρονες. Ταφή Α: μῆκ. 2,05 μ., πλ. 0,85 μ., ὕψ. 0,45 μ. Ἐπίχωση 0,60 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Δ. Ταφή Β: μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,40 μ., ὕψ. 0,25 μ. Ἐπίχωση 1,20 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Δ. Δὲν ὑπῆρχαν κτερίσματα.

Τάφος 57. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Ἐσωτερικὰ τοιχώματα μὲ βαθμίδα πλ. 0,20 μ. Μῆκ. 1,75 μ., πλ. 0,45 μ., ὕψ. 0,50 μ. Δὲν ὑπῆρχαν κτερίσματα.

Τάφος 58. Ὁρθογώνιος. Μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,25 μ. Δὲν ὑπῆρχαν κτερίσματα.

Τάφος 59. Ὁρθογώνιος λαξευτὸς λάκκος. Μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,65 μ., ὕψ. 0,35 μ. Ἐπίχωση 1 μ. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

δ) **38Δ** (1882). Σύνολο ἀπὸ 13 πεντάφυλλα ἐπίχρυσωμένα ἀνθύλλια καὶ χάλκινα στελέχη, ποῦ

διακοσμοῦσαν ἐπίχρυσο στεφάνι.

Τάφος 60. Ὁρθογώνιος, λαξευτός, λακκοειδής. Μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,75 μ. καὶ ὕψ. 0,40 μ. Βαθμίδα στὸ τοίχωμα τῶν μακρῶν πλευρῶν. Στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ δαπέδου κυκλικὰ βαθύσματα βάθ. 0,20 μ. καὶ διαμ. 0,20 μ. γιὰ τὴ στερέωση τῶν ποδιῶν τοῦ νεκρικοῦ φορείου.

α) **2331**. Ὅστρακο ἀπὸ πελίκη τύπου Κέρτς. Διαστ. 0,07×0,067. Διακρίνονται τὰ ἀκροδάκτυλα γυννῆς μορφῆς.

β) **2334**. Ἀλάβαστρο. Σῶζεται τὸ κάτω μέρος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. σωζ. 0,08.

2330. Σκυφίδιο. Πλήρες περίγραμμα. Λεῖπει τμήμα ἀπὸ σῶμα καὶ χεῖλος. Καστανὸ γάνωμα γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός. Υ. 0,036. Δ.χ. 0,083. Δ.β. 0,035.

γ) **2333**. Τμήμα ὀρθιας γυναικείας μορφῆς (ἀριστερὸ πόδι μὲ τμήμα τοῦ χιτῶνα). Υ. 0,046.

2332. Γυναικεία ὀρθια μορφή. Σῶζεται τὸ κάτω μέρος ἀπὸ τὸ δεξιὸ γόνατο καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ χιτῶνα, ποῦ διατηρεῖ τὸ λευκὸ ἐπίχρυσμα. Υ. σωζ. 0,037.

δ) **2329**. Τμήματα ἐπίχρυσου χάλκινου στεφανιοῦ. Σύνολο ἀπὸ 26 πήλινους ἐπίχρυσους καρπούς καὶ χάλκινα ἐπίχρυστα στελέχη, καθὼς καὶ ὀστέινα τμήματα τῆς στεφάνης.

Τάφος 61. Ὁρθογώνιος, λαξευτός, λακκοειδής. Μῆκ. 2 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,15 μ.

β) **4444**. Ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀλάβαστρο. Σὲ τρία θραύσματα. Σῶζεται τὸ στόμιο, μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸ κάτω τμήμα μὲ τὴ βάση. Υ. σῶζ. 0,12.

4443. Ἀρυτήρας. Σὲ ἑννέα συνανήκοντα θραύσματα. Ἐρυθρὸ ἐπίχρσιμα μὲ ἐμβάπτιση στὴν περιοχὴ τοῦ χεῖλους. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,066. Δ.χ. 0,06.

γ) **2018**. Τμήμα στήθους γυναικείας προτομῆς. Υ. 0,045 μ.

2017. Τμήμα ὀρθιας γυναικείας μορφῆς (ἀριστερὴ πλευρὰ μὲ πλούσια πτύχωση ἱματίου καὶ χιτῶνος). Διακρίνεται τὸ λευκὸ ἐπίχρσιμα. Πηλὸς ὠχροκάστανος.

2016. Τμήμα καθιστῆς παιδικῆς μορφῆς. Τὸ ἀριστερὸ χεῖρ ἀκουμπᾷ στὸν μηρό. Ὁ χιτῶνας

εἶναι ψηλὰ ζωσμένος. Φέρει λευκὸ ἐπίχρσιμα.

2015. Τμήμα ὀρθιας κόρης. Σῶζεται ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω.

470E (1554Π). Ὁρθια κόρη μὲ συγκολλημένο τὸ κεφάλι. Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἐπίχρσιμα λευκὸ στὸ πρόσωπο καὶ στὰ ἐνδύματα. Οἱ λεπτομέρειες τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου τονίζονται μὲ χρῶμα μελανό. Υ. 0,105.

471E (1555Π). Ὁρθια γυναικεία μορφή ἀκέφαλη, μὲ λυγισμένο τὸ ἀριστερὸ χεῖρ. Λευκὸ ἐπίχρσιμα. 5YR 6/6.

631 (472E). Εἰδῶλιο χήνας. Υ. 0,07. Στὸ σῶμα λευκὸ ἐπίχρσιμα καὶ ἐρυθρὸ στὸ ράμφος.

δ) **1855M**. Τμήμα στελέχους ἀπὸ χάλκινη πόρπη.

1075Δ. Στοιχεῖα ἐπίχρσους στεφανιοῦ (σύνολο ἑξὶ πῆλινων ἐπίχρσων καρπῶν).

Τάφος 62. Μικρὸς ὀρθογώνιος, λαξευτός, λακκοειδής. Ἱχνη καύσης. Μῆκ. 1 μ., πλ. 0,45 μ. καὶ ὕψ. 0,20 μ. Ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου σὲ δεύτερη χρῆση.

β) **553A** (1557Π). Εἰκ. 60. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Καστανέρυθρες ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαμπὸ καὶ τὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 7/6 - 6/6, reddish yellow). Υ. 0,115. Δ.χ. 0,022 (στόμιο). Δ.β. 0,03.

ἁ.ἁ. Τμήμα γυάλινου ἀλαβάστρου.

Βλ. Rhomiopoulou 2002, 74 ἀρ. 3.

Ἐπίσης θραύσματα ἄωτων ἀττικῶν μελαμβμφῶν σκυφιδίων.

γ) **473E** (1558Π). Κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου. Υ. 0,04 μ. Μαλλιά μαζεμένα ψηλά, ποὺ στεφανώνονται ἀπὸ μιὰ πλεξοῦδα(;). Ἱχνη λευκοῦ ἐπίχρσιματος στὸ πρόσωπο.

474E (1559Π). Ἄνω τμήμα εἰδωλίου κόρης. Υ. 0,055. Σῶζεται ὡς τὴν ὀσφυ. Τὸ κεφάλι ἔχει συγκολληθεῖ.

Εἰκ. 60. Τὸ μυροδοχεῖο 553A.

2019. Τμήμα κορμοῦ γυναικός. Υ. 0,066. Διακρίνονται οἱ πτυχώσεις τοῦ χιτῶνα.

Τάφος 63. Ὁρθογώνιος λαξευτός, λακκοειδής. Μῆκ. 1,70 μ., πλ. 1,25 μ., ὕψ. καὶ ἐπίχωση 2,20 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

α) **583A** (1736Π). Ὅστρακα πελίκης τύπου Κέρτς. Στὸ ἓνα ἐκ τῶν τεσσάρων θραυσμάτων δια-

κρίνονται τμήματα δύο ὀρθιων μορφῶν: ἐνδὸς ἱματιοφόρου ἀνδρὸς καὶ ἄνω τμήμα μορ-

- φῆς Ἐρωτα. 5YR 6/6.
- β) **581A** (1735π). Ἀλάβαστρο πλήρες. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο τμήματα. Ἴχνη ἐπικασσιτέρωσης πάνω ἀπὸ τὸ λευκὸ ἐπίχρσιμα τῆς ἐπιφάνειας. Διακρίνονται δύο ταινίες ἀπὸ τὴ διακόσμηση. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ λίγη μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,175. Δ.χ. 0,041.
- 4445**. Ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀλάβαστρο. Σῶζεται τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα. Υ. 0,108.
- γ) **491E** (1730Π). Ὅρθια γυναικεία μορφή. Υ. 0,115. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει καὶ τὸ κεφάλι, ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ποδῆρης χιτώνας. Λευκὸ ἐπίχρσιμα ἐν μέρει ἀπολεπισμένο.
- 492E** (1731Π). Ὅρθια γυναικεία μορφή τυλιγμένη στὸ ἱμάτιό της ἀπὸ κάτω διακρίνεται ὁ ποδῆρης χιτώνας. Υ. 0,10. Τὸ κεφάλι συγκολλημένο.
- 493E** (1732Π). Ἐρμαφρόδιτος ἡμίγυμνος, καθισμένος σὲ βράχο. Υ. 0,12. Τὸ δεξιὸν χεῖρ καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ λείπουν. Τὰ πόδια του σταυρωμένα. Τὸ ἱμάτιό του σκεπάζει τὸν ἀριστερὸ ὦμο.
- 495E** (1734Π). Ἄνω τμήμα καθιστῆς μορφῆς. Υ. 0,043. Φέρει ἱμάτιο.
- 494E** (1733Π). Καθιστῆ γυναικεία μορφή. Υ. 0,065. Διακρίνονται οἱ ἄκρες τοῦ ἐνδύματος στὸ ἀριστερὸ πόδι. Ἴχνη λευκοῦ ἐπίχρσιματος.
- δ) **1076A**. Ἐπίχρσο χάλκινο στεφάνι, διαλυμένο. Τὸ σύνολο ἀποτελεῖται ἀπὸ 94 πῆλινους ἐπίχρσους καρπούς, ὁστέινα διάτρητα τμήματα τῆς στεφάνης καὶ ἐπίχρσα χάλκινα λεπτὰ στελέχη - κλαδιά, ποὺ φύονται ἀπὸ αὐτήν.
- 1857M**. Σύνδεσμος μολύβδινος (0,087×0,053).
- 1856M**. Δίσκος χάλκινου κατόπτρου μὲ ἐγγάρους ὁμόκεντρους κύκλους. Δ. 0,084.
- Ἐπίσης τέσσερα ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων (σκύφος, κἀνθαρος, πῆλινο ἀλάβαστρο ἀβαφές).

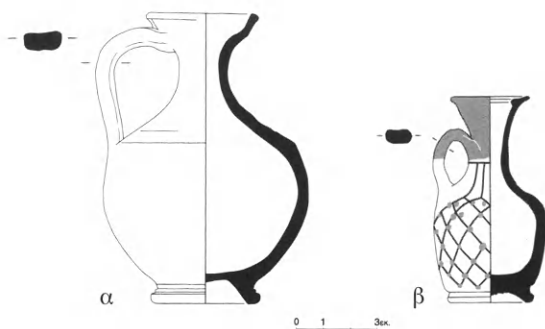
Τάφος 64. Ὅρθογώνιος, λαξευτός. Μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,30 μ. Ἐπίχωση 1,60 μ. Βαθμίδα ἐσωτερικὰ στὰ τοιχώματα, πλ. 0,25 μ.

- β) **558** (582A καὶ 1737π). Ἀλάβαστρο. Τρία θραύσματα ἀποτελοῦν τὸ στόμιο καὶ μεγάλο μέρος τοῦ σώματος μὲ τὴ βάση. Λευκὸ ἐπίχρσιμα καὶ ἴχνη ἐπικασσιτέρωσης(ς). Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρός (2.5YR 6/6, light red). Υ. σωζ. 0,177. Δ.χ. 0,035.
- 559** (584A καὶ 1738π). Ἀλάβαστρο ἀκέραιο, μὲ ἐλαφριὲς ἀποκρούσεις στὸ χεῖλος. Ἴχνη ἐπικασσιτέρωσης. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανὸς μὲ λίγη μίκα (7.5YR 7/4-6/4, light brown). Υ. 0,17. Δ.χ. 0,035.

Τάφος 65. Ὅρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,50 μ. Ἐπίχωση 1,60 μ. Βαθμίδα στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα, πλ. 0,25 μ. Κεφάλι πρὸς Ἀ. Στὸ ἡμερολόγιο ἀναγράφονται εἰδῶλια(ς), ποὺ δὲν ἀνευρέθησαν.

Τάφος 66. Ὅρθογώνιος. Μῆκ. 2,30 μ., πλ. 1,10 μ., ὕψ. 0,50 μ. Ἐπίχωση 1,40 μ. Στὸ δάπεδό του ὑπῆρχε λάκκος στρογγυλός, 0,80×0,35 καὶ βάθ. 0,30 μ. Πρὸκειται περὶ γυναικείας ταφῆς.

- α) **4446A**. Ὅστρακο ἐρυθρόμορφης πελίκης τύπου Κέρτς. Διακρίνεται τὸ κεφάλι γυναικὸς μὲ τὰ μαλλιά δεμένα ψηλὰ καὶ τμήμα τῆς ἄνω ταινίας-πλαισίου μὲ τὸ ἰωνικὸ κυμάτιο. Υ. 0,053.
- β) **755** (586A καὶ 1740π). Εἰκ. 61α. Λήκυθος ἀκέραιη. Ἐρυθρὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς μικῶδης, 2.5YR 6/6 (light red). Υ. 0,11.

Εἰκ. 61. α. Ἡ λήκνυθος 755. β. Τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο 759.

Δ.χ. 0,043. Δ.β. 0,035.

759 (585A καὶ 1739Π). Εἰκ. 61β. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο ἀκέραιο, μὲ ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις στὸ χεῖλος. Διακόσμηση δικτυωτοῦ πλέγματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος, 5YR 6/4 (reddish yellow). Υ. 0,088. Δ.χ. 0,03. Δ.β. 0,03.

4447. Σκυφίδιο. Πλήρες περίγραμμα. Τέσσερα συνανήκοντα θραύσματα. Καστανέρυθρο γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἴχνη καύσης; Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανὸς μὲ μίκα (7.5YR 6/4, light brown). Υ. 0,038. Δ.χ. 0,087. Δ.β. 0,059.

γ) **498E** (1743Π). Ἀκέφαλη καθιστὴ γυναικεία μορφή τύπου κουροτρόφου. Υ. 0,10. Βάση ὀρθογώνια. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος.

496E (1741Π) καὶ **497E** (1742Π). Ὅρθια γυναικεία. Υ. 0,16. Συγκολλημένο. Κόμμωση πυκνὴ κυματιστή, μὲ χωρίστρα στὴ μέση. Μακρὸν ἱμάτιο καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ποδὴρη χιτῶνα. Τὸ δεξιὸ χεῖρ λυγισμένο ἀκουμπᾷ στὸ στήθος ἢ ἐπιφάνεια τοῦ δεξιοῦ τμήματος ἔχει ἀπολεπισθεῖ, ἐνῶ τὸ λευκὸ ἐπιχρίσμα σώζεται μόνον στὸ ἀριστερὸν τμήμα. Τὸ ἀριστερὸν χεῖρ, λυγισμένο, ἀκουμπᾷ στὴν

ὀσφύ. Ἐδράζεται σὲ κυκλικὴ βάση.

499E (1744Π). Ἄνω τμήμα γυναικός. Υ. 0,081. Κόμμωση πεπονοειδῆς (Melonen Frisur). Ὁ κορμὸς περιτυλιγμένος ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Βαθὺ ἐρυθρὸν χρῶμα στὰ μαλλιά, λευκὸ καὶ γαλάζιο στὸ πρόσωπο.

500E (1745Π). Ἀκέφαλο γυναικεῖο εἰδῶλιο τύπου κουροτρόφου, ὅμοιο μὲ τὸ 498E. Υ. σωζ. 0,09.

2020E (501E, 1746E). Ἄνω τμήμα γυναικείου(;) εἰδῶλιον. Τὸ κεφάλι ἔχει συγκολληθεῖ. Τὰ βοστρυχωτὰ μαλλιά φθάνουν στοὺς ὤμους. Κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερὸν κάλαθο μὲ καρπούς, ἐνῶ ἀκουμπᾷ τὸ δεξιὸ λυγισμένο στὸ στήθος. Φορεῖ χιτῶνα.

502E (1747Π). Ὅπισθιο τμήμα θηλυκοῦ χοίρου(;). Διακρίνονται μαστοί. Υ. 0,05.

2022E. Τμήμα κορμοῦ ζῶον μὲ τριχωτὸ δέρμα (κάπρου;). Μέγ. διαστ.: πλ. 0,046, μῆκ. 0,061.

2021. Κορμὸς ζῶον (κάπρου;) 0,04×0,06.

503E (1748Π). Γυναικεῖο κεφάλι. Λευκὸ καὶ ρόδινο ἐπίχρισμα στὸ πρόσωπο. Υ. 0,03.

504E. Ἄνω τμήμα εἰδῶλιον τύπου Ἄττιος ἢ μύστη σὲ χορευτικὴ κίνηση μὲ τὰ χεῖρα ψηλά, ἐνωμένα πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι. Υ. 0,088. Ὁ τύπος εἶναι συνηθισμένος στὴν Ἀμφίπολη. Ἡ κίνηση ἀποδίδει ἴσως λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν χορὸ «ὄκλασμα».

Πρβ. *BCH* 1897, 520-528 καὶ *Louvre* 2011, 434 ἀρ. 270.

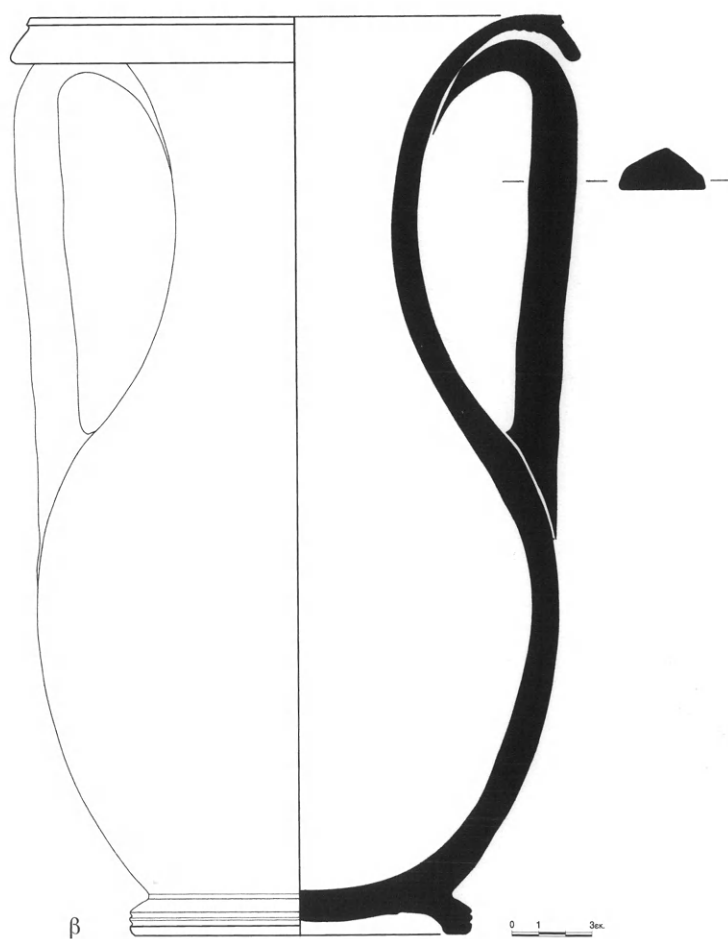
δ) **192M** (1270). Ζεῦγος χρυσῶν ἐνωτίων. Δ. 0,015. Ὁ συνηθισμένος τύπος τῆς ὑστεροκλασικῆς ἐποχῆς μὲ περιστρεφόμενο σύρμα ποὺ καταλήγει σὲ λεοντοκεφαλή.

Βλ. *Ori di Taranto* 1984, 184-185.

1858M. Στλεγγίδα σιδερένια, ὀξειδωμένη, σὲ θραύσματα.

Ἐπίσης πολλὰ θραύσματα-ὄστρακα μελαμβάφων ἀγγείων (σκυφιδίων, ἀρυβαλλοειδῶν ληκυθίων, πινακίων κυρίως). Μᾶλλον προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση;

Τάφος 67 (σχ. 2). Σαρκοφάγος μὲ κάλυμμα ἀπὸ πωρόλιθο, τοποθετημένη μέσα σὲ ὀρθογώνιο λάκκο, λαξευμένο σὲ βράχο. Διαστ. λάκκου 3,05×1,86 μ. Διαστ. σαρκοφάγου: μῆκ. 2,02 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,64 μ. Τὰ ἐσωτερικὰ τῆς τοιχώματα φέρουν λευκὸ ἐπίχρισμα. Τὸ δίρριχτο (σαμαρωτὸ) κάλυμμά τῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο πλάκες. Μῆκ. 0,90 μ., πλ. 0,68 μ., ὕψ. (πάχ.) 0,10-0,30 μ.

Εικ. 62. α-γ. Η ἐρυθρόμορφη πελίκη 3402.

α) **3402** (442Α). BAPD 340120. Εἰκ. 62α-γ. Ἐρυθρόμορφη πελίκη τύπου Κερτς με παράσταση Ἀφροδίτης ἐπὶ κύκνου. Χρησίμευσε ὡς τεφροδόχος καὶ περιεῖχε καὶ τὰ καμένα ὅστ᾽α τοῦ νεκροῦ ἀτόμου. Κάτω ἀπὸ τὴν πελίκη βρέθηκαν στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ. Στὴν περιγραφή τῆς παράστασης (1964) προστίθεται ἡ ὑπαρξὴ δύο ἰχθύων (δεελφίνια;) στὸ πεδίο, κάτω ἀπὸ τὸν κύκνο καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κυματιστὴ ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας καὶ ὄχι ἐνός. Ἴσως εἶναι καὶ χαρακτηριστικὸ σύμβολο τοῦ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου ἀπ' ὅπου προήλθε.

Ρωμιοπούλου 1964, 92 (1η δημ.), ὅπου ἀποδίδεται στὸν ζ. τοῦ Group G. Beazley, *Para* 495, ἀρ. 104 bis, *LIMC* II 1, 98, ἀρ. 928. Kogiuntzi 2006, P. 128, 122-123 γιὰ τὴν ὁμάδα G (ζ. τῶν Γρυπῶν), γιὰ τὸ σχῆμα τῆς πελίκης 145-146, γιὰ τὶς μορφὲς ἱματιοφόρων τῆς ὁπίσθιας ὄψης 167-168. H. Metzger, *RA* 1995, 20 εἰκ. 12. 45. Πινγιάτογλου 2004, 379, 387, 388.

β) **4448**. Ἀλάβαστρο. Συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Λεῖπει τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Πηλὸς πορτο-

καλέρυθρος με μίκα καὶ γκριζωπὸ πυρήνα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,17. Δ.χ. 0,05.

4449. Μυροδοχεῖο. Σὲ δύο θραύσματα, συγκολλημένο. Λεῖπουν λαίμδος καὶ χεῖλος. Ἐρυθρὲς ταινίες στὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση.

γ) **505E** (1750Π). Ὅρθιος παῖς με ἱμάτιο ποὺ ἀνοίγει μπροστά, κρατεῖ με τὸ δεξιὸ πτηνόν. Υ. 0,09.

2023E. Ἀκέφαλη ὄρθια γυναικεῖα μορφή σὲ θραύσματα. Σώζονται τμήματα τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν χειρῶν. Φοροῦσε ποδιῆρη χιτῶνα ψηλὰ ζωσμένο. Κατασκευάστηκε ἀπὸ δυὸ μῆτρες. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Υ. 0,108.

δ) **29Δ** (1857M). Πήλινα ἐπίχρυσα φύλλα. Διακρίνονται, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τοῦ χρυσοῦ, ἐπιχρίσματα, κίτρινα, ἐρυθρά, ἰώδη καὶ γαλάζια.

1077Δ, 1078Δ, 1079Δ. Στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ: Μεγάλῃ ὁμάδᾳ 110 πήλινων ἐπίχρυσων καρπῶν, χάλκινα στελέχη ἐπίχρυσα μαζὶ με χάλκινα κλαδιὰ καὶ ὀστέινα διάτρητα τμήματα ἀπὸ τὴν κυρίως στεφάνη.

1859. Στλεγγίδα σιδερένια σὲ θραύσματα.

Τάφος 68. Ὅρθογώνιος λαξευτὸς με βαθύσματα στὶς γωνίες τοῦ διαπέδου γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ νεκρικοῦ φορείου. Μῆκ. 1,40 μ., πλ. 0,84 μ., ὕψ. 0,80 μ. Ἐπίχωση 0,85 μ. Βαθύσματα γιὰ τὴ στερέωση τῶν ποδιῶν τοῦ φορείου 0,18×0,18, βάθ. 0,18. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ. Πρόκειται γιὰ παιδικὴ ταφή.

β) **560A** (1156π). Πήλινος κάδος μικρογραφικὸς, ἀκέραιος. Υ. 0,04. Δ.β. 0,012.

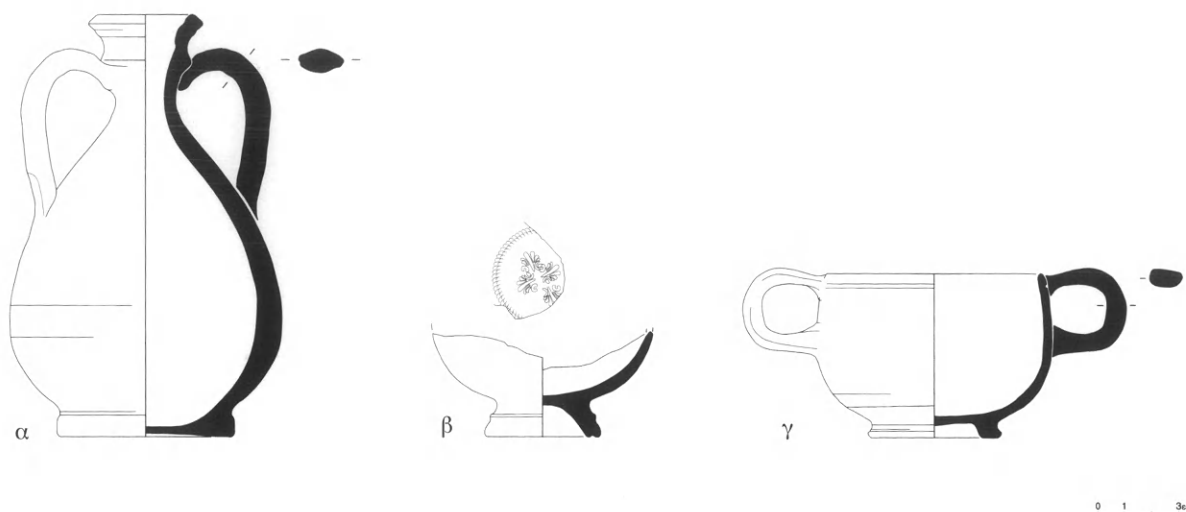
γ) **506E** (1751Π). Παιδίσκη ὄρθια, τὸ δεξιὸ τῆς ἀκουμπᾷ τὸν μηρό, ἐνῶ τὸ ἀριστερό της στηρίζεται στὴν ὀσφύ. Υ. 0,11. Ἀκέραιο. Τὰ μαλλιά της, ἀνασηκωμένα ψηλά, συγκρατοῦνται στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Φορεῖ ψηλὰ ζωσμένο χιτῶνα. Λευκὸ ἐπίχρισμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ εἰδωλίου.

δ) **32Δ** καὶ **33Δ** (1860-1861Π). Στοιχεῖα ἀπὸ ἐπίχρυσο στεφάνη: 10 πεντάφυλλα ἐπίχρυσα πήλινα ἄνθη. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τοῦ χρυσοῦ διακρίνεται ἐρυθρὸ καὶ κίτρινο χρῶμα. Δεκαεπτὰ ἐπίχρυσα φύλλα καὶ χάλκινα στελέχη ποὺ στερεώνονταν στὴ στεφάνη, καθὼς καὶ 12 διάτρητες ἐπίχρυσες πήλινες χάνδρες συνανήκει(;) με τὸ **29Δ** τοῦ τάφου 67;

Τάφος 69. Ὅρθογώνιος λακκοειδής. Δύο ταφὲς ἐντὸς τοῦ λάκκου. Ταφή Α: μῆκ. 2 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,70 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ. Χωρὶς κτερίσματα; Ταφή Β: μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,70 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ. Μὲ κτερίσματα.

α) Ὅστρακα ἐρυθρόμορφης πελίκης τύπου Κέρτς.
β) **587A** (1752π). Εἰκ. 63α. Ἀμφορέας «μακεδονι-

κός», ἀκέραιος. Ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Πηλὸς καστανέρυθρος με λίγη μίκα. Υ. 0,16.

Εικ. 63. α. Ὁ ἀμφορέας 587Α. β. Ἡ κύλικα-κάνθαρος 4450. γ. Ὁ «κάνθαρος» 588Α. δ. Τὸ σκυφίδιο 590Α.

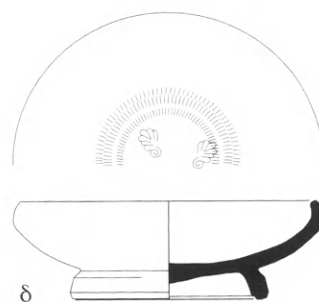
Δ.χ. 0,03. Δ.β. 0,062.

4450. Εικ. 63β. Κύλικα-κάνθαρος. Τμήμα τῆς βάσης. Πλαστικός δακτύλιος στὸ προφίλ τῆς βάσης. Αὐλακωτὴ ἐπιφάνεια στήριξης. Στὸ ἐσωτερικὸ ἐμπέστα σταυροειδῶς διατεταγμένα τέσσερα ἀνθέμια καὶ διακόσμηση rouletteing. Μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. σωζ. 0,039. Δ.β. 0,045.

588Α (1753π). Εικ. 63γ. «Κάνθαρος» συγκολλημένος, μὲ ἐλαφρὴ ἀπόκρουση στὸ χεῖλος. Μελανὸ ἐπίχρσιμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς τεφρός. Υ. 0,063. Δ.χ. 0,08. Δ.β. 0,05.

589Α (1754π). Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Ἐρυθρὲς ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαϊμό, τὸν ὦμο καὶ τὸ σῶμα. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,115. Δ.χ. 0,027. Δ.β. 0,025.

590Α (1755π). Εικ. 63δ. Σκυφίδιο ἀκέραιο. Ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Δακτυλιοειδὴς βάση μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση καὶ ἀβαφὴ αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἐδρασης. Ἀβαφὴς ζώνη ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τὴ βάση. Ἐμπέστη διακόσμηση μὲ τέσσερα ἀνθέμια καὶ διακόσμηση rouletteing. Γάνωμα μελανὸ καὶ στιλπνὸ. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος μὲ λίγη μίκα

(5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,037. Δ.χ. 0,11. Δ.β. 0,071.

γ) **510Ε** (1759Π). Μισοξαπλωμένο γυμνὸ παιδί (τύπου temple boy) πάνω σὲ ὀρθογώνια βάση. Ἀκέφαλο. Μὲ τὸ δεξιὸ του στηρίζεται στὴ βάση, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ του ἐκτείνεται πάνω στὸν μηρό. Τὸ δεξιὸ πόδι ἔντονα λυγισμένο.

507Ε (1756Π). Ἄνω τμήμα ὀρθίας κόρης μὲ χιτῶνα ψηλὰ ζωμένο καὶ ἱμάτιο τυλιγμένο στὸ ἀριστερὸ χέρι. Ἡ κόμμωση ἀποτελεῖ μιὰ πηχτὴ μάζα. Τὸ δεξιὸ χέρι λυγισμένο ἀκουμπᾷ στὴν ὀσφύ. Τὸ ἀριστερὸ ἀναπαύεται στὴ πλευρά του. Λευκὸ ἐπίχρσιμα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

509Ε (1758Π). Πτηνὸ, μᾶλλον περιστέρι. Υ. 0,07. Λευκὸ ἐπίχρσιμα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

508Ε (1797Π). Προτομὴ γυναίκας μὲ ὀπὴ ἀνάρτησης στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς. Υ. 0,075. Ἀκέραιη. Μικρὲς φθορὲς.

Τάφος 70 (σχ. 2). Ὁρθογώνιος λακκοειδής. Μῆκ. 1,70 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,50 μ. Βαθμίδα στὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα πλ. 0,30 μ. Στὸ δάπεδο τοῦ τάφου πλινθόκτιστη (μὲ ὠμές πλίνθους) κλίνη μὲ αὐλάκι, ποὺ ὀρίζει τὸ περίγραμμά της, πλ. 0,20 καὶ βάθ. 0,30 μ. Διπλὴ ταφὴ πάνω στὴν κλίνη. Οἱ κεφαλές τῶν νεκρῶν πρὸς Ἀ.

Ταφὴ Α

α) **3401** (443Α). ΒΑΡΡ 340122. Εἰκ. 64α-β. Ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη πελίκη τύπου Κερτς μὲ παράσταση Ἀμαζόνος(;) καὶ γρούπα. Graffiti στὴ βάση τοῦ ἀγγείου.

Ρωμιοπούλου 1964, 91 (1η δημ.). Margos 1978, 34, classe A. Beazley, *Para* 495, 123 bis. Margos 1980, 54. Σγουροπούλου 2000, 213-234. Kogiuntzi 2006, 290 ἀρ. κατ. Ρ129.

592Α (1761Π). Εἰκ. 65α. Ὅστρακο καμπανόσχημου κρατήρα. Διακρίνεται τμήμα ἀνδρικήσ μορφῆς (σατύρου;), ποὺ κρατεῖ δίσκο τροφῶν συμποσίου; Υ. 0,072

β) **1446**. Ἀλάβαστρο. Λεῖπει τὸ στόμιο. Ἐλαφρὲς ἀπολεπίσεις. Στιλπνὴ ἐπιφάνεια μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (7.5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,117.

591Α (1760Π). Εἰκ. 65β. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο. Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια καὶ συμπληρωμένο. Διακόσμηση δικτυωτοῦ πλέγματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,013. Δ.β. 0,058.

1445. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Ἀβαφές. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος στὴν ἐπιφάνεια (7.5YR 6/6) μὲ μίκα. Υ. 0,08. Δ.χ. 0,023. Δ.β. 0,016.

593Α (1763Π). Εἰκ. 65γ. Πυξίδα ἀκέραια μὲ ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Λευκὸ ἐπίχρυσμα. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος, μὲ μίκα (5YR 6/6-5/6 reddish yellow). Υ. 0,05. Δ.χ. 0,08. Δ.β. 0,097.

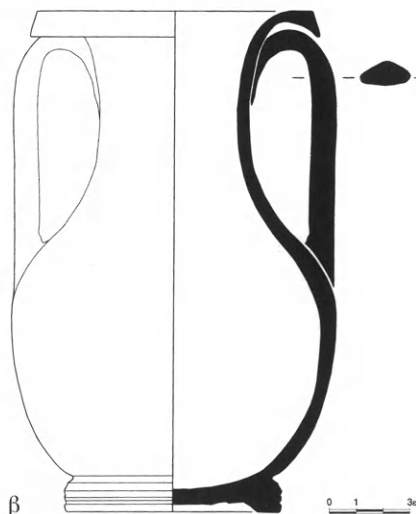
Περιεῖχε ἐπίχρυστα ἐλάσματα (ἀποτμήματα κοσμήματος).

γ) **512Ε** (1764Π). Γυναικεῖα προτομή. Υ. 0,23. Συγκολλημένη. Στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς ὁπὴ γιὰ τὴν ἀνάρτηση. Φέρει ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο καλύπτει καὶ τὴν κεφαλὴ καὶ πέφτει στοὺς ὤμους ὡς καλύπτρα, καὶ χειριδωτὸ χιτῶνα. Τὰ δυὸ χέρια λυγισμένα ἀκονμποῦν στὰ στήθη. Λευκὸ ἐπίχρυσμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

511Ε (1762Π). Γυναικεῖα προτομή. Υ. 0,066. Σῴζεται μόνο τὸ ἀριστερὸν τμήμα (χέρι καὶ πτυχώσεις ἱματίου). Λευκὸ ἐπίχρυσμα.

α

β

Εἰκ. 64α-β. Ἡ πελίκη 3401.

Εικ. 65. α. Τὸ ὄστρακο καμπανόσχημον κρατήρα 592Α. β. Τὸ ἀρυβαλοειδὲς ληκύθιο 591Α. γ. Ἡ πυξίδα 593Α.

633 (513Ε). Εικ. 66. Γυναικεία προτομή με ὀπὴ ἀνάρτησης στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ. Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Υ. 0,19. Τὸ λευκὸ ἐπίχρσιμα, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀπολεπισθεῖ, διακρίνεται σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια. Περίτεχνη κόμμωση ποὺ συγκρατεῖται ἀπὸ σάκο με ἀνάγλυφο κόσμημα στὸ κέντρο, ποὺ μιμεῖται μεταλλικόν. Ἡ κόμμωση ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε ἐπάλληλες πλεξοῦδες, ποὺ κορυφώνονται ψηλὰ στὸ κέντρο τοῦ κεφαλιοῦ. Κίτρινο χρῶμα καλύπτει τὰ μαλλιά. Φορεῖ χιτῶνα χειριδωτό, λεπτό, με ἄφθονες πτυχώσεις, χρώματος γαλάζιου.

583Ε (1991Π). Εικ. 67α. Γυναίκα ὄρθια με ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Υ. 0,287. Ἀκάλυπτος ὁ δεξιὸς ὤμος ἀπὸ τὸ ἱμάτιο. Στὸν λαμὸ ζωγραφιστὸ περιδέραιο, ποὺ δηλώνεται με ἐρυθρὸ χρῶμα. Στὸ δεξιὸ χεῖρ ἀποδίδεται πλαστικὰ ψέλλιο. Στηρίζει τὸ ἀριστερὸ στήν ὀσφὺ καὶ προτείνει τὸ δεξιόν (ὅπου λείπουν τὰ ἀκροδάκτυλα) πρὸς τὰ ἔμπρός. Στὰ μαλλιά, τὰ ὁποῖα δένουν ψηλὰ σὰν θύσανος, ρόδινο καὶ κίτρινο χρῶμα. Καλὴ ποιότητα ψησίματος. Ἀττικίζον;

581Ε. Γυναίκα ὄρθια. Υ. 0,168. Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Στέκεται πάνω σὲ κυκλικὴ βάση. Λευκὸ ἐπίχρσιμα παντοῦ. Ἐρυθρὸ χρῶμα στὰ μαλλιά.

584Ε (1992Π). Γυναίκα ὄρθια πάνω σὲ κυκλικὴ βάση. Υ. 0,165. Λευκὸ ἐπίχρσιμα.

587Ε. Ὅρθια γυναικεία μορφή σὲ ὀρθογώνια βάση. Υ. 0,11. Ἀέριαι. Τὸ ἱμάτιο τυλίγεται

στὸ ἀριστερὸ χεῖρ ἐνῶ με τὸ δεξιὸ χεῖρ στηρίζεται σὲ πεσσόν. Ἴχνη λευκοῦ καὶ ρόδινου στὸ πρόσωπο. Κίτρινο καὶ λευκὸ στὸ ἱμάτιο.

588Ε (1996Π). Ὅμοιο με **587Ε**. Υ. 0,11.

585. Καθισμένη σὲ βράχο κόρη. Υ. 0,115. Ἀέριαι. Ἀνθοστέφανος στὸ κεφάλι καὶ ἴχνη ἀπὸ λευκὸ καὶ ἐρυθρὸ στὰ μαλλιά καὶ στὸ πρόσωπο. Κάποιες λεπτομέρειες ἀποδίδονται με κίτρινο χρῶμα.

Εικ. 66. Ἡ γυναικεία προτομή 633.

Εἰκ. 67. α. Τὸ γυναικεῖο εἰδώλιο 583Ε. β. Ἀφροδίτη (;) πάνω σὲ χήνα 586Ε.

586Ε (1994Π). Εἰκ. 67β. Ἀφροδίτη(;) πάνω σὲ χήνα, ποὺ στηρίζεται σὲ κυκλική βάση. Υ. 0,10. Ἐρυθρὸ χρῶμα στὰ μαλλιά τῆς θεότητας καὶ στὸ πρόσωπο, ἐπίσης στὸ ράμφος τῆς χήνας.

δ) **1904** (1268, 190Μ). Ζεῦγος χρυσῶν ἐνωτίων. Υ. 0,023. Ἀγκιστρο ἀνάρτησης. Πυραμιδωτὸ σῶμα, στίς ἐπιφάνειες τοῦ ὁποῖου συρματερὴ καὶ κοκκιδωτὴ τεχνικὴ σχηματίζει διακοσμητικὰ ἀνθέμια, σπεῖρες, κυμάτια καὶ ἀστράγλους.

27Δ (1704Π). Εἰκ. 68α. Περιδέραιο ἐπίχρυσο. Ἐπίχρυσες πῆλινες χάντρες καὶ διάτρητα ἐπι-

Εἰκ. 68. α. Τὸ ἐπίχρυσο περιδέραιο 27Δ. β. Τὸ δισκάριο 1124Δ.

- μήκη χρυσά σωληνάκια. Δ. 0,017-0,003.
1081Δ. Αστρογάλοι από άρνι, 18 τεμάχια.
 ά.ά. Σιδερένια καρφιά φορείου (2).
28Δ (1705). Διαλυμμένο επίχρυσο στεφάνι.
 Έλάσματα χάλκινα επίχρυσα (λογχωτά φύλλα).
1124Δ. Εικ. 68β. Δισκάριο πήλινο επίχρυσο με
 ανάρτηση σωληνωτή από περιδέραιο. Διάμ.

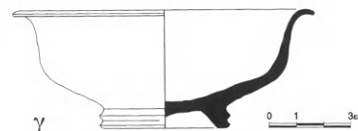
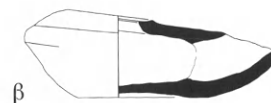
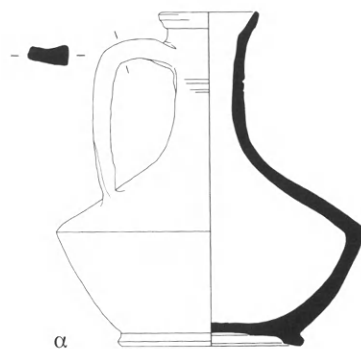
0,021. Διακοσμείται με εμπύεστη κεφαλή Άθη-
 νας κρανοφόρου κατ' ενώπιον.

Ταφή Β

- δ) **1860M.** Δίσκος χάλκινου κατόπτρου.
1861M. Κρίκος χάλκινος, Δ. 0,008.
1080Δ. Στοιχεία επίχρυσου στεφανιοῦ (μέσα
 στην πυξίδα **593Α**).

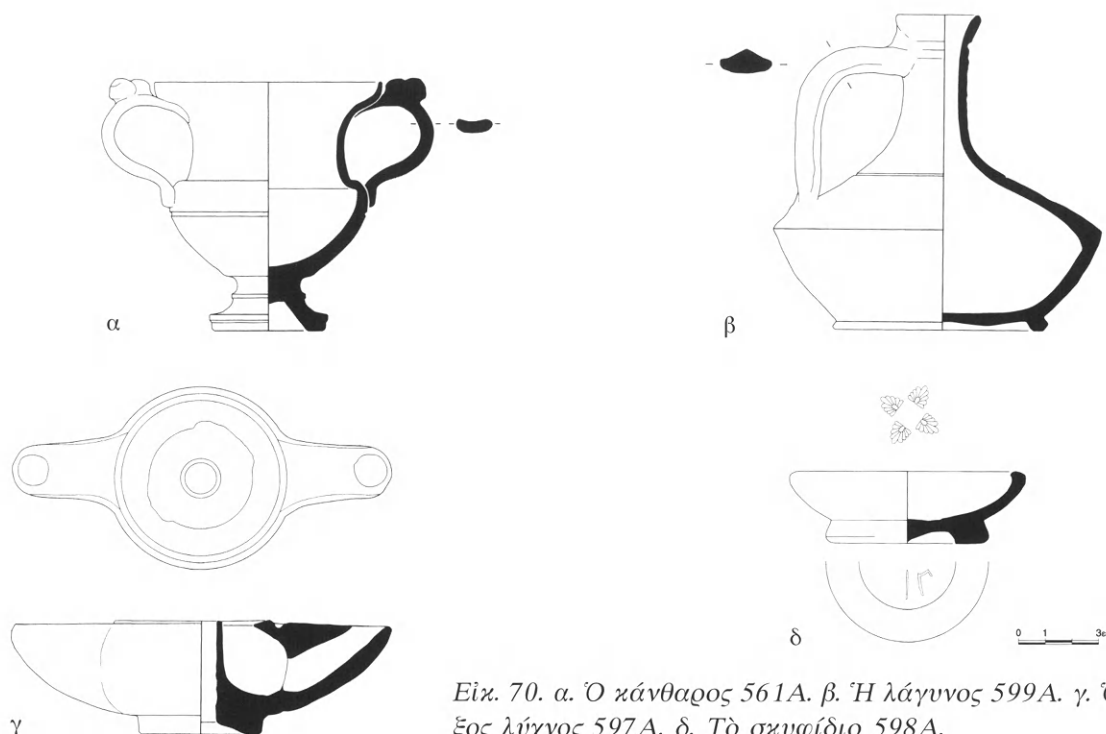
Τάφος 71. Όρθογώνιος λαξευτός. Μήκ. 1,95 μ., πλ. 1 μ., ύψ. 0,50 μ. Κεφαλή νεκροῦ
 πρὸς Α.

- β) **4451.** Αλάβαστρο από αλάβαστρο. Λείπει τὸ
 στόμιο καὶ ὁ λαίμος. Διαβρωμένο. Υ. σωζ.
 0,112.
594Α (767π). Εικ. 69α. Λάγυνος ἀκέραια, ἐκτὸς
 ἀπὸ ἐλαφριά ἀπόκρουση στὴ λαβή. Καστανές
 ταινίες στὴ βάση τοῦ λαίμου, στὴν ἔνωση
 ὤμου καὶ σώματος καὶ στὴ βάση. Πηλὸς πορ-
 τοκαλέρυθρος. Υ. 0,125. Δ.β. 0,07.
596Α (1769π). Εικ. 69β. Λύχνος κατασκευα-
 σμένος με μήτρα. Ἀκέραιος, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλα-
 φριά ἀπόκρουση. Κακῆς ποιότητος. Έρυθρὸ
 γάνωμα με ἐμβάπτιση. Υ. 0,03. Μ. 0,095.
 Δ.β. 0,03.
4452. Μυροδοχεῖο σχεδὸν ἀκέραιο. Ἀβαφές.
 Λείπει μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς
 ἀνοιχτὸς καστανός (7.5YR 6/4 light brown).
 Υ. 0,093. Δ.β. 0,016.
595Α (1768π). Εικ. 69γ. Σκυφίδιο ἀκέραιο.
 Μελανὸ γάνωμα με ἐμβάπτιση. Πηλὸς πορ-
 τοκαλέρυθρος (5YR 6/6 reddish yellow).
 Υ. 0,043. Δ.χ. 0,11. Δ.β. 0,045.
 γ) **514Ε** (1770Π). Ἄνω τμήμα γυναίκας ποὺ κρατᾷ
 μικρὸ πτηνὸ στὸ στήθος. Στεφάνι στὸ κεφάλι.
 Υ. σωζ. 0,045.
 δ) **2033M.** Χρυσὰ πριονωτὰ φυλλαράκια (7 τεμ.).
 Διακοσμοῦσαν ὕφασμα; Μέγ. Μ. 0,025 ἑκα-
 στο. *Ori di Taranto* 1984, 76, 95 (τύπος IV β).
 Θραύσματα καὶ σιδερένια καρφιά (20 τεμ.) δια-
 φόρων διαστάσεων ξύλινου ἐπίπλου (φο-
 ρείου);

Εικ. 69. α. Ἡ λάγυνος 594Α. β. Ὁ λύχνος 596Α.
 γ. Τὸ σκυφίδιο 595Α.

Τάφος 72. Όρθογώνιος λαξευτός. Μήκ. 1,75 μ., πλ. 0,90 μ., ύψ. 0,40 μ. Ἐπίχωση 1,60
 μ. Κεφαλή νεκροῦ πρὸς Α.

Εἰκ. 70. α. Ὁ κάνθαρος 561Α. β. Ἡ λάγυνος 599Α. γ. Ὁ δίμυξος λύχνος 597Α. δ. Τὸ σκυφίδιο 598Α.

β) **4453.** Ἀλάβαστρο ἀπὸ ἀλάβαστρο. Ἀπὸ τρία πιθανὸν συνανήκοντα θραύσματα. Διαβρωμένο. Υ. σωζ. 0,17.

561Α (1581π). Εἰκ. 70α. Κάνθαρος ἀκέραιος. Ἐπιχρυσωμένος. Διακόσμηση μὲ ἐγχάρακτη φυλλοστοιχία στὴν κοιλία καὶ ἀνάγλυφες κεφαλῆς ζώων (:) στὶς λαβές. Υ. 0,094. Δ.χ. 0,084. Δ.β. 0,04.

599Α (1773π). Εἰκ. 70β. Λάγυνος. Λεῖπει τμῆμα τοῦ χεῖλους. Ἰχνη ὀξειδωσῆς ἀπὸ ἐπαφὴ μὲ σιδερένιο ἀντικείμενο. Καστανοκίτρινες ταινίες στὸ χεῖλος καὶ στὴ βάση τοῦ λαμποῦ, ἐκατέρωθεν τῆς ἀκμῆς τῆς κοιλίας καὶ γύρω ἀπὸ τὸν δακτύλιο τῆς βάσης. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (7.5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,12. Δ.χ. 0,03. Δ.β. 0,08.

597Α (1771π). Εἰκ. 70γ. Λύχνος δίμυξος. Μὲ ἀποκρούσεις στὸ περιχεῖλωμα τῆς κεντρικῆς ὀπῆς. Μελανὸ γάνωμα, μὲ ἐμβάπτιση, καστα-

νοκίτρινο κατὰ τόπους. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (7.5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,04. Μ. 0,14. Δ.β. 0,04.

598Α (1772π). Εἰκ. 70δ. Σκυφίδιο ἀκέραιο μὲ ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Δακτυλιοειδῆς βάση μὲ πλατιά καὶ ἀβαφὴ ἐπιφάνεια ἔδρασης. Μαστοειδῆς ἀπόφυση στὴ βάση. Ἐμπέστη διακόσμηση στὸν πυθμὲνα μὲ τέσσερα ἀνθέμια σὲ ἀκτινωτὴ διάταξη. Graffiti (ΙΠ) στὴ βάση. Μελανό, στιλπνὸ γάνωμα μὲ ἀπολεπίσεις. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (7.5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,025. Δ.χ. 0,08. Δ.β. 0,06.

δ) **1082Δ.** Στοιχεῖα ἐπίχρυσου διαλυμένου στεφανιοῦ (116 τεμάχια πῆλινοι ἐπίχρυστοι κόκκοι-καρποί). Τέσσερα μολύβδινα διάτρητα τμήματα τῆς κυρίως στεφάνης ἀπ' ὅπου κρέμονται ἐπίχρυστα χάλκινα κλαδιὰ μὲ λογχόσχημα φύλλα.

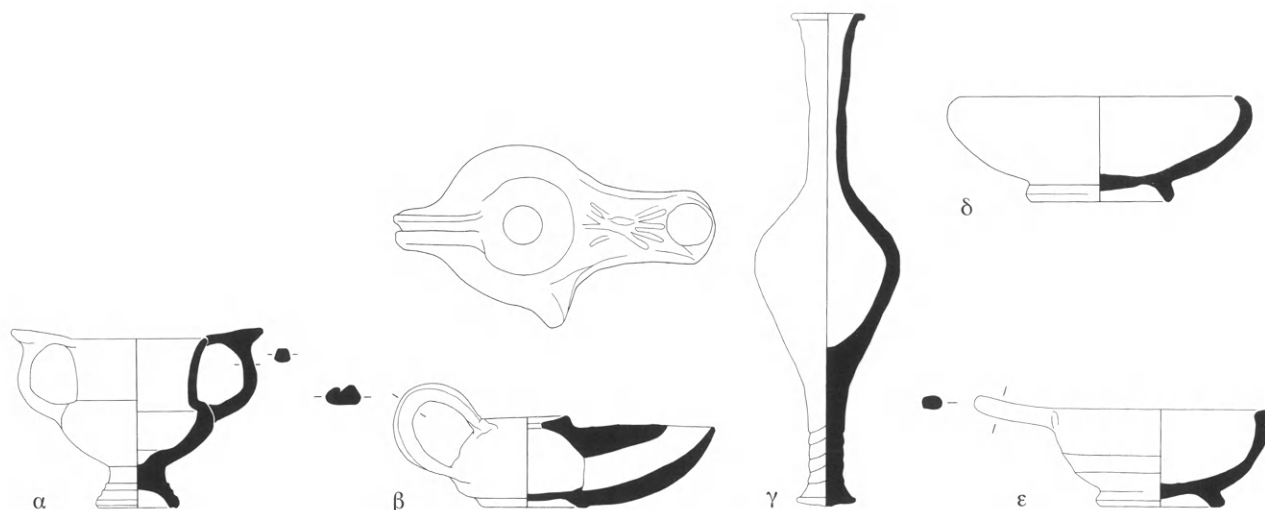
1862Μ. Σιδερένια στλεγγίδα σὲ 16 θραύσματα.

Τάφος 73. Ὁρθογώνιος λαξευτός, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου δύο ἐπ'ἀλλήλες ταφές, ἡ μία κεφαλὴ πρὸς Ἀ., ἡ ἄλλη πρὸς Δ.

δ) **2034Μ.** Ἐξὶ μικρὰ φύλλα χρυσὰ ἴσως ἀπὸ διακόσμηση ἐνδύματος(:). Μ. 0,02.

Τάφος 74. Ὁρθογώνιος λαξευτός, λακκοειδής. Καλυπτόταν ἀπὸ μεγάλους κεράμους. Μήκ. 1,90 μ., πλ. 0,75 μ., ὕψ. 0,60 μ. Ἐπίχωση 1,20 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Β.

Εἰκ. 70. α. Ὁ κἀνθαρος 556Α. β. Ὁ λύχνος 554Α. γ. Τὸ μυροδοχεῖο 555Α. δ. Τὸ σκυφίδιο 558Α. ε. Τὸ μόνωτο σκυφίδιο 557Α.

β) **556Α** (1571π). Εἰκ. 70α. Κἀνθαρος. Μελαμβαφής, μὲ ἀπλὸ χεῖλος. Ἀκέραιος, μὲ ἀπολεπίσεις. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,065. Δ.χ. 0,055. Δ.β. 0,03.

554Α (1569π). Εἰκ. 70β. Λύχνος ἀκέραιος. Μὲ μήτρα. Μελανὸ ἐπίχρσιμα, ἐρυθρὸ κατὰ τόπους. Ἀνάγλυφος κεραυνὸς στὸν μυξό. Πηλὸς τεφρὸς. Υ. 0,03. Μ. 0,12. Δ.β. 0,04.

555Α (1570π). Εἰκ. 70γ. Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο τμήματα. Λεῖπει μικρὸ τμήμα τοῦ χεῖλους. Ἀβαφές. Πλαστικοὶ δακτύλιοι στὴ βάση. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,125. Δ.χ. 0,025. Δ.β. 0,02.

559Α (1579π). Μικρογραφικὴ οἰνοχοΐσκη. Λεῖπει τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ ἡ λαβή. Ἀβαφής. Πηλὸς 5YR 6/6 (reddish yellow). Υ. 0,045. Δ.β. 0,015.

558Α (1573π). Εἰκ. 70δ. Σκυφίδιο ἀκέραιο. Μὲ γάνωμα; Πηλὸς τεφροκάστανος μὲ μίκα (10YR 6/4, light yellowish brown). Υ. 0,04. Δ.χ. 0,11. Δ.β. 0,055.

557Α (1572π). Εἰκ. 70ε. Σκυφίδιο μόνωτο, ἀκέραιο. Καστανὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς τεφρὸς. Υ. 0,037. Δ.χ. 0,08. Δ.β. 0,047.

γ) **3361** (484Ε καὶ 1574Π). Εἰκ. 71. Ἄνω τμήμα εἰδωλίου νέγρου. Υ. σωξ. 0,055. Σῶζονται κεφάλι, λαίμδος καὶ λίγο ἀπὸ τὸν κορμό. Θυμίζει παραλλαγὴ τύπων τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ὀλύνθου.

Olynthus IV (1931) πίν. 45, 47. Βλ. Raeck 1981, 188-189. Πινγιάτογλου 1993, 166 (ρωμαϊκοὶ χρόνοι), Ἀχειλαροῦ 2006, I, 597-603; II, 141-142.

485Ε (1575Π). Ἀκέφαλη γυναίκα, ἴσως χορεύτρια, μὲ ποδὴρη λεπτὸ χιτῶνα καὶ ἀνεμίζον ἱμάτιο ποὺ σχηματίζει βαθιὲς πτυχώσεις. Υ. 0,106. Ὁ δεξιὸς μαστὸς δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὸν χιτῶνα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ συγκολληθέντα τεμάχια καὶ στηρίζεται πᾶνω σὲ ὀρθογώνια βάση.

475Ε (1560Π). Εἰκ. 72. Κόρη ἀκέραια. Φορεῖ ἱμάτιο καὶ χιτῶνα. Ἡ κόμη καταλήγει σὲ δυὸ ὑψωμένους θυσάνους στὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου, ἐνῶ ἓνας πλοχμὸς τῆς(;) πέφτει στὸν ὄμο. Μελανὴ καὶ ἐρυθρὰ

Εἰκ. 71. Ὁ νέγρος 3361.

ταινία στολίζουν τὶς παρυφές τοῦ ἱματίου.
Υ. 0,14.

476E (1561Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

2832 (477E, 1562Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

2831 (478E, 1563Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

479E (1564Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

480E (1565Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

481E (1566Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

482E (1567Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

3347 (483E, 1568Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

486E (1561Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

487E (1561Π). Τύπος ὅμοιος μὲ τὸ **475E**.

Τὸ σύνολο τῶν 11 εἰδωλίων θυμίζει «χορδὸ» τραγωδίας.

Εἰκ. 72. Ἡ κόρη 475E.

Τάφος 75. Ὁρθογώνιος λαξευτός, λακκοειδής. Μῆκ. 2,08 μ., πλ. 0,85 μ., ὕψ. 0,60 μ. Ἐπίχωση 1,20 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

β) **600A** (1774Π). Ἀλάβαστρο. Λεῖπει τὸ στόμιο.
Ἰχνη ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρσιμα. Πηλὸς ἀνοικτὸς
ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 6/6, light red). Υ. σωζ.
0,20.

σκυφιδίου καὶ δυὸ θραύσματα μελαμβαφῆ
πινακίου.

δ) **350M** (1790). Στλεγγίδα σιδερένια ἀκέραια. Μ.
0,18.

Τρεῖς συνανήκοντα θραύσματα μελαμβαφοῦς

Τάφος 76. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2 μ., πλ. 1,20 μ., ὕψ. 0,50 μ. Χωρὶς κτερίσματα.

Τάφος 77. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 1,90 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,55 μ. Ἐπίχωση 0,50 μ. Δυὸ ταφές μὲ ἰχνη καύσης. Κεφαλὲς πρὸς Ἀ. Ἡ β' ταφὴ 1,70×0,65×0,40 μ. Χωρὶς κτερίσματα.

Τάφος 78. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μήκ. 1,50 μ., πλ. 0,75 μ., ὕψ. 0,60 μ. Τμήμα ἀκρωτηρίου μαρμαρίνης ἐπιτύμβιας στήλης σὲ β' χρήση ὕψ. 0,38 μ.

β) **603A** (1777π). Εἰκ. 73α. Ἀρυτήρας ἀκέραιος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός (στὴν ἐπιφάνεια) μὲ μίκα. Υ. 0,077. Δ.χ. 0,07.

604A (1778π). Εἰκ. 73β. Κάνθαρος ἀκέραιος. Μελανὸ γάνωμα, κατὰ τόπους καστανέρυθρο, μὲ ἀπολεπίσεις. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα. Υ. 0,095. Δ.χ. 0,08. Δ.β. 0,05.

602A (1776π). Εἰκ. 73γ. Λύχνος ἀκέραιος, ἐκτὸς ἀπὸ ἀπόκρουση στὸ ὠτίο. Ἰχνη καύσης στὸν μῦξό. Χωρὶς γάνωμα ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα στὸ χεῖλος τῆς ὀπῆς καὶ γύρω ἀπ' αὐτήν. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος, μὲ λίγη μίκα (7.5YR 7/4, pink). Υ. 0,033. Μ. 0,08. Δ.β. 0,035.

605A (1779π). Εἰκ. 73δ. Σταμνοειδὴς πυξίδα. Σχεδὸν πλήρης (ἡ μία λαβὴ ὑπάρχει ἀλλὰ δὲν ἔχει συγκολληθεῖ). Χωρὶς πῶμα. Ἐρυθρὸ γάνωμα στὸ ἄνω μέρος μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,115. Δ.χ. 0,08. Δ.β. 0,08.

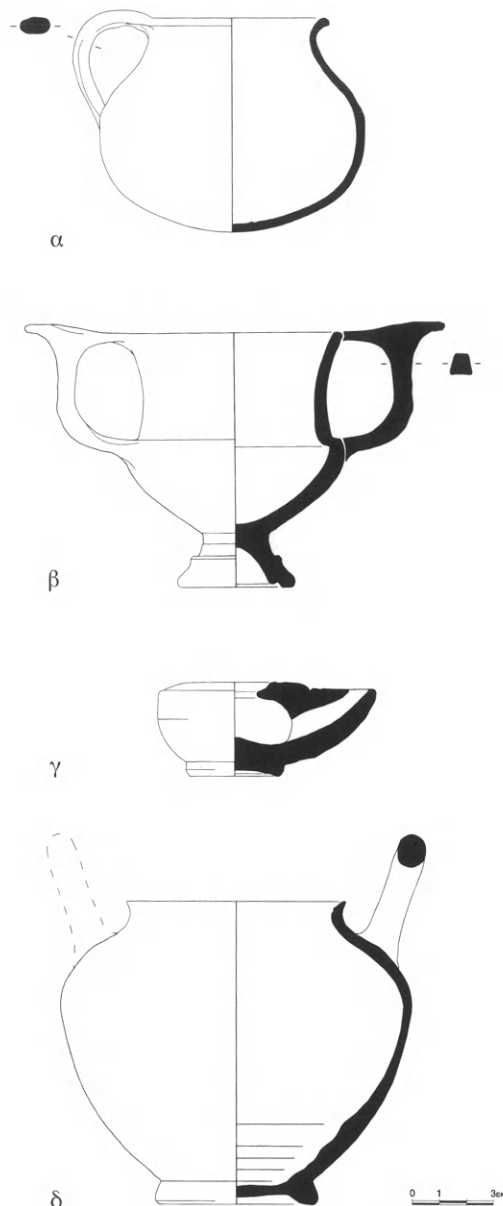
601A (1775π). Σκυφίδιο ἀκέραιο. Μελανὸ θαμπὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Ζευγὸς ἐγχάρακτων κύκλων στὸν πυθμένα. Πηλὸς τεφροῦς μὲ μίκα. Υ. 0,03. Δ.χ. 0,09. Δ.β. 0,045.

γ) **579E** (1988Π). Ταῦρος. Υ. 0,078. Σχεδὸν ἀκέραιο. Οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ ζώου δηλώνονται μὲ μαῦρο χρῶμα. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος στὸ σῶμα, στὸν λαμὶδ ρόδινο, στὴ βάση ἔντονο ἐρυθρό. Τὸ ἓνα κέρατο καὶ ἡ οὐρὰ ἔχουν σπάσει.

580E (1989Π). Ἐρμαφροδίτος(;) καθισμένος πάνω στὸ ἱμάτιό του σὲ βράχο. Υ. 0,11. Ἀκέραιο. Λευκὸ καὶ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα στὸ πρόσωπο καὶ στὸ σῶμα. Τὰ πόδια του ἀρκετὰ ἀνοικτά.

515E (1780Π). Ἀκέφαλη καθιστὴ γυναίκα μὲ χιτῶνα σὲ θρόνο. Υ. 0,092. Τὸ ἀριστερὸ χεῖρ λυγρισμένο ἀκουμπᾷ στὸ στήθος καὶ τὸ δεξιὸ στὸ γόνατο. Πολυχρωμία στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐνδύματος, ἐρυθρό, γαλάζιο, κίτρινο καὶ λευκό.

δ) Στελεγγίδα σιδερένια. Μ. 0,18.

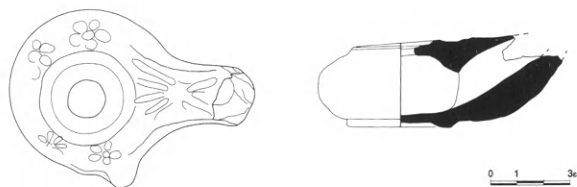

Εἰκ. 73. α. Ὁ ἀρυτήρας 603A. β. Ὁ κάνθαρος 604A. γ. Ὁ λύχνος 602A. δ. Ἡ σταμνοειδὴς πυξίδα 605A.

Τάφος 79. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μήκ. 2,20 μ., πλ. 0,85 μ., ὕψ. 0,60 μ. Ἐπίχωση 1,70 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

β) **606A** (1781π). Εἰκ. 74. Λύχνος σχεδὸν πλήρης, ἐκτὸς ἀπὸ τμήμα τοῦ μυξοῦ. Ἀπὸ μήτρα. Λαβή-ώτιο. Καστανὸ γάνωμα. Διακρίνεται ἀνάγλυφος ρόδακας στὴν περιφέρεια τοῦ ὧμου καὶ κεραυνὸς στὴ βάση τοῦ μυκτήρα. Υ. 0,03. Μ. 0,09. Δ.β. 0,04.

δ) **2035M**. Πέντε χρυσὰ φύλλα ἀπὸ διακόσμηση ὑφάσματος. Μ. φύλλου 0,029.
Ori di Taranto 1984, 76 (πίνακας μὲ τύπους χρυσῶν διακοσμητικῶν φύλλων).

Εἰκ. 74. Ὁ λύχνος 606A.

Τάφος 80. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μήκ. 1,30 μ., πλ. 0,90 μ., ὕψ. 0,40 μ. Βαθύσματα στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ δαπέδου γιὰ στερέωση τῶν ποδιῶν νεκρικοῦ φορείου, βάθ. 0,08 μ. καὶ διαμ. 0,10.

δ) **1083A**. Ἐπίχρυσο στεφάνι διαλυμένο. Ὑπολείμματα, χάλκινα ἐπίχρυσα στελέχη.

1863M. Σιδερένια στλεγγίδα σὲ θραύσματα (14 τεμάχια).

Τάφος 81. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μήκ. 1,90 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,55 μ. Βαθμίδα πλ. 0,30 μ. Χάλκινο νόμισμα δυσδιάγνωστο κοντὰ στὸ στόμα τοῦ κρανίου. Κοντὰ στὸ δεξιὸ χέρι σιδερένια στλεγγίδα. Στὰ πόδια λύχνος. Κεφαλὴ πρὸς Ἀ.

δ) **1675N**. Νόμισμα χάλκινο. Διάμ. 0,019 μ. Πολὺ φθαρμένο.

[Τὰ κτερίσματα ποὺ περιγράφονται στὸ ἡμερολό-

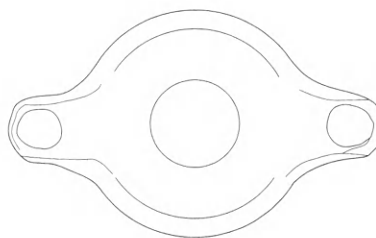
γιο (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νόμισμα) λείπουν ἢ ἐκ παραδρομῆς βρίσκονται στὸ σύνολο ἄλλου τάφου;].

Τάφος 82. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μήκ. 2,10 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,70 μ. Ἐπίχωση 2,60 μ.

β) **792** (607A καὶ 1782π). Εἰκ. 75. Λύχνος ἀκέραιος, δίμυξος. Μελανὸ ἐπίχρυσμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς τεφρός. Υ. 0,045. Μ. 0,138. Δ.β. 0,04.

γ) **516E** (1784Π). Ὁρθία γυναικεία(;) μορφή. Υ. 0,085. Ἀκέφαλη. Φορεῖ χιτῶνα ποδήρη κάτω ἀπὸ τὸ σφιχτὰ τυλιγμένο ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο συγκρατεῖται μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Τὸ δεξιὸ ἀκουμπᾷ στὸ στήθος. Λευκὸ ἐπίχρυσμα παντοῦ.

517E (1785Π). Κεφαλὴ καὶ ἄνω μέρος παιδίσκης. Υ. 0,04. Συγκολλημένο.

Εἰκ. 75. Ὁ λύχνος 792.

522E (1814Π). Άνω τμήμα ὀρθίας γυναίκας. Λείπει τὸ δεξιὸ χέρι.

523E. Τμήμα ἀνδρικής μορφῆς. Υ. 0,12. Τὸ δεξιὸ χέρι ἀκουμπᾷ σὲ πεσίσκο. Διακρίνονται τὸ ἄνω τμήμα τῶν γυμνῶν ποδιῶν ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ κάτω καὶ μέρος τοῦ ἱματίου μὲ τὶς πτυχώσεις. Πατάει σὲ ὀρθογώνια βάση.

2024E (1815Π). Τμήμα εἰδωλίου. Υ. 0,051. Σώ-

ζονται ἄκρο ποδιοῦ καὶ τμήμα ἱματίου μὲ πτυχώσεις.

525E (1783Π). Σώζεται ἐμπρόσθιο τμήμα πτηνοῦ (χήνα ἢ πάπια). Υ. 0,035 μ. Διακρίνεται ἀπὸ τμήμα ποδιοῦ μορφῆς καθήμενης πάνω του.

Ἐπίσης ὄστρακα ἀγγείων (πήλινο ἀλάβαστρο, ἄωτο σκυφίδιο) καὶ θραύσματα στλεγγίδας σιδερένιας.

Τάφος 83. Κεραμοσκεπὴς μὲ δύο ταφές. Ταφή Α: πήλινος μὲ μεγάλες κεραμίδες σκεπασμένος τάφος. Μῆκ. 1,10 μ., πλ. 0,56 μ., ὕψ. 0,55 μ. Ἐπίχωση 1,55 μ. Ἀκτέριστος. Ταφή Β: λαξευτὸς ὀρθογώνιος. Μῆκ. 2 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,60 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα βαθμίδα πλ. 0,30 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς τὰ Δ. Τὰ κτερίσματα προέρχονται ἀπὸ τὴν ταφή Β.

β) **612A** (1791π). Λάγυνος. Λείπει τὸ κάτω τμήμα. Συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Ἐρυθρὸς ταινίης περιτρέχουν τὸ χεῖλος, τὴ βάση τοῦ λαμποῦ καὶ τὸν ὄμο. Ἰχνη κίτρινου ἐπιχρίσματος στὸν ὄμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,115. Κοντὰ στὸν τάφο.

610A. Μυροδοχεῖο. Λείπουν λαμπὸς καὶ χεῖλος. Ἐρυθρὰ ταινία στὴ κοιλιὰ. Καστανοκίτρινο γάνωμα στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου. Πηλὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα καὶ λευκὲς προσμίξεις (2.5YR 6/6 light red). Υ. 0,055. Δ.β. 0,017.

609A. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Ἀβαφές. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6 reddish

yellow). Υ. 0,165. Δ.χ. 0,025. Δ.β. 0,024.

608A (1786π). Σκύφος συγκολλημένος ἀπὸ 25 κομμάτια. Λείπει μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος. Υ. 0,14. Δ.χ. 0,13. Δ.β. 0,055.

611A (1789π). Σκύφος ἀνάγλυφος (τύπου football σὲ παραλλαγή) μὲ δικτυωτὴ διακόσμηση, ἀκέραιος. Ἐρυθροβαφής. Ταινία ἀπὸ ἰωνικὸ κυμάτιο, πέντε ρόδακες ἐνθετοὶ σὲ πεντάγωνο πλαίσια. Στὴ βάση διπλὸς ρόδακας μὲ κοκκίδες ἀνάμεσα στὰ φύλλα. Γύρω ἀπὸ τὸν ρόδακα ἔξι ἀνάγλυφοι ρόμβοι. Υ. 0,058. Δ.χ. 0,125. Ἰωνικοῦ ἐργαστηρίου; Βλ. σ. 236 σημ. 230.

δ) **1864M**. Χάλκινα ἐλάσματα.

Τάφος 84. Μικρὸς ὀρθογώνιος, λαξευτὸς. Μῆκ. 1 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,40 μ. Ἐπίχωση 0,90 μ.

β) **614A** (1793π). Εἰκ. 76. Ἀρυτήρας ἀκέραιος. Ἰχνη καύσης στὸ ἐξωτερικὸ του. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,02. Δ.χ. 0,05.

4453. Ἀρυτήρας, συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Λείπουν τμήματα ἀπὸ χεῖλος, τὴ βάση καὶ τὴ λαβή. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς. Υ. 0,072.

4454. Ἀρυτήρας σὲ πολλὰ θραύσματα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς. Υ. 0,084. Δ.χ. 0,06.

613A (1792π). Μυροδοχεῖο. Λείπουν τὸ χεῖλος καὶ ὁ λαμπός. Ἰχνη διακοσμητικῶν ἐρυθρῶν

Εἰκ. 76. Ὁ ἀρυτήρας 614A.

ταινιῶν στὸν ὄμο καὶ στὴν κοιλιὰ. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6 reddish yellow). Υ. σωζ. 0,075. Δ.β. 0,02.

4455. Λαβὴ ἐρυθρόμορφης πελίκης μὲ διακόσμηση ἀνθεμίου.

4456. Σκυφίδιο. Σώζεται τμήμα τῆς βάσης καὶ

τοῦ σώματος. Δακτυλιοειδὴς βάση με ἀυλάκωτὴ ἐπιφάνεια στήριξης. Λεπτὴ ἀβαφὴς ταινία στὴν ἔνωση βάσης καὶ σώματος. Στικτὴ διακόσμηση στὸ ἐσωτερικόν. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish

brown). Υ. σωζ. 0,037. Δ.β. 0,076.

γ) Τμήμα ἵππου. Ἀριστερὸ ἐμπρόσθιο πόδι. Υ. 0,039.

Ἐπίσης σιδερένια καρφιά φορέιου καὶ θραύσματα εἰδωλίων.

Τάφος 85. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,70-0,60 μ., ὕψ. 0,60-0,40 μ. Ἐπίχωση 2,20 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα βαθμίδα πλ. 0,20 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

β) **619A** (1797π). Μυροδοχεῖο. Σχεδὸν πλήρες, ἐκτὸς ἀπὸ ἀποκρούσεις στὸ χεῖλος. Καστανὲς ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαιμό, τὸν ὄμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα καὶ λευκὲς προσμίξεις (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,075. Δ.β. 0,015.

620A (1798π). Εἰκ. 77. Σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο ἀκέραιο, με ἐλαφριὲς ἀποκρούσεις καὶ ἀπολεπίσεις. Δακτυλιοειδὴς βάση με ἐλαφρὰ μαστοειδὴ ἀπόφυση καὶ ἀυλάκωση στὴν ἐπιφάνεια στήριξης. Μελανό, στιλπνὸ γάνωμα. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,038. Δ.χ. 0,055. Δ.β. 0,043.

γ) **518E** (1799Π). Κεφάλι γυναικας(;) με στεφάνη ἢ πῖλο στρογγυλόν; Κόμη βοστρυχωτή. Υ. 0,04.

2027E. Καθιστὴ γυναικεία μορφή. Σώζεται τμήμα ἀπὸ τὴν κοιλία καὶ κάτω. Διακρίνονται οἱ πτυχώσεις τοῦ λεπτοῦ χιτῶνα. Υ. 0,034.

2028E. Τμήμα κορμοῦ ἀγοριοῦ ἢ κοριτσιοῦ. Με τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ σφιχτὰ ἓνα περιστέρι(;)

Εἰκ. 77. Τὸ σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο 620A.

πάνω στὸ στήθος. Ἐφερε ἱμάτιο. Υ. 0,035.

2029E. Κεφαλὴ καὶ ἄνω τμήμα κορμοῦ γυναικείου. Τὸ κεφάλι στρέφει πρὸς τὰ ἀριστερὰ με κλίση πρὸς τὰ κάτω.

2030E. Κορμὸς παιδικοῦ(;) ἢ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου; Υ. σωζ. 0,057.

δ) **1676N**. Δύο χάλκινα νομίσματα Φιλίππου Β΄. SNG Cop. 620 (αἰχμὴ δόρατος). Λαζαρίδης, Ρωμιοπούλου, Τουράτσογλου 1992, 51-52.

36A (1880). Στοιχεῖα ἀπὸ διαλυμένο ἐπίχρυσο στεφάνι: Πήλινο ἐπίχρυσο ἄνθος, χάλκινα ἐπίχρυσα στελέχη καὶ 6 πήλινες ἐπίχρυσες χάνδρες-καρποί.

Τάφος 86. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2,20 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,40 μ.

δ) **Δ36**. Διαλυμένο ἐπίχρυσο στεφάνι.

Τάφος 87. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 1,55 μ., πλ. 0,65 μ., ὕψ. 0,40 μ. Ἐπίχωση 0,70 μ.

γ) **573E** (1986Π). Εἰκ. 78. Μισοξαπλωμένο εὐτραφὲς ἀγόρι πάνω στὸ ἱμάτιόν του ποὺ εἶναι ρυγμμένο στὸν βράχο (τύπος temple-boy). Βάση ἑλλειψοειδής. Υ. 0,08. Κρατεῖ ἓνα ζῶα στὸ ἀριστερὸ χέρι του. Λευκὸ ἐπίχρυσμα σὲ ὅλο τὸ σῶμα.

Εἰκ. 78. Τὸ ἀγόρι 573E.

Hadzisteliou-Price 1969, 99, 101, 107, πίν. 22.
Olynthus XIV αρ. 275-9, 282, 360. IV 417,
πίν. 59.

3339 (578E, 1987Π). Καθιστός γενειοφόρος παπ-

ποσειληνός (γενειῶς, σειληνός πάππος). Ἀκέ-
ραιος. Υ. 0,095. Ἀγγίζει μὲ τὰ χέρια του τὴ
γενειάδα. Ἐρυθρό, λευκὸ καὶ κίτρινο χρῶμα
γιὰ τὴν ἀπόδοση λεπτομερειῶν.

Τάφος 88 (σχ. 2). Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μήκ. 2,15 μ., πλ. 1,30 μ., ὕψ. 1,20 μ. Ἐπίχωση
1,20 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ στραμμένη στὸ πλάι.

Στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοιχογραφία μὲ φυτική διακόσμηση σὲ χρώματα πράσινο
καὶ γαλάζιο. Κλαδιὰ μὲ φύλλα καὶ καρποὺς μυρτιάς, στὰ τοιχώματα κονιάματα λευκά.
Στὸ δάπεδό του λαξευμένος ὀρθογώνιος λάκκος, 1,50×0,62 μ., βάθ. 0,28 μ. Στὶς τέσσερις
γωνίες βαθύσματα κυκλικὰ γιὰ στερέωση ποδιῶν φορείου.

β) **626A** (1806π). Εἰκ. 79α. Ἀλάβαστρο πλήρες,
συγκολλημένο. Ἄβαφο, στίλπνo. Πηλὸς πορ-
τοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yel-
low). Υ. 0,15. Δ.χ. 0,035.

627A (1807π). Εἰκ. 79β. Ἀλάβαστρο. Σῶζεται
σχεδὸν ὁλόκληρο σὲ τέσσερα θραύσματα.
Λευκὸ ἐπίχρισμα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέ-
ρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ.
0,17.

1084Δ. Ἀλάβαστρο. Θραῦσμα μὲ διακοσμητικὲς
ἐπάλληλες λευκὲς, κίτρινες, γαλάζιες ταινίες.
Διαστ. 0,033×0,024.

Βλ. Rhomiopoulou 2002, 74, ἀρ. 4, πίν. 4.11.

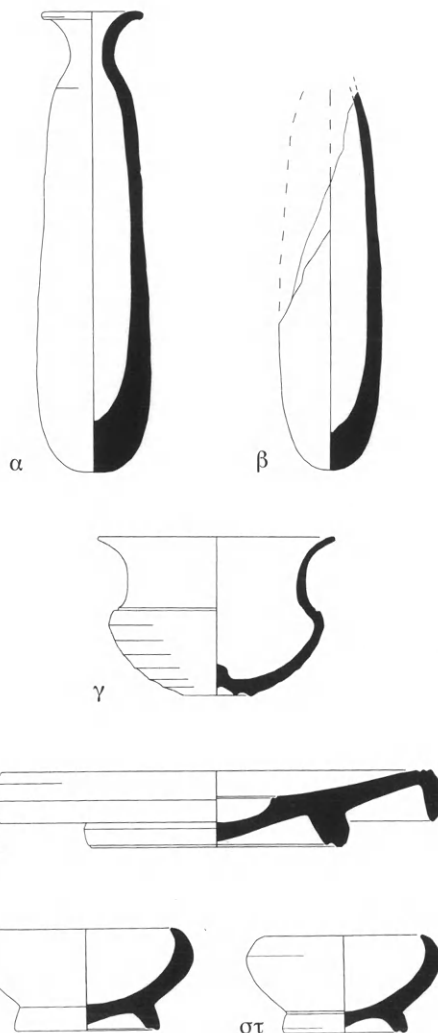
616A (1794π). Ἀρυτήρας. Λεῖπει τμῆμα τοῦ χεῖ-
λους καὶ ἡ λαβή. Ἐρυθρὸ γάνωμα στὸ ἄνω
μισὸ τοῦ ἀγγείου, μὲ ἐμβάπτιση. Διαπιστώθη-
καν ἱχνη καύσης. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ
μίκα καὶ λευκὰ ἐγκλείσματα (2.5YR 6/6, light
red). Υ. 0,08. Δ.χ. 0,06.

618A (1796π). Ἀρυτήρας. Συγκολλημένος ἀπὸ
πολλὰ θραύσματα. Λεῖπει τμῆμα τοῦ χεῖλους
καὶ τοῦ σώματος. Πηλὸς καστανέρυθρος.
Υ. 0,075.

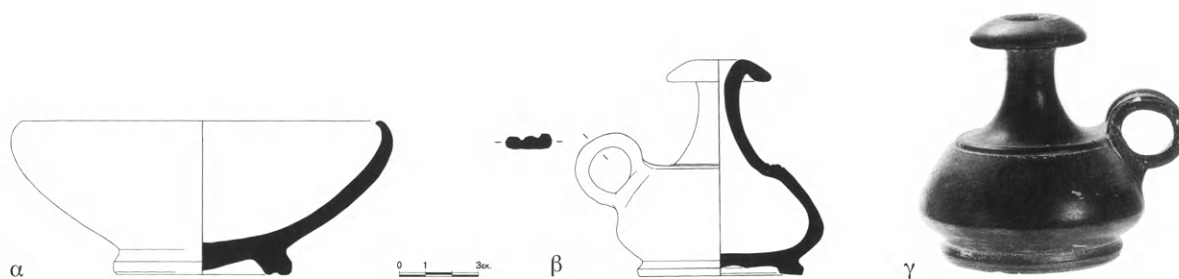
624A (1804π). Εἰκ. 80β-γ. Ἀσκὸς ἀκέραιος τύ-
που guttus. Μελανὸ θαμπὸ γάνωμα. Υ. 0,08.
Δ.χ. 0,012 (ὀπή). Δ.β. 0,063.

757 (622A καὶ 1801π). Εἰκ. 79γ. Κάλυξ. Συγκολ-
λημένος ἀπὸ ἐπτὰ κομμάτια. Στὸ ὕψος τῆς
κοιλιάς αὐλάκωση σὲ χρῶμα ἐρυθρό. Στὸ
κέντρο τοῦ πυθμένα ἀνάγλυφη κεφαλὴ Σατύ-
ρου. Υ. 0,06. Δ.χ. 0,09.

621A (1800π). Μυροδοχεῖο. Σχεδὸν πλήρες
ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμῆμα τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ
λαμποῦ. Ἐρυθρὲς διακοσμητικὲς ταινίες σὲ
χεῖλος, λαμπό, ὄμο καὶ κοιλιά. Πηλὸς πορτο-

Εἰκ. 79. α-β. Τὰ ἀλάβαστρα 626A καὶ 627A.
γ. Ὁ κάλυξ 757. δ. Τὸ ἱχθυοπινάκιο 575. ε-στ. Τὰ
σκυφίδια 615A καὶ 806.

Εἰκ. 80. α. Τὸ σκυφίδιο 617Α. β-γ. Ὁ ἀσκὸς guttus 624Α.

καλέρυθρος με μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,089. Δ.χ. 0,028. Δ.β. 0,028.

575 (625Α καὶ Μ.Κ. 1805π). Εἰκ. 79δ. Ἰχθυοπινάκιο ἀκέραιο. Αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια στήριξης. Μαστοειδὴς ἀπόφυση. Ζευγὸς ἐγχάρακτων γραμμῶν στὴν ἄκρη τοῦ χεῖλους. Μίλτος στὴν αὐλάκωση τῆς ἐπιφάνειας στήριξης καὶ στὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἐγχάρακτες γραμμὲς τοῦ χεῖλους. Καστανὸ γάνωμα στὸ ἐσωτερικὸ, μαῦρο στὸ ἐξωτερικὸ. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (7.5YR 6/6 reddish yellow) στὴν ἐπιφάνεια. Υ. 0,03. Δ.χ. 0,16. Δ.β. 0,05.

615Α (1802π). Εἰκ. 79δ. Σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο ἀκέραιο, με ἐλαφρὲς ἀποκρούσεις. Δακτυλιοειδὴς βάση με μαστοειδὴ ἀπόφυση στὸ κέντρο καὶ αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια στήριξης. Μελανὸ γάνωμα ἀπολεπισμένο κατὰ τόπους. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,04. Δ.χ. 0,065. Δ.β. 0,051.

806 (623Α, 1803π). Εἰκ. 79ε. Σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο ἀκέραιο, με ἐλαφρὲς ἀπολεπίσεις. Δακτυλιοειδὴς βάση με αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης. Μελανὸ θαμπὸ γάνωμα. Πηλὸς

ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,04. Δ.χ. 0,06. Δ.β. 0,045.

617Α (1795π). Εἰκ. 80α. Σκυφίδιο. Λεῖπει τμήμα χεῖλους. Δακτυλιοειδὴς βάση με αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια στήριξης. Ἐρυθρὸ γάνωμα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς κοκκινωπὸς με μίκα (2.5YR 6/6, light red). Υ. 0,055. Δ.χ. 0,13. Δ.β. 0,07.

δ) **1867M, 1868M**. Σιδερένιας στλεγγίδας τμήματα συνανήκοντα.

1869M. Θραύσματα χάλκινου κανθάρου. Δύο διπλὲς λαβές, βάση καὶ τέσσερα τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος.

1084Δ. Ἀπότμημα γυάλινου ἀλαβάστρου. Διαστ. 0,024×0,033.

Βλ. Rhomiopoulou 2002, 74.

1865M. Σιδερένια αἰχμή δόρατος. Μήκ. 0,24.

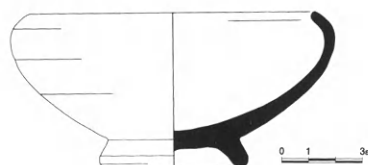
1677N. Νόμισμα Ἀλέξανδρου Γ' (πολὺ φθαρμένο).

1866M. Δακτύλιος σιδερένιος. Σῴζεται μόνο τμήμα τῆς σφενδόνης, σωζ. διαστ. 0,03×0,02. Ἐπίσης θραύσματα μελαμβραφῶν ἀγγείων καὶ ἀλαβάστρων.

Τάφος 89 (σχ. 2).

β) **629Α** (1809π). Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Καστανέρυθρες ταινίες στὸν λαμὸ καὶ τὸν ὦμο. Πηλὸς ἐρυθρὸς με μίκα (5YR 5/6 light red). Υ. 0,107. Δ.χ. 0,027. Δ.β. 0,025.

628Α (1808π). Εἰκ. 81. Σκυφίδιο. Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια. Ἐρυθρὸ γάνωμα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς τεφρός. Υ. 0,058. Δ.χ. 0,11. Δ.β. 0,055.

Εἰκ. 81. Τὸ σκυφίδιο 628Α.

Τάφος 90 (σχ. 2). Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2,30 μ., πλ. 1,40 μ. Ἐπίχωση 0,80 μ. Βαθύσματα στὶς τέσσερις γωνίες γιὰ τοποθέτηση ποδιῶν φορείου, διαμ. 0,30 μ., βάθ. 0,25 μ.

Ὑπάρχει μιὰ παρατήρηση στὸ ἡμερολόγιο, ὅτι ὁ διαλυμένος χάλκινος κἀνθαρος, ἡ αἰχμὴ δόρατος καὶ ὀρισμένα ὄστρακα τοῦ τάφου 88 ἀνήκουν στὸν τάφο 90. Δὲν ἐπιβεβαιώθηκε.

- δ) **630A** (1810Π). Βαθιὰ φιάλη λεκανόσχημη. Συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ κομμάτια. Ἄβαφη. Τὸ πλατὺ χεῖλος ἐξέχει πρὸς τὰ ἔξω. Υ. 0,12. Δ.χ. 0,28. Δ.χ. (μόνο τὸ ἄνοιγμα) 0,21. Δ.β. 0,08. Τύπος λεκάνης 4 κατὰ Rotroff 2006, 231.
- 1123A**. Στοιχεῖα διαλυμένου στεφανιοῦ ἐπίχρυσου,

πῆλινα ἐπίχρυσα ἄνθη (2 μεγάλα, 2 μικρότερα), 160 πῆλινες ἐπίχρυσες χάνδρες-καρποί, χάλκινα στελέχη καὶ φύλλα ἐπίχρυστα, καθὼς καὶ μολύβδινα τεμάχια ἀπὸ τὴν κυρίως στεφάνη.

Τάφος 91. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2,50 μ., πλ. 1,60 μ. Ἐπίχωση καὶ βάθος 1,80 μ. Στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ δαπέδου βαθύσματα διαμ. 0,18×0,18 καὶ βάθ. 0,15 μ. γιὰ τὴ στερέωση τῶν ποδιῶν τοῦ νεκρικοῦ φορείου.

- β) **4457**. Εἰκ. 82α. Ἀρυτήρας. Πλήρης περιγράμμα. Σὲ ὁκτὼ θραύσματα. Λείπουν τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα. Ζευγὸς ἐγχαράξεων στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6 ἢ 5/6, reddish yellow). Υ. 0,08. Δ.χ. 0,08.

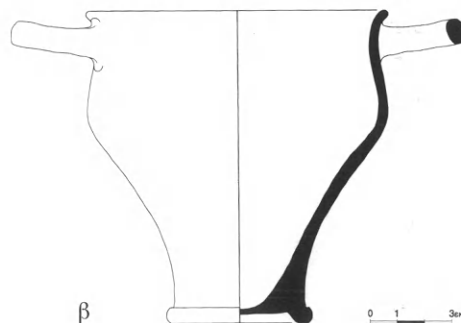
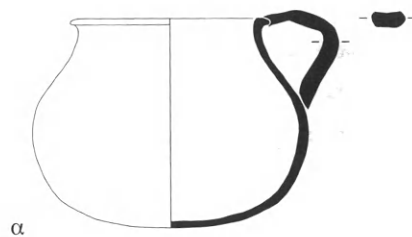
- 631A** (1811π). Εἰκ. 82β. Σκύφος. Συγκολλημένος ἀπὸ δέκα κομμάτια. Δύο καστανέρυθροι γραπτοὶ ὁμόκεντροι κύκλοι στὴ βάση. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Υ. 0,12. Δ.χ. 0,113. Δ.β. 0,053.

- δ) **1678N**. Χάλκινο νόμισμα, φθαρμένο πολὺ, Φιλίππου Β'.

- 195M**. Χρυσὸ ἔλασμα. Σωζ. Μ. 0,073.

- 196M** (1274). Χρυσὸ κομβίον. Δ. 0,05. Ἀνήκει σὲ μεγαλύτερη σύνθεση: δύο χρυσοὶ κρίκοι καὶ μιὰ κυλινδρική χρυσὴ ψῆφος, ἀπ' ὅπου συνδέεται ἕνας ὀδοντωτὸς δακτύλιος.

- 1085A**. Στοιχεῖα διαλυμένου ἐπίχρυσου στεφανιοῦ. Τριάντα τέσσερις πῆλινες ἐπίχρυσες μεγάλες καὶ ἑννέα μικρότερες χάνδρες-καρποί. Χάλκινα ἐπίχρυστα φύλλα καὶ δέκα τμήματα ἀπὸ τὴν ὀστέινη κεντρικὴ στεφάνη. Στὸ ἡμερολόγιο ἀναφέρεται τμήμα χρυσοῦς ταινίας πάνω στὸ κρᾶνίον. Δ. χανδρῶν 0,002-0,006.

Εἰκ. 82. α. Ὁ ἀρυτήρας 4457. β. Ὁ σκύφος 631A.

Τάφος 92. Ὁρθογώνιος μικρὸς λαξευτός. Μῆκ. 1,56 μ., πλ. 1,60 μ., ὕψ. 1 μ. Ἐπίχωση 1 μ.

γ) **519E** (1812Π). Ἐρμαφροδίτος. Υ. 0,115. Συγκολλημένος ἀπὸ ἐννέα τεμάχια. Ὁρθιος πάνω σὲ βάση μὲ ἱμάτιο τυλιγμένο στὸ ἀριστερὸ χέρι. Ὅπῃ ὀπτησης ὀρθογώνια. Ρόδινο ἐπίχρισμα σὲ ὅλο τὸ πρόσωπο καὶ στὸ σῶμα ἀπολεπισμένο. Κίτρινο στὸ ἱμάτιο. Λεῖπει τὸ κάτω τμήμα δεξιά, τὸ ἀριστερὸ πέλμα καὶ τμήμα τῆς βάσης.

520E (1813). Ἐρμαφροδίτος ὄρθιος, ἀκέραιος. Στηρίζει τὸ δεξιὸ χέρι σὲ πεσσό. Υ. 0,115. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο καὶ προβάλλει τὸ ἀριστερὸ πόδι. Ὅπῃ ὀπτησης ὀρθογώνια. ἴδιος τύπος μὲ τὸ προηγούμενο.

2031E. Ἐρμαφροδίτος. Υ. 0,076. Τμήμα κορμοῦ ἀπὸ δύο συγκολλημένα τεμάχια. Ρόδινο καὶ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ λίγο κίτρινο. Ὅμοιος τύπος μὲ τὰ προηγούμενα.

524E (1816M). Ἐρμαφροδίτος, κάτω τμήμα. ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ δέκα τεμάχια. Ἰχνη ἀπὸ κίτρινο, κυανὸ καὶ ρόδινο ἐπίχρισμα. Υ. 0,08. Ὅμοιος τύπος μὲ τὰ προηγούμενα.

526E (1817Π). Πτηνό, μᾶλλον περιστέρι. Υ. 0,052. Ἡ ἄκρη τοῦ ράμφους λίγο σπασμένη. Λευκὸ ἐπίχρισμα παντοῦ ἀλλὰ ἀπολεπισμένο.

Τάφος 93. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2,20 μ., πλ. 1,20 μ. Ἐπίχωση 1,10 μ. Βαθύσματα στὸ δάπεδο τοῦ τάφου στὶς τέσσερις γωνίες γιὰ στερέωση ποδιῶν νεκρικοῦ φορείου (0,20×0,30, βάθ. 0,12 μ.)

β) **635A** (1833π). Σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο πλήρες. Ἀπολεπισμένο καὶ μὲ ἀποκρούσεις στὴ βάση. Μελανὸ γάνωμα. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος

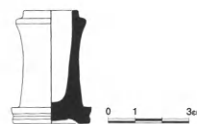
(5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,03. Δ.χ. 0,06. Δ.β. 0,05.

Τάφος 94. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Ἐπιμελημένη κατασκευή. Μῆκ. 2,25 μ., πλ. 1,20 μ., ὕψ. 1,30 μ. Βαθμίδα ἐσωτερικοῦ τοιχώματος πλ. 0,35. Ἐπίχωση 1 μ. Στὶς τέσσερις γωνίες κυκλικά βαθύσματα γιὰ τὴ στερέωση ποδιῶν νεκρικοῦ φορείου, διαμ. 0,36 μ., βάθ. 0,14 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Β.

Ἐπάρχει στὸ δάπεδο τοῦ τάφου βάθυσμα λαξευτὸ ὀρθογώνιο μὲ αὐλάκι μῆκ. 0,40 μ., πλ. 0,25 μ. καὶ βάθ. 0,26 μ. Τὸ αὐλάκι περιέβαλλε χτιστὴ μὲ ὠμὰ πλιθιά κλίνη, ἡ ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἦταν καλυμμένη μὲ λευκὸ κονίαμα. Τὸ ἴδιο λευκὸ κονίαμα κάλυπτε τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ τάφου, ἐνῶ σὲ ὕψος 0,67 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο ἐρυθρὰ ταινία πλ. 0,09 διέτρεχε τὰ τοιχώματα.

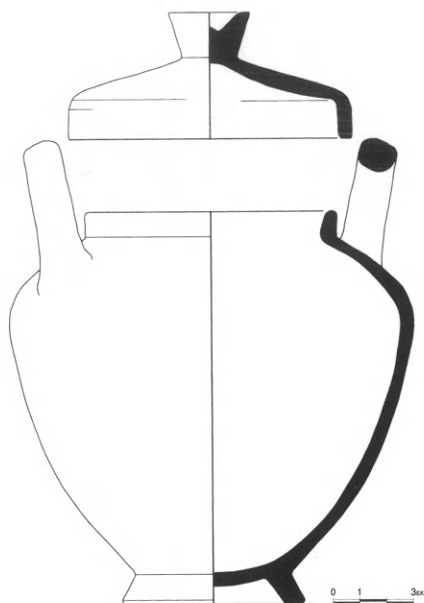
β) **633A** (1830π). Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο ἀπὸ ἔξι τεμάχια. Καστανὲς ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαμὸ καὶ τὸν ὄμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow), μὲ λευκὲς προσμίξεις. Υ. 0,13. Δ.χ. 0,03. Δ.β. 0,03.

4458 (1481A). Εἰκ. 83. Πυξίδα. Μελαμβαφὴς χωρὶς πῶμα, τύπου D. Λεῖπει τμήμα τοῦ χεῖλους. Ἐρυθρὸ γάνωμα, κατὰ τόπους μελανό. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4,

Εἰκ. 83. Ἡ πυξίδα 4458.

Εἰκ. 84. α-β. Ἡ σταμνοειδῆς πυξίδα 634Α.

light reddish brown). Υ. 0,045. Δ.χ. 0,02. Δ.β. 0,03.

Oakley 2009. *Agora* XXIX 13.

634A (1831π). Εἰκ. 84α-β. Σταμνοειδῆς πυξίδα με πῶμα, πλήρης με συγκολλήσεις καὶ συμπληρώσεις. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα. Υ. 0,195.

632A (1829π). Εἰκ. 85. Σκυφίδιο ἀκέραιο, ἐκτὸς ἀπὸ ἀπόκρουση στὸ χεῖλος. Δακτυλιοειδῆς βάση με μαστοειδῆ ἀπόφυση καὶ ἀβαφὴ ἐπιφάνεια ἔδρασης. Τέσσερα ἐμπέστα ἀνθήμια στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα. Μελανό, στιλπνὸ γάνωμα. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish brown). Υ. 0,025. Δ.χ. 0,077. Δ.β. 0,063.

Εἰκ. 85. Τὸ σκυφίδιο 632Α.

1280. Πυξίδα με πῶμα μολύβδινη. Υ. 0,065.

γ) **466E** (1539Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,25.

Ἐρυθρὸ χρώμα στὰ μαλλιά, στὰ μάτια καὶ στὰ χεῖλη. Λευκὸ ἐπίχρσιμα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

465E (1538Π). Εἰκ. 86α. Γυναικεία προτομή.

Υ. 0,27. Ἐρυθρὸ χρώμα στὰ χεῖλη. Λευκὸ ἐπίχρσιμα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

448E (1514Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,26. Συγ-

κολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Ἀνθοστέφανος στὸ κεφάλι. Ἐνώτια ἀνάγλυφα. Ἐρυθρὸ χρώμα στὰ μαλλιά. Λευκὸ ἐπίχρσιμα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

449E (1515Π). Εἰκ. 86β. Γυναικεία προτομή.

Υ. 0,36. Συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Φέρει καλύπτρα καὶ πέπλο; Τὰ ψέλλια στοὺς καρποὺς τῶν χειρῶν καὶ τὸ χρυσὸ περιδέραιο στὸν λαιμὸ ἀποδίδονται ζωγραφισμένα με κίτρινο χρώμα. Δύο ὁπές ἀνάσθησης στὸ πίσω μέρος τῆς καλύπτρας. Ἀγγίζει με τὰ χέρια τὸ στήθος. Ἐρυθρὸ χρώμα στὰ μαλλιά, στὰ μάγουλα καὶ στὰ χεῖλη.

Εἰκ. 86α-β. Οἱ γυναικεῖες προτομὲς 465E καὶ 449E.

450E (1516Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,37. Ἀκέραιη. Τὸ κεφάλι ἔχει κλίση ἀριστερὰ πρὸς τὰ κάτω. Ἴσως ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα μὲ **449E**.

451E (1517Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,355. Συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα, πλήρης. Κοίλη ἐσωτερικά. Φέρει καλύπτρα καὶ πέπλο. Ἀγγίζει μὲ τὰ χέρια τὰ στήθη. Ὅπῃ ἀνάρτησης στὸ πίσω μέρος τῆς καλύπτρας. Ἐρυθρὸ χρῶμα στὰ μαλλιά καὶ ἵχνη ἀπὸ ἄλλα χρώματα.

453E (1519Π). Εἰκ. 87α. Γυναικεία προτομή. Υ. 0,25 μ. Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη μὲ γύψο. Στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλίου εἶδος καλύπτρας(;) καὶ διάδημα(;). Κρατεῖ πάνω στὸ στήθος τῆς μικρὸ περιστέρι. Χρῶμα ἐρυθρὸ στὰ μαλλιά.

3517 (839E, 1282Π). Γυναικεία προτομή μὲ ὅπῃ γιὰ ἀνάρτηση. Συγκολλημένη ἀπὸ διάφορα θραύσματα. Χρησιμοποιήθηκε μήτρα γιὰ τὴν κατασκευή. Ὅπισθια ὄψη κοίλη. Υ. 0,29,

πλ. 0,22. Φέρει ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο χρησιμεύει καὶ ὡς καλύπτρα, καὶ πέπλο πού σχηματίζει V ἀνάμεσα στὰ στήθη. Τὸ ἱμάτιο-καλύπτρα σκεπάζει καὶ τοὺς ὤμους. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐμπρόσθιας ὀψης ἔφερε λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα. Διακρίνονται παντοῦ τὰ ἵχνη του. Τὸ πρόσωπο στρογγυλὸ, εὐσαρκὸ μὲ μακριὰ μύτη πού φτάνει ὡς τὸ μικρὸ στόμα μὲ τὰ ἐλαφρὰ μισάνοιχτα χεῖλη. Τὸ κεφάλι κλίνει πρὸς τὰ κάτω, ἐνῶ τὰ μάτια φανερώνουν θλίψη. Τὸ ἀνασηκωμένο δεξιὸ χέρι ἀγγίζει τὸ δεξιὸ στήθος, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο. Οἱ λεπτομέρειες τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς, τῶν ἐνδυμάτων καὶ τοῦ περιδεραίου τῆς ἀποδίδονται μὲ διάφορα χρώματα, μὲ μία τεχνικὴ πού θυμίζει *fresco secco*. Παρὰ τὴν ἀμελή καὶ γρήγορη ἐπιζωγράφηση, φαίνεται ὅτι ὁ τεχνίτης-ζωγράφος διέθετε γνώσεις, ὥστε νὰ ἀποδώσει πλαστικότητα καὶ ἐκφραστικότητα μὲ τὴν πολυχρωμία. Χρησιμοποιήθηκαν τὰ χρώματα: α) ἐρυθρό: γιὰ τὰ μαλλιά (ἀπόδοση τοῦ

Εικ. 87α-β. Οί γυναικείες προτομές 453E και 3351.

ξανθοῦ;), τὶς πτυχώσεις ἱματίου-καλύπτρας καὶ ἐνδύματος, τὰ χεῖλη καὶ τὸ περιδέραιο (ἀπόδοση χρυσοῦ;), β) μελανό: γιὰ τὰ φρύδια, βλεφαρίδες, μάτια, γ) πράσινο, κυανὸ καὶ κίτρινο γιὰ πτυχώσεις τοῦ πέπλου.

Βλ. Rhomiopoulou, *Louvre* 2011, 554-555, ἀρ. 349.

634 (467E καὶ 1540Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,245. Ἀκέραιη. Λευκὸ ἐπίχρῳμα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Ἐρυθρὸ χρῶμα στὰ πυκνὰ μαλλιά.

635 (527E καὶ 1818Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,31. Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Σπασίματα στὰ χεῖλη καὶ τὴ μύτη. Φέρει ἀνάγλυφα ἐνώτια. Ὅπῃ ὀπτησης. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος παντοῦ. Στὰ μάτια ἐρυθρό, μελανὸ καὶ καστανὸ χρῶμα γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν.

765 (452E καὶ 1518Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,30. Συγκολλημένη ἀπὸ δύο τεμάχια καὶ συμπληρωμένη. Φέρει καλύπτρα καὶ πέπλο. Ὅπῃ ἀνάρτησης στὸ πίσω μέρος τῆς καλύ-

πτρας. Τὰ χεῖρα ἀγγίζουν τὰ στήθη. Βαθὺ ἐρυθρὸ χρῶμα στὰ ἐξέχοντα ἀπὸ τὴν καλύπτρα μαλλιά καὶ στὰ μάτια. Λευκὸ ἐπίχρῳμα παντοῦ ἀπολεπισμένο.

3351 (528E, 1819Π). Εἰκ. 87β. Γυναικεία προτομή. Υ. 0,25. Συγκολλημένη ἀπὸ δέκα θραύσματα. Κόμωση πεπονοειδῆς. Ἐπίχρῳμα λευκὸ παντοῦ.

529E (1820Π). Εἰκ. 88α. Γυναικεία προτομή. Υ. 0,39. Συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Πλήρης. Φέρει καλύπτρα στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ καὶ πέπλο. Ἀκουμπᾷ τὰ χεῖρα στὰ στήθη. Ὅπῃ ἀνάρτησης στὴν καλύπτρα. Χρῶμα ἐρυθρὸ στὰ μαλλιά, στὴν καλύπτρα καὶ ἐν μέρει στὸν πέπλο, ρόδινο χρῶμα στὰ μάγουλα καὶ στὰ χεῖλη.

530E (1821Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,26. Συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Χτυπήματα στὸ πρόσωπο καὶ στὸν κορμό. Κόμωση πεπονοειδῆς. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Ἐρυθρὸ χρῶμα στὰ μαλλιά (7.5 YR.).

Εἰκ. 88α-β. Οἱ γυναικεῖες προτομὲς 529E καὶ 533E.

531E (1822Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,26. Χτυπήματα καὶ φθορὲς στὸ πρόσωπο καὶ στὸν κορμό. Οἱ λεπτομέρειες τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου μόλις διακρίνονται. Ὅπῃ ὀπτησῆς πίσω. Ἰχνη ἐρυθροῦ χρώματος στὴν κόμμωση. Λευκὸ ἐπίχρῳσμα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

532E (1823Π). Γυναικεία προτομή. Υ. 0,26. Συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Κόμμωση πεπονοειδῆς καὶ διάδημα(:). Φέρει ἀνάγλυφο περιδέραιο. Ὅπῃ ὀπτησῆς. Ἐρυθρὸ χρῶμα στὴν κόμμωση μὲ λεπτὰ ψήγματα χρυσοῦ.

533E (1824Π). Εἰκ. 88β. Γυναικεία προτομή ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Κόμμωση πεπονοειδῆς καὶ ὀπῇ ἀνάρτησης στὸ κεφάλι. Ὅπῃ ὀπτησῆς πίσω.

534E (1825Π). Εἰκ. 89. Γυναικεία προτομή. Υ. 0,28. Συγκολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Ὅπῃ ὀπτησῆς πίσω. Ἰχνη ἐρυθροῦ χρώματος στὰ μαλλιά καὶ στὸν ἓνα ὀφθαλμό.

δ) **194M**. Δακτύλιος χρυσός. Μῆκ. σφενδόνης 0,017.

351M (1826Π). Χάλκινη λεπίδα. Μῆκ. 0,28.

Εἰκ. 89. Ἡ γυναικεία προτομή 534E.

Ἡ βάση της διακοσμεῖται με ἐγχάρακτα ἀνθήμια καὶ ἡ λαβὴ με ἀνάγλυφους δακτυλίους.

1274 (308M, 1832). Δίσκος κατόπτρου χάλκινος. Δ. 0,10.

1086. Ἐπίχρυσες πήλινες χάνδρες-καρποί. ἁ.ἁ. Τέσσερις ὀστέινοι ἀστράγαλοι-πεσσοὶ γιὰ ἐπιτραπέζιο παιχνίδι. Βλ. **196α** (τάφος 1). ἁ.ἁ. Θραῦσμα σιδερένιας στλεγγίδας.

Τάφος 95. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μήκ. 2,15 μ., πλ. 1 μ. Ἐπίχωση με τὸ ὕψος μαζί 0,95 μ.

Τάφος 96. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα ἡ λαξευμένη ἐπιφάνεια ἔφερε λευκὸ ἐπίχρυσμα καὶ ὑπῆρχε βαθμίδα. Μήκ. 2,05 μ., πλ. 0,80 μ., ὕψ. 0,62 μ. Πλ. βαθμίδος 0,35 μ. Ἐπίχωση 0,80 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

α) ἁ.ἁ. Τμῆμα λαμποῦ ἐρυθρόμορφης πελίκης, σῶζεται κεφάλι ἀνδρα καὶ τμῆμα ἰωνικοῦ κυματίου.

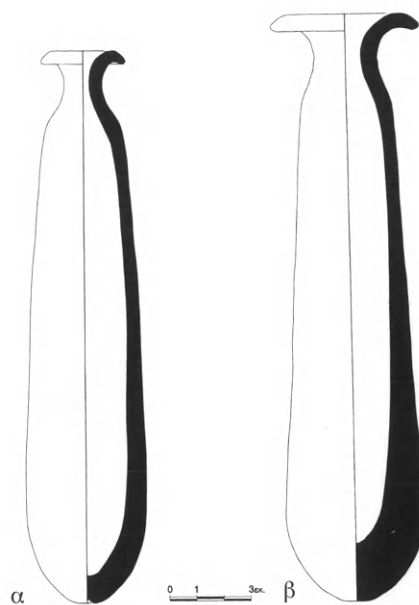
β) **459A** (1369π). Εἰκ. 90α. Ἀλάβαστρο ἀκέραιο. Ἰχνη λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,205. Δ.χ. 0,03.

460A (1370π). Εἰκ. 90β. Ἀλάβαστρο ἀκέραιο με μικρὴ ἀπόκρουση στὴν κοιλιά. Λεῖπει τμῆμα τοῦ χεῖλους. Με λευκὸ ἐπίχρυσμα καὶ ἴχνη γαλάζιου πάνω στὸ λευκὸ ἐπίχρυσμα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος με μίκα (5YR 6/4, light reddish yellow). Υ. 0,218. Δ.χ. 0,054.

636A (1834π). Εἰκ. 91α. Ἀμφορίσκος ἀκέραιος με ἀποκρούσεις στὸ χεῖλος. Λεῖπει τὸ πῶμα. Μελανὸ γάνωμα, με ἐμβάπτιση. Πηλὸς τεφρός. Υ. 0,16. Δ.χ. 0,07. Δ.β. 0,077.

463A (1374π). Εἰκ. 91β. Κάλυξ ἀκέραιος, μελαμβαφής. Τὸ κάτω μέρος διακοσμεῖται με ἐπιμήκη ἀνάγλυφα φύλλα. Στὸν πυθμένα ἀνάγλυφο κεφάλι μαινάδας μμεῖται μεταλλικοὺς κάλυκες. Μίλτος στὴν ἔνωση λαμποῦ καὶ σώματος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος. Υ. 0,075. Δ.χ. 0,093.

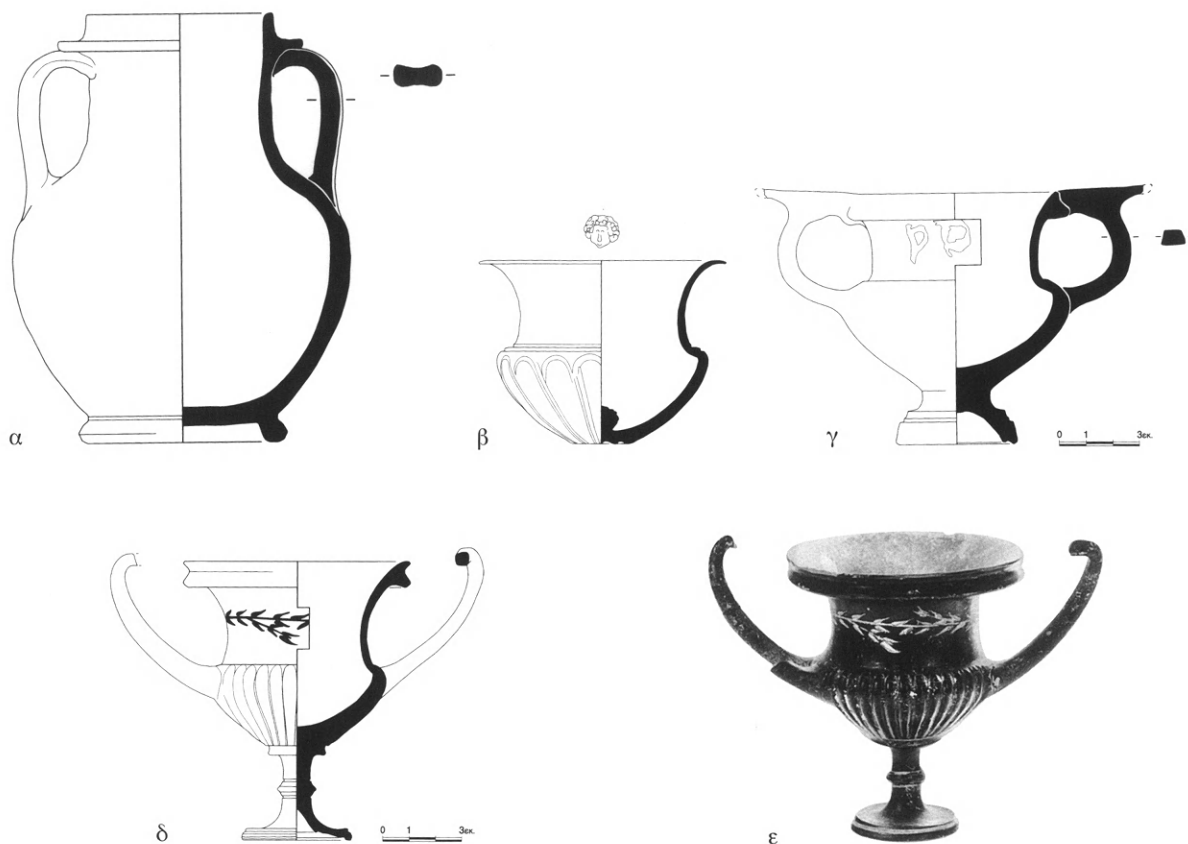
464A (1375π). Εἰκ. 91γ. Κάνθαρος μελαμβαφής με πλαστικὸ δακτύλιο στὸ χεῖλος. Σχεδὸν ἀκέραιος, ἀποκρούσεις στὶς ἄκρες τῶν ἀποφύσεων τῶν λαβῶν. Μελανὸ μεταλλικῆς ὕφης γάνωμα. Μίλτος στὶς αὐλακώσεις τῆς βάσης. Στὸν λαμποῦ φέρει graffiti: (PO). Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος. Υ. 0,095. Δ.χ. 0,075. Δ.β. 0,045.

Εἰκ. 90α-β. Τὰ ἀλάβαστρα 459A καὶ 460A.

447A (1355π). Εἰκ. 91δ-ε. Κάνθαρος. Λεῖπουν τμήματα ἀπὸ τὶς λαβές. Διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος, πλαστικὸ δακτυλίδι στὸ χεῖλος καὶ ψηλὲς συνεστραμμένες λαβές. Ἀνθοστοιχία στὸν λαμποῦ με ἐπιχρυσωμένα φύλλα. Μίλτος στὶς αὐλακώσεις τῆς βάσης καὶ τοῦ στελέχους. Στὸ ἐσωτερικὸ βρέθηκαν ἴχνη ρόδινο

Εἰκ. 91. α. Ὁ ἀμφοριόσκοι 636Α. β. Ὁ κάλυξ 463Α. γ. Ὁ κάνθαρος 464Α. δ-ε. Ὁ κάνθαρος 447Α.

ψιμυθίου. Μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος (5YR 7/4, pink). Υ. 0,105. Δ.χ. 0,085. Δ.β. 0,04.

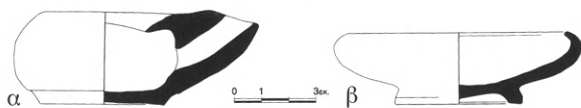
458Α (1368π). Εἰκ. 92α. Λύχνος ἀκέραιος. Κα-
στανὸν ἐπίχρισμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς ἀνοι-
χτὸς καστανέρυθρος στὴν ἐπιφάνεια μὲ μικρὰ
ἐγκλείσματα (5YR 6/4). Υ. 0,03. Δ. ὀπῆς πλή-
ρωσης 0,03. Δ.β. 0,047.

456Α (1366π). Μυροδοχεῖο. Καστανέρυθρες ται-
νίες στὸ χεῖλος, στὸν λαγμὸ καὶ τὸν ὦμο.

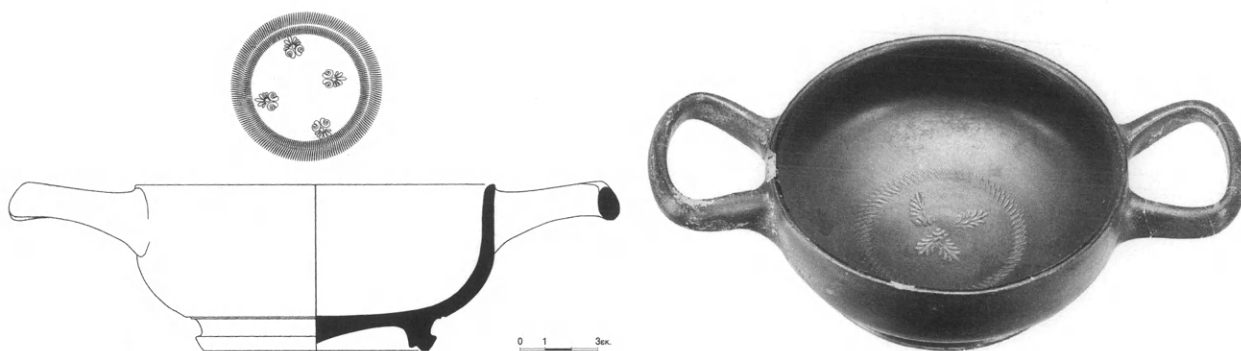
Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,09. Δ.χ. 0,029. Δ.β. 0,025.

4459. Σταμνοειδὴς πυξίδα. Σὲ πολλὰ θραύσμα-
τα. Σώζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος της, ἐκτὸς
ἀπὸ τὴ βάση. Ἄβαφη. Πηλὸς πορτοκαλέρυ-
θρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ.
σωζ. 0,07.

457Α (1367π). Εἰκ. 92β. Σκυφίδιο ἀκέραιο. Κα-
στανὸ γάνωμα, μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς τεφρο-

Εἰκ. 92. α. Ὁ λύχνος 458Α. β. Τὸ σκυφίδιο 457Α.

Εικ. 93α-β. Ὁ σκύφος τύπου bolsal 574.

κάστανος με μίκα. Υ. 0,03. Δ.χ. 0,088. Δ.β. 0,047.

- 574** (462A, 1373Π). Εικ. 93α-β. Σκύφος τύπου bolsal ἀκέραιος. Τριγωνικὲς λαβὲς ἐλλειπτικῆς διατομῆς. Μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα. Αὐλάκωση με μίλτο στὴν ἐπιφάνεια στήριξης. Ἀβαθὴς αὐλάκωση με μίλτο στὴν ἔνωση βάσης καὶ σώματος. Στὸν πυθμὲνα ἐμπέστα ἀνθήμια σὲ σταυροειδῆ διάταξη καὶ σιικτὴ διακόσμηση. Υ. 0,063. Δ.χ. 0,135. Δ.β. 0,084.
- δ) **191M**. Ζευγὸς χρυσῶν ἐνωτίων με ἀπολήξεις

λεοντοκεφαλῶν. Δ. 0,017.

- 1087Δ**. Πήλινες ἐπίχρυσες χάνδρες-καρποί (56 τεμ.) καὶ ἐπίχρυσα χάλκινα φύλλα ἀπὸ διαλυμένο ἐπίχρυσο στεφάνι.
- 1870M**. Χάλκινος κἀνθαρος σὲ τεμάχια. Διπλὲς λαβὲς με φυλλόσχημες ἀπολήξεις πάνω στὸ καλυκόσχημο σῶμα, βάση με ψηλὸ πόδι. Δ.χ. 0,09. Δ.β. 0,035.
- 1273** (346M). Χάλκινο κάτοπτρο. Δ. 0,07.
- 1871M**. Σιδερένιας στλεγγίδας θραύσματα.
- 1872M**. Σιδερένια αἰχμὴ δόρατος. Μ. 0,30.

Τάφος 97. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 1,80 μ., πλ. 0,50 μ., ὕψ. 0,50 μ. Πλ. βαθμίδος τοιχώματος 0,25 μ. Ἐπίχωση 0,70 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

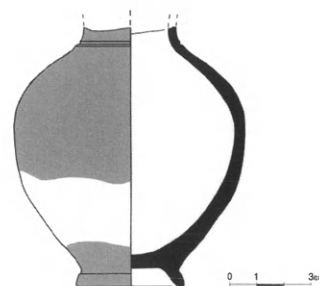
- β) **4460**. Εικ. 94. Μυροδοχεῖο. Τρία συνανήκοντα θραύσματα. Λεῖπει ὁ λαίμδος καὶ τὸ χεῖλος. Μελανὸ γάνωμα στὸ ἄνω τμῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ γύρω ἀπὸ τὴ βάση. Πηλὸς τεφρόχρωμος. Υ. σωζ. 0,097. Δ.β. 0,04.

γ) **1873M**. Στλεγγίδα σιδερένια.

1874M. Πόρπη(:) σιδερένια. Σωζ. Μ. 0,055.

1088Δ. Στοιχεῖα ἐπίχρυσου στεφανιοῦ. 42 πήλινες ἐπίχρυσες χάνδρες. Ὅστέινα διάτρητα στελέχη καὶ χάλκινα ἐπίχρυσα φύλλα.

Ἐπίσης θραύσματα μελαμβαφῶν ἀγγείων.

Εικ. 94. Τὸ μυροδοχεῖο 4460.

Τάφος 98. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2 μ., πλ. 1,10 μ., ὕψ. 0,35 μ. Ἐπίχωση 0,70 μ.

Τάφος 99. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 1,98 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,60 μ. Ἐπίχωση 1,40 μ. Βαθμίδα τοιχωμάτων πλ. 0,25 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

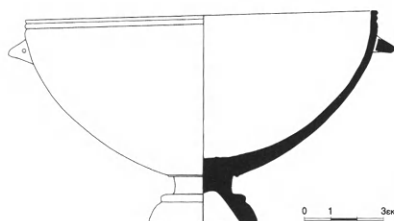
γ) **535E** (1835Π). Ἀνδρική μορφή κάθεται σὲ βράχο σὲ στάση συλλογισμοῦ (στηρίζει τὸ δεξιὸ χεῖρ στὸ πηγούνι). Φορεῖ ἱμάτιο καὶ χιτῶνα. Ὁ τύπος αὐτὸς μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἑφηβος. Υ. 0,075.

Βλ. Besques 1994, 31, ἀρ. 75.

δ) **1876M**. Χάλκινη ὀμφαλωτὴ φιάλη συγκολλημένη ἀπὸ ἑξὶ θραύσματα. Διακόσμηση ἀπὸ λογχόσχημα φύλλα καὶ ἐξηρημένο ὀμφαλό. «Ἀχαμενιδικοῦ» τύπου. Υ. 0,04. Δ.χ. 0,105. Δ.β. 0,025.

Στλεγγίδα σιδερένια. Μ. 0,22.

Τάφος 100. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2,60 μ., πλ. 1,80 μ. Ἐπίχωση 1,60 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ. Στὸ ἡμερολόγιο δὲν ἀναφέρονται εὐρήματα, ἀλλὰ στὸ εὐρετήριο καταγράφησαν τὰ ἑξῆς κτερίσματα:

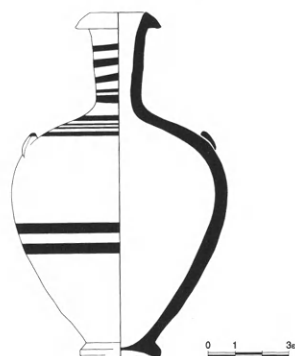

Εἰκ. 95α-β. Ἡ κύλιξ 637Α.

β) **637A** (1838π). Εἰκ. 95α-β. Κύλιξ. Συγκολλημένη καὶ μὲ συμπληρώσεις. Μὲ λαβὲς διαμορφωμένες ὡς διάτρητες πλαστικὲς προσφύσεις. Μίλτος στὶς ἀντακώσεις τοῦ χεῖλους καὶ στὴ βάση. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος. Υ. 0,079. Δ.χ. 0,13. Δ.β. 0,04.

636βA (1837π). Εἰκ. 96. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Μὲ ἀποφύσεις - ψευδολαβές. Ἰώδεις ταινίες ἐναλλάσσονται μὲ λευκὲς στὸν λαιμό, στὸν ὦμο καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας. Πηλὸς γκριζωπός. Υ. 0,135. Δ.χ. 0,02 (ὀπή). Δ.β. 0,03.

639A (1840π). Μυροδοχεῖο μικρογραφικὸ ἀκέραιο. Καστανέρυθρες ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν

Εἰκ. 96. Τὸ μυροδοχεῖο 636βA.

λαμδ και τον ὤμο. Πηλδς πορτοκαλέρυθρος
μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,04. Δ.χ.
0,015 (ὀπή). Δ.β. 0,018.

638A (1839π). Σκυφίδιο. Ἀκέραιο μὲ λίγες ἀπο-

κρούσεις. Μελανὸ γάνωμα καὶ ἐμβάπτιση.
Ἐπίπεδη βάση. Πηλδς τεφρδς μὲ μίκα. Υ. 0,04.
Δ.χ. 0,0115. Δ.β. 0,055.

δ) **1875M**. Σιδερένια στλεγγίδα σὲ θραύσματα.

Τάφος 101. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2,10 μ., πλ. 1,50 μ. Ἐπίχωση 0,80 μ.

α) **640A** (1890M). Εἰκ. 97. BAPD 340118. Ἀττική
ἐρυθρόμορφη πελίκη τύπου Κερτς μὲ παρὰ-
σταση Ἀρμασποῦ ἐπάνω σὲ γρύπα· ἀκολου-
θεῖ ἱματιοφόρο γυναῖκα. Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς
δύο ἱματιοφόρους τῆς ὀπίσθιας ὄψης κρατεῖ
κακοσχεδιασμένο κυκλικὸ ἀντικείμενο (δί-
σκος).

Πρώτη δημοσίευση: Ρωμιοπούλου 1964, 93,
πίν. 24 (ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρεται ἐκεῖ ὡς
πίν. 21β). Beazley, *Para* 495, ἀρ. 82 bis, *LIMC*
VIII, 1 Suppl. 529, 531, 532, 533. Kogiuntzi
2006, 290, ἀρ. κατ. P. 127, σ. 162 περὶ Ἀρ-
μασπῶν.

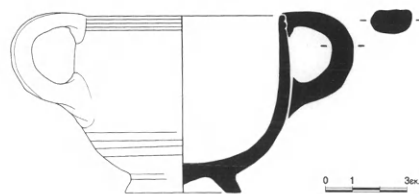

Εἰκ. 97. Ἡ πελίκη 640A.

Τάφος 102. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2,05 μ., πλ. 0,70 μ., ὕψ. 0,58 μ. Ἐπίχωση 1,70 μ.
Πλ. βαθμίδας τοιχώματος 0,27 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

β) **4461**. Εἰκ. 98. «Κάνθαρος». Συγκολλημένος, λεί-
πει μικρὸ τμήμα τοῦ χεῖλους. Ἐρυθρὸ ἐπίχρι-
σμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλδς ἀνοιχτὸς ἐρυθρδς μὲ
μίκα (2.5YR 6/6, light red). Υ. 0,07. Δ.χ. 0,088.
Δ.β. 0,042.

γ) **687E**. Ὅρθια γυναικεῖα μορφή. Συγκολλημέ-
νη. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τμήμα τοῦ προσώπου
καὶ τυλίγεται στὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος.
Κάτω ἀπὸ τὸ ἱμάτιο ποδήρης χιτῶνας.
Υ. 0,13.

Εἰκ. 98. Ὁ «κάνθαρος» 4461.

Τάφος 103. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2 μ., πλ. 0,75 μ., ὕψ. μαζί με τὴν ἐπίχωση 0,66 μ. Δὲν ὑπάρχουν κτερίσματα.

Τάφος 104 (σχ. 3). Ὁρθογώνιος λαξευτὸς στὸν βράχο ἀλλὰ χτισμένος με πωρολίθους. Μῆκ. 2,15 μ., πλ. 1,15 μ., ὕψ. 1,35 μ. Ἐπίχωση 0,35 μ. Φέρει λευκὰ ἐπιχρίσματα στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα. Ἡ κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ πρὸς Ἀ.

Ὁ τάφος 104 παρουσιάζει μιὰ ἀσάφεια ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση. Χρησιμοποιήθηκε γιὰ πολλαπλὲς ταφὲς σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους (4ος-2ος αἰ. π.Χ.).

β) **702A** (2044π). Εἰκ. 99α. Λάγυνος ἀκέραια. Καστανὲς ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαϊμό, τὸν ὦμο, τὸ σῶμα καὶ τὴ βάση. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Υ. 0,105.

703A (2045π). Λάγυνος ἀκέραια. Καστανὲς ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαϊμό, τὸν ὦμο καὶ τὴν κοιλιά. Τροχήλατες ταινίες στὸν λαϊμό. Πηλὸς καστανέρυθρος. Υ. 0,095.

704A (2046π). Λάγυνος. Συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Μὲ στραβὸ λαϊμό. Καστανὲς ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαϊμό, τὸν ὦμο καὶ τὴν κοιλιά. Πηλὸς καστανέρυθρος. Υ. 0,115.

718A (2184π). Εἰκ. 99β. Λύχνος ἀκέραιος. Μὲ μήτρα. Ἀβαφής (:). Ὡτίο στὴν περιφέρεια τοῦ ὦμου. Ἀνάγλυφη διακόσμηση (δυσδιάκριτη ἐξαιτίας τοῦ ἰζήματος) γύρω ἀπὸ τὴν ὀπή. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,058. Μ. 0,115. Δ.β. 0,035.

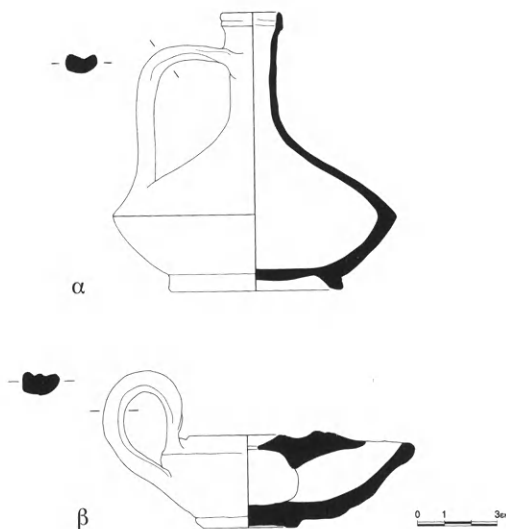
714A (2179π). Εἰκ. 100α. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο με ἐλαφρὲς ἀπολεπίσεις. Μελαμβαφές. Πλαστικὸς δακτύλιος στὴν ἔνωση λαμποῦ με σῶμα. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,17. Δ.χ. 0,03. Δ.β. 0,025.

4462. Μυροδοχεῖο. Πλήρες περίγραμμα. Σὲ πολλὰ θραύσματα. Μελαμβαφές. Πλαστικὲς ἀποφύσεις στὸν ὦμο. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρός (2.5YR 6/6, light red). Δ.χ. 0,02. Δ.β. 0,03.

715A (2180π). Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Ἀβαφές. Πηλὸς ἐρυθρός (2.5YR 6/6, light red). Υ. 0,19. Δ.χ. 0,03. Δ.β. 0,025.

4463. Μυροδοχεῖο. Πλήρες περίγραμμα. Συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ τμήματα. Ἀβαφές. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος (7.5YR 7/4, pink) με μίκα καὶ γκρίζο ἐσωτερικό. Υ. σωζ. 0,215. Δ.χ. 0,025 (ὀπή). Δ.β. 0,035.

716A (α) (2181π). Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Ἀβαφές. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα (5YR

Εἰκ. 99. α. Ἡ λάγυνος 702A. β. Ὁ λύχνος 718A.

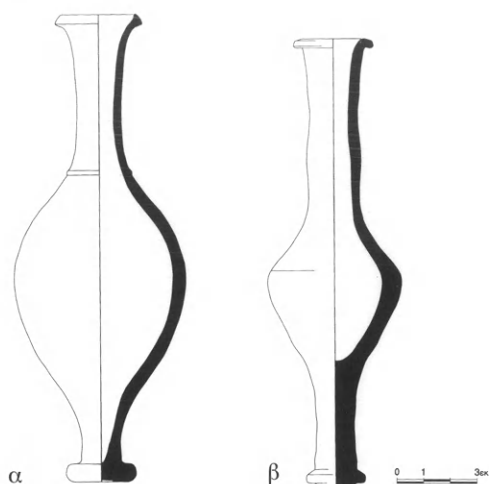
6/6, reddish yellow). Υ. 0,075. Δ.χ. 0,022. Δ.β. 0,02.

716A (β) (2182π). Μυροδοχεῖο. Λεῖπει τὸ χεῖλος καὶ τμήμα τοῦ λαμποῦ. Ἀβαφές. Πηλὸς ἐρυθρός (2.5YR 6/6, light red). Υ. σωζ. 0,075. Δ.β. 0,018.

4464. Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο τμήματα. Λεῖπει ἡ βάση. Ἀβαφές. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,088. Δ.χ. 0,03.

4465. Εἰκ. 100β. Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο τμήματα. Μικρὴ ἀπολέπιση στὸ χεῖλος. Ἀβαφές. Πηλὸς ἐρυθρός με μίκα

Εικ. 100α-β. Τὰ μυροδοχεῖα 714Α καὶ 4465.

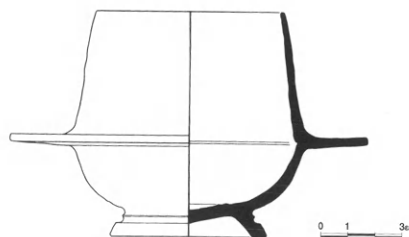
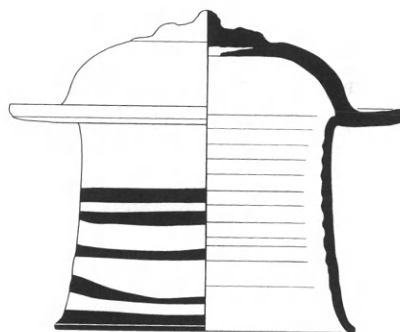
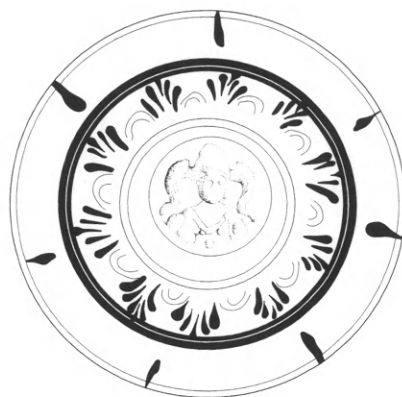

(2.5YR 6/6, light red). Υ. 0,017. Δ.χ. 0,031. Δ.β. 0,023.

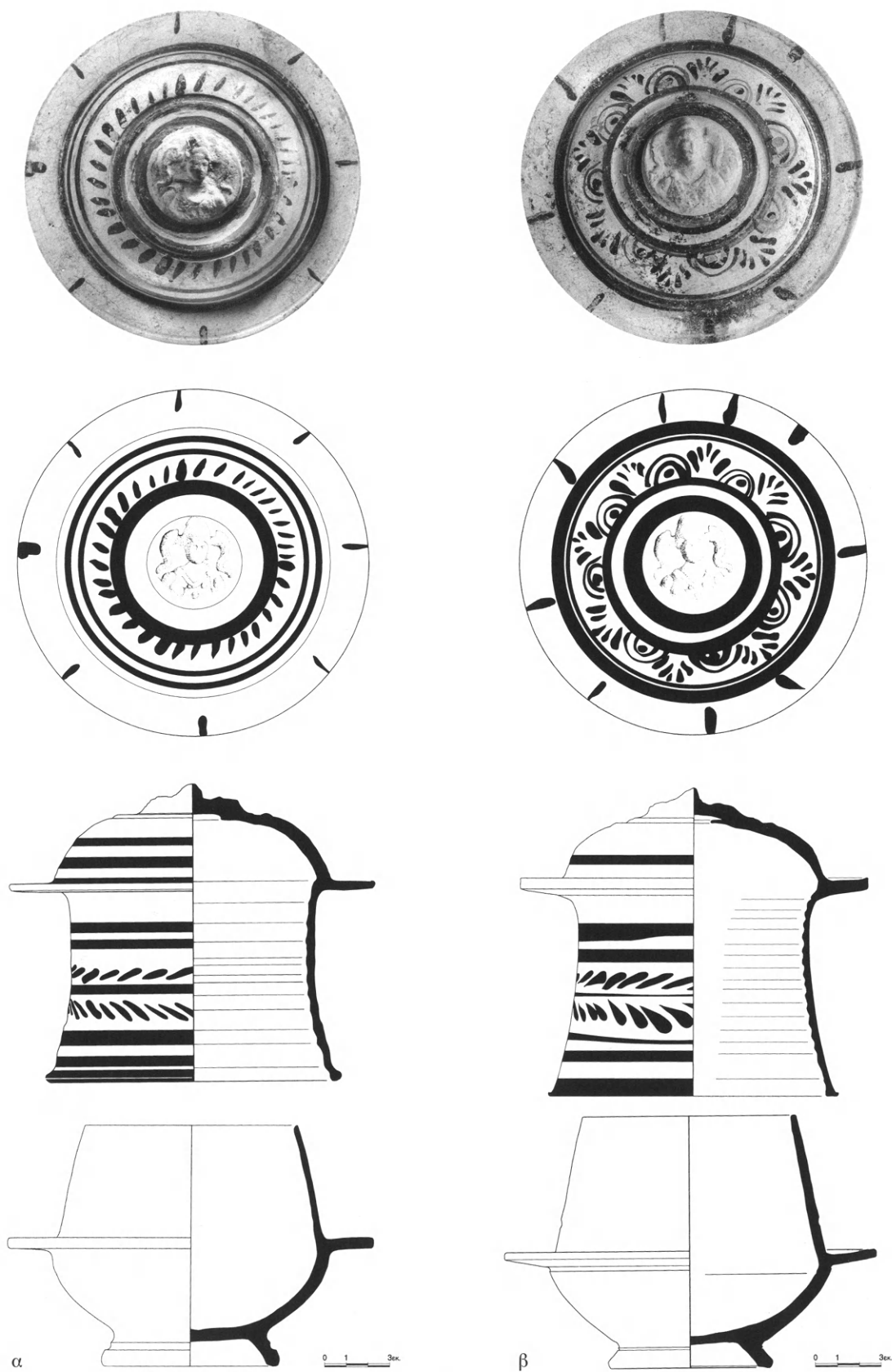
699A (2041π). Εικ. 101. Πυξίδα ἀκέραια. Με-
λαμβαφής. Ἀνάγλυφη προτομή Ἀθηνᾶς στὸ
κέντρο τοῦ πώματος. Ἀνθέμια ἐναλλάξ μὲ
ὁμόκεντρα ἡμικύκλια ἀπὸ ἐπίθετο πηλὸ στὴν
περιφέρεια τοῦ θόλου. Λευκὲς ταινίες στὸν
κύλινδρο τοῦ σώματος. Πηλὸς κοκκινωπός.
Υ. σώματος 0,082. Υ. πώματος 0,115. Δ.β.
0,055.

610 (698A καὶ 2040π). Εικ. 102α. Πυξίδα συγ-
κολλημένη καὶ συμπληρωμένη. Μὲ λευκὸ
βάθος. Ἀνάγλυφη προτομή Ἀθηνᾶς στὸ κέν-
τρο τοῦ θόλου τοῦ πώματος. Γραπτὰ ἀνθέμια
μὲ καστανὸ χρῶμα καὶ ὁμόκεντρα ἡμικύκλια
σὲ καστανοκίτρινο περιβάλλουν τὴν προτο-
μή. Στὸ σῶμα καστανοκίτρινες ταινίες καὶ
φυλλοστοιχία. Υ. σώματος 0,108. Υ. πώματος
0,138. Δ.β. 0,078.

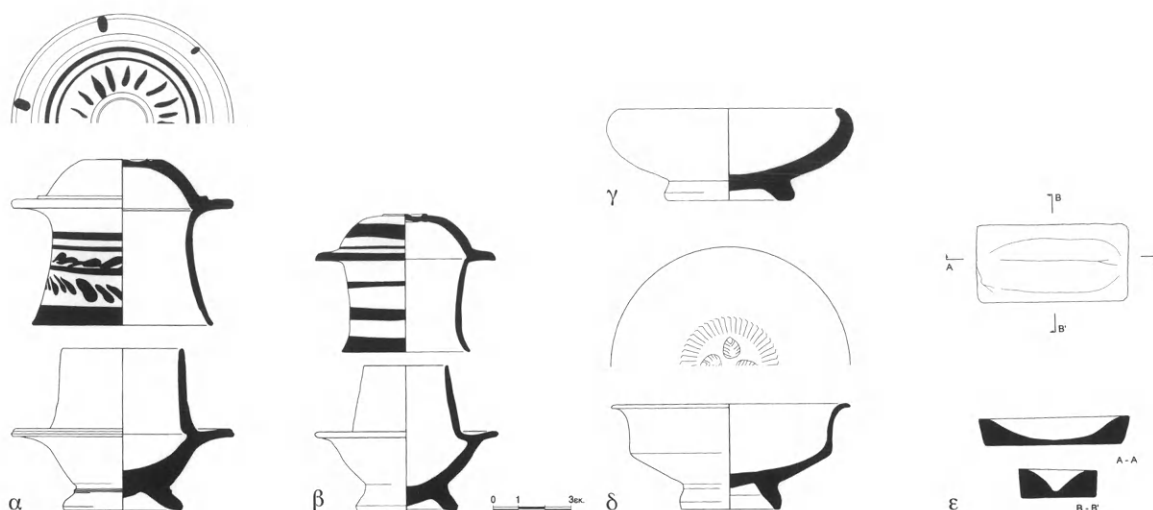
697A (2039π). Εικ. 102β. Πυξίδα συγκολλημένη
ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ συμπληρωμένη.
Μὲ λευκὸ βάθος. Ἀνάγλυφη προτομή Ἀθη-
νᾶς στὸ κέντρο τοῦ θόλου τοῦ πώματος. Κα-
στανὲς ταινίες καὶ φυλλοστοιχία στὸ κάλυμ-
μα καὶ στὸν κύλινδρο τοῦ πώματος. Υ. σώμα-
τος 0,113. Υ. πώματος 0,13. Δ.β. 0,07.

Εικ. 101. Ἡ πυξίδα 699A.

Εἰκ. 102α-β. Οἱ πυξίδες 610 καὶ 697Α.

Εικ. 103. α-β. Οί πυξίδες 700Α και 701Α. γ-δ. Τὰ σκυφίδια 717Α και 719Α. ε. Ἡ μήτρα 3945.

700Α (2042π). Εικ. 103α. Πυξίδα ἀκέραια. Μὲ λευκὸ βάθος. Καστανὴ φυλλοστοιχία καὶ ταινίες περιτρέχουν τὸν κύλινδρο τοῦ πώματος. Καστανὴ φυλλοστοιχία καὶ ταινίες στὸν θόλο. Υ. σώματος 0,06. Υ. πώματος 0,06. Δ.β. 0,045.

701Α (2043π). Εικ. 103β. Πυξίδα ἀκέραια, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὴ ἀπόκρουση στὸ χεῖλος τοῦ καλύμματος. Ἐρυθροβαφὴς μὲ λευκὲς καὶ καστανέρυθρες ταινίες στὸν θόλο καὶ στὸν κύλινδρο τοῦ πώματος. Υ. σώματος 0,055. Υ. πώματος 0,05. Δ.β. 0,04.

717Α (2183π). Εικ. 103γ. Σκυφίδιο πλήρες. Ἀβαφές. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,035. Δ.χ. 0,09. Δ.β. 0,048.

719Α (2185π). Εικ. 103δ. Σκυφίδιο συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ τμήματα. Λεῖπουν τμήματα ἀπὸ χεῖλος καὶ τοίχωμα. Μελανὸ γάνωμα σὲ ὅλο τὸ ἀγγεῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χεῖλος ποὺ εἶναι καστανὸ κατὰ τόπους. Ἐμπίστα ἀνθέμια καὶ στικτὴ διακόσμηση στὸν πυθμένα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός (7.5YR 6/4 light brown). Υ. 0,038. Δ.χ. 0,09. Δ.β. 0,035.

γ) **589Ε** (2047Π) + **590Ε** (2048Π). Εικ. 104. Μεγάλο εἰδῶλιο ἔρωτος μὲ φτερά. Υ. 0,55. Ὁ ἔρως βαδίζει ζωηρὰ πρὸς τὰ ἔμπρος. Λεῖπουν μέρη τοῦ κορμοῦ. Τὸ κεφάλι ἔχει κατα-

σκευαστεῖ ἀπὸ ξεχωριστὴ μήτρα. Προβάλλει τὸ ἀριστερὸ πόδι. Σῶζεται τὸ δεξιὸ φτερό. Τὸ μοναδικὸ μεγάλου μεγέθους εἰδῶλιο μέσα στὸν τάφο. Ἡ χρονολόγησή του στὸν 2ο αἰ. π.Χ. ἀποδεικνύει τὴ β' χρῆση τοῦ τάφου. Βλ. Besques 1994, 20-25, 49, ἀρ. 18. Ἀχειλαρῶ I 133.

627Ε (2186Π). Εἰδῶλιο ἀκέφαλῆς Ἀφροδίτης; Υ. 0,42. Τὸ ἱμάτιο καλύπτει τοὺς μηρούς, τὸ ἄνω τμήμα κορμοῦ γυμνόν. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι στηρίζεται σὲ πεσίσκο. Ὑψώνει τὸ δεξιὸ χέρι.

2032Ε. Εἰδῶλιο Ἀφροδίτης(;).

2033Ε. Ἀκέφαλος ὄρθιος γυμνὸς παῖς. Υ. 0,08. Ὁ κορμὸς σῶζεται ὡς τοὺς μηρούς. Στὸ δεξιὸ χέρι τυλίγεται τὸ ἱμάτιο.

2034Ε. Τμήμα εἰδωλίου μισοξαπλωμένου παιδιοῦ (temple boy) πάνω σὲ ὀρθογώνια βάση. Στηρίζεται μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι στὴ βάση.

Ἀρκετὰ θραύσματα εἰδωλίων καὶ προτομῶν.

δ) **197Μ** (1275). Χρυσὸς δακτύλιος. Γαλάζιος ὑαλόλιθος (χαλκηδόνιος), στὴ σφενδόνη μὲ παράσταση σκύλου ποὺ τρέχει πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὁ δακτύλιος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐφαρμοσμένα ἐλάσματα. Μ. τοῦ λίθου-σφενδόνης 0,015. Δ. 0,022.

Τύπος I κατὰ Plantzos 1999, 99. Γιὰ σκύλους στὴν ἀρχαιότητα Keller 1905, 242-269. Woysch-Méautis 1982. Παρόμοιο θέμα βλ. στὸ

Εἰκ. 104. Ὁ Ἔρως 589E + 590E.

χρυσὸ δακτυλίδι ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ Πύδνας, *Louvre* 2011, 384, ἀρ. 241/4.

198M. Χρυσὸς δακτύλιος. Μ. σφενδόνης 0,015. Ὁ ὑαλόλιθος τῆς σφενδόνης κατεστραμμένος.

199M (1277). Χρυσὸς δακτύλιος. Μ. σφενδόνης 0,017. Ὁ ὑαλόλιθος τῆς σφενδόνης κατεστραμμένος.

2036M. Χρυσὰ φύλλα στολίδι ἐνδύματος;

1878M. Πυξίδα μολύβδινη.

1879M. Χάλκινη φιάλη σὲ θραύσματα. Δ.χ. 0,29.

1877M. Ἀσημένια περόνη. Ἡ κεφαλὴ τῆς διαμορφώνεται σὲ κιονόκρανο, πάνω στὸ ὁποῖο στέκεται Ἀφροδίτη(ς). Μ. σωζ. 0,069.

1880M. Χάλκινο φύλλο κισσοῦ ἀπὸ ἐπίθετη διακόσμηση λαβῆς ἀγγείου, 0,08×0,063.

1881M. Χάλκινος δίσκος κατόπτρου. Δ. 0,081.

1089Δ. Γυάλινη διάτρητη χάνδρα περιδέλαιου. Λευκὴ μὲ κυανόφαιες ταινίες διακόσμησης. Δ. 0,013.

Rhomiopoulou 2002, 75.

3945. Εἰκ. 103ε. Ὁρθογώνια μήτρα ἀπὸ γκρίζα σκληρὴ πέτρα μὲ ἐπιμήκη κοιλότητα ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν κατασκευὴ μεταλλικοῦ ἀντικειμένου (περόνης, βελόνας). Μ. 0,065.

Τάφος 105. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 2 μ., πλ. 0,46 μ., ὕψ. 0,50 μ. Ἐπίχωση 0,60 μ.

Τάφος 106. Ἐπειδὴ ταυτίστηκε μὲ τὸν ΜΑΚ. ΣΤ΄ τάφο θὰ συμπεριληφθεῖ στὸν κατάλογο τῶν «Μακεδονικῶν» τάφων τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ νεκροταφείου.

Τάφος 107. Ὁρθογώνιος λαξευτός. Μῆκ. 1,70 μ., πλ. 0,60 μ., ὕψ. 0,70 μ. Ἐπίχωση 0,85 μ. Πλ. βαθμίδας τοιχώματος 0,60 μ. Κεφαλὴ νεκροῦ Α.

β) **1414.** Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Καστανὲς ταινίες στὸ στόμιο, τὸν λαμὸ καὶ τὸν ὦμο. Πλατιὰ λευκὴ ταινία στὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6 reddish yellow). Υ. 0,082. Δ.χ. 0,018 (ὀπή). Δ.β. 0,017.

1410. Μυροδοχεῖο πλήρες. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (7.5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,10. Δ.χ. 0,029. Δ.β. 0,03.

1411. Μυροδοχεῖο πλήρες, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλαφρὰ

ἀπόκρουση στὸ χεῖλος. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (7.5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,10. Δ.χ. 0,023. Δ.β. 0,03.

1412. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (7.5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,115. Δ.χ. 0,03. Δ.β. 0,031.

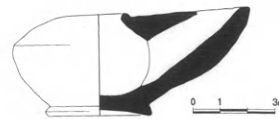
1413. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Λευκὸ ἐπίχρισμα σὲ ὅλο τὸ ἀγγεῖο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος. Υ. 0,11. Δ.χ. 0,027. Δ.β. 0,028.

Τάφος 108³

β) **1330A**. Εικ. 105. Λύχνος σχεδόν ακέραιος, με μικρή απόκρουση στὸν μυκτήρα. Ὑποτυπώδης σιγμοειδῆς ἀπόφυση. Μελανὸ γάνωμα σὲ ὅλο τὸ ἀγγεῖο, ἀπολεπισμένο κατὰ τόπους. Πηλὸς καστανέρυθρος μὲ λίγη μίκα (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,04. Μ. 0,09. Δ.β. 0,04.

4467. Μυροδοχεῖο. Σχεδὸν ἀκέραιο μὲ μικρὴ ἀπόκρουση στὸ χεῖλος. Μελαμβαφὲς μὲ ἀπο-

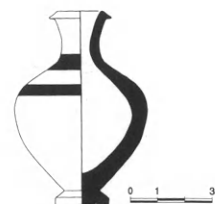
λεπίσεις. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός (7.5YR 6/4 light brown). Υ. 0,08. Δ.χ. 0,014. Δ.β. 0,018.

Εικ. 105. Ὁ λύχνος 1330A.

Τάφος 109

β) **4468**. Εικ. 106. Μυροδοχεῖο. Λεῖπει τμήμα τοῦ χεῖλους. Καστανέρυθρες ταινίες στὸ χεῖλος, τὸν λαμὸ καὶ τὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,073. Δ.χ. 0,012. Δ.β. 0,019.

Εικ. 106. Τὸ μυροδοχεῖο 4468.

Τάφος 110 (σχ. 3). Κιβωτιόσχημος. Ἐσωτ. διαστ.: μῆκ. 2,05, πλ. 0,92, ὕψ. 0,12. Κατασκευάστηκε μὲ πλίνθους ἀπὸ πωρόλιθο, ποὺ ἐσωτερικὰ ἔφεραν λευκὸ ἐπίχρισμα. Καλύπτονταν μὲ τρεῖς πλάκες ἀπὸ πωρόλιθο. Ἡ μία ἀπὸ τὶς πλάκες εἶχε παραμεριστεῖ καὶ ἔτσι συλήθηκε ὁ τάφος. Στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ δαπέδου βαθύσματα (διαμ. 0,24 μ.) γιὰ τὴ στερέωση ποδιῶν φορείου.

β) **4469**. Ἀρντήρας. Σὲ πολλὰ θραύσματα. Σῶζει χεῖλος, σῶμα καὶ πυθμένα. Ἰχνη καύσης. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 6/6, light red). Υ. σῶζ. 0,12. Δ.χ. (ὑπολ.) 0,09.

4471. Μυροδοχεῖο. Ἐντονο κόκκινο χρῶμα ἀπὸ τὸ στόμιο μέχρι τὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (7.5YR 7/6, reddish yellow). Υ. 0,078. Δ.χ. 0,018. Δ.β. 0,03.

4470. Τμήμα ἀνάγλυφου σκύφου, τύπου ἰωνικοῦ. Θραῦσμα ποὺ σῶζει χεῖλος καὶ τοίχωμα. Ὅρθια γυναικεῖα μορφή δίπλα σὲ βουκράνιο μὲ ἀνάγλυφες κρεμαστὲς κουκκίδες. Μελανὸ μεταλλικὸ γάνωμα. Πηλὸς γκριζωπός. Διαστ. 0,068×0,044.

δ) **1882M**. Ἐλασμα μολύβδινο, 0,011×0,07.

Τάφος 111

β) **4472**. Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο ἀπὸ ἑξὶ θραύσματα. Λεῖπει ὁ λαμὸς καὶ τὸ χεῖλος. Ἀβαφές. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σῶζ. 0,145. Δ.β. 0,029.

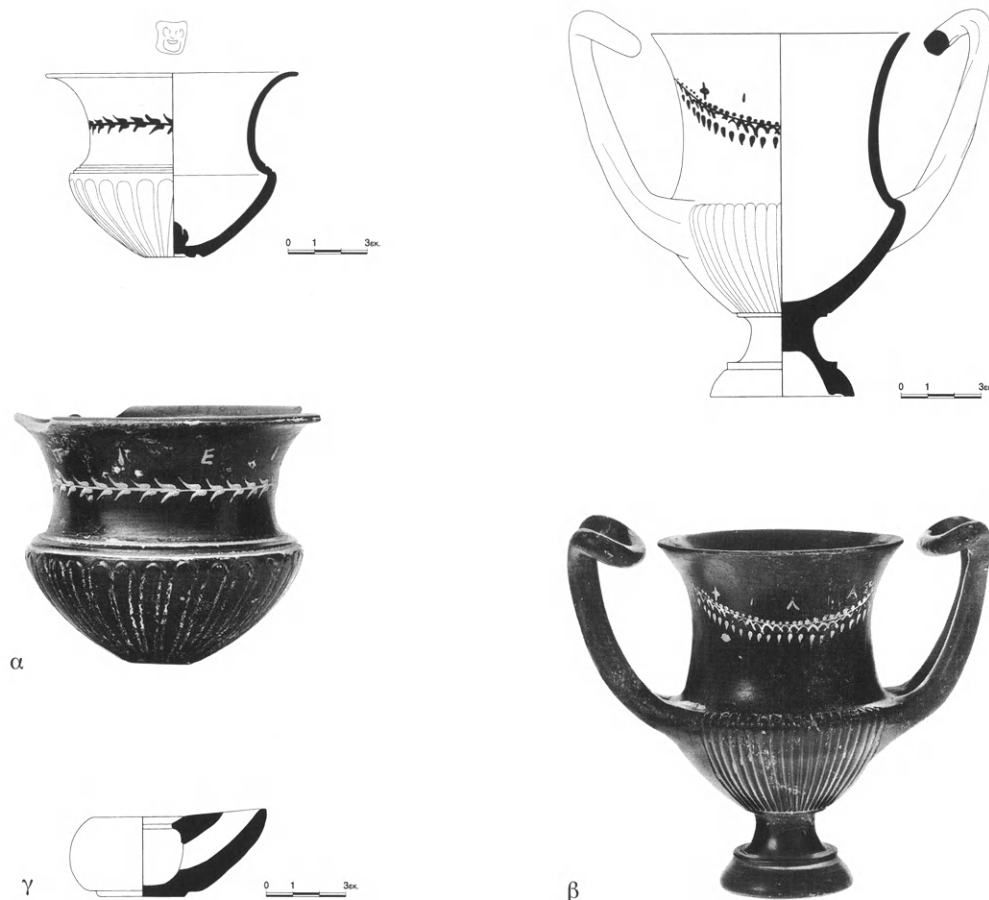
Ἐπίσης καὶ ἄλλα ὄστρακα ἀπὸ διάφορα χονδροειδῆ ἀγγεῖα.

δ) **1884M**. Σιδερένια στλεγγίδα.

3. Ἀπὸ τοὺς ὑπ' ἀρ. 108 ἕως 128 τάφους δὲν βρέθηκαν στὸ ἀνασκαφικὸ ἡμερολόγιο τοῦ 1956 στοιχεῖα

περιγραφῆς καὶ διαστάσεις, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστους τάφους ποὺ εἶχαν σχεδιαστεῖ.

Εἰκ. 107. α. Ὁ κάλυξ 465Α. β. Ὁ κάνθαρος 466Α. γ. Ὁ λύχνος 449Α.

Τάφος 112

β) **4474**. Ἀρυτήρας σχεδὸν πλήρης, σὲ πολλὰ θραύσματα. Χεῖλος ἐξέχον μὲ ἐλαφριά αὐλάκωση στὸ ἐσωτερικὸ του, σφαιρικὸ σῶμα, κάθετη λαβή. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 6/6, light red). Υ. σωζ. 0,128. Δ.χ. 0,10.

465Α (1376π). Εἰκ. 107α. Κάλυξ σχεδὸν ἀκέραιος. Λεῖπουν κομμάτια τοῦ χεῖλους. Διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος. Στὸν λαμὸ φυλλοστοιχία ἀπὸ φύλλα ἐλιάς ἢ μυρτιάς καὶ λευκὸ χρῶμα. Ἐπιγραφή ΥΓΕΙΑΣ πάνω ἀπὸ τὴ φυλλοστοιχία ἀπὸ πηλὸ. Τὸ κάτω τμήμα διακοσμεῖται μὲ ἐπιμήκη ἀνάγλυφα φύλλα. Στὸν πυθμὲνα ὑπάρχει ἀνάγλυφη κεφαλὴ Σατύρου (:). Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος. Υ. 0,075. Δ.χ. 0,093.

466Α (1377π). Εἰκ. 107β. Κάνθαρος ἀκέραιος.

Διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος. Ἀπλὸ χεῖλος καὶ ψηλὲς συνεστραμμένες λαβές. Μελανὸ μεταλλικῆς ὕφης γάνωμα. Στὸν λαμὸ περιδέριο ποὺ ἀποδίδεται μὲ ἐπίθετο πηλὸ καὶ λευκὸ χρῶμα. Ἐπιγραφή ΦΙΛΙΑΣ πάνω ἀπὸ τὸ περιδέριο. Μίλος στὴν αὐλάκωση τῆς ἐπιφάνειας ἔδρασης καὶ στὴν ἔνωση τῆς βάσης μὲ τὸ στέλεχος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος (5YR 7/4, pink). Υ. 0,135. Δ.χ. 0,095. Δ.β. 0,05.

449Α (1358π). Εἰκ. 107γ. Λύχνος ἀκέραιος. Ἐρυθρὸ γάνωμα μὲ ἐμβάπτιση. Ἰχνη μελανοῦ γανώματος γύρω ἀπὸ τὴν ὁπὴ πλήρωσης καὶ τὴ βάση. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,03. Δ.χ. 0,023. Δ.β. 0,033.

δ) **1883M**. Θραύσματα σιδερένιας σπλεγγίδας.

Τάφος 113

δ) **2037M.** Χρυσά φύλλα διακοσμητικά ύφασματος.

1885M. Σιδερένια αιχμή δόρατος. Μ. 0,25.

1886M. Σιδερένια σπλεγίδα.

1887M. Σιδερένιος σύρτης κλειδαριάς κιβωτιδίου; (δύο τεμ.). α: Μ. 0,165, β: Μ. 0,125.

Σιδερένια καρφιά ά.ά. υποδηλώνουν την ύπαρξη νεκρικού φορείου.

Τάφος 114

β) **4480.** Άρνυτήρας. Λείπει τμήμα του χείλους και του λαμπού. Έρυθρό γάνωμα μέχρι την κοιλιά. Πηλός πορτοκαλέρυθρος με μίκα (5YR 5/6, yellowish red). Υ. 0,078.

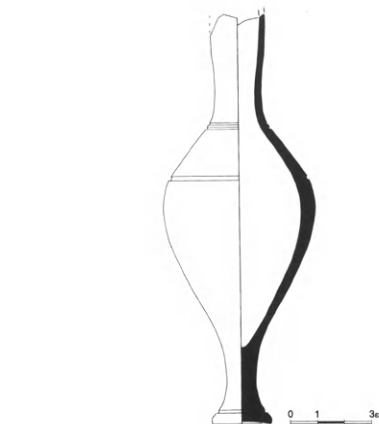
1359. Λύχνος. Έχει σπάσει ο μυκτήρας. Με μήτρα. Φέρει δύο ώτια. Ανάγλυφη διακόσμηση στον ώμο. Μελανό επίχρισμα απολεπισμένο. Πηλός τεφρός. Υ. 0,026. Μ. μέγ. 0,072. Δ.β. 0,04.

4475. Μυροδοχείο άκέραιο, με απολεπίσεις στο χείλος. Καστανοκίτρινες ταινίες στο χείλος, στη βάση λαμπού και στον ώμο. Πηλός πορτοκαλέρυθρος με μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,08. Δ.χ. 0,014. Δ.β. 0,02.

4478. Είκ. 108. Μυροδοχείο. Λείπουν τὸ στόμιο και τὸ άνω μέρος του λαμπού. Μελαμβαφές με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος. Στον ώμο ζώνη από υπόλευκες γραμμές ανάμεσα σε εγγάρια κτες γραμμές. Πηλός γκριζός. Υ. σωζ. 0,16. Δ.β. 0,022.

4476. Μυροδοχείο. Συγκολλημένο από δύο θραύσματα. Λείπει τὸ στόμιο και μέρος του λαμπού. Ίχνη από καστανό γάνωμα σε όλη την επιφάνεια. Πηλός πορτοκαλέρυθρος (5YR 7/6-6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,142. Δ.β. 0,022.

4477. Μυροδοχείο. Λείπουν τὸ στόμιο και ὁ λαιμός. Άβαφές. Πηλός πορτοκαλέρυθρος με μί-

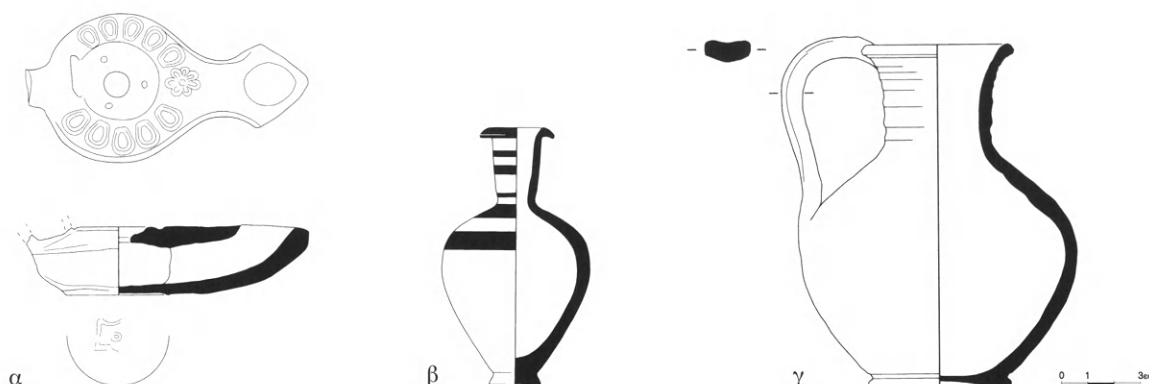
Είκ. 108. Τὸ μυροδοχείο 4478.

κα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,124. Δ.β. 0,02.

4479. Μυροδοχείο. Σε δύο συνανήκοντα θραύσματα. Άβαφές. Πηλός πορτοκαλέρυθρος με μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,09.

δ) **1888M.** Μολύβδινο δισκόμορφο έλασμα, διπλωμένο σε δύο σημεία και καρφωμένο με καρφί. Άχιβάδες ά.ά. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, Ε25. Amandry 1984, 378-380, είκ. 43.

Τάφος 115 (σχ. 3). Δύο ταφές στις επιμήκεις λαξευμένες κοιλότητες του δαπέδου του. Στα τοιχώματα βαθμίδα, στο κέντρο του δαπέδου τοίχος χαμηλός, χτισμένος ως τὸ ύψος της βαθμίδας με πέτρες και έξωτερικά καλυμμένος με λευκό κονίαμα. Τὸ δάπεδο του τάφου και τὰ έσωτερικά τοιχώματά του ήταν επιχρισμένα με λευκό κονίαμα. Χρησίμευε ὁ χαμηλός τοίχος για να διαχωρίζει τις δύο ταφές.

Εἰκ. 109. α. Ὁ λύχνος 4559. β. Τὸ μυροδοχεῖο 4481. γ. Ἡ οἰνοχόη 4560.

β) **4559.** Εἰκ. 109α. Λύχνος ἀκέραιος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάθετη λαβή. Μὲ μήτρα. Ἀνάγλυφη σφραγίδα στὸν πυθμένα. Πηλὸς τεφρὸς. Υ. 0,025. Μ. 0,104. Δ.β. 0,036.

4483. Μυροδοχεῖο. Λεῖπουν στὸ στόμιο καὶ ὁ λαίμος. Ἐρυθρὲς ταινίες στὸν ὦμο καὶ στὴν κοιλιά. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6 reddish yellow). Υ. 0,056. Δ.β. 0,02.

4481. Εἰκ. 109β. Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο. Ἐναλλασσόμενες πλατιῆς καστανέρυθρες μὲ λεπτὲς λευκὲς ταινίες στὸν λαίμο καὶ τὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,098. Δ.χ. 0,02. Δ.β. 0,02.

4560. Εἰκ. 109γ. Οἰνοχόη ἀκέραια. Ρῶδινο ἐπί-

χρῖσμα μέχρι τὸν ὦμο, μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς μὲ μίκα. Ἐντόπιον ἐργαστηρίου. Υ. 0,13. Δ.χ. 0,057. Δ.β. 0,054.

4482. Μυροδοχεῖο. Λεῖπει ἡ βάση. Ἀπολεπισμένο ἀπὸ τὴ μίκα πλευρά. Ἰχνη ἀπὸ ἐρυθρὲς ταινίες. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. σωζ. 0,073. Δ.χ. 0,015 (ὀπή).

δ) **1889M.** Στλεγγίδα σιδερένια σὲ δώδεκα θραύσματα.

2195M. Αἰχμή δόρατος σιδερένια. Μ. μέγ. 0,38 μ. Ἐπίσης λίγα σιδερένια καρφιά ἁ.ἁ. ἀπὸ τὸ νεκρικὸ φορεῖο.

Τάφος 116

β) **4485.** Ἀρυτήρας. Λεῖπουν τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα. Ἰχνη καύσης. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,056. Δ.χ. 0,049.

4484. Μυροδοχεῖο. Σπάσιμο στὴν κοιλιά. Ταινωτὴ διακόσμηση στὴ βάση τοῦ λαίμο, στὸν ὦμο καὶ στὴν κοιλιά. Ζεῦγος ἰωδῶν ται-

νῶν μὲ λευκὴ ταινία μεταξὺ ὦμου καὶ κοιλιᾶς. Πηλὸς τεφρὸς μὲ ἐρυθρὸ πυρήνα (10R 5/6). Υ. 0,081. Δ.χ. 0,015. Δ.β. 0,018.

δ) Θραύσματα τριῶν σιδερένιων στλεγγίδων (ἁ.ἁ.). Χάλκινος κρίκος (ἁ.ἁ.).

Δύο ἀστράγαλοι ζῶον (ἁ.ἁ.).

Τάφος 117. Μοναδικὰ στοιχεῖα τὰ καταγεγραμμένα κτερίσματα. Πιθανὸν ἐπρόκειτο γιὰ γυναικεῖα ταφή, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν κτερισμάτων.

- β) **1892α-γ.** Μολύβδινες πυξίδες κυλινδρικού σχήματος με πώμα. Χρησίμευαν για τοποθέτηση ψιμυθίου. α. Υ. 0,031. Δ.χ. 0,028. Δ.β. 0,029, β. Υ. 0,033. Δ.χ. 0,042. Δ.β. 0,042, γ. Υ. 0,03. Δ.χ. 0,031. Δ.β. 0,033.
- γ) **635E.** Σύμπλεγμα μικροσκοπικών καθήμενων γυναικών, κακής ποιότητας. Υ. 0,05.
- δ) **1893M.** Ώτογλύφανο; ή χρησίμευε για τὸ βάψιμο τοῦ προσώπου(.). Κυκλικῆς διατομῆς. Μ. 0,118. Βρέθηκε μαζί με τις πυξίδες.
- 1890M, 1891M.** Στλεγγίδα σιδερένια σὲ θραύσματα. Τμήματα ἀπὸ τὴ λαβὴ καὶ ἀπὸ τὸ σῶμα,

μα, ποὺ συνανήκουν. Ὁξειδωμένη πολὺ.

1091A. Στοιχεῖα ἐπίχρυσου περιδέραιου. Τρεῖς χάνδρες πῆλινες ἐπίχρυσες. Δ. 0,004-0,007, καὶ ὁκτὼ ἐπίχρυσα σωληνωτὰ τμήματα Μ. 0,015.

4496. Ἐνσφράγιση λαβὴ ἀμφορέα. Μ. σωζ. 0,0831. Πηλὸς ἐντόπιος. Ἡ σφραγίδα εἶναι κυκλική, χωρισμένη σὲ τρία μέρη· διακρίνονται δύο γράμματα. Πιθανὸν ἐργαστηρίου Ἀκάνθου.

Rhomiopoulou 1986.

Τάφος 118. Στὸ εὐρετήριο καταγραφῆς ὑπάρχουν τὰ ἐξῆς κτερίσματα:

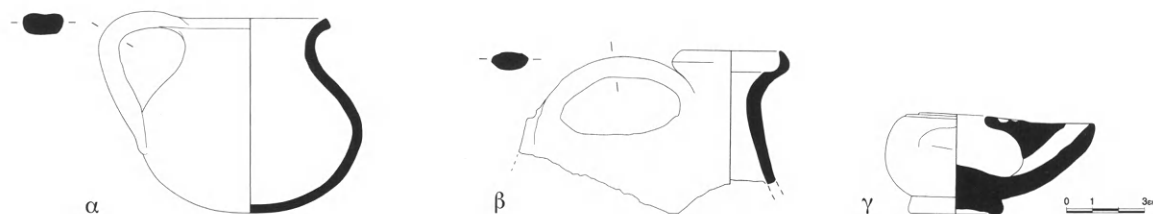
- β) **4497.** Μυροδοχεῖο. Συγκολλημένο ἀπὸ τρία κομμάτια. Λεῖπει τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Καστανοκίτρινες ταινίες ἀπὸ τὸ χεῖλος μέχρι τὸν ὦμο. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος με μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,098. Δ.χ. 0,018 (ὀπῆ). Δ.β. 0,024.
- γ) **636E** καὶ **2041E.** Ὅρθια μορφὴ μᾶλλον ἡθοποιοῦ Νέας Κωμωδίας. Υ. 0,08. Συγκολλημένο. Φορεῖ εἶδος κεφαλόδεσμου καὶ τὸ ἱμάτιό του ἔχει περιτυλιχθεῖ γύρω ἀπὸ τὴν ὀσφὺ καλύπτοντας μέρος τῆς κοιλιᾶς καὶ τοῦ δεξιοῦ γοφοῦ. Τὸ δεξιὸ τεντωμένο καθέτως ἀκουμπᾷ στὸν μηρὸ καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγισμένο συγκρατεῖ τὸ ἱμάτιο.
- 3345 (591E).** Εἰκ. 110. Γυναικεῖα προτομή, συγκολλημένη ἀπὸ πέντε κομμάτια. Υ. 0,295. Διακοσμητικὲς λεπτομέρειες τοῦ πέπλου δηλώνονται με καστανέρυθρες γραμμές, ἀποδίδοντας τὰ κεντήματα: ζώνη ἀπὸ ρόμβους καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν ζώνη με πτερωτὲς Νίκες. Ἡ κόμμωση πεπονοειδής.
- δ) **1895M.** Δίσκος κατόπτρου χάλκινος. Δ. 0,087.
- 1896M.** Σιδερένια στλεγγίδα σὲ ἑπτὰ θραύσματα.
- Ἐπίσης θραύσματα ἀπὸ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα καὶ πῆλινα εἰδῶλια.

Εἰκ. 110. Ἡ γυναικεῖα προτομή 3345.

Τάφος 119. Χωρὶς πληροφορίες.

Τάφος 120. Χωρὶς πληροφορίες.

Εικ. 111. α. Ο ἀρυτήρας 1447. β. Ο ἀσκός 4498. γ. Ο λύχνος 721Α.

β) **1092Δ**. Αλάβαστρο. Θραύσμα ἀπὸ διαφανὲς μπλὲ γυαλὶ μὲ διακόσμηση μοτίβου «φτεροῦ» ποὺ σχηματίζεται μὲ λευκὰ καὶ κίτρινα χρώματα.

Rhomiopoulou 2002, 74, ἀρ. 5.

1447. Εικ. 111α. Ἀρυτήρας ἀκέραιος. Πορτοκαλόχρωμο γάνωμα στὸ χεῖλος καὶ τὸν λαϊμό (μὲ ἐμβάπτιση). Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6 (reddish yellow). Υ. 0,072. Δ.χ. 0,06.

4498. Εικ. 111β. Ἀσκὸς τύπου «πάπιας». Θραύσμα ποὺ σώζει χεῖλος, λαϊμὸ καὶ λαβή. Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. σωζ. 0,063. Δ.χ. 0,037.

4499. Κάλυξ. Θραύσμα. Διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος. Στὸν λαϊμὸ φέρει φυλλοστοιχία κισσοῦ. Τὸ κάτω μέρος διακοσμείται μὲ ἐπιμήκη ἀνάγλυφα φύλλα. Πηλὸς ἀνοιχτὸς ρόδινος. Διαστ. 0,042×0,041.

721Α (2198π). Εικ. 111γ. Λύχνος ἀκέραιος. Ὡτίο. Ἀβαφής, μὲ στιλπνὴ ἐπιφάνεια. Καστανόμαυρο ἐπίχρσιμα γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ τοῦ μυξοῦ. Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,035. Μ. 0,075. Δ.β. 0,035.

γ) **637Ε** (2200Π). Εἰδώλιο χήνας μὲ μικρὲς ἀποκρούσεις στὸ κάτω μέρος. Υ. 0,065. Ὀλόκληρη ἢ ἐπιφάνεια καλυπτόταν ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρσιμα, ποὺ ἔχει ἐν μέρει ἀπολεπισθεῖ.

638Ε (2199Π). Εικ. 112. Εἰδώλιο πτηνοῦ, μᾶλλον περιστριοῦ, ἐπάνω σὲ στρογγυλὴ βάση. Υ. 0,085. Ἔφερε λευκὸ ἐπίχρσιμα σὲ ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια, ποὺ ἔχει ἐν μέρει ἀπολεπισθεῖ.

Ἀχειλαρᾶ 2006, I 144.

639Ε (2201Π). Κεφαλὴ γυναικείας προτομῆς. Υ. 0,12. Σπάσιμο κάτω ἀπὸ τὸν ψηλὸ λαϊμό της. Λευκὸ ἐπίχρσιμα κάλυπτε ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια, ἀλλὰ ἔχει ἀπολεπισθεῖ, ιδιαίτερα στὸ πρόσωπο. Ἡ κόμμωσή της εἶναι πεπονοειδὴς καὶ διατηρεῖ ἵχνη ἐρυθροῦ χρώματος. Στὸν λαϊμό, ὅπου ὑπάρχει τὸ λευκὸ ἐπίχρσιμα, ἀποδίδονται μὲ μελανόφαιο χρώμα οἱ χάνδρες τοῦ περιδεραίου της.

Εικ. 112. Τὸ εἰδώλιο πτηνοῦ 638Ε.

Τάφος 121. Χωρὶς πληροφορίες.

Τάφος 122. Χωρὶς πληροφορίες.

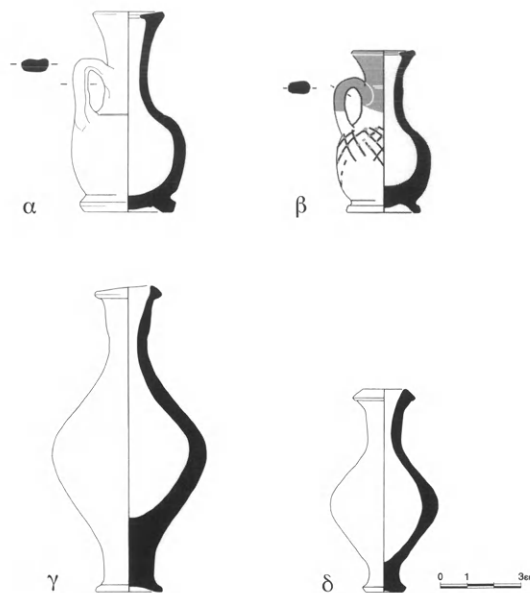
β) **1448A**. Εικ. 113α. Άρυβαλλοειδές ληκύθιο ἀκέ-
ραιο. Λίγες ἀπολεπίσεις στὸ γάνωμα. Διακό-
σμιση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλὸς ἀνοι-
χτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish
brown). Υ. 0,76. Δ.χ. 0,026. Δ.β. 0,03.

1449. Εικ. 113β. Άρυβαλλοειδές ληκύθιο ἀκέ-
ραιο, μὲ ἀπολεπίσεις στὸ γάνωμα. Διακό-
σμιση δικτυωτοῦ πλέγματος. Πηλὸς ἀνοιχτὸς
ρόδινος (7.5YR 7/4, pink). Υ. 0,06. Δ.χ. 0,024.
Δ.β. 0,027.

1450A. Εικ. 113γ. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Καστα-
νόμαυρο ἐπίχρσιμα μὲ ἐμβάπτιση. Πηλὸς πορ-
τοκαλέρυθρος (7.5YR 7/6-6/6, reddish yellow).
Υ. 0,115. Δ.χ. 0,025. Δ.β. 0,025.

4500. Μυροδοχεῖο ἀκέραιο. Πηλὸς πορτοκα-
λέρυθρος (7.5YR 7/6-6/6, reddish yellow).
Υ. 0,074. Δ.χ. 0,015. Δ.β. 0,018.

4501. Εικ. 113δ. Μυροδοχεῖο συγκολλημένο.
Καστανέρυθρο ἐπίχρσιμα μὲ ἐμβάπτιση. Πη-
λὸς πορτοκαλέρυθρος (7.5YR 7/6-6/6, reddish
yellow). Υ. 0,076. Δ.χ. 0,015. Δ.β. 0,016.

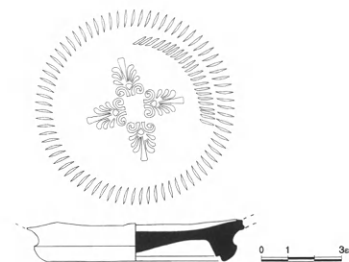

Εικ. 113. α-β. Τὰ ληκύθια 1448A καὶ 1449.
γ-δ. Τὰ μυροδοχεῖα 4500 καὶ 4501.

Τάφος 123. Χωρὶς πληροφορίες.

β) **4502**. Εικ. 114. Βάση σκύφου τύπου bolsal.
Μελανὸ γάνωμα. Αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια
τῆς βάσης. Μίλτος στὴν αὐλάκωση ἀνάμεσα
στὸν δακτύλιο τῆς βάσης καὶ τὸ σῶμα. Στὸν
πυθμένα ἀνθέμια σὲ σταυροειδῆ διάταξη
καὶ διακόσμιση rouletting. Υ. 0,015. Δ.β.
0,068.

Ἐπίσης θραύσματα μελαμβαφῶν καὶ ἄβαφῶν
ἀγγείων.

Εικ. 114. Ἡ βάση σκύφου 4502.

Τάφος 124

β) **751** (725A καὶ 2207π). Εικ. 115α. Λάγυνος ἀκέ-
ραιο. Ὑπόλευκο ἐπίχρσιμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφά-
νεια, ἐκτὸς τῆς βάσης, μὲ ἐμβάπτιση. Ἐρυθρὲς
ταινίες στὸν λαμὸ καὶ στὴν ἀκμὴ τῆς κοιλιᾶς.
Ἀβαθὴς αὐλάκωση διατρέχει τὸν ὄμο. Πηλὸς
πορτοκαλέρυθρος μὲ λίγη μίκα στὴν ἄβαφη
βάση (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,12. Δ.χ.
0,035. Δ.β. 0,063.

722A (2203π). Εικ. 115β. Άρυβαλλοειδές ληκύ-
θιο ἀκέραιο. Μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα ἐκτὸς
βάσης. Διακόσμιση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου.
Πηλὸς ἀνοιχτὸς καστανός (7.5YR 6/4, light
brown). Υ. 0,083. Δ.χ. 0,003. Δ.β. 0,03.

723A (2204π). Εικ. 115γ. Άρυβαλλοειδές ληκύ-
θιο ἀκέραιο. Μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς
βάσης. Διακόσμιση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου.

Πηλός ανοιχτός καστανός (7.5YR 6/4, light brown). Υ. 0,08. Δ.χ. 0,03. Δ.β. 0,034.

724A (2205π). Ἀρυβαλλοειδές ληκύθιο ἀκέραιο.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,077. Δ.χ. 0,028. Δ.β. 0,034.

727A (2206π). Ἀρυβαλλοειδές ληκύθιο ἀκέραιο, μὲ ἀπολεπίσεις στὸ γάνωμα. Μελανὸ στυλπνὸ γάνωμα, ἐκτὸς βάσης. Διακόσμηση ἐρυθρόμορφου ἀνθεμίου. Πηλός πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,077. Δ.χ. 0,025. Δ.β. 0,035.

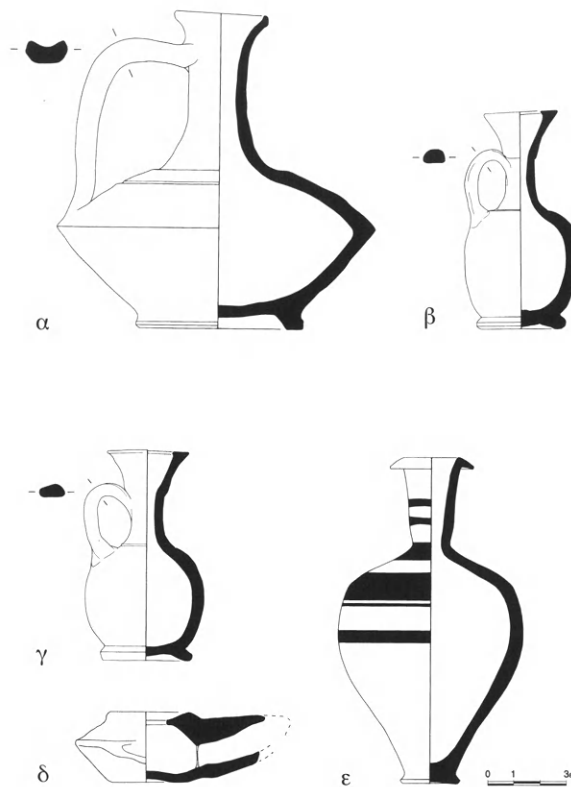
3403 (1379A). Εἰκ. 115δ. Λύχνος. Λεῖπει ἡ ἀπόληξη τοῦ μυκτῆρα καὶ τμήμα τῆς σιγμοειδοῦς λαβῆς. Μελανὸ θαμπὸ γάνωμα, ἐρυθρὸ κατὰ τόπους. Πηλός πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6, reddish yellow). Υ. 0,028. Μ. 0,08. Δ.β. 0,031.

4503. Μυροδοχεῖο. Λεῖπουν ὁ λαμὸς καὶ τὸ στόμιο. Ρόδινη ἐπιφάνεια μὲ μελανὲς ταινίες στὴ βάση τοῦ λαμοῦ καὶ στὸν ὄμο. Πηλός ανοιχτὸς ἐρυθρὸς μὲ μίκα (2.5YR 6/6, light red). Υ. σωζ. 0,051. Δ.β. 0,016.

733A (2220π). Εἰκ. 115ε. Μυροδοχεῖο συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα τμήματα. Ταινιωτὴ διακόσμηση μὲ ἐναλλαγὴ ἰωδῶν καὶ λευκῶν ταινιῶν. Πηλός πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα (5YR 6/4 -6/6, reddish yellow). Υ. 0,125. Δ.χ. 0,032 (στόμιο). Δ.β. 0,022.

1488. Μυροδοχεῖο. Λεῖπουν ὁ λαμὸς, τὸ πόδι καὶ ἡ βάση. Μελαμπαφές. Μελανὸ θαμπὸ γάνωμα. Πηλός ἐρυθρὸς (2.5YR 6/6, light red). Υ. σωζ. 0,125.

γ) **2042E**. Κεφαλὴ κοριτσιοῦ κακῆς διατήρησης. Υ. 0,026. Απολεπισμένη ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ προσώπου. Φέρει ἀνθοστέφανο.

Εἰκ. 115. α. Ἡ λάγυνος 751. β-γ. Τὰ ληκύθια 722A καὶ 723A. δ. Ὁ λύχνος 3403. ε. Τὸ μυροδοχεῖο 733A.

δ) **1897M**. Σιδερένια τοξωτὴ πόρπη. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο συνανήκοντα τμήματα. Υ. 0,028, πλ. 0,036. Πολὺ ὀξειδωμένη.

1898M. Σιδερένια αἰχμὴ βέλους. Σωζ. μήκος 0,059.

Τάφος 125. Χωρὶς πληροφορίες.

δ) Τρία θραύσματα σιδερένια σπλεγγίδας ἄ.ἄ.

Τάφος 126

δ) **1899M**. Ἐπτά θραύσματα σιδερένιας σπλεγγίδας.

Τάφος 127. Χωρὶς πληροφορίες.

β) **1342A.** Τμήμα λύχνου. Σώζεται ο μυκτήρας. Στην άνω επιφάνεια κόκκινο επίχρυσμα. Ίχνη καύσης γύρω από το χείλος του μυκτήρα (5YR 6/6, reddish yellow). Μ. 0,066.

1343A. Εικ. 116. Λύχνος ακέραιος. Έρυθρο επίχρυσμα με έμβάπτιση. Πηλός πορτοκαλέρυθρος στην επιφάνεια με πολλή μίκα (5YR 6/6-6/8, reddish yellow). Υ. 0,03. Δ.χ. 0,029. Μ. 0,09. Δ.β. 0,05.

4504. Μυροδοχείο. Σώζεται μόνο τμήμα του σώματος. Έρυθροβαφές. Πηλός έρυθρός (10R 5/6, red). Υ. σωζ. 0,097.

Εικ. 116. Ο λύχνος 1343A.

δ) **1679N.** Χάλκινο νόμισμα. Δ. 0,02. Πέλλας: Gaebler 1935, σ. 95, αρ. 10-11, πίν. XIX,1. BAR 326, πίν. 10-11 (187-168 π.Χ.).

Τάφος 128

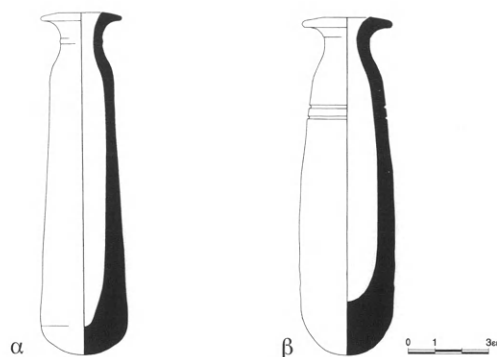
β) **1484.** Εικ. 117α. Άλάβαστρο. Λείπει τμήμα από το χείλος. Λευκό επίχρυσμα. Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,126. Δ.χ. 0,029.

1485. Εικ. 117β. Άλάβαστρο. Λείπει τμήμα του χείλους. Λευκό επίχρυσμα. Ζεύγος έγγαράξεων στο άνω μέρος. Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. 0,125. Δ.χ. 0,033.

4506. Άλάβαστρο. Σώζεται το άνω μέρος και το στόμιο. Λευκό επίχρυσμα. Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος (5YR 6/4, light reddish brown). Υ. σωζ. 0,076. Δ.χ. 0,042.

δ) **1093Δ.** Στοιχεία επίχρυσου στεφανιοῦ. Έπτά πήλινες επίχρυσες χάνδρες. Χάλκινα στελέχη-κλαδιά (έβδομήντα τέσσερα) που προσαρμόζονταν στην κυρία μολύβδινη στεφάνη και χάλκινα επίχρυσά έλάσματα (σαν φύλλα).

1716N. Χάλκινα νομίσματα (7 τεμ.). Δ. 0,014-0,018. Άλεξάνδρου Γ' (5 τεμ.). Price 1991, αρ.

Εικ. 117α-β. Τα αλάβαστρα 1484 και 1485.

344; «Μακεδονίας» (336-323 π.Χ.). Άλεξάνδρου Γ' (1 τεμ.). Ήρακλῆς / ἵππος (τρίπους). Φθαμένο (1 τεμ.).

I. Η ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΤΥΠΟΥ ΚΕΡΤΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗ (β' μισὸ 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.)

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὸ τοπίο τῶν δημοφιλῶν σχημάτων ἀγγείων ξεκαθαρίζεται περισσότερο καὶ γίνεται φανερό, ὅτι προτιμοῦνται τὰ μικροτέρου σχήματος ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν πελατεία τῆς Ἀμφίπολης, ποὺ εἰσάγει ἀττικὰ ἀγγεῖα ἢ καὶ βοιωτικὰ ἢ προτιμᾷ γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους τοπικὲς μιμήσεις ἀττικῶν ἀπὸ «γειτονικὰ» ἐργαστήρια τῆς πόλης ἢ τῆς Χαλκιδικῆς (ὅπως τῆς Ὀλύνθου καὶ τῆς Ἀκάνθου). Ὁ ρόλος τῆς πελατείας στὴν ἐπιλογή καὶ χρῆση τῶν ἀττικῶν ἀγγείων καὶ τῶν μιμήσεών τους εἶναι πιὸ σημαντικὸς ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν ἐμπόρων, γιατί ἀντανακλᾷ τὰ διάφορα πολιτιστικὰ καὶ θρησκευτικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν περιοχὴ· ἔτσι μόνο οἱ ἀγοραστὲς διαμορφώνουν τὶς προτιμήσεις συγκεκρωμένων τύπων ἀγγείων γιὰ εἰδικὲς χρήσεις, δηλ. ἢ ἐπιλογή δὲν γίνεται μόνο γιὰ πρακτικοὺς λόγους (ἐπειδὴ τὸ σχῆμα εἶναι κατάλληλο), ἀλλὰ γιατί εἶναι κατάλληλα γιὰ τὶς εἰδικὲς χρήσεις κοινωνικῆς ἢ καὶ συμβολικῆς φύσεως. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἄλλα νεκροταφεῖα τοῦ βόρειου ἐλλαδικοῦ χώρου⁴. Ἀκόμη ὅμως καὶ γιὰ τὴν Ἀμφίπολη συμπεράσματα ἀσφαλέστερα θὰ συναχθοῦν ὅταν δημοσιευθεῖ μεγαλύτερος ἀριθμὸς εὗρημάτων.

Τὸ κυρίαρχο ἀγγεῖο, ἡ πελίκη, τῆς ὁποίας ἡ ὀνομασία εἶναι συμβατική, ἐνῶ ἀπὸ ἀρχαῖες ἐνδείξεις, κυρίως graffiti ποὺ ὑπάρχουν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκαλεῖται *στάμνος*, εἶναι τὸ πιὸ δημοφιλὲς σχῆμα⁵. ἀκολουθοῦν ὁ κωδωνόσχημος κρατήρας καὶ ἡ ὕδρια. Αὐτὰ τὰ τρία εἶδη ἀγγείων χρησιμοποιήθηκαν καὶ γιὰ τὶς ταφικὲς πρακτικὲς, ἰδιαίτερα ἡ πελίκη καὶ λιγότερο ἡ ὕδρια, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ὡς τεφροδόχα στὰ περισσότερα νεκροταφεῖα. Ἡ εἰκονογράφηση τῶν πελικῶν, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ταφικῶν ἀγγείων, ὅσο προχωροῦμε μέσα στὸν 4ο αἰῶνα δὲν στηρίζεται στὴν ἐκτεταμένη ἀπεικόνιση-ἀφήγηση τῶν μύθων, ἀλλὰ ἀναπτύσσει μιὰ συμβολικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖ κωδικοποιημένες διατυπώσεις (σκηνὲς ἢ μορφές), ἀναγνωρίσιμες ὅμως ἀπὸ τὴν πελατεία ποὺ τὰ προτιμᾷ· ἐπικεντρώνεται σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν εὐδαιμονία τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς, στὸ ξεπέραςμα τοῦ φόβου τοῦ θανάτου καὶ στὴ νίκη τῆς ζωῆς πάνω στὸν θάνατο. Τὰ δημοφιλέστερα θέματα εἶναι οἱ γρυπομαχίαι, οἱ Ἀμαζονομαχίαι καὶ οἱ θεότητες ποὺ συνδέονται μὲ τὸν ἀέναιο κύκλο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου (Διόνυσος - Ἀφροδίτη, Ἄρτεμη, Δήμητρα, Ἄδης, Περσεφόνη)· στὸ τέλος τοῦ 4ου πρὸς τὸν 3ο αἰ. π.Χ. προστίθενται καὶ σκηνὲς ἢ συμβολικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλες θεότητες (θρακικὲς, αἰγυπτιακὲς καὶ μικρασιατικὲς, ποὺ

4. Ἡ Ἀττική, δηλαδὴ ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ γύρω περιοχὴ, μᾶς δίνει ἐλάχιστες πληροφορίες. Πολὺν χρόνον εἶναι ἡ Βοιωτία καὶ λιγότερο τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ ἡ Κόρινθος. Βλ. καὶ M. Moore, *Agora* XXX 129-132. F. Fless, *Rotfigurige Keramik als Handelsware* (Rahden 2003). B. R. Mac Donald, *The Emigration of potters from Athens in the late fifth century B.C. and its effects on the Attic pottery industry*, στὸ

AJA, 1981, 159-168 καὶ τοῦ ἰδίου, *The distribution of Attic Pottery 450-375 BC* (Ann Arbor 1979). S. Drougou, *Louvre* 2011, 441-442.

5. Kogiumtzi 2006, 145-146. Κωτίτσα 2006, 72-78 καὶ σημ. 244. U. Kästner, M. Langer, B. Rabe, *Griechen - Skythen, Amazonen* (κατάλογος ἐκθέσεως στὸ Pergamonmuseum 14.6-21.10.2007· Berlin 2007).

προσφέρουν παρηγοριά και έλπίδα, ή έχουν σχέση με τη μετά θάνατο ζωή, π.χ. Άττις-Κυβέλη, Δήμητρα, Άρποκράτης, Ίσις, κ.ά.).

Στήν ανασκαφή τοῦ 1956 δὲν ἐπισημάνθηκε σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐρυθρομόρφων ὀστράκων Κερτς ἀπὸ κωδωνόσχημους κρατῆρες καὶ λεκανίδες, ποὺ εἶναι σπάνιες ὡς εὕρημα στὶς ἀνασκαφὲς τῆς περιόδου 1956-1960. Ἀντίθετα στοὺς 108 τάφους τοῦ 1956, ποὺ περιείχαν κτερίσματα (οἱ 22 βρέθηκαν κενοί), εὐρέθησαν τέσσερις⁶ ἀκέραιες πελίκες καὶ ἄφθονος ἀριθμὸς ὀστράκων ἀπὸ ἄλλες πελίκες, ποὺ ὑποδηλώνει ἕναν ἀριθμὸ τουλάχιστο 20-25 πελικῶν.

Τὰ θραύσματα ὑδριῶν εἶναι πολὺ λιγότερα (μόνο μία πλήρης ὑπάρχει, ἐκείνη τοῦ τάφου 13). Πάντως καὶ αὐτὲς χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ὡς τεφροδόχες ἢ γιὰ ἄλλες ταφικὲς τελετουργίες.

Τὰ ἐρυθρόμορφα ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια τύπου α (ἀνθεμωτὰ) καὶ β (δικτυωτὸ πλέγμα) ἐκπροσωποῦνται σὲ ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ⁷. Οἱ ζωγράφοι ἢ ὀρθότερα τὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια (ὅταν μιλάμε γι' αὐτὴ τὴν ἐποχή), ποὺ ἀναγνωρίζονται στὰ κτερίσματα τῶν νεκροταφείων τῆς Ἀμφίπολης λόγω τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διάρκειας τῆς δραστηριότητάς τους, εἶναι τὸ group G (ζ. τῶν Γρυπῶν) καὶ ἐκεῖνο τοῦ ζ. τῶν Ἀμαζόνων.

Τὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1956 χρονολογοῦνται στὴν περίοδο κυρίως τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον G⁸ καὶ τὸ παράρτημά του, δηλαδὴ ἐκεῖνο τοῦ ζ. τῶν Ἀμαζόνων⁹. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο, ὅτι στὴν «ταραγμένη» ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1956 δὲν ἀποκαλύφθηκαν ἔργα ἄλλων πιδ ἀξιόλογων ζωγράφων. Ἡ ὁμάδα G εἶναι τὸ ἐργαστήριον μετὰ τὴ μακροβιότερη δραστηριότητα, ἰδιαίτερα στὴν παραγωγὴ πελικῶν ταφικῆς χρήσης. Οἱ παλιότερες δημοσιεύσεις δέχονται χρονολογήσεις σχεδὸν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. γιὰ τὴν ὁμάδα αὐτή. Ὅμως ἡ δραστηριότητα καὶ ὠριμότητα τῆς παραγωγῆς της κορυφώνεται στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα καὶ ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου καὶ τὶς ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ., ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν νεκροταφείων. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴ χρονικὴ ἀνακολουθία ποὺ παρατηρεῖται ἀρκετὲς φορὲς στὰ σύνολα ἀρκετῶν τάφων τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ., ὅπου τὰ μελαμβαφῆ προηγοῦνται χρονολογικὰ τῶν ἐρυθρόμορφων ἀγγείων, νὰ συννευρίσκονται μετὰ νεότερα χρονολογικὰ ἀγγεῖα, δίνει τὴν ἀφορμὴ νὰ ἐπαναξετασθεῖ ἡ δυνατότητα μιᾶς νέας χρονολόγησής, ποὺ θὰ προχωρήσει τὴ συζήτηση πιδ πέρα ἀπὸ τὶς προτάσεις τῆς S. Rotroff¹⁰; Τὰ πλούσια εὐρήματα τῆς πρόσφατης ἀνασκαφικῆς δραστηριότητος ἐκεῖ ὁδηγοῦν.

6. Στὸν παρόντα κατάλογο περιέχονται μόνο οἱ τρεῖς, διότι ἡ 792A ποὺ δημοσιεύεται στὴν ΑΕ 1964, 92 ἦταν τυχαῖο εὕρημα τῆς ἰδίας χρονικῆς περιόδου. Τὰ τυχαῖα εὐρήματα τοῦ 1956 δὲν περιλαμβάνονται στὸν παρόντα κατάλογο.

7. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 176-177. Ρωμιοπούλου, Τουράτσου 2002, πίν. I, Ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια τύπου α καὶ β. Haspels 1936.

8. Πρόσφατες πολὺ καλὲς δημοσιεύσεις μετὰ πλούσια βιβλιογραφία εἶναι οἱ μελέτες τῆς Κ. Μπαϊράμη

καὶ τῆς †Χρ. Σγουροπούλου ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸ ΑΔ 55, Α, 2000, 193-212 καὶ 213-234. V. Sabetai, CVA, Greece 6, Archaeological Museum Thebes, 93. Γιὰ τὴν ὁμάδα G βλ. καὶ Σαμπετάι 2004, 462-463, 470-471 καὶ Κωτίτσα 2006, 72-78.

9. Ὁ ζ. τῶν Ἀμαζόνων εἰκονογραφοῦσε ἀποκλειστικὰ πελίκες, Μπαϊράμη 2000, 203-207.

10. Agora XXIX 3, 18-20, 23XXIX, Σαμπετάι 2004, 470, σημ. 66.

Δυστυχῶς τὰ εὐρήματα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τῆς πόλης τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀττικῆς δὲν βοηθοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιατί δὲν ἀνασκάφηκαν ταφικὰ σύνολα ποὺ νὰ ἔχουν τὰ παραπάνω χαρακτηριστικά. Ἡ προσπάθεια λοιπὸν νέας χρονολόγησης πρέπει νὰ ἐπικεντρωθεῖ στὶς πληροφορίες ποὺ ἔδωσαν τὰ περιφερειακὰ σύνολα καὶ ιδιαίτερα τῆς Μακεδονίας.

Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ μαζικὲς παραγωγὲς ἀγγείων τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων αὐτὴ τὴν περίοδο, προσέβλεπαν γιὰ κέρδη ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τοῦ ἐξωτερικοῦ, ιδιαίτερα ἀπὸ τὶς ἀγορὲς τοῦ βόρειου ἑλλαδικοῦ χώρου (λιμάνια διαμετακομιστικά, ὅπως τοῦ θερμαϊκοῦ κόλπου καὶ τῆς Ἀμφίπολης), τῆς Θράκης (σημ. Βουλγαρία) καὶ τῶν πόλεων τῶν ἀκτῶν τῆς Μαύρης Θάλασσας πρὸς τὴ Κριμαία.

II. Η ΑΝΕΙΚΟΝΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

(ὑπὸ Ναταλίας Βογκέικωφ-Brogan)

Στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ ἑλληνιστικοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀμφίπολης τὸ 1956 βρέθηκαν πολὺ λίγα νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐλάχιστα μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν μὲ βεβαιότητα¹¹. Ἐπιπλέον, ἡ διατάραξη κάποιων ταφικῶν συνόλων, εἴτε κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἀνασκαφῆς ἢ ἀργότερα στὴ μετα-ανασκαφικὴ ἐπεξεργασία τῶν εὐρημάτων, ἐπέτεινε τὴ δυσκολία χρονολόγησής τους. Τὴν ἀπουσία τῶν νομισματικῶν δεδομένων ἔχουμε προσπαθήσει νὰ ἀναπληρώσουμε μὲ τὴ συνδυαστικὴ χρῆση ἄλλων χρονολογικῶν ἐργαλείων:

Α. Ἡ πρόσφατη συγκριτικὴ μελέτη, ἔστω καὶ σὲ προκαταρκτικὸ ἐπίπεδο, τῆς κεραμικῆς τῶν τάφων μὲ νομίσματα Φιλίππου Β', Ἀλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Λυσιμάχου, Δημητρίου Α' καὶ Ἀντιγόνου Γονατᾶ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας Πύδνας, ὑπῆρξε πολὺτιμη¹². Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τῆς παραπάνω μελέτης, σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία ἢ ἀπουσία σχημάτων, υἱοθετήθηκαν ὡς *termini* στὴν παροῦσα ἐργασία, ὅπως:

— ἡ ἀπουσία τῶν μυροδοχείων ἀπὸ τάφους τοῦ γ' τετάρτου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τελευταίου τετάρτου (μὲ νομίσματα Φιλίππου Β' καὶ Ἀλεξάνδρου Γ') καὶ ἀντίστοιχα ἡ σημαντικὴ παρουσία τους σὲ τάφους μὲ νομίσματα Κασσάνδρου, Δημητρίου Α' καὶ Λυσιμάχου, χρονολογεῖ τὴν ἐμφάνιση τῶν μυροδοχείων στὸν ὕστερο 4ο αἰ. καὶ στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (315-285/80 π.Χ.).

— ἡ σταδιακὴ ἐξαφάνιση τῶν ἀλαβάστρων στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὲ πολλὰ παραδείγματα σὲ τάφους μὲ νομίσματα Φιλίππου Β' καὶ Ἀλεξάνδρου Γ' καὶ ἐλάχιστα σὲ τάφους μὲ νομίσματα Κασσάνδρου.

11. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς 91 τάφους τοῦ ὕστεροκλασικοῦ/ἑλληνιστικοῦ νεκροταφείου ποὺ ἐρευνήθηκαν τὸ 1991, ὅπου ὅλοι σχεδὸν οἱ νεκροὶ συνοδεύονταν

ἀπὸ ἓνα νόμισμα (Νικολαΐδου-Πατέρα 1992, 553).

12. Κωτίτσα 2004.

— ή σταδιακή έξαφάνιση των ἀρυβαλλοειδῶν ληκυθίων στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἡ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ τὰ μυροδοχεῖα. Ταφές ὅπου συννυπάρχουν ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια καὶ μυροδοχεῖα θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Β. Οἱ συγκρίσεις μὲ τὰ περιεχόμενα ἄλλων δημοσιευμένων μακεδονικῶν νεκροταφείων, ἰδιαίτερα νεκροταφείων μὲ μεμονωμένες ταφές καὶ πλούσια νομισματικὰ δεδομένα, ὅπως τὸ νεκροταφεῖο στὸ Αἰγίνιο Πιερίας καὶ αὐτὸ στὴ Λητὴ, ὑπῆρξαν διαφωτιστικές. Βεβαίως, ἡ ἀπουσία δημοσιευμένων οἰκιστικῶν συνόλων ἀπὸ τὴ Μακεδονία παραμένει δυσαναπλήρωτη.

— τὰ μυροδοχεῖα μὲ χαμηλὸ πόδι ἐμφανίζονται κυρίως σὲ ταφές μὲ νομίσματα Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277-270 π.Χ.), τόσο στὸ Αἰγίνιο ὅσο καὶ στὴ Λητὴ, ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὴν περίοδο 285-265/260 π.Χ.¹³

— Ἡ ἀπουσία τῆς μελαμβαφοῦς οἰνοχόης μὲ διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς *terminus ante quem* στὴ χρονολόγηση τῶν ταφῶν τοῦ πρώτου 3ου αἰ. π.Χ. Στὴ Λητὴ οἱ μελαμβαφεῖς οἰνοχόες συνοδεύουν ταφές μὲ νομίσματα Ἀντιγόνου Γονατᾶ¹⁴.

Γ. Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς λύχνων στὶς ταφές συνέβαλε στὸ νὰ ὀριοθετήσουμε τὰ περιεχόμενα τῶν ταφῶν σὲ εὐρέα χρονικὰ πλαίσια. Ὡστόσο ἡ μεγάλη χρονικὴ διάρκεια παραγωγῆς κάποιων τύπων, ποὺ φτάνει μέχρι καὶ τὸν αἰῶνα, μειώνει τὴν ἀξία τοῦ συγκεκριμένου χρονολογικοῦ ἐργαλείου. Ἐπιπλέον, οἱ δυσκολίες χρονολόγησης αὐξάνονται ὅταν οἱ λύχνοι ἀποτελοῦν προϊόντα ἐγχώριας παραγωγῆς, χωρὶς φανερὴ ἀντιστοιχία μὲ τύπους τῶν μεγάλων κέντρων παραγωγῆς, ὅπως ἡ Ἀττική.

Δ. Οἱ συγκρίσεις μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ καὶ τὸν Κεραμεικὸ γιὰ σχήματα ποὺ εἴτε ἀποτελοῦν εἰσαγωγές ἀπὸ τὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ εἴτε παρακολουθοῦν στενὰ τὶς ἐξελίξεις του, ὅπως λύχνοι, κἀνθαροι, σκύφοι, σκυφίδια/ἀλατοδοχεῖα, ὑπῆρξαν καθοριστικὲς γιὰ τὴ χρονολόγηση κάποιων ταφικῶν συνόλων. Πέρα ἀπὸ τὰ καλὰ χρονολογημένα σύνολα τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, πολὺ χρήσιμο ἀποδείχτηκε, σὲ κάποιες περιπτώσεις, τὸ κλειστὸ σύνολο τῆς τρίτης φάσης (Ζ 3) τοῦ κτιρίου Ζ στὸν Κεραμεικὸ, μὲ περίοδο χρήσης 320-307 π.Χ.¹⁵

Ε. Ἡ συνδυαστικὴ ἀξιολόγηση τῶν περιεχομένων τῶν τάφων χρησιμοποιήθηκε εὐρέως, εἰδικὰ σὲ περιπτώσεις ὅπου τὰ σχήματα παρουσιάζουν ἀργὴ ἐξέλιξη, ὅπως στοὺς ἀρυτῆρες, τὰ ἄωτα σκυφίδια μὲ χεῖλος πρὸς τὰ μέσα, ἢ εἶναι σπάνια στὰ ταφικὰ σύνολα τῆς Μακεδονίας.

13. Κωτίτσα 2006, 55-56· Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 199. τὸ σχῆμα βλ. *Agora* XXIX 124-125.

15. *Kerameikos* XVII 2.

14. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 187-191, 211-212· γιὰ

Ἐπίσης εἶναι σημαντικό νὰ ἀναφέρουμε ὅτι, ὅπου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ συγκρίσεις οἱ δημοσιεύσεις *Agora* IV (γιὰ τοὺς λύχνους) καὶ *Agora* XII (γιὰ τὴν πρῶμῃ ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ), ἔχουμε ἀκολουθήσει τὴ νεότερη χρονολόγηση τῶν κεραμικῶν συνόλων τῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ τὴν Rotroff, ὅπως αὐτὴ παρατίθεται στὶς δημοσιεύσεις *Agora* XXIX (σ. 433-473) καὶ *Agora* XXXIII (σ. 341-376). Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς ἀττικοὺς λύχνους, ἀκολουθοῦμε τὴν πρόσφατη ἀναχρονολόγησή τους, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται στὸ Ἐπίμετρο III τῆς δημοσίευσης *Agora* XXIX (σ. 493-516).

Τέλος τὰ φτωχὰ νομισματικὰ δεδομένα δὲν μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ υἱοθετήσουμε συγκεκριμένες χρονολογικὲς τοποθετήσεις, ἀλλὰ περιοριστήκαμε σὲ γενικὲς, ὅπως «τέλος 4ου-ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.»¹⁶.

Πηλὸς καὶ γάνωμα

Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα εἶναι φτιαγμένα ἀπὸ λεπτόκοκκο, πορτοκαλέρυθρο ἢ ἀνοιχτὸ καστανέρυθρο πηλὸ (*Munsell* 5YR 6/6-6/4 ἢ 7.5YR 7/6-6.6), ἀνάλογα μὲ τὴν ὀπτηση, ποὺ συνήθως ἐμπεριέχει λεπτὴ μίκα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πορτοκαλέρυθρο ἢ κατανέρυθρο πηλὸ, συναντοῦμε συχνὰ ἀγγεῖα, ὅπως ἀρυτῆρες (**522**/T 27, **523**/T 27, **616A**/T 88, **4469**/T 110 καὶ **4479**/T 110) καὶ μυροδοχεῖα (**527a**/T 36, **535A**/T 49β, **2209**/T 43, **4554**/T 44, **4503**/T 124), φτιαγμένα ἀπὸ ἀνοιχτὸ ἐρυθρὸ πηλὸ (2.5YR 6/6) ποὺ σχεδὸν πάντοτε ἐμπεριέχει μίκα¹⁷. Τέλος ὑπάρχει μικρὸς ἀριθμὸς τεφρόχρωμων ἀγγείων, ἢ προέλευση τῶν ὁποίων παραμένει ἄγνωστη¹⁸. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει μιὰ μικρὴ ὁμάδα μελαμβαφῶν ἄωτων σκυφιδίων μὲ χεῖλος πρὸς τὰ μέσα (**457A**/T 96, **205**/T 6, **628A**/T 89, **601A**/T 78). Τεφρόχρωμα ἄωτα σκυφίδια συναντοῦμε καὶ στὸ Αἰγίνιο¹⁹. Τὸ σῶμα τῶν γκρίζων ἀγγείων τῆς Ἀμφίπολης συμπληρώνουν ὁ εὐρύστομος ἀμφορέας **636A**/T 96, ὁ ἀσκὸς **201**/T 3, τρία μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι (**236**/T 4, **636βA** /T 100, **4460**/T 97), ἓνα ἀτρακτόσχημο μυροδοχεῖο μὲ διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος (**4478**/T 114), ἓνα κανθαρόσχημο ἀγγεῖο (**588A**/T 69), καθὼς καὶ τρεῖς ὑστεροελληνιστικοὶ λύχνοι (**554A**/T 74, **1359**/T 114, **4559**/T 115), ἢ προέλευση τῶν ὁποίων συνδέεται μὲ κέντρα μικρασιατικῆς παραγωγῆς²⁰.

Τὸ γάνωμα στὰ ἀγγεῖα τῆς Ἀμφίπολης μπορεῖ νὰ εἶναι μελανὸ καὶ ὀλόβαφο (σὲ σπάνιες περιπτώσεις μελανὸ μὲ ἐμβάπτιση, ὅπως στὴν οἰνοχοΐσκη **521A**/T 34) ἢ καστανέρυθρο περασμένο μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐμβάπτισης στὰ ἡμιγανωμένα ἀγγεῖα (ὅπως στὰ σκυφίδια **506A**/T 27 καὶ **617A**/T 88, στὸν ἀμφορέα **527A**/T 43 καὶ στὴ λήκνυθο **755**/T 66). Στὴν πρῶμῃ ἐλληνιστικὴ περίοδο (β' μισὸ 4ου - α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.), τὸ γάνωμα τῶν ὀλόβα-

16. Ἀντιθέτως, βλ. Κωτίτσα 2006, 24.

17. Ἐχει γίνῃ προσπάθεια σχεδὸν σὲ κάθε περιγραφὴ νὰ συμπεριληφθεῖ ἡ ἀντιστοιχία στὴ χρωματικὴ παλέτα *Munsell*, μὲ ἐξαίρεση ἐκείνες τὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ ἀκεραιότητα τοῦ ἀγγείου δὲν ἐπέτρεπε τὴ

χρήση της.

18. Τεφρόχρωμη κεραμικὴ, σὲ μικρὲς ποσότητες, συναντοῦμε καὶ στὴ Θάσο (*ÉtThas* XX 120).

19. Βλ. παρακάτω σημ. 202.

20. Βλ. παρακάτω σ. 215 κέ. (Λύχνοι).

φων μελαμβραφῶν ἀγγείων μπορεῖ νὰ εἶναι στιλπνὸ (ἀρυβαλλοειδὴ ληκύθια **242/T 8**, **722A/T 124**, **723A/T 124**, **727A/T 124**, πυξίδα **469A/T 2**, κάνθαροι **552A/T 54** καὶ **447A/T 96**, ἄωτα σκυφίδια **215/T 11**, **517A/T 32**, **590A/T 69**, **598A/T 72**, **632A/T 94**, **257/T 10**, **513A/T 32**, **534A/T 44**, **536/T 32**, **620A/T 85**), θαμπό (ὅπως στὸ σκυφίδιο/ἄλατοδοχεῖο **806/T 88** καὶ στὸν ἀσκὸ **624/T 88**) ἢ μεταλλικὸ (κάνθαροι **464A/T 96**, **466A/T 112**). Στὰ ὁλόβαφα μελαμβραφῆ ἀγγεῖα εἶναι δύσκολη ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀττικά καὶ ἐγχώρια, μόνον μὲ βάση τὴ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ πηλοῦ, καθὼς δύσκολα διακρίνεται κάποια εἰδοποιὸς διαφορὰ²¹. Μόνον μὲ τὴ συνδυαστικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων κάθε ἀγγείου (π.χ. ποιότητα τοῦ γανώματος, χρῆση μίλτου καὶ μορφολογικὲς λεπτομέρειες, ὅπως παρουσία αὐλακώσεων στὶς ἐπιφάνειες ἔδρασης) μπορεῖ νὰ γίνῃ πρόταση γιὰ τὴν προέλευσή του.

Ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς ἀγγείων, κυρίως ἀλάβαστρα (**558/T 64**, **559/T 64**, **581A/T 63**, **4552/T 44**), πιθανότατα καὶ μιὰ ὑδρίσκη (**554/T 49β**), φέρουν ὁρατὰ ἴχνη ἐπικασσιτέρωσης²². Τέλος, ἀξίζει ἰδιαίτερης ἀναφορᾶς μιὰ μικρὴ ὁμάδα ἀπὸ μικκύλα ἀγγεῖα (**803**, **811**, **745**) ποὺ ξεχωρίζουν γιὰ τὸ «χρυσίζον» ἐπίχρυσμα ποὺ τὰ καλύπτει. Ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια ταφή (τάφος 49, ταφή Β) καὶ χρονολογοῦνται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

ΣΧΗΜΑΤΑ ΑΓΓΕΙΩΝ

Ἀλάβαστρα

Στὴν ἐνότητα αὐτὴ παρουσιάζονται εἴκοσι τέσσερα πῆλινα ἀλάβαστρα ἀπὸ δεκαπέντε τάφους. Δύο προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφο 3 (**197**, **234**), δύο ἀπὸ τὸν τάφο 8 (**245**, **419A**), τρία ἀπὸ τὸν τάφο 44 (**4550**, **4551**, **4552**), δύο ἀπὸ τὸν τάφο 64 (**558**, **559**), δύο ἀπὸ τὸν τάφο 96 (ταφή Α;) [**459A**, **460A**] καὶ τρία ἀπὸ τὸν τάφο 128 (**1484**, **1485**, **4506**), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα βρέθηκαν στὶς ταφές μεμονωμένα. Τὸ σχῆμα τῶν περισσοτέρων παρουσιάζεται ὁμοίομορφο μὲ λοξόμητο χεῖλος, λεπτὸ καὶ ψηλὸ λαίμω, μακρόστενο, κυλινδρικό σῶμα μὲ ὠοειδὴ ἀπόληξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀλάβαστρα **559** (τάφος 64) καὶ **626** (τάφος 88) ποὺ ἔχουν ἐπίπεδη βάση. Τέλος, ἡ βάση τοῦ **459A** ἀπὸ τὸν τάφο 96 (ταφή Α;) παρουσιάζει μικρὴ κοιλότητα. Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἀλάβαστρα τῆς Ἀμφίπολης δὲν διακρίνεται ἡ ὀξεία ἀπόληξη ποὺ βλέπουμε σὲ ἀλάβαστρα τοῦ τέλους τοῦ 4ου - ἀρχῶν 3ου αἰ. π.Χ. σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας²³. Κάποια ἀλάβαστρα φέρουν ζεύγη ἐγγάρων ταινιῶν στὸ

21. Γιὰ τὴ δυσκολία διάκρισης, μὲ γυμνὸ μάτι, ἀττικῶν καὶ ἐγχωρίων μελαμβραφῶν ἀγγείων στὴ Θάσο, βλ. *ÉtHas* XX 28. Στὴ Θάσο, οἱ ἀναλύσεις μὲ φθορισμὸ ἀκτίνων Χ ταυτοποίησαν ὁμάδες εἰσηγμένης ἀττικῆς μελαμβραφῶς κεραμικῆς, ὅπως καὶ ὁμάδες μελαμβραφῶν ἀγγείων «ἐγχωρίας» παραγωγῆς (27-30).

22. Γιὰ ἐπικασσιτέρωση ἀγγείων βλ. Κωτίτσα

2006, 27-30, εἰδικὰ σημ. 30. Κωτίτσα, Ναζλὴς 2007, 269-275.

23. Κωτίτσα 2006, 27 ἀρ. 32 σχέδ. 1. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 1996, 101-102 πίν. 36η ἄριστερὰ καὶ δεξιὰ, ὅπου ὅμως συνυπάρχουν στὴν ἴδια ταφή καὶ οἱ δύο τύποι τῶν ἀλαβάστρων. Ἡ χρῆση τῆς μυτερῆς ἀπόληξης τῶν ἀλαβάστρων ὡς χρονολογικὴ ἔνδειξη θὰ πρέ-

πάνω μέρος τοῦ σώματος (235, 1485). Τὰ ἀλάβαστρα 1484 καὶ 1485 ἀπὸ τὸν τάφο 128 διαφέρουν ἀπὸ τὰ προηγούμενα καθὼς παρουσιάζουν πιδὸ συμπαγεῖς ἀναλογίες, ἐνῶ τὸ χεῖλος εἶναι πλατὺ καὶ ἐπίπεδο.

Ὁ πηλὸς τῶν περισσοτέρων εἶναι πορτοκαλέρυθρος ἢ ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος (5YR 6/6 ἢ 6/4), σὲ κάποια ἐμπεριέχει μίκα (234, 460A, 600A, 626, 4448). Τὰ περισσότερα φέρουν ἴχνη ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα, κάποια ἴχνη γαλάζιου πάνω στὸ λευκὸ (234), ἐνῶ στὰ ἀλάβαστρα 558, 559, 581A, 4552 διακρίνονται ὑπολείμματα ἐπικασσιτέρωσης²⁴. Μερικὰ ἀλάβαστρα ξεχωρίζουν γιὰ τὴ στιλπνότητα τῆς ἐπιφάνειάς τους (235, 626)²⁵.

Τὰ ἀλάβαστρα 197, 234, 245, 491A, 1446, 4448 ποὺ ἔχουν βρεθεῖ μαζί μὲ ἀρυβαλλοειδὴ ληκύθια (τάφοι 3, 8 καὶ 70) καὶ ἐρυθρόμορφες πελίκες (τάφοι 70 καὶ 67), θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὸ γ' τέταρτο ἢ στὴ μετάβασή του πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ καλύτερα σωζόμενο ἀπὸ αὐτά (234) διακρίνεται γιὰ τὸν ψηλὸ καὶ ἔντονα καμπύλο λαμὸ καὶ τὸ λοξόμητο χεῖλος του.

Στὴν ἴδια περίοδο θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὰ ἀλάβαστρα 1484 καὶ 1485 ἀπὸ τὸν τάφο 128, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν ἔξι χάλκινα νομίσματα Ἀλεξάνδρου Γ'²⁶. Τὰ ἀλάβαστρα τοῦ τάφου 128 ξεχωρίζουν γιὰ τὶς συμπαγεῖς ἀναλογίες τους.

Τὰ ἀλάβαστρα 459A καὶ 460A ἀπὸ τὸν τάφο 96 (ταφὴ Α;) παρουσιάζουν μορφολογικὲς διαφορὲς μεταξὺ τους, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν ὡς χρονολογικὰ κριτήρια. Τὸ ἀλάβαστρο 459A ἀκολουθεῖ μορφολογικὰ τὸ σχῆμα τοῦ παλαιότερου 234, μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι φέρει μικρὴ κοιλότητα στὴ βάση του. Παρόμοιες βαθύνσεις συναντᾶμε στὰ λίθινα ἀλάβαστρα ἀπὸ τὸ Δερβένι, ἀλλὰ καὶ σὲ πῆλινα ἀλάβαστρα ἀπὸ τὶς Σάρδεις²⁷. Τὸ ἄλλο ἀλάβαστρο τοῦ τάφου (460A) διακρίνεται γιὰ τὸν φαρδὺ λαμὸ του, ποὺ τοῦ προσδίδει λιγότερο ραδινὴ ἐμφάνιση. Τὰ περισσότερα εὐρήματα ἀπὸ τὸν τάφο 96 (ταφὴ Β;), ὅπως οἱ δύο μελαμβαφεῖς κἀνθαροι (464A, 447A) καὶ ὁ κάλυκας (463A), χρονολογοῦνται στὸ 300 π.Χ. περίπου. Ὁ τάφος 96 ὅμως περιεῖχε καὶ παλαιότερη κεραμικὴ, πιθανολογοῦμε ἀπὸ ἄλλη πρωιμότερη ταφὴ (ταφὴ Α;), ὅπως ἓνα σκύφο τύπου bolsal (574), ποὺ ἔχουμε χρονολογήσει στὸ 330 π.Χ.²⁸

Τὸ ἀλάβαστρο 626A ἀπὸ τὸν τάφο 88 διαφέρει ἀπὸ τὰ προηγούμενα στὴ διαμόρφωση

πει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μὲ προσοχή, καθὼς ἀλάβαστρα μὲ μυτερὴ ἀπόληξη ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὸν τάφο 3 τοῦ Παλαιοκαταχᾶ στὴν Πύδνα, ὁ ὁποῖος ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ γ' στὸ δ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Μπέσιος 1991, 38, 42). Γιὰ διαφορετικὴ χρονολόγηση τοῦ τάφου, τουλάχιστον τῶν καλύκων, στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., βλ. Williams 2003, 230.

24. Γιὰ ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα στὴ Μακεδονία, Kotitsa *et al.* 2002. Κωτίτσα, Ναζλὴς 2007, 269-275.

25. Ἡ Κωτίτσα ἀναφέρεται σὲ «λιπαρὴ» ὕφῃ (2006, 132 ἀρ. 31).

26. Τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο προέρχεται

τμήμα ἀλαβάστρου μὲ ψηλὸ καὶ λεπτὸ λαμὸ (4506) ἀντιμετωπίζεται μὲ προσοχή, καθὼς δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ ἀλάβαστρο αὐτὸ ὑπῆρχε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου.

27. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 80-81 ἀρ. Β 59-61· 81 ἀρ. Β 71. Rotroff, Oliver 2003, 67 πίν. 45. Τὰ ἀλάβαστρα ἀπὸ τὶς Σάρδεις προέρχονται ἀπὸ τάφο ποὺ ἀνασκάφηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μὲ πολλὰ νομίσματα “none said to be later than the early third century.”

28. Βλ. παρακάτω σ. 233-234 (Σκύφοι).

τοῦ χεῖλους καὶ τῆς βάσης, ποὺ εἶναι ἐπίπεδη. Τὰ ὑπόλοιπα συννευρήματα τοῦ τάφου 88 χρονολογοῦν τὴν ταφή στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀξιζεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς πήλινων ἀλαβάστρων στὶς ταφές τῆς Ἀμφίπολης σὲ σχέση μεῖς ἄλλα δημοσιευμένα νεκροταφεῖα τῶν πρώτων ἐλληνιστικῶν χρόνων στὴ Μακεδονία. Στὸ Αἰγίνιο Πιερίας, σὲ 58 τάφους, ποὺ οἱ περισσότεροὶ χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., βρέθηκαν μόνις τέσσερα ἀλάβαστρα σὲ τρεῖς τάφους. Στὴ Λητή, μετὰ τοὺς περισσότερους τάφους νὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μέχρι τὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., τὰ ἀλάβαστρα δὲν συμπεριλαμβάνονται στὰ ταφικὰ κτερίσματα. Ἀντίθετα τὰ πήλινα ἐπικασσιτερωμένα ἀλάβαστρα ἀποτελοῦν συχνὸ κτερίσμα στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς Πύδνας, σὲ ταφές μετὰ νομίματα Φιλίππου Β' καὶ Ἀλεξάνδρου Γ'²⁹. Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις ἐπιβεβαιώνουν τὴ σταδιακὴ ἐξαφάνιση τοῦ πήλινου ἀλαβάστρου, ὡς κτερίσματος, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τὴν ἀντικατάστασή του, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀρυβαλλοειδοῦς ληκυθίου, ἀπὸ τὸ μυροδοχεῖο.

Στοὺς τάφους τῆς Ἀμφίπολης βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ λίθινα ἀλάβαστρα, τὰ περισσότερα σὲ θρηνωματικὴ κατάσταση, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀλάβαστρο **228** ἀπὸ τὸν τάφο 1, τὸ **241** ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου 8 καὶ τὰ **470A** καὶ **555** ἀπὸ τὴν ταφή Α τοῦ τάφου 43, ποὺ σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση. Πρόκειται γιὰ δύο τύπους ἀλαβάστρων μετὰ παράλληλη πορεία. Ὁ πρῶτος τύπος (ἀλάβαστρα **470A** καὶ **555**) χαρακτηρίζεται ἀπὸ κυλινδρικό σῶμα μετὰ ὠοειδὴ ἀπόληξη, σχετικὰ ψηλὸ λαίμω καὶ δισκόμεορφο χεῖλος. Ὁ δεῦτερος τύπος (ἀλάβαστρα **228** καὶ **241**) διακρίνεται γιὰ τὸ πλατὺ καὶ δισκόμεορφο χεῖλος, τοὺς πλαστικὸς δακτύλιους στὸν λαίμω, τὶς ἀποφύσεις στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος, ἐνῶ ἡ ἀπόληξη τοῦ σώματος εἶναι ἐπίπεδη. Οἱ δύο τύποι συναντῶνται στὸν τάφο III τοῦ τύμβου στὴν Αἵνεια καὶ στοὺς τάφους Β καὶ Δ στὸ Δερβένι³⁰. Στὴν Ἀμφίπολη ἔχουν βρεθεῖ σὲ ταφές μετὰ ἀρυβαλλοειδὴ ληκυθία (471A στὸν τάφο 1, 242 στὸν τάφο 8, καὶ 756 στὴν ταφή Α τοῦ τάφου 43), στοιχεῖο ποὺ τοποθετεῖ καὶ τοὺς δύο τύπους στὸ γ' τέταρτο, ἢ στὴ μετάβασή του στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὴν Αἵνεια, τὰ ἀλάβαστρα τοῦ δεύτερου τύπου (δύο δημοσιευμένα) εἶναι πολὺ λιγότερα σὲ ἀριθμὸ σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀλάβαστρα τοῦ πρώτου τύπου. Μετὰ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Αἵνεια, τίθεται τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ δεῦτερος τύπος ἔπεται χρονολογικὰ τοῦ πρώτου καὶ ἂν τὰ δύο ἀλάβαστρα ἀπὸ τὴν Αἵνεια μαζί μετὰ τὰ ἀλάβαστρα **228** καὶ **241** τῆς Ἀμφίπολης ἀνήκουν στὰ πρωιμότερα παραδείγματα αὐτοῦ

29. Κωτίτσα 2006, 26-30. Παρομοίως στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Πέλλας (Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 1996). Ἐπίσης Ἰγνατιάδου 2004β, 695.

30. Στὴν Αἵνεια, γιὰ ἀλάβαστρα πρώτου τύπου, βλ. Βοκοτοπούλου 1990, πίν. 36α-β. Γιὰ ἀλάβαστρα δεύτερου τύπου, αὐτόθι 63-64 ἀρ. 27 (7521) 28 (7527) πίν. 37β. Ὁ βαθμὸς ἀπολέπισης τῶν δύο ἀλαβάστρων δὲν ἐπιτρέπει τὴ διάκριση τῶν πλαστικῶν δακτυλίων

στὸν λαίμω τῶν ἀγγείων. Στὸ Δερβένι γιὰ ἀλάβαστρα καὶ τῶν δύο τύπων βλ. Θέμελη, Τουράτσογλου 1997, 82 ἀρ. Β71. Β 72. Γιὰ ἀλάβαστρα πρώτου τύπου στὸν μακεδονικὸ τάφο τοῦ Συντριβανίου στὴ Θεσσαλονίκη, βλ. Δρούγου 1988, 89-90 εἰκ. 10' καὶ σὲ ταφή κλασικῶν χρόνων στὸν Προμηθεῖα Βεροῖας, βλ. Ψαρρᾶ, Λιούλια 2006, 820 εἰκ. 12. Κωτίτσα, Ναζλὴς 2007, 272-275.

τοῦ τύπου, ποὺ πρωτοεμφανίζεται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. καὶ συνεχίζει, παράλληλα μὲ τὸν πρῶτο τύπο, μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὅπως μαρτυροῦν οἱ ταφές στὸ Δερβένι.

Οἱ ταφές τῆς Ἀμφιπόλης περιεῖχαν καὶ μικρὸ ἀριθμὸ κυανῶν γυάλινων ἀλαβάστρων φτιαγμένων μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ πυρήνα. Τὰ περισσότερα σώθηκαν σὲ θραυσματικὴ μορφή ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀλάβαστρο **852A** τοῦ τάφου 5. Μὲ κοντόχοντρες ἀναλογίες, φέρει διακόσμηση ἀπὸ ἐπάλληλες τεθλασμένες ταινίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἑξὶ κεντρικὲς εἶναι κίτρινες καὶ οἱ ὑπόλοιπες λευκές³¹.

Ἀμφορεῖς

Ὁ ἡμιγανωμένος ἀμφορέας **527A**, ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου 43, θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στὴν ντόπια παραγωγὴ. Ἀπὸ τὴν καλὴ διατήρηση τοῦ ἀγγείου ὑποθέτουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκε στὸ τελετουργικὸ ποὺ ἀκολούθησε τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο ταφές τοῦ τάφου 43. Ἡ ταφή Α' ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ γ' τέταρτο ἢ στὴ μετάβασή του στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὲ βάση τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο 756 καὶ τὸν κἀνθαρο 746 ποὺ συνόδευαν τὰ κτερίσματα. Στὴν ἴδια περίοδο χρονολογεῖται καὶ ἡ ταφή Β', ὡστόσο μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, καθὼς ἡ κεραμικὴ τῆς δεύτερης ταφῆς σώθηκε σὲ θραυσματικὴ κατάσταση. Τὸ σχῆμα του θυμίζει ἀγάνωτο ἀμφορέα ἀπὸ τὴ Θάσο, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται στὴν ἐγχώρια παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ. Ὁ ἀμφορέας τῆς Θάσου προέρχεται ἀπὸ οἰκιστικὸ σύνολο τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³²

Ὁ μελαμβραφὴς εὐρύστομος ἀμφορέας **636A** ἀπὸ τὸν τάφο 96 μὲ τὶς κοντόχοντρες ἀναλογίες ξεχωρίζει γιὰ τὸν τεφρόχρωμο πηλὸ του. Τὸ σχῆμα τοῦ χεῖλους μὲ τὴν περιμετρικὴ προεξοχὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ πώματος συγκρίνεται μὲ ἀμφορέα ἀπὸ ταφή μὲ νομίσματα Φιλίππου Β' στὴ Βεργίνα, μόνον ποὺ ὁ ἀμφορέας τῆς Βεργίνας χαρακτηρίζεται ἀπὸ πιὸ ραδινὲς ἀναλογίες³³. Παρόμοια διαμόρφωση στὸ χεῖλος συναντᾶμε καὶ σὲ ἓνα μελαμβραφὴ ἀμφορέα ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Δουρούτης στὴν Ἠπειρὸ σὲ ταφή τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³⁴ Ἐπειδὴ στὸν τάφο 96 ὑπῆρχαν, κατὰ πιθανότητα, δύο ταφές ποὺ χρονολογοῦνται στὶς περιόδους 350-325/20 καὶ 300-285/80 π.Χ. ἀντίστοιχα, ὁ ἀμφορέας **636A** θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν πρωιμότερη ταφή.

Ὁ μικρὸς «μακεδονικὸς» ἀμφορέας **587A** μὲ τὸ ἀπιόσχημο σῶμα προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 69. Τὸ ἐνιαῖο περίγραμμα τοῦ σώματός του τὸν κατατάσσει στὴν παραλλαγὴ Α'. Ἄν καὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τὸ σχῆμα πρωτοεμφανίζεται στὸν ὄψιμο 4ο αἰ. π.Χ., τὰ περισσότερα παραδείγματα τοῦ «μακεδονικοῦ» ἀμφορέα ἀπὸ τὴ Μακεδονία ἔχουν χρο-

31. Γιὰ προηγούμενη δημοσίευση τοῦ ἀλαβάστρου **852A**, βλ. Rhomiropoulou 2002, 72 ἀρ. 1· 75. Γιὰ κατάλογο δημοσιευμένων γυάλινων ἀλαβάστρων, βλ. Ἰγνατιάδου 2010.

32. *ÉtThas* XX 124-125. 173 πίν. 61 ἀρ. 1.

33. Κοτταρίδου 1992, 73 εἰκ. 10.

34. Ἀνδρέου 2009, 136 εἰκ. 28 (ΑΕ 7424)· 141 εἰκ. 36.

νολογηθεί μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.³⁵ Ὡστόσο, τὰ συννευρήματα τοῦ ἀμφορέα **587A** τῆς Ἀμφίπολης συνηγοροῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση τῆς ταφῆς στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι (**589A**), στὸν τάφο 69 εἶχε συναποτεθεῖ καὶ ἓνα ἀττικὸ ἄωτο σκυφίδιο (**590A**). Τὸ σχῆμα τοῦ τελευταίου, ἡ ποιότητα τοῦ γανώματος, ἡ ἀβαφῆς αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης καὶ ἡ ἀβαφῆς ταινία ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τῇ βάσει συγκρίνονται μὲ πινάκια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³⁶ Τὸ βαρὺ σῶμα τοῦ ἀμφορέα τῆς Ἀμφίπολης, ὅπως καὶ οἱ διαστάσεις του, βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὸν «μακεδονικὸ» ἀμφορέα **2783** ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου, ποὺ ὅμως ἔχει χρονολογηθεῖ γενικὰ στὸν 3ο αἰ. π.Χ. Ἡ χαμηλὴ χρονολόγηση τοῦ τελευταίου προβληματίζει, ὅταν μάλιστα στὸν τάφο τοῦ Συντριβανίου ὑπάρχει μεγάλη ὁμάδα ἀγγείων ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.³⁷

Ἀρυτῆρες

Στὴν ἐνότητα αὐτὴ παρουσιάζονται 20 ἀρυτῆρες ἀπὸ 14 τάφους. Ἄν καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα φέρουν ἵχνη καύσης (**523**, **614A**, **616A**, **877A**, **4469** καὶ **4485**), καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὅρο «χύτρα», κρατοῦμε τὸν ὅρο «ἀρυτήρας», ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει στὴν περιγραφὴ ἀγγείων αὐτοῦ τοῦ εἶδους στὴ μακεδονικὴ κεραμικὴ³⁸. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι οἱ ἀρυτῆρες ποὺ προέρχονται ἀπὸ οἰκιστικὰ σύνολα φέρουν ὅλοι ἵχνη καύσης (ἐπομένως ὁ ἀρυτήρας εἶναι ἓνα ἀγγεῖο ποὺ ἔμπαινε στὴ φωτιά), ἐνῶ οἱ ἀρυτῆρες ἀπὸ ταφικὰ σύνολα εἶναι στὴν πλειονότητά τους ἀχρησιμοποίητοι³⁹.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀρυτῆρες τῆς Ἀμφίπολης παρουσιάζουν μιὰ ὁμοιομορφία στὸ σχῆμα τους μὲ κύρια χαρακτηριστικὰ τὸ προεξέχον χεῖλος, τὸ συνεχὲς περίγραμμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἕως τὸν πυθμένα καὶ τὸ εὐρὺ καὶ πλατὺ σῶμα (παραλλαγὴ Α στὴν Βέροια)⁴⁰. Ὁ πηλὸς εἶναι συνήθως ἀνοιχτὸς ἐρυθρὸς ἢ πορτοκαλέρυθρος μὲ μίκα, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαίρεσεων (**520**, **877A**, **4457**). Οἱ ἀρυτῆρες τῆς Ἀμφίπολης, μὲ τὴν ἔμφαση στὸν ὀριζόντιο ἄξονα τοῦ ἀγγείου, ἀπηχοῦν ἀκόμα τὴν κλασικὴ παράδοση τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπως αὐτὴ διαφαίνεται στοὺς ἀρυτῆρες τῆς Ὀλύνθου⁴¹. Τὸ ὕψος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.02 (μικρογραφικοὶ) ἕως 0.12, μὲ τοὺς περισσότερους νὰ ἔχουν ὕψος 0.07-0.08. Ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. καὶ μετὰ, τὸ ὕψος συναγωνίζεται ἢ καὶ ξεπερνᾷ τὸ πλάτος τοῦ ἀγγείου⁴².

35. Γιὰ μιὰ πρόσφατη συζήτηση τῆς χρονολόγησης τοῦ «μακεδονικοῦ» ἀμφορέα, βλ. Κωτίτσα 2006, 33-35. Ἐπίσης γιὰ παραδείγματα «μακεδονικῶν» ἀμφορέων τοῦ πρώτου 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ Λαμία, βλ. Παπακωνσταντίνου 2009.

36. *Agora XXIX* εἰκ. 62 ἀρ. 966. 973. Παρόμοιο ἀττικὸ σκυφίδιο στὸ Αἰγίνιο, Κωτίτσα 2006, 88-89 ἀρ. 138α σχέδ. 25.

37. Δρούγου 1988, 74, 86, 88.

38. Κωτίτσα 2006, 37 σημ. 80, μὲ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης γιὰ πρώτη χρήσι τοῦ ὅρου στὴ μελέτη τῆς μακεδονικῆς κεραμικῆς, βλ. Ἀνδρόνικο 1955, 45 σημ. 1.

39. *Agora XXIX* 169.

40. Δρούγου, Τουράτσογλου 1980, 121.

41. *Olynthus XIII* πίν. 149.

42. Δρούγου, Τουράτσογλου 1980, 122 σχέδ. 16. *Agora XXIX* 168.

Μερικοὶ φέρουν καστανὸ ἢ καστανέρυθρο γάνωμα στὴν περιοχὴ τοὺς χεῖλους καὶ τοῦ λαίμοῦ, ἐνῶ ἄλλοι εἶναι ἀβαφεῖς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο, παρόμοιοι ἀρυτῆρες ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀκανθο σὲ σύνολο τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁴³

Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀρυτῆρων **523** καὶ **522** ἀπὸ τὸν τάφο 27 στὸ γ' τέταρτο ἢ στὴ μετάβασή του στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. βασίζεται κυρίως στὴ συνύπαρξή τους μὲ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο (521). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ σχῆμα τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἀρυτῆρες (**523**), ποὺ εἶναι σφαιρικὸ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα τάση γιὰ πλατιὰ σώματα. Ἐπιπλέον ἡ ἐλαφριά ἀκμὴ ἀνάμεσα στὸν λαίμῳ καὶ τὸ σῶμα, προμηνεὶ τὴν παραλλαγὴ Β τῆς Βέροιας τῶν μέσων ἑλληνιστικῶν χρόνων⁴⁴. Παρόμοια διαμόρφωση παρατηροῦμε καὶ στὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀρυτῆρες ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς Ἀκάνθου⁴⁵. Στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν οἱ ἀρυτῆρες τοῦ τάφου 84 (**614A**, **4453**, **4454**), στὸν ὁποῖο βρέθηκε μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι (613A). Λίγο ἀργότερα, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., στὸ παράδειγμα **616A** ἀπὸ τὸν τάφο 88 βλέπουμε ὅτι ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζει ὁ λαίμῳ, ἐνῶ τὸ σῶμα ἀποδίδεται μὲ μεγαλύτερη σφαιρικότητα. Στοὺς νεότερους ἀρυτῆρες **876A** καὶ **877A** ἀπὸ τὸν τάφο 44 παρατηροῦμε ὅτι ὁ λαίμῳς ἔχει αὐξηθεῖ αἰσθητά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τονίζεται ὁ κάθετος ἄξονας τοῦ ἀγγείου. Τὰ συννευρήματα τοῦ τάφου 44, κυρίως ὁ κἀνθαρος 533A καὶ τὸ ἄωτο σκυφίδιο 534A, τοποθετοῦν τὴν ταφὴ στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Γενικὰ ὅμως ὁ ἀρυτῆρας παραμένει σχῆμα μὲ ἀργὴ ἐξέλιξη καὶ δύσκολο στὴ χρονολόγησή του.

Τελευταῖος στὴ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ἀρυτῆρων τῆς Ἀμφίπολης θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ὁ ἀρυτῆρας **520** ἀπὸ τὸν τάφο 34. Τὸ ἀμφικωνικὸ καὶ πεπιεσμένο σῶμα του, μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου, τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους. Τὰ συννευρήματά του, δύο νομίσματα Ἀμφίπολης (187-168 π.Χ.) καὶ ἓνα μελανοδοχεῖο (739), συνηγοροῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Ἄσκοι

Τύπου *guttus*

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1956 βρέθηκαν δύο σχεδὸν ἀκέραιοι ἄσκοι τύπου *guttus* καὶ θραύσματα ἀπὸ ἄλλους τρεῖς⁴⁶. Ὁ ἄσκος **624A** ἀπὸ τὸν τάφο 88 ξεχωρίζει γιὰ τὴν πλατιὰ ἐπιφάνεια ἔδρασης, τὴν ἐλαφριά βάθυνση γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ πυθμένα, τὸ ἐλαφρὰ γωνιῶδες περίγραμμα τοῦ σώματος, μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο νὰ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴ βάση, καὶ τὸ ἔντονα λοξότμητο (σχεδὸν μανιταρόσχημο) χεῖλος του. Συγκρίνεται μὲ δύο ἄσκους ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο

43. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004, 177 πίν. (πρῶτος ἀριστερά).
170γ (δύο δεξιά).

44. Δρούγου, Τουράτσογλου 1980, 122.

45. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004, πίν. 170γ

46. Θραῦσμα ἀπὸ λαίμῳ στὸν τάφο 3, θραῦσμα ποὺ σώζει τὴ λαβὴ στὸν τάφο 66 καὶ θραύσματα στὸν τάφο 53.

τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁴⁷ Παρόμοιος ἀσκὸς μὲ αὐτὸν τῆς Ἀμφίπολης ἔχει βρεθεῖ σὲ ἐπίχωση τάφων στὸ Αἰγίνιο καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν ὕστερο 4ο ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., μὲ βάση τυπολογικὲς συγκρίσεις μὲ ἄλλα γνωστὰ παραδείγματα ἀσκῶν⁴⁸. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ ἀσκῶν τῆς Ἀμφίπολης, τοῦ Αἰγινίου καὶ τῆς Ἀγορᾶς ἀπουσιάζει ἡ πλατιὰ βάση ποὺ χαρακτηρίζει τὰ πρωιμότερα παραδείγματα⁴⁹. Μὲ βάση τὰ προαναφερθέντα καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ὁ τάφος 88 περιελάμβανε νόμισμα πιθανῶς Ἀλεξάνδρου Γ' καὶ ἀγγεῖα μὲ κάποια χρονολογικὴ διαφορὰ μεταξύ τους, προτείνεται νὰ χρονολογηθεῖ ὁ ἀσκὸς **624A** πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁵⁰

Ὁ τεφρὸς πηλὸς στὸν ἀσκὸ **201** ἀπὸ τὸν τάφο 3 ὑποδηλώνει παραγωγὴ ἐγγώριου ἐργαστηρίου ποὺ ἀντιγράφει ἀττικὰ πρότυπα. Οἱ κάποιες μορφολογικὲς διαφορὲς τοῦ ἀσκοῦ **201** (πιδ ἔντονη ἀπόδοση τῆς γωνίας τοῦ σώματος καὶ στενὴ ἐπιφάνεια ἔδρασης) ἀπὸ τὸν ἀσκὸ **624A** μᾶλλον ὀφείλονται στὸν τοπικὸ χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς. Τὸ ἔντονα προεξέχον χεῖλος καὶ τὸ ἀμφικωνικὸ σῶμα συγκρίνονται μὲ ἀσκὸ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Αἰανῆς ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ μὲ βάση τὰ συννευρήματά του (μελαμβαφὲς ληκύθιο καὶ μυροδοχεῖα) στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχές 3ου αἰ. π.Χ.⁵¹ Στὴν Ἀμφίπολη, τὸ συννευρεθὲν ἀρυβαλλόσχημο ληκύθιο 233 στὸν τάφο 3 χρονολογεῖ τὴν ταφὴ στὸ γ' τέταρτο ἢ στὴ μετάβασή του πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁵² Ἐπομένως ὁ ἀσκὸς **201** θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐλαφρῶς πρωιμότερος τοῦ ἀσκοῦ τῆς Αἰανῆς.

Τύπου «πάπιας» (ἢ πτηνόμορφοι)

Οἱ δύο ἀσκοὶ τύπου «πάπιας» **744** καὶ **484A** ἀπὸ τὸν τάφο 8 βρίσκουν ἄφθονα παράλληλα στὴν Ὀλυνθο καὶ στὴ Θάσο⁵³. Τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο **242**, ποὺ βρέθηκε μαζὶ μὲ τοὺς ἀσκοὺς στὸν τάφο 8, χρονολογεῖ τὴν ταφὴ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο στὸ

47. Agora XXIX ἀρ. 1140 πίν. 83· Agora XII ἀρ. 1195, εἰκ. 11, πίν. 39.

48. Κωτίτσα 2006, 110-111 ἀρ. 141 σχέδ. 31. Ἐπίσης βλ. παρόμοιο μελαμβαφὴ ἀσκὸ ἀπὸ ἀνασκαφὴ οἰκιῶν τοῦ ὕστερου 4ου αἰ. π.Χ. στὴν Ἄφυτο (Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 2004, 124 εἰκ. 13 ἀριστερά), ὅπως καὶ ἀσκὸ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ ἀρχαίου Τριχωνείου Αἰτωλίας (Σταυροπούλου-Γάτση 2011, 152, πίν. 62α, 63στ).

49. Δροῦγου 2005, 76 εἰκ. 65· 85 εἰκ. 81· 92 εἰκ. 97. Ἡ ταφὴ στὸν πλινθόκτιστο τάφο 1979 I ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ., ἐνῶ οἱ ταφές στὸν τάφο 1979 II καὶ στὴν πυρὰ-τάφο 1980 ἔχουν χρονολογηθεῖ λίγο πρωιμότερα, στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ γ' στὸ δ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐπίσης βλ. ἀσκὸ ἀπὸ τάφο III τοῦ τύμβου Α στὴν Αἶνεια (Βοκοτοπούλου 1991, 58-59 ἀρ. 11 (7546) σχέδ. 25 πίν. 34). Ἀσκοὶ

μὲ πλατιὰ βάση ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὴν τρίτη φάση (320-307 π.Χ.) τοῦ κτιρίου Ζ στὸν Κεραμεικὸ (*Kerameikos* XVII, 2, ἀρ. 686 πίν. 119· ἀρ. 960 πίν. 140).

50. Στὸν τάφο 88 ἔχουν βρεθεῖ κάλυκας (757), ποὺ χρονολογεῖται στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ μελαμβαφὲς ἰχθυοπινάκιο (575), ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στὸ γ' καὶ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

51. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2011, 413, πίν. 171γ, ἀρ. 3179.

52. Γιὰ τὴ σταδιακὴ ἐξαφάνιση τῶν ἀρυβαλλοειδῶν ληκυθίων στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ γ' στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., βλ. Κωτίτσα 2004, 204.

53. *Olynthus* XIII πίν. 170-171. *ÉtThas* XX 78-79, 165 πίν. 38. Στὴ Θάσο οἱ ἀσκοὶ προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφικὰ σύνολα τοῦ β' καὶ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐπομένως, μιὰ χρονολόγηση τῶν ἀσκῶν στὸ γ' τέταρτο τοῦ αἰῶνα εἶναι πολὺ πιθανή.

Ἕνας τρίτος ἀσκός (454A) ἀπὸ τὸν τάφο 42 (ταφὴ Β) διαφέρει ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα παραδείγματα, ἔχοντας πιὸ σφαιρικὸ σῶμα, μικρότερη λαβὴ καὶ τρεῖς ἐγχαράξεις στὸ ὕψος τοῦ ὤμου. Τὸ σχῆμα του θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ ἕναν εἰσηγμένο ἀσκὸ στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ 300 π.Χ. περίπου⁵⁴. Ὡστόσο ἡ παρουσία ἀρυβαλλοειδοῦς ληκυθίου (453A) στὸν τάφο τῆς Ἀμφίπολης χρονολογεῖ τὴν ταφὴ πρωιμότερα, στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.: ἐπομένως σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο θὰ πρέπει νὰ κινηθεῖ καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀσκοῦ 454A. Ἕνα ἀκόμα παράδειγμα ἀσκοῦ σὲ θραυσματικὴ κατάσταση προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 120. Στὸν τάφο βρέθηκε καὶ λύχνος (721A), ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ 300 π.Χ. περίπου ἢ λίγο ἀργότερα⁵⁵.

Κάλυκες

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1956 βρέθηκαν τέσσερις πλήρεις κάλυκες (463A, 465A, 468A, 757) καὶ ἓνα θραῦσμα (4449), ὅλοι προϊόντα τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων⁵⁶. Ὁ κάλυκας 463A, ποὺ φέρει ἀνάγλυφη κεφαλὴ μαινάδας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πυθμένα, μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ κάλυκα ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τῆς «οἰκίας τοῦ Μένωνα» στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, ποὺ ἡ Rotroff ἔχει χρονολογήσει στὴν α' δεκαετία τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁵⁷ Ἡ χρονολόγησή του λίγο μετὰ ἀπὸ τὸ 300 π.Χ. ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τοὺς συνευρεθέντες κανθάρους 464A καὶ 447A στὸν τάφο 96 (ταφὴ Β;), οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται στὸ 300 π.Χ. περίπου.

Ὁ κάλυκας 465A, ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴ ΥΓΕΙΑ, προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 112, στὸν ὁποῖο ἐπίσης βρέθηκαν ὁ ἐνεπίγραφος ἀττικὸς κἀνθαρος 466A καὶ ὁ λύχνος 449A. Ὁ μὲν κἀνθαρος 466A ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 275-260 π.Χ., μὲ βάση τὰ ἀττικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, ὁ δὲ λύχνος ἀνήκει στὴν κατηγορίαν τῶν ἀνοιχτῶν λύχνων, τῶν ὁποίων ἡ παραγωγὴ φτάνει μέχρι τὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ χρῆση λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος στὸ στεφάνι μυρτιάς, ποὺ περιτρέχει τὸν λαμπὸ τοῦ κάλυκα, χρονολογεῖ τὸ ἀγγεῖο πρὸς τὸ τέλος τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (285-275 π.Χ.)⁵⁸.

Ἀπὸ τοὺς τάφους 88 καὶ 120 προέρχονται ὁ κάλυκας 757 καὶ ἓνα θραῦσμα κάλυκα (4499) ἀντίστοιχα. Ὁ κάλυκας 757 ξεχωρίζει ἀπὸ τοὺς προηγούμενους γιὰ τὴν ἑλλειψὴ ἀνάγλυφης πεταλωτῆς διασκόσμησης στὸ σῶμα. Ἀντίθετα τὸ σῶμα τοῦ 757 φέρει ὀριζόντιες, παράλληλες ἀκμές. Ἕνας παρόμοιος κάλυκας ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ ἔχει βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφικὸ σύνολο ποὺ χρονολογεῖται στὸ 290 π.Χ. περίπου⁵⁹. Μὴ ἔχοντας ὁλοκλη-

54. Agora XXIX 351 ἀρ. 1126 πίν. 83. Βλ. ἐπίσης καὶ ἀσκοὺς ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ γιὰ τὸ Νέο Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης, Ἐλευθεράτου 2011, 252, πίν. 100γ.

55. Παρόμοιος λύχνος μὲ τὸν 721A ἔχει βρεθεῖ στὸ Αἰγίνιο μὲ νόμισμα Κασσάνδρου (Κωτίτσα 2006, 50 ἀρ. 19 πίν. 20).

56. Οἱ τρεῖς (463A, 465A καὶ 468A) ἔχουν δημοσιευτεῖ παλαιότερα (Ρωμιοπούλου 1964, 101 εἰκ. 10).

57. Agora XXIX 91-92, 254 ἀρ. 119 πίν. 12.

58. Αὐτόθι 42-43, 48.

59. Πρόκειται γιὰ τὸν κάλυκα Ρ 20303 ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ σύνολο O-R 7-10 τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ ἀνα-

ρωμένη εικόνα τοῦ σχήματός του, τὸ θραῦσμα **4499** ἀπὸ τὸν τάφο 120 θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ γενικὰ στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἔλλειψη λευκοῦ ἐπίθετου χρώματος στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ κάλυκα **4499** συνηγορεῖ σὲ μιὰ τοποθέτηση τοῦ ἀγγείου στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἐπιπλέον στὸν τάφο 120 ἔχει βρεθεῖ λύχνος (721A) ποὺ χρονολογήθηκε γύρω στὸ 300 π.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα.

Κάνθαροι

Ὑπάρχουν τουλάχιστον πέντε κατηγορίες κανθάρων στὴν Ἀμφίπολη. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἔχει δημοσιευτεῖ παλαιότερα⁶⁰.

Κάνθαροι μὲ πλαστικὸ δακτύλιο καὶ συμφυεῖς λαβές

Πρωιότερος ὅλων τῶν κανθάρων ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές τοῦ 1956 εἶναι ὁ μελαμβαφής, κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἄττικός, κάνθαρος **746** ἀπὸ τὸν τάφο 43 (ταφή Α). Οἱ συμπαγεῖς ἀναλογίες, τὸ τριγωνικὴς διατομῆς χεῖλος, οἱ ὀριζόντιες ἀποφύσεις τῶν λαβῶν ποὺ μόλις ἀνυψώνονται, βρίσκουν παράλληλα στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά⁶¹. Ἡ χρονολόγηση τοῦ κανθαροῦ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. συμφωνεῖ καὶ μὲ τὴν παρουσία ἀρυβαλλοειδοῦς ληκυθίου (756) στὸν τάφο. Στὴ Λητὴ παρόμοιος κάνθαρος, ἐλαφρῶς ὑψηλότερος (0.08) καὶ χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὴ ἡ καθοριστικὴ ἀναλογία διαμέτρου σώματος/ῦψους, ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο καὶ χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.), χρονολογήθηκε λίγο ἀργότερα, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶²

Οἱ δύο κάνθαροι **253** καὶ **464A** (ἐπίσης ἄττικοί), μὲ τὸν πλαστικὸ δακτύλιο στὸ χεῖλος καὶ τὶς συμφυεῖς λαβές, μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μὲ βάση τὰ μορφολογικὰ τους χαρακτηριστικὰ (χαμηλὸς λαμῶς, χαμηλὸ στέλεχος βάσης, ἡμισφαιρικὸ σῶμα καὶ ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένες ἀποφύσεις)⁶³. Ὁ κάνθαρος **253** ἀπὸ τὸν τάφο 9 συγκρίνεται μὲ ἄττικὸ κάνθαρο ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Λητῆς, ὁ ὁποῖος βρέθηκε μαζί μὲ νόμισμα Κασσάνδρου⁶⁴. Ὁ κάνθαρος **464A** ἀπὸ τὸν τάφο 96 (ταφή Β;), μὲ ἐλαφρὰ ραδινότερες ἀναλογίες ἀπὸ τὸν **253**, βρίσκει ἀκριβὲς παράλληλο σὲ κάνθαρο τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 300 π.Χ. περίπου. Ὁ κάνθαρος μὲ τὸν πλαστικὸ δακτύλιο στὸ χεῖλος ἐκλείπει ἀπὸ τὸν ἄττικὸ Κεραμεικὸ μετὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁶⁵

φέρεται στὴ συζήτηση τοῦ κάλυκα 693 (Agora XII 285). Γιὰ τὴν ἀναχρονολόγηση τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνόλου O-R 7-10, βλ. Agora XXIX 467.

60. Ρωμιοπούλου 1964.

61. Agora XII ἀρ. 700, 701 εἰκ. 7 πίν. 29. Ὁ λόγος διαμέτρου σώματος/ῦψους (1.13) τοῦ κανθαροῦ **746** βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς ἀντίστοιχους λόγους τῶν κανθάρων τῆς Ἀγορᾶς (1.25 γιὰ τὸν κάνθαρο 700 καὶ 1.05 γιὰ τὸν κάνθαρο 701). Η Rotroff ἔχει δεῖξει ὅτι ὁ

λόγος διαμέτρου/ῦψους μειώνεται μὲ τὰ χρόνια στοὺς ἄττικους κανθάρους (Agora XXIX 84).

62. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 161 εἰκ. 4 (ἀρ. MΘ 22823, τάφος E 58).

63. Ὁ λόγος διαμέτρου σώματος/ῦψους εἶναι 0.91 γιὰ τὸν **253** καὶ 0.89 γιὰ τὸν **464A**.

64. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 180-181 ἀρ. MΘ 22539 σχ. 3.

65. Agora XXIX 85. 246 ἀρ. 43 πίν. 5.

Κάνθαροι μὲ ἀπλὸ χεῖλος καὶ συμφυεῖς λαβές

Στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., χρονολογεῖται ὁ μικρὸς κάνθαρος **556A** μὲ τὸ ἀπλὸ χεῖλος καὶ τὶς συμφυεῖς λαβές. Ὁ λόγος διαμέτρου/ῦψους εἶναι ἀκόμα ὑψηλὸς (0.89), ἀλλὰ στὴ βάση ἔχει διαμορφωθεῖ ἓνα χαμηλὸ κυλινδρικό πόδι. Τὸ σχῆμα τοῦ κανθάρου **556A** παραπέμπει γενικότερα σὲ κανθάρους τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὴ δεκαετία 310-300 π.Χ.⁶⁶ Ἐντούτοις, ἡ χονδροειδὴς διαμόρφωση τῶν τοιχωμάτων τοῦ σώματος, ποὺ δημιουργεῖ κυκλικὴ βάθυνση στὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου, μᾶλλον ὑποδεικνύει παραγωγὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου.

Περίπου στὸ 300 π.Χ. θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ὁ κάνθαρος **604A** ἀπὸ τὸν τάφο 78. Ὁ λόγος διαμέτρου σώματος/ῦψους εἶναι μικρότερος (0.84) ἀπὸ αὐτὸν τοῦ κανθάρου **556A** καὶ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν κάνθαρο **516A** ποὺ ἔπεται. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ τοπικὴ μίμηση ἀττικοῦ προτύπου.

Λίγο ἀργότερα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ὁ ἀβαφὴς κάνθαρος **516A** ἀπὸ τὸν τάφο 32. Ἐνῶ ἐξωτερικὰ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι τεφροκάστανο, στὸ ἐσωτερικὸ ὁ πηλὸς εἶναι ἐρυθροκάστανος μὲ ἄφθονη μίκα. Οἱ ραδιενεὶς ἀναλογίες τοῦ ἀγγείου (λόγος διαμέτρου σώματος/ῦψους 0.81), συγκρίνονται μὲ κανθάρους τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὴν α' δεκαετία τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁶⁷ Σημειώνουμε ὅτι ὁ **516A** βρέθηκε μαζί μὲ τὸν λύχνο 791, ποὺ ἀνήκει στὸν τύπο 25D Prime τῆς Ἀγορᾶς καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 335-270 π.Χ.⁶⁸

Ἡ ὑψηλὴ βάση μὲ τὸ διαμορφωμένο στέλεχος καὶ ἡ αὔξηση τοῦ ὕψους τοῦ λαμποῦ σὲ σχέση μὲ αὐτὸ τοῦ σώματος ἀποτελοῦν διαγνωστικὰ στοιχεῖα γιὰ μιὰ χρονολόγηση τοῦ ἀττικοῦ κανθάρου **533A** ἀπὸ τὸν τάφο 44 στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.⁶⁹ Ὁ κάνθαρος τῆς Ἀμφίπολης μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ καὶ μὲ ἓναν ἀττικὸν κάνθαρο ἀπὸ τὸ Αἰγίνιο Πιερίδας, ποὺ χρονολογεῖται στὸ διάστημα 285-275 π.Χ.⁷⁰

Κάνθαροι μὲ ἐλεύθερες καὶ συνεστραμμένες λαβές

Ἡ κατηγορία τῶν κανθάρων μὲ ἐλεύθερες καὶ συνεστραμμένες λαβές ἀριθμεῖ τέσσερα παραδείγματα (**552A**, **466A**, **447A**, **537**), ἐκ τῶν ὁποίων οἱ **447A** καὶ **537** παρουσιάζονται παρακάτω στὴν κατηγορία τῶν κανθάρων μὲ ψηλὸ πόδι. Πρωιμότερος ὅλων εἶναι ὁ ἀττικὸς κάνθαρος **552A**, μοναδικὸ κεραμικὸ εὔρημα τοῦ τάφου 54. Ἡ ἔλλειψη ποδιοῦ ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ στὴ βάση καὶ τὸ χαμηλὸ ὕψος τοῦ λαμποῦ σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα συνηγοροῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ σχῆμα του συγκρίνεται

66. *Agora XXIX* 84, πίν. 1 ἀρ. 10-11.

67. *Αὐτόθι* 84, 242 εἰκ. 4 ἀρ. 12.

68. *Agora IV* πίν. 39 ἀρ. 350, 352. Γιὰ τὴν ἀναχο-

νολόγηση, *Agora XXIX* 498.

69. *Agora XXIX* 84, πίν. 2 ἀρ. 13-14.

70. *Κωτίτσα* 2006, 39-40 ἀρ. 4 σχέδ. 4.

μέ δύο κανθάρους από την αθηναϊκή Άγορά, που έχουν χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. με βάση τα ανασκαφικά τους δεδομένα⁷¹.

Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ενεπίγραφου αττικού κανθάρου **466A** από τον τάφο 112 παραπέμπουν σε κάνθαρο της αθηναϊκής Άγοράς που χρονολογείται στο διάστημα 275-260 π.Χ.⁷² Οι ομοιότητες ανάμεσα στους δύο κανθάρους είναι τόσες πολλές, ώστε η Rotroff αναρωτιέται αν πρόκειται για προϊόντα του ίδιου κεραμέα. Η Ρωμιοπούλου είχε προτείνει υψηλότερη χρονολόγηση, στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., με βάση την παλαιότερη χρονολόγηση του Group B της Άγοράς από τον Thompson, η οποία όμως έχει πλέον αναθεωρηθεί από την Rotroff⁷³. Ένα επιπλέον στοιχείο για τη χρονολόγηση του κανθάρου αποτελεί η παρουσία λευκού επίθετου χρώματος στη διακόσμησή του. Στην Αττική το λευκό χρώμα εισάγεται ως διακοσμητικό στοιχείο στα αγγεία Δυτικής Κλιτύος κατά τη διάρκεια του α' τετάρτου του 3ου αι. π.Χ. Το συναντούμε για πρώτη φορά σε δύο αγγεία από τη Δεξαμενή του Μένωνα, το κλείσιμο της οποίας τοποθετείται στο 275 π.Χ. περίπου, αποτελεί δε συχνό διακοσμητικό στοιχείο σε αγγεία Δυτικής Κλιτύος που έχουν βρεθεί σε κλειστά σύνολα του β' τετάρτου του 3ου αι. π.Χ.⁷⁴

Ύψιποδες κάνθαροι με ψηλό πόδι

Οι κάνθαροι **447A** και **537**, από τους τάφους 96 (ταφή Β;) και 41 (ταφή Α), ανήκουν στην κατηγορία των ύψιποδων κανθάρων και συγκρίνονται με παραδείγματα από τον αττικό Κεραμεικό, όπου το σχήμα συναντάται σποραδικά από τα μέσα του 4ου αι. μέχρι το α' μισό του 3ου αι. π.Χ.⁷⁵ Η Rotroff χρονολογεί, με κάποια επιφύλαξη, το παράδειγμα της Άγοράς στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.⁷⁶ Με βάση τη στενή τους σχέση με τον κάνθαρο της Άγοράς, προτείνεται μια χρονολόγηση γύρω στο 300 π.Χ., ίσως και λίγο μετά, για τους κανθάρους **447A** και **537**. Ο κάνθαρος με ψηλό πόδι παραπέμπει σε μεταλλικά πρότυπα, με παραδείγματα τους αργυρούς κανθάρους από τον τάφο Δ στο Δερβένι και

71. Agora XII 284 αρ. 672, πίν. 28· αρ. 678 εικ. 7. Στην παλαιότερη δημοσίευσή του είχε χρονολογηθεί στο α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., με βάση τους κανθάρους από την Όλυνθο (Ρωμιοπούλου 1964, 98-99 εικ. 4α).

72. Agora XXIX 249 αρ. 74 πίν. 8.

73. Ρωμιοπούλου 1964, 102 εικ. 9β. Agora XXIX 466 «but most material dates after 300».

74. Για την εμφάνιση του λευκού χρώματος σε αγγεία Δυτικής Κλιτύος βλ. Agora XXIX 42-43.

75. Βλ. παρόμοιο κάνθαρο από την ανασκαφή για τον Μητροπολιτικό Σιδηρόδρομο της Αθήνας (σταθμός Συντάγματος), ο οποίος έχει χρονολογηθεί με στυλιστικά κριτήρια στο τελευταίο τέταρτο του

4ου αι. π.Χ. (Παλαμά, Σταμπολίδης 2001, 167, αρ. 138). Βλ. επίσης παραδείγματα ύψιποδων κανθάρων σε αποθέτες στο ανάκτορο Δημητριάδος (Μπάτζιου-Ευσταθίου, Σχίζα 2004, 41, πίν. 1ε), σε απορριμματική τάφρο σε νεκροταφείο της Ηλείας (Άλεξανδροπούλου 2011) και στη Χερσόνησο Κρήτης (Γκαλανάκη 2006, 21). Για μια συνολική επισκόπηση του σχήματος και τα πιθανά κέντρα παραγωγής του, βλ. Άλεξανδροπούλου 2011.

76. Agora XXIX 251 αρ. 88, πίν. 9· επίσης 88, σημ. 17, όπου παραδόξως η Rotroff χρονολογεί τον κάνθαρο της Αμφίπολης στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

τὸν τάφο Γ στὸν Τύμβο τῆς Νικήσιανης⁷⁷. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν τάφο 96 βρέθηκε σὲ θραύσματα χάλκινος ὑψίπους κἀνθαρος (**1870M**) καὶ συνεστραμμένες λαβὲς ποὺ καταλήγουν σὲ τριγωνικὴ ἀπόληξη. Ἀπὸ τὸν τάφο 88 τῆς Ἀμφίπολης προέρχεται καὶ ἄλλος ὑψίπους χάλκινος κἀνθαρος (**1869M**) μὲ πλαστικὸ δακτυλίδι. Στὸν τάφο 88 βρέθηκε χάλκινο νόμισμα, πιθανῶς Ἀλεξάνδρου Γ'.

Κἀνθαροι μὲ εἰδικὲς λαβὲς

Ὁ ἐπιχρυσωμένος κἀνθαρος **561A** μὲ τὸ φιαλόσχημο στόμιο καὶ τὶς ταινιωτὲς λαβὲς ἀπὸ τὸν τάφο 72 ἔχει μελαμβαφὲς παράλληλο στὴν τρίτη φάση (320-307 π.Χ.) τοῦ κτιρίου Ζ στὸν Κεραμεικὸ. Ἀπὸ τὸν κἀνθαρο τῆς Ἀμφίπολης ἀπουσιάζει ἡ ἀυλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης, ἐνῶ φέρει πλαστικὴ διακόσμηση στὶς λαβὲς⁷⁸.

Κύλικα-κἀνθαρος

Τὸ θραῦσμα **4450** ἀπὸ τὸν τάφο 69 πιθανότατα σώζει τὴ βάση καὶ τὸ κάτω μέρος σώματος κύλικας-κἀνθάρου. Στὸ ἐσωτερικὸ του φέρει ἐμπύεστα ἀνθέμια σὲ σταυροειδὴ διάταξη καὶ γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἐμπύεστη διακόσμηση στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κἀνθάρων ἐγκαταλείπεται μετὰ τὸ 325 π.Χ.⁷⁹ Πιθανότατα σὲ κύλικα-κἀνθαρο ἀνήκει καὶ τὸ θραῦσμα **227** ἀπὸ τὸν τάφο 16, τὸ ὁποῖο φέρει ἐμπύεστη διακόσμηση στὸ ἐσωτερικὸ του.

Κανθαρόσχημα ἀγγεῖα

Σὲ περιφερειακὸ ἐργαστήρι τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἢ καὶ τῆς Θράκης θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν οἱ δύο «κἀνθαροι» **588A** καὶ **4461** ἀπὸ τοὺς τάφους 69 καὶ 102 ἀντίστοιχα. Τὸ σχῆμα τοὺς θυμίζει δύο «κἀνθάρους» ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Λάδη Διδυμοτείχου σὲ τύμβους τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Παρὰ τὶς διαφορὲς στὸ σχῆμα (π.χ. τὰ τοιχώματα τῶν «κἀνθάρων» τῆς Λάδης εἶναι κατακόρυφα σὲ σύγκριση μὲ τὰ καμπύλα τοιχώματα τῶν «κἀνθάρων» τῆς Ἀμφίπολης) καὶ στὴ χρονολόγησή τους, οἱ «κἀνθαροι» τῆς Λάδης καὶ τῆς Ἀμφίπολης φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἴδια κεραμικὴ παράδοση. Οἱ κἀνθαροι τῆς Ἀμφίπολης πρέπει νὰ εἶναι πρωιότεροι. Τὰ συνευρήματα τοῦ «κἀνθάρου» **588A** στὸν τάφο 69 χρονολογοῦν τὴν ταφὴ στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ὁ «κἀνθαρος» **4461** ἦταν τὸ μοναδικὸ κεραμικὸ εὔρημα τοῦ τάφου 102.

77. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 103 ἀρ. Δ8 καὶ Δ9. Λαζαρίδης, Ρωμιοπούλου, Τουράτσογλου 1992, 11 ἀρ. Α 2579. Βλ. ἐπίσης χάλκινους κἀνθάρους μὲ ψηλὸ πόδι ἀπὸ τὸ Τριχώνειο Αἰτωλίας (Σταυροπούλου-Γάτση 2011, 155, πίν. 62δ, 64στ) καὶ τὴ Ναύπα-

κτο, ὅπου ἡ ταφὴ ἀποτέθηκε στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ. (Σαράντη 2011, 165, πίν. 66α).

78. *Kerameikos* XVII, 2, ἀρ. 953 εἰκ. 37 πίν. 140.

79. *Agora* XXIX 37.

Άωτη κύλिका

Στὸν τάφο 100 βρέθηκε ἡ μοναδικὴ ἄωτη κύλिका (637A) τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1956. Σπάνιο καὶ μὲ σύντομη ζωὴ σχῆμα στὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ (μὲ μόλις ἑξὶ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ), πιθανὸν τὸ προῖον ἑνὸς ἐργαστηρίου, ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀγορὰ σὲ ἀνασκαφικὸ σύνολο τοῦ 300 π.Χ. περίπου. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἀμφίπολης φέρει διάτρητες πλαστικὲς ἀποφύσεις γιὰ τὸ πέρασμα μεταλλικῶν κρίκων καὶ συγκρίνεται μὲ κύλिका-κάνθαρο ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 300-280 π.Χ.⁸⁰ Τὴν ταφὴ στὸν τάφο 100 συνόδευαν χαμηλὸ μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι (639A) καὶ γκριζο χαμηλὸ μυροδοχεῖο μὲ ψευδολαβὲς (636A [β]). Προτείνεται νὰ χρονολογηθεῖ ὁ τάφος 100 στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Στὴ Μακεδονία παρόμοια κύλिका-κάνθαρος ἔχει βρεθεῖ στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς Πύδνας⁸¹.

Λάγυνοι μὲ λευκὸ βάθος

Ἄν καὶ τὰ παλαιότερα παραδείγματα λαγύνων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ α' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., τὸ ἀγγεῖο γίνεται δημοφιλὲς στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ. Ἡ λευκὴ λάγυνος σπανίζει στὶς δημοσιεύσεις τῶν ταφικῶν συνόλων τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Μακεδονίας⁸². Στὴν Ἀμφίπολη ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἑπτὰ τουλάχιστον παραδείγματα ἀμφικωνικοῦ σχήματος. Τὰ τοιχώματα τοῦ ὧμου εἶναι σχεδὸν ἴσια, σὲ ἀντίθεση μὲ λαγύνους ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ὅπου ὁ ὧμος εἶναι κυρτός⁸³. Ἡ σχεδὸν ἰσομερὴς διαμόρφωση τοῦ ἄνω καὶ κάτω μέρους τοῦ σώματος τῶν λαγύνων τῆς Ἀμφίπολης, καθὼς καὶ ἡ ταινιωτὴ διακόσμησή τους, τὶς κατατάσσει, μὲ κάποιες διαφορὲς, στὸ Σχῆμα 2 τοῦ Westholm⁸⁴. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς λαγύνους τοῦ Σχήματος 2 ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, οἱ λάγυνοι τῆς Ἀμφίπολης δὲν φέρουν σχοινοειδῆ ἀλλὰ ταινιωτὴ λαβή, ἐνῶ ἡ βάση τοῦ λαμοῦ διακοσμεῖται μὲ γραπτὴ ταινία, στοιχεῖο ποὺ λείπει ἀπὸ τὶς λαγύνους τῆς Ἀγορᾶς⁸⁵. Ἀπὸ τὶς λαγύνους τῆς Ἀμφίπολης ἐπίσης ἀπουσιάζουν τὰ πλούσια διακοσμητικὰ θέματα ποὺ

80. *Agora* XXIX 96-97, 259, πίν. 13 ἀρ. 165.

81. Κωτίτσα 2004, 197, πίν. 63γ. Ἡ Κωτίτσα φαίνεται νὰ προτιμᾷ μιὰ ὑψηλότερη χρονολόγηση πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ σπανιότητα τοῦ τύπου μὲ τὶς πλαστικὲς ἀποφύσεις, κύλικες μὲ ταινιωτὲς λαβὲς ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀρκετὰ νεκροταφεῖα τῆς Μακεδονίας, ὅπως στὴ Λητὴ (Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 183-184 σχέδ. 5 εἰκ. 51. 52), στὸ Αἰγίνιο (Κωτίτσα 2006, 43-46 σχ. 7 ἀρ. 80 καὶ 100) καὶ στὴ Θεσσαλονίκη (Δρούγου 1988, 74-75).

82. Ἡ σπανιότητα μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία καὶ νὰ ὀφείλεται στὴν ἐλλιπὴ δημοσίευση ὑστεροελληνι-

στικῶν ταφικῶν συνόλων ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Δύο χρηστικὲς λάγυνοι προέρχονται ἀπὸ κλειστὸ οἰκιστικὸ σύνολο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. στὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης (Ἀδὰμ Βελένη *et al.* 2000, 280-281, 291 ἀρ. 139-140 πίν. 144γ). Περιορισμένη εἶναι ἡ χρῆση τῆς λαγύνου ὡς ταφικοῦ κτερίσματος καὶ στὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἀμβρακίας (Ἀγγελῆ 2000, 313).

83. Ἀγγελῆ 2000, 315, πίν. 159α-β, 159γ (BE 5055). Κυριακοῦ 1994, πίν. 135, 140γ (ἀρ. 6741).

84. *SwCyprusExp* IV, iii, 59.

85. *Agora* XXIX 229.

συναντᾶμε σὲ ἄλλες περιοχές⁸⁶. Τέλος, οἱ λάγυνοι τῆς Ἀμφίπολης διακρίνονται γιὰ τὸ μικρό, σχεδὸν μικρογραφικὸ, ὕψος τους (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν λάγυνο **612A**, τὸ ὕψος τῶν ὑπολοίπων δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.12 μ.).

Ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ συμφραζόμενα προκύπτει μιὰ χρονολόγηση στὸ β' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν λαγύνων τῆς Ἀμφίπολης. Ἡ λάγυνος **594A** βρέθηκε στὸν τάφο 71 μὲ ἐρυθροβαφὴ λύχνο (596A), ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ β' μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἡ λάγυνος **612A** τοῦ τάφου 83 βρέθηκε μὲ ἀνάγλυφο ἰωνικὸ σκύφο (611). Οἱ τρεῖς λάγυνοι (**702A**, **703A**, **704A**) ἀπὸ τὸν τάφο 104 ἔχουν βρεθεῖ μαζὶ μὲ λύχνο (718A) ἀπὸ μήτρα, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 2ο αἰ. π.Χ. Προβληματικὴ εἶναι ἡ συνύπαρξη τῆς λαγύνου **599A** στὸν τάφο 72 μὲ κεραμικὴ (λύχνος 597A, κάνθαρος 561A, σκυφίδιο 598A) ποὺ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ παρουσία τῆς σὲ πρῶμο ἐλληνιστικὸ τάφο μᾶλλον ὀφείλεται σὲ διατάραξη κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ διαδικασίᾳ ἢ στὴ μετα-ἀνασκαφικὴ ἐπεξεργασία τῶν εὗρημάτων.

Λήκυθοι

Ἡ ἡμιγανωμένη λήκυθος **755** ἀπὸ τὸν τάφο 66 εἶναι προῖον τοπικῆς παραγωγῆς. Ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τὸ ἐρυθρὸ γάνωμά της παραπέμπουν στὰ ἡμιγανωμένα ἄωτα σκυφίδια τῆς Ἀμφίπολης. Τὸ σχῆμα της, ἰδιαίτερα τὸ χοανοειδὲς χεῖλος, συγκρίνεται μὲ μελαμβαφὴ λήκυθο μετρίου μεγέθους ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, ποὺ ἔχει ἀναχρονολογηθεῖ πρόσφατα στὸ διάστημα 325-275 π.Χ.⁸⁷ Δεδομένου ὅτι ἡ λήκυθος **755** βρέθηκε μαζὶ μὲ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο (759), προτείνεται νὰ χρονολογηθεῖ στὸ γ' τέταρτο ἢ στὴ μετά-βασή του πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τὸ σχῆμα τῆς ληκύθου **2327** ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου 55 συναντᾶται σὲ δύο ληκύθους ἀπὸ τὴν Ἀκάνθο καὶ τὸν τάφο Β στὸ Δερβένι ἀντίστοιχα⁸⁸. Στὴ λήκυθο τῆς Ἀκάνθου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ταφικὸ σύνολο τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὸ σφαιρικὸ σῶμα φτάνει σχεδὸν μέχρι τὸ χεῖλος χωρὶς νὰ ὑπάρχει διαμόρφωση ὤμου. Ἀντίθετα στὶς ληκύθους ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη καὶ τὸ Δερβένι ὁ ὦμος ἔχει τονισθεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει ἐπιμηκυνθεῖ καὶ ὁ λαμὸς τῶν ἀγγείων. Προτείνεται μιὰ χρονολόγηση στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. γιὰ τὴν λήκυθο τῆς Ἀμφίπολης.

Ἡ μικρογραφικὴ λήκυθος **803** ἀπὸ τὸν τάφο 49 (ταφὴ Β) ἀνήκει στὴν κατηγορίᾳ τῆς «χρυσίζουσας κεραμικῆς» τῆς Ἀμφίπολης. Πρόκειται γιὰ μιὰ μικρὴ ὁμάδα ἀγγείων ποὺ

86. Παρόμοια τάση συναντοῦμε καὶ στὶς λευκὲς λαγύνους τῆς Ρόδου, ὅπου κυριαρχεῖ ὁ ταινιωτὸς διάκοσμος (Γιαννικουρῆ *et al.* 1990, 175, πίν. 90β-γ). Γιὰ λευκὴ λάγυνο μὲ πλούσιο διάκοσμο στὸν ὦμο ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἀμφίπολης, βλ. Μάλαμα 2000, 70 εἰκ. 20.

87. *Agora* XXIX 169-170. 349 εἰκ. 69 ἄρ. 1110 (P 3992). Γιὰ τὴν παλαιότερη χρονολόγηση τῆς ἰδίᾳς ληκύθου, βλ. *Agora* XII 313 ἄρ. 1108 (P 3992) εἰκ. 11.

88. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004, 177-178 πίν. 51β. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, πίν. 90 Β 44.

στην επιφάνειά τους έχει απλωθεί ένα χρυσίζον επίχρυσμα. Στον ίδιο τάφο βρέθηκε και ένα «χρυσίζον» άωτο σκυφίδιο (811). Η λήκυθος 803 αποτελεί τοπική απόδοση των κορινθιακών «blister-ware» αρυβάλλων. Στην αθηναϊκή Άγορά παρόμοιες λήκυθοι, μάλλον εισηγμένες, έχουν βρεθεί σε ανασκαφικά σύνολα του τέλους του 4ου - των αρχών του 3ου αι. π.Χ.⁸⁹ Στον τάφο 49 ή συνύπαρξη αρυβαλλοειδούς ληκυθίου (553) και μυροδοχείου (535A) χωρίς πόδι χρονολογούν την ταφή Β στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Ληκύθια

Βρέθηκαν 21 ολόκληρα αρυβαλλοειδή ληκύθια και θραύσματα αρκετών άλλων⁹⁰. Διακρίνονται σε δύο τύπους με βάση τη διακόσμησή τους: α) με ανθεωτική διακόσμηση και β) με διακόσμηση δικτυωτού πλέγματος. Το ύψος των περισσοτέρων κυμαίνεται από 0.07 έως 0.10 μ., με κάποιες αποκλίσεις (591A, 507A, 1149). Γενικά υπάρχει μια όμοιομορφία στην απόδοση του σχήματος, με μικρές διαφορές στη διαμόρφωση της βάσης, που όμως δεν αποτελούν χρονολογικά κριτήρια. Πρόκειται για ένα σχήμα με μεγάλη διάρκεια και τυποποίηση, που καθιστούν τη χρονολόγησή του αρκετά δύσκολη. Στο νεκροταφείο της Μίεζας αρυβαλλοειδή ληκύθια βρίσκονται σε ταφές που χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. μέχρι το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., χωρίς διακριτές διαφορές στο σχήμα τους⁹¹. Παρότι πολλά από τα αρυβαλλοειδή ληκύθια που έχουν βρεθεί στη Μακεδονία εικάζεται ότι έχουν αττική προέλευση, ή διάκρισή τους σε αττικά και ἐγγχώρια, χωρίς ειδικές αναλύσεις πηλού, αποτελεί άσκηση αμφιβόλου αποτελέσματος.

Η σταδιακή εξαφάνισή τους από τα νεκροταφεία της Πύδνας και του Αίγινιου στη μετάβαση από το γ' στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. αποτελεί ένα εξαιρετικά χρήσιμο *terminus* για τη χρονολόγηση των τάφων της Αμφίπολης⁹². Από τους δεκαοκτώ τάφους της Αμφίπολης που είχαν κτεριστεί με αρυβαλλοειδή ληκύθια, μόνο σε τρεις (τάφοι 49 [ταφή Β], 66 και 124) συνυπήρχαν αρυβαλλοειδή ληκύθια με μυροδοχεία χωρίς πόδι⁹³.

89. Agora XXIX 172, 351, 421 εικ. 71 άρ. 1131· εικ. 104 άρ. 1750.

90. Τρία από αυτά (258, 233, 471A) έχουν δημοσιευτεί παλαιότερα, βλ. Ρωμιοπούλου 1964, 96-97 εικ. 3α-γ.

91. Ρωμιοπούλου, Τουράτσογλου 2002, 42 τάφος 2 Π 1537 Π 1538· 58 τάφος 21 Π 1583.

92. Κωτίτσα 2004, 194 πίν. 63α. Σε έναν τάφο στο βόρειο νεκροταφείο της Πιερίας, όπου παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο, ή συνύπαρξη ληκυθίων και μυροδοχείων συνοδεύεται από νόμισμα Κασσάνδρου,

που σημαίνει ότι τα αρυβαλλοειδή ληκύθια δεν εξαφανίστηκαν απότομα αλλά σταδιακά. Στη Λητή, τα λίγα αρυβαλλοειδή ληκύθια βρέθηκαν σε τάφους χωρίς νόμισμα, όποτε ή χρονολόγησή τους έχει βασιστεί σε στυλιστικές συγκρίσεις με άλλες περιοχές (Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 176-177).

93. Δεν λαμβάνονται υπόψη οί τάφοι 52, 122, καθώς δεν πρόκειται για αδιατάρακτα ταφικά σύνολα. Στον τάφο 43, το μυροδοχείο 2209 δεν είναι σίγουρο σε ποια από τις δύο ταφές ανήκει.

Λύχνοι

Στὴν κατηγορία τῶν ἀνοιχτῶν λύχνων (**449A**, **458A**, **479A**, **780**, **1343A**) οἱ περισσότεροι παραπέμπουν στοὺς τύπους HT 30B τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς καὶ RSL 2 τοῦ Κεραμεικοῦ, ποὺ ἀποτελοῦν ἐπιβίωση τῆς παλαιότερης παράδοσης τῶν ἀττικῶν ἀνοιχτῶν λύχνων⁹⁴. Στὴν ἀναχρονολόγηση τῶν λύχνων τῆς Ἀγορᾶς, ἡ Rotroff ἔχει χρονολογήσει τὸν τύπο HT 30B στὸ διάστημα 325-275 π.Χ.⁹⁵ Στὴ δημοσίευση τῆς Πέλλας ὑπάρχουν κάποια συγγενῆ παραδείγματα, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ πρωιμότερα, στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁹⁶ Κάποια ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς Ἀμφίπολης (**780**) εἶναι κοντὰ στὸν τύπο Δημητριάδα 2, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. ἕως τὸν 3ο αἰ. π.Χ.⁹⁷ Ἡ ἀπλότητα τοῦ σχήματος καθιστᾷ δύσκολη τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησή του. Σημειώνεται ὅτι ὁ λύχνος **780** βρέθηκε μαζὶ μὲ νόμισμα Φιλίππων (360-356 π.Χ.)⁹⁸. Μὲ νόμισμα Φιλίππου Β' βρέθηκε ὁ λύχνος **479A** στὸν τάφο 4. Ἡ παρουσία μυροδοχείου χωρὶς πόδι (236) στὸν τάφο χρονολογεῖ τὴν ταφή στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὰ παραδείγματα τῆς Ἀμφίπολης θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν προϊόντα ἐγχώριας παραγωγῆς.

Στὴν περίπτωση τῶν ἀνοιχτῶν λύχνων, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ συνήθη τακτικὴ νὰ καθοδηγοῦν οἱ λύχνοι τὴ χρονολόγηση τῶν ὑπολοίπων εὗρημάτων ἐνὸς κλειστοῦ συνόλου, ἡ ἀνεξάρτητη χρονολόγηση τῶν ὑπόλοιπων συνευρημάτων καθορίζει αὐτὴ τῶν λύχνων. Γιὰ παράδειγμα, τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀνοιχτοῦ λύχνου **449A** ἀπὸ τὸν τάφο 112 στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ὑποδεικνύουν τὰ ὑπόλοιπα εὗρηματα τοῦ τάφου, εἰδικὰ ὁ κἀνθαρος 466A καὶ ὁ κάλυκας 465A, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., μὲ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ λυχνάρια κριτήρια.

Ὁ λύχνος **496A** ἀπὸ τὸν τάφο 10 ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν σφαιρικῶν λύχνων μὲ παράλληλα στὴν Ἀγορά (HT 25A) καὶ τὸν Κεραμεικό⁹⁹. Πρόκειται γιὰ ἕναν τύπο μὲ μακρὰ διάρκεια, ἀπὸ τὸν πρώιμο 4ο αἰ. μέχρι τὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁰ Ἐντούτοις, ἀκριβὲς παράλληλο τοῦ λύχνου **496A** ἔχει βρεθεῖ στὴν τρίτη φάση (320-307 π.Χ.) τοῦ κτιρίου Ζ στὸν Κεραμεικό¹⁰¹.

Τὸ σχῆμα τῶν ἀγάνωτων λύχνων **501A** καὶ **721A** παραπέμπει, μὲ μικρὲς διαφορὲς στὶς αὐλακώσεις γύρω ἀπὸ τὸ περιχέλωμα, στὸν τύπο HT 25B Prime τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, ποὺ χρονολογεῖται στὴν περίοδο 340-250 π.Χ.¹⁰² Ἡ μορφολογία τῶν λύχνων **501A** καὶ **721A**, ὅπως τὸ μικρότερο ὕψος καὶ ἡ ἐλαφρύτερη βάση, χαρακτηρίζει νεότερα παραδείγματα τοῦ τύπου ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά· ἐπίσης θυμίζει λύχνους τοῦ τύπου ΠΛ3 ἀπὸ

94. *Agora* IV ἀρ. 419, 421, πίν. 15. *Kerameikos* XI 24-25, πίν. 14-15.

95. *Agora* XXIX 500-501.

96. Δρούγου 1992, 29-36, εἰδικότερα ἀρ. 21-22.

97. Νικολάου 2004, 53 πίν. 8, εἰδικότερα BE 16289.

98. Βλ. Gaebler 1935, 101, πίν. XX2.

99. *Agora* IV 67-69 πίν. 38 εἰδικότερα ἀρ. 272.

Kerameikos XI πίν. 21 ἀρ. 111· πίν. 22-23 ἀρ. 118. Στὴ Μακεδονία, βλ. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη 2005, 64 (ΜΘ 12275).

100. Βλ. ἀναχρονολόγηση λύχνων τῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ τὴ Rotroff, *Agora* XXIX 494-495.

101. *Kerameikos* XVII,2, πίν. 116 ἀρ. 638.

102. Γιὰ ἀναχρονολόγηση βλ. *Agora* XXIX 497.

τὴν Πέλλα, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ περὶ τὸ 300 π.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα¹⁰³. Παρόμοιος λύχνος ἔχει βρεθεῖ στὸ Αἰγίνιο σὲ τάφο ποὺ περιεῖχε νόμισμα Κασσάνδρου, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει τὴ χρονολόγησιν τῆς Πέλλας¹⁰⁴. Στὴ Μαρώνια ἔχει βρεθεῖ λύχνος αὐτοῦ τοῦ τύπου σὲ ἀνασκαφικὸ σύνολο ποὺ περιεῖχε ἐνσφράγιστους ἀμφορεῖς Θάσου τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁵

Ὁ λύχνος **602A** ἔχει ἀκριβῆ παράλληλα στὸν τύπο HT 25C Prime τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ πρόσφατα ἀπὸ τὴ Rotroff στὸ διάστημα 325-260 π.Χ.¹⁰⁶ Ὁ λύχνος **791** ἀνήκει στὸν τύπο 25D Prime τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, ποὺ χρονολογεῖται στὸ διάστημα 335-270 π.Χ.¹⁰⁷ Ὁ λύχνος τῆς Ἀμφίπολης φέρει κυκλικὴ βάθυνση γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πλήρωσης, στοιχεῖο ποὺ λείπει ἀπὸ τοὺς λύχνους τῆς Ἀγορᾶς.

Ὁ λύχνος **597A** ἀπὸ τὸν τάφο 72 ἔχει παράλληλα στοὺς δίμυξους λύχνους μὲ στέλεχος ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ (STL 2) καὶ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ (HT 26A)¹⁰⁸. Ὁ τύπος HT 26A τῆς Ἀγορᾶς ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 350-270 π.Χ.¹⁰⁹ Παρόμοιος λύχνος ἔχει βρεθεῖ στὸν Τάφο III («τοῦ Πρίγκιπα») στὴ Βεργίνα, τὸν ὁποῖο ἡ Δρούγου χρονολογεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., σύμφωνα καὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα συνενερήματα τῆς ταφῆς¹¹⁰. Παρόμοια χρονολόγησιν ὑποδεικνύουν γιὰ τὸν λύχνο **597A** τῆς Ἀμφίπολης καὶ τὰ συνενερήματά του στὸν τάφο 72 τὸ ἄωτο σκυφίδιο 598A καὶ ὁ ἐπιχρυσωμένος κἀνθαρος 561A, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια στὸ διάστημα 325-300 π.Χ.¹¹¹

Δὲν ὑπάρχουν ἀκριβῆ παράλληλα γιὰ τὸν δίμυξο λύχνο **792** ἀπὸ τὸν τάφο 82. Καθὼς δὲν βρέθηκε ἄλλη κεραμικὴ στὸν τάφο, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ χρονολόγησιν τοῦ λύχνου ἀπὸ τὰ συνενερήματα. Ἡ ἔλλειψη αὐλάκωσης γύρω ἀπὸ τὴν ὀπὴ πλήρωσης καὶ ἡ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τοῦ δίσκου εἶναι κοντὰ στὸν τύπο HT 28A τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, χωρὶς ὥστόσο ἄλλα κοινὰ στοιχεῖα. Δύο λύχνοι αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀγορὰ σὲ ἀνασκαφικὸ σύνολο τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹¹² Ὁ τεφρὸς πηλὸς καὶ τὸ ἀσυνήθιστο σχῆμα τοῦ λύχνου **792** συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόδοσής του σὲ ἐγχώριο ἐργαστήρι, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται πιθανὴ εἰσαγωγή του ἀπὸ τὸ βορειοανατολικὸ Αἰγαῖο ἢ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου ἡ τεφρόχρωμη κεραμικὴ ἐπιχωριάζει¹¹³.

Τὸ λαγυνόμορφο σῶμα τοῦ λύχνου **1330A** ἀπὸ τὸν τάφο 108 βρίσκει παράλληλα στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ (τύπος HT 29A), τὸν Κεραμεικὸ καὶ τὴν Πέλλα, σὲ λύχνους ποὺ ἔχουν

103. Δρούγου 1992, 40-42 ἀρ. 57. *Agora* IV 75.

104. Κωτίτσα 2006, 50 ἀρ. 19 πίν. 20.

105. Τσόκα 2004, 248 πίν. 89β.

106. *Agora* IV πίν. 39 ἀρ. 343, 348. Γιὰ ἀναχρονολόγησιν βλ. *Agora* XXIX 497.

107. *Agora* IV πίν. 39 ἀρ. 351-352, 355. Γιὰ ἀναχρονολόγησιν βλ. *Agora* XXIX 498.

108. *Kerameikos* XI πίν. 43, 45 ἀρ. 247-254. *Agora* IV πίν. 40 ἀρ. 366, 367.

109. *Agora* XXIX 498.

110. Δρούγου 2005, 62-68 εἰκ. 56.

111. Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τοῦ τάφου 72 συγκαταλέγεται καὶ λευκὴ λάγυνος (599A) τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἡ ὕπαρξιν τῆς ὁποίας μᾶλλον ὀφείλεται σὲ διατάραξιν τοῦ συνόλου κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ διαδικασίαν ἢ στὴ μετα-ανασκαφικὴ ἐπεξεργασία τῶν εὐρημάτων.

112. *Agora* IV 91-92 πίν. 41 ἀρ. 397. Γιὰ ἀναχρονολόγησιν βλ. *Agora* XXIX 499.

113. Γενικὰ γιὰ τεφρόχρωμη κεραμικὴ βλ. *Agora* XXIX 232-236.

χρονολογηθεῖ στὸν 3ο αἰ. π.Χ.¹¹⁴ Εἰδικότερα, ἡ Rotroff ἔχει χρονολογήσει τὸν τύπο HT 29A τῆς Ἀγορᾶς στὸ διάστημα 270-220 π.Χ. Ὁ λύχνος τῆς Ἀμφίπολης βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸν λύχνο ἀρ. 410 τῆς Ἀγορᾶς, τὸ ἀνασκαφικὸ σύνολο τοῦ ὁποῖου (0 20: 3, I) ἡ Rotroff ἔχει χρονολογήσει στὸ διάστημα 310-250 π.Χ.¹¹⁵ Τὴν ταφὴ τοῦ τάφου 108 συνόδευε καὶ μελαμβαφὲς μυροδοχεῖο μὲ πόδι (4467). Ἐπομένως μιὰ χρονολόγηση στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. γιὰ τὸν λύχνο **1330A** εἶναι μάλλον ἀποδεκτὴ.

Ἡ μορφολογία τοῦ φακοειδοῦς λύχνου **547A** ἀπὸ τὸν τάφο 53 βρίσκει παράλληλα στὸν τύπο HT 42B τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς. Προέκειται γιὰ μιὰ κατηγορία λύχνων, ὅπου τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος κατασκευάζονταν ξεχωριστά, ἀπὸ δύο μῆτρες. Στὴν ἀναχρονολόγηση τοῦ τύπου HT 42B στὸ χρονικὸ διάστημα 260-230 π.Χ., ἡ Rotroff υἱοθετεῖ τὴ χαμηλὴ χρονολόγηση τῆς Scheibler γιὰ τὰ ἀντίστοιχα λυχνάρια τοῦ Κεραμεικοῦ¹¹⁶.

Ὁ τεφρόχρωμος λύχνος **554A** ἀπὸ τὸν τάφο 74 εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μῆτρα. Τὸ περίγραμμά του καὶ ἡ διπλὴ λαβὴ παραπέμπουν σὲ μιὰ σειρὰ λύχνων ἀπὸ τὴν Πέλλα (ΠΛ 12, ὁμάδα Β), ποὺ ἡ Δρούγου ἔχει χρονολογήσει στὸ τέλος τοῦ 2ου - ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹¹⁷ Ἡ πλατιὰ ἐλλειψοειδὴς ἀπόληξη στὸν μυκτῆρα τοῦ λύχνου **554A** μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ στοιχεῖο πρωιότερο τῆς τριγωνικῆς ἀπόληξης τῶν λύχνων τῆς Πέλλας. Στὸν μεγάλο πολυθάλαμο τάφο τῆς Πέλλας, σὲ ταφὴ τῆς τρίτης περιόδου (150-125 π.Χ.), ἔχει βρεθεῖ λυχνάρι τῆς ὁμάδας ΠΛ 12 μὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη τοῦ μυκτῆρα¹¹⁸. Ἐπομένως ἡ χρονολόγηση τοῦ λύχνου τῆς Ἀμφίπολης θὰ μπορούσε νὰ ἀνεβεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹¹⁹ Ἡ προέλευση τῶν λύχνων τῆς Πέλλας προβληματίζει. Στὴν Πέλλα οἱ λύχνοι αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι συνήθως φτιαγμένοι ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμο κοκκινωπὸ ὡς πορτοκαλόχρωμο πηλὸ¹²⁰. Ὡστόσο, ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς ἔχει φτιαχτεῖ ἀπὸ γκριζωπὸ πηλὸ, ὅπως καὶ ὁ λύχνος τῆς Ἀμφίπολης. Ἄν καὶ ἡ τυπολογικὴ τους συγγένεια μὲ τοὺς ἀντίστοιχους λύχνους τῆς Δήλου θεωρεῖται δεδομένη, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς ἐντόπιας παραγωγῆς, βασισμένης σὲ εἰσηγμένες μῆτρες ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία¹²¹. Στὴν περὶ πτωση ὅμως τῶν τεφρόχρωμων λύχνων, ἡ εἰσηγμένη προέλευσή τους εἶναι πολὺ πιθανή. Ἄλλο διαφοροποῖδ στοιχεῖο τοῦ λύχνου **554A**, σὲ σχέση μὲ τοὺς λύχνους τῆς Πέλλας, ἀποτελεῖ ἡ ἔλλειψη ἀνάγλυφης διακόσμησης στὸν ὅμο τοῦ **554A**. Τὸ ἀνάγλυφο κόσμημα στὸν μυξό, ποὺ θυμίζει «κεραυνό», δὲν συναντᾶται στοὺς λύχνους τῆς Πέλλας ἀλλὰ οὔτε

114. *Agora* IV πίν. 41 ἀρ. 409-410. *Kerameikos* XI ἀρ. 275-277. Δρούγου 1992, ἀρ. 84. 86.

115. *Agora* XXIX 500. Ξεχωρίζει τὸ τετράγωνο συμπαγὲς ὡτίο στὸν λύχνο τῆς Ἀμφίπολης, στοιχεῖο ποὺ δὲν συνηθίζεται στοὺς ἀττικοὺς λύχνους αὐτοῦ τοῦ τύπου.

116. *Agora* XXIX 505. *Kerameikos* XI 65-66 πίν. 66-68.

117. Δρούγου 1992, 74-77.

118. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 2008, 36 ἀρ. 4 σχέδ. 13.

119. Τὸ περίγραμμά του μπορεῖ ἐπίσης νὰ συγκριθεῖ μὲ τοὺς τύπους HT 43D καὶ 43D' τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ διάστημα 210-150 π.Χ. (*Agora* IV πίν. 46 ἀρ. 562' πίν. 47 ἀρ. 567-568, ὅπου ὁ 568 ἀπὸ γκριζὸ πηλὸ καὶ εἰσηγμένος. Γιὰ ἀναχρονολόγηση βλ. *Agora* XXIX 507). Οἱ λύχνοι τῆς Ἀγορᾶς δὲν φέρουν ἀνάγλυφη διακόσμηση καὶ ἡ λαβὴ τους εἶναι ἀπλὴ ταινιωτή.

120. Δρούγου 1992, 77.

121. Αὐτόθι 77, 113-114.

καὶ στὰ συγγενικά λυχνάρια τῆς Δήλου. Τὸ βρίσκουμε ὅμως σὲ ἕναν τεφρόχρωμο λύχνου τύπου Ἐφέσου στὴ Θάσο¹²². Τὰ συνευρήματα τοῦ τάφου 74 δὲν βοηθοῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ λύχνου **554A**, καθὼς κάποια χρονολογοῦνται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ὁ λύχνος καὶ ἓνα ἀτρακτόσχημο μυροδοχεῖο (555A) ἀνήκουν στὸν 2ο αἰ. π.Χ.

Ὁ ἀνάγλυφος «κεραυνὸς» στὸν μυξὸ τοῦ **606A**, καθὼς καὶ ἡ ἐλλειψοειδὴς διαμόρφωση τοῦ ἄκρου τοῦ μυξοῦ, ὑποδηλώνουν συναφὴ χρονολόγηση καὶ προέλευση μὲ τὸν λύχνου **554A**. Δυστυχῶς δὲν ὑπῆρχαν ἄλλα κεραμικά συνευρήματα στὸν τάφο 79, στὸν ὁποῖο βρέθηκε ὁ λύχνος **606A**.

Κατασκευασμένος ἀπὸ μῆτρα, μὲ ἀμελὴ ἀπόδοση, ὁ ἐρυθροβαφὴς λύχνος **596A** ἀπὸ τὸν τάφο 71 συγκρίνεται μὲ λύχνους ἀπὸ τὴ Βέροια καὶ τὴν Πέλλα. Οἱ λύχνοι ἀπὸ τοὺς λαξευτοὺς τάφους τῆς Βέροιας προέρχονται ἀπὸ δύο ταφικά σύνολα, ποὺ τοποθετήθηκαν ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹²³ Ἡ κεραμικὴ τοὺς ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τὰ συνευρήματα τοῦ λύχνου **596A** τῆς Ἀμφίπολης, μιὰ λευκὴ λάγυνος (594A) καὶ ἓνα ἀτρακτόσχημο μυροδοχεῖο (4452), συνηγοροῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση τῆς ταφῆς στὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Ἡ τριγωνικὴ ἀπόληξη τοῦ μυκτήρα στὸν λύχνο **718A** τὸν τοποθετεῖ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς **554A** καὶ **606A**, στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τὰ συνευρήματα τοῦ λύχνου στὸν τάφο 104 (λευκὲς λάγυννοι καὶ πυξίδες) συνηγοροῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ τάφου στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Στὴν ἴδια περίοδο χρονολογεῖται καὶ ὁ λύχνος **1342A** ἀπὸ τὸν τάφο 127.

Ὁ λύχνος **3403** ἀπὸ τὸν τάφο 124 παραπέμπει στὸν τύπο XII τῆς Κορίνθου καὶ ἔχει παράλληλα στὴν Πέλλα. Ὁ τύπος αὐτὸς ἐμφανίζεται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ ἐπιβιώνει ἕως καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹²⁴ Οἱ λύχνοι ἀρ. 48 καὶ 186 ἀπὸ τοὺς λαξευτοὺς καὶ θαλαμωτοὺς τάφους τῆς Πέλλας ἀνήκουν σὲ ταφὲς τῶν μέσων καὶ τοῦ β' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹²⁵ Στὸν τάφο 124 τῆς Ἀμφίπολης βρέθηκε κεραμικὴ ποὺ χρονολογεῖται σὲ τουλάχιστον δύο περιόδους, ἂν ὄχι τρεῖς, ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰώνα ἕως τὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν λύχνο **3403**, τὴν κεραμικὴ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. συμπληρώνουν ἡ λευκὴ λάγυνος 751 καὶ τὸ ἀτρακτόσχημο μυροδοχεῖο 1488. Παρόμοιο λυχνάρι ἔχει βρεθεῖ πρόσφατα σὲ τάφο τῆς Ἀμφίπολης, μὲ συνευρήματα ποὺ χρονολογοῦνται στὸ 2ο αἰ. π.Χ.¹²⁶

Ὁ ἀνάγλυφος λύχνος **742** ἀπὸ τὸν τάφο 14 φέρει στὸν ὦμο διακόσμηση ἀπὸ γλῶσσες ἰωνικοῦ κυματίου, ἐνῶ ἡ βάση διακοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο ρόδακα ἑνδεκα φύλλων. Λύχνος μὲ παρόμοια διακόσμηση ἔχει βρεθεῖ σὲ τάφο στὴν Πέλλα, ὅπου ὅμως ὁ ὦμος διακοσμείται μὲ αὐτὰ ἰωνικοῦ κυματίου καὶ ὁ ρόδακας τῆς βάσης φέρει ἑννέα φύλλα. Τὰ ἀνα-

122. Ghali-Kahil 1954, 244, εἰκ. 33.

123. Δρούγου, Τουράτσογλου 1980, 33 ἀρ. Π 1282 πίν. 9' 54, ἀρ. Π 1393 πίν. 23. Ἐπίσης Δρούγου 1992, 74-76, πίν. 52-53 ἀρ. 205-206, 210.

124. *Corinth* IV, ii, 52.

125. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 1994, 131 ἀρ. 48 σχέδ. 28 πίν. 5' 161, ἀρ. 186 σχέδ. 46 πίν. 23. Γιὰ χρονολόγηση βλ. 239.

126. Μάλαμα 2001, 126 εἰκ. 15.

σκαφικὰ δεδομένα χρονολογοῦν τὴν ταφὴ μὲ τὴν ὁποία συνδέεται ὁ λύχνος τῆς Πέλλας στὶς ἀρχὲς τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹²⁷

Ὁ τεφρόχρωμος λύχνος **1359** ἀπὸ τὸν τάφο 114 ἀνήκει στὸν τύπο τῶν «Herzblattlampe», ποὺ ἐπιχωριάζει στὴν περιοχὴ τῆς Περγάμου¹²⁸. Παραδείγματα τοῦ τύπου συναντῶνται καὶ στὴ Δῆλο, σὲ ἀνασκαφικὰ σύνολα τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹²⁹ Ὁ λύχνος **1359** τῆς Ἀμφίπολης θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖ προῖον μικρασιατικοῦ κέντρου παραγωγῆς. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ συνευρήματα τοῦ **1359** στὸν τάφο 114 (ἀτρακτόςχημα μυροδοχεῖα 4476, 4477, 4478, 4479) χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., μὲ ἐξαίρεση τὸ μυροδοχεῖο 4475 ποὺ ἀνήκει σὲ πρωιμότερη περίοδο.

Τέλος ὁ λύχνος **4559** ἀπὸ τὸν τάφο 115 ἀνήκει στὸν τύπο τῆς Ἐφέσου καὶ χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ.¹³⁰ Ὁ τεφρόχρωμος πηλὸς του παραπέμπει σὲ εἰσαγωγὴ ἀπὸ κέντρο παραγωγῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα διακρίνονται τὰ ἴχνη ἀνάγλυφης ἀλλὰ δυσανάγνωστης σφραγίδας. Τὰ συνευρήματα τοῦ λύχνου στὸν τάφο 115 δὲν βοηθοῦν στὴ χρονολόγησι, καθὼς συνυπάρχουν κεραμικὴ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ὑστεροελληνιστικὴ κεραμική.

Μελανοδοχεῖα

Τὸ μελανοδοχεῖο **739** ἀπὸ τὸν τάφο 34 χαρακτηρίζεται ἀπὸ δακτυλιοειδῆ βάση, σῶμα μὲ ἐλαφρῶς κυρτὸ περίγραμμα, ποὺ καταλήγει σὲ ἐπίπεδο ὦμο. Τὸ πιὸ κοντίνὸ παράλληλο βρίσκεται στὸν πολυθάλαμο τάφο τῆς Πέλλας, σὲ ταφὴ τῆς τρίτης περιόδου (150-125 π.Χ.)¹³¹. Μὲ βάση τὰ νομισματικὰ δεδομένα τοῦ τάφου 34, τὸ μελανοδοχεῖο τῆς Ἀμφίπολης θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ λίγο πρωιμότερα, στὸ β' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Μυροδοχεῖα

Τὰ μυροδοχεῖα, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἑλληνιστικὰ νεκροταφεῖα τῆς Μακεδονίας, ἀποτελοῦν τὸ πιὸ κοινὸ κτέρισμα στοὺς τάφους τῆς Ἀμφίπολης. Διακρίνονται τρεῖς τύποι μυροδοχείων: μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι, μυροδοχεῖα μὲ χαμηλὸ πόδι καὶ ἀτρακτόςχημα μυροδοχεῖα.

127. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 1994, 127 ἀρ. 29 σχέδ. 26 πίν. 5· γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς ταφῆς 212. Σημειώνεται ὅτι στὸν τάφο 14 τῆς Ἀμφίπολης βρέθηκε καὶ νόμισμα Ἀλεξάνδρου Γ', ἐπομένως θεωρεῖται πιθανὴ ἡ διατάραξι τοῦ τάφου ἢ τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων.

128. PF II 130-133 πίν. 57 Q 10-16.

129. *Délos* XXVI 96 ἀρ. 4332 πίν. 24.

130. *Agora* IV 166-168 πίν. 49 (τύπος 49A). Γιὰ τὴν ἀναχρονολόγησι, *Agora* XXIX 511.

131. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 2008, 195 ἀρ. 389 πίν. 66. Παρόμοιο μελανοδοχεῖο ἔχει βρεθεῖ καὶ σὲ τάφο μὲ πολλαπλὲς ταφῆς στὸν ἀγρὸ Ζωτάκη στὴν Πέλλα (Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 1994, 194 ἀρ. 342). Καθὼς οἱ ταφῆς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. ἕως τὸ τέλος τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., τὸ μελανοδοχεῖο ἀπὸ τὸν ἀγρὸ Ζωτάκη δὲν μπορεῖ νὰ συνεισφέρει στὴ χρονολόγησι τοῦ μελανοδοχείου τῆς Ἀμφίπολης.

Α) Μυροδοχεία χωρίς πόδι

Ἡ κομβιόσχημη καὶ ἐλαφρῶς κοίλη βάση, τὸ σφαιρικό (527a, 239, 456A, 527, 629A, 1414) ἢ ἀτρακτόσχημο σῶμα (236, 733A, 4554, 408), ὁ λαμὸς ἀνοίγει πρὸς τὸ χεῖλος καὶ τὸ πλατὺ λοξότμητο χεῖλος ἀποτελοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν μυροδοχείων χωρὶς πόδι ἢ μὲ χαμηλὸ πόδι. Καστανές, καστανέρυθρες ἢ ἀκόμα καὶ ἰώδεις ταινίες διακοσμοῦν τὸ χεῖλος, τὸν λαμὸ καὶ τὸ σῶμα τῶν μυροδοχείων χωρὶς πόδι. Στὴν περίπτωση τοῦ καλοφτιαγμένου μυροδοχείου 733A οἱ ἰώδεις ταινίες ἐναλλάσσονται μὲ λευκές. Λευκὴ ταινία ἐμφανίζεται καὶ στὸν ὦμο τοῦ 1414. Ἡ τυπολογία δὲν εἶναι αὐστηρὴ καὶ συχνὰ παρατηροῦνται ἐπιμέρους διαφορές, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ 553A, ὅπου τὸ σῶμα διατηρεῖ τὴ σφαιρικότητά του μέχρι τὴ βάση, ἢ στὴν περίπτωση τοῦ 256 ὅπου τὸ σῶμα εἶναι ὠοειδές¹³². Ὁ πηλὸς εἶναι ἐρυθρὸς (2.5YR 6/6 ἢ 5/6) ἢ πορτοκαλέρυθρος (5YR 7/6 ἢ 6/6), συνήθως μὲ μίκα. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τὰ μυροδοχεῖα 236, 4460, 636βA (μὲ ψευδολαβές) καὶ 4484, ὅπου στὰ τρία πρῶτα ὁ πηλὸς εἶναι τεφρὸς, ἐνῶ στὸ τέταρτο εἶναι τεφρὸς ἐξωτερικὰ μὲ ἐρυθρὸ πυρήνα. Ξεχωρίζουμε τὸ γκριζωπὸ μυροδοχεῖο 4460, ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῆς βάσης, ποὺ εἶναι δακτυλιοειδής (καὶ ὄχι ἢ συνήθους δισκοειδής), καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔλλειψη ταινιωτῆς διακόσμησης, ποὺ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἓνα μελανὸ ἐπίχρυσμα.

Στὴ Μακεδονία τὰ χαμηλὰ μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι ἀπαντοῦν σὲ ταφικὰ σύνολα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Στὸ Αἰγίνιο βρίσκονται μὲ νομίσματα Κασσάνδρου, Δημητρίου Α', Λυσιμάχου (315-285/280 π.Χ.)¹³³. Παρομοίως, στὴ Λητὴ μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι ἔχουν βρεθεῖ σὲ ταφές μὲ νομίσματα Κασσάνδρου¹³⁴.

Στὴν Ἀμφίπολη προκύπτει ἡ ἴδια χρονολόγηση ἀπὸ τὴ συνεξέταση τῶν μυροδοχείων μὲ τὰ ὑπόλοιπα κτερίσματα τῶν τάφων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ τάφου 4, ὅπου τὸ μυροδοχεῖο 236 συνόδευε νόμισμα Φιλίππου Β'. Στὸν τάφο 10, τὸ μυροδοχεῖο 256 συνοδεύταν ἀπὸ λύχνο (496A), ἀκριβὲς παράλληλο τοῦ ὁποῖου ἔχει βρεθεῖ στὴν τρίτη φάση (320-307 π.Χ.) τοῦ κτιρίου Ζ στὸν Κεραμεικὸ¹³⁵. Σὲ τέσσερις τάφους (49β, 52, 66 καὶ 124) βρέθηκαν μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι μαζί μὲ ἀρυβαλλοειδῆ ληκυθία. Ἐστιάζουμε μόνο στοὺς τάφους 49β καὶ 66, καθὼς τὰ σύνολα ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τάφους εἶναι διαταραγμένα, μὲ κεραμικὴ πολλῶν περιόδων. Ἡ συνύπαρξη ἀρυβαλλοειδῶν ληκυθίων μὲ μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι στοὺς τάφους 49β καὶ 66 ἐπιβεβαιώνει τὴ σταδιακὴ ἀντικατάσταση τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸ δεύτερο στὴν ἀρχὴ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τὸ μοναδικὸ μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι μὲ ψευδολαβὲς 636βA βρέθηκε στὸν τάφο 100. Ἀπὸ γκριζο πηλὸ, τὸ μυροδοχεῖο τῆς Ἀμφίπολης συγκρίνεται μὲ ἀντίστοιχο μυροδοχεῖο

132. Γιὰ παρόμοιο σχῆμα μυροδοχείου μὲ τὸ 256, σχέδ. 13. βλ. Κωτίτσα 2006, σχέδ. 10 ἀρ. 12.

133. Αὐτόθι 60.

134. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 198-199 εἰκ. 69

135. *Kerameikos* XVII, 2, πίν. 116 ἀρ. 638. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ λύχνου 496A, βλ. παραπάνω σ. 213 (Λύχνοι).

σὲ τάφο στὸ Αἰγίνιο, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 310-300 π.Χ. μὲ βάση νόμισμα Κασσάνδρου¹³⁶. Στὸν τάφο 100 βρέθηκε καὶ ἄωτη κύλικα (637Α), ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 300-280 π.Χ., ὅπως καὶ μικρογραφικὸ μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι **639Α**¹³⁷.

Β) Μυροδοχεῖα μὲ χαμηλὸ πόδι

Μικρότερος, σὲ σχέση μὲ τὰ μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι, εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μυροδοχείων μὲ χαμηλὸ πόδι. Ἀπὸ ταφικὰ σύνολα ἄλλων περιοχῶν τῆς Μακεδονίας γνωρίζουμε ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. τὰ μυροδοχεῖα στενεύουν πρὸς τὴ βάση δημιουργώντας ἓνα εἶδος χαμηλοῦ ποδιοῦ. Τὴ μεταβατικὴ κατηγορία ἀνάμεσα στοὺς δύο τύπους ἀντιπροσωπεύουν τὰ μυροδοχεῖα **610Α, 619Α, 733Α, 2209, 4471, 4481, 4484**. Ἡ διαμόρφωση τοῦ ποδιοῦ διακρίνεται πλέον καθαρὰ στὸ μυροδοχεῖο **4475**, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ δεύτερη ὁμάδα τοῦ τύπου II (σφαιρικὰ) τῶν μυροδοχείων τοῦ Αἰγινίου, τὰ ὁποῖα ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 300-270/60 π.Χ.¹³⁸ Νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ μυροδοχεῖο **619Α** βρέθηκε στὸν τάφο 85 μαζὶ μὲ δύο νομίσματα Φιλίππου Β'. Στὴ Λητὴ μυροδοχεῖα μὲ χαμηλὸ πόδι ἔχουν βρεθεῖ μὲ νομίσματα Ἀντιγόνου Γονατᾶ¹³⁹.

Τὰ ἐπόμενα τέσσερα μελαμβαφὴ μυροδοχεῖα (**1450Α, 4500, 4501, 4467**), τρία ἀπὸ τὸν τάφο 122 καὶ ἓνα ἀπὸ τὸν τάφο 108, διακρίνονται γιὰ τὸ χαμηλὸ πόδι καὶ τὸ ἀτρακτόσχημο σῶμα μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα νὰ σταματᾷ στὸ ὕψος τοῦ ποδιοῦ. Συγκρίνονται μὲ τὴ δεύτερη ὁμάδα τοῦ τύπου I (ἀτρακτόσχημα) τῶν μυροδοχείων τοῦ Αἰγινίου, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει προταθεῖ μιὰ χρονολόγηση στὴν περίοδο 270-250/40 π.Χ., χωρὶς ὅμως νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ νομισματικὰ δεδομένα¹⁴⁰. Τὰ συνενεργήματα τῶν τριῶν μυροδοχείων **1450Α, 4500** καὶ **4501** στὸν τάφο 122 – δύο ἀρρυβαλλοειδῆ ληκύθια – δὲν βοηθοῦν στὴ χρονολόγηση, ἀφοῦ θεωρεῖται πλέον πιθανὴ ἡ διατάραξη τοῦ ταφικοῦ συνόλου. Στὸν τάφο 108 τὸ μυροδοχεῖο 4467 συνοδεύταν ἀπὸ λύχνο (1330Α), ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 270-220 π.Χ. Πρὸς τὸ παρὸν καὶ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη υἱοθετεῖται γιὰ τὰ τέσσερα μυροδοχεῖα μιὰ χρονολόγηση στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ δυσκολία στὴ χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ τύπου τῶν μυροδοχείων φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς δημοσιεύσεις ἔχουν χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς μέχρι τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁴¹

Στὸ ἴδιο τύπο μὲ τὰ προηγούμενα ἀνήκουν τὰ τρία μυροδοχεῖα (**548Α, 549Α, 550Α**) ἀπὸ τὸν τάφο 53. Οἱ δύο μελαμβαφεῖς μὲ διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος πυξίδες, ποὺ συνόδευσαν τὰ μυροδοχεῖα στὸν τάφο 53, ἔχουν χρονολογηθεῖ μὲ τυπολογικὰ κριτήρια μετὰ

136. Κωτίτσα 2006, 63 σχέδ. 17 ἀρ. 131. Ἐπίσης Σταυροπούλου-Γάτση 2011, 152, πίν. 62α, 63ζ.

137. Βλ. παραπάνω κεφ. «Κάνθαροι».

138. Κωτίτσα 2006, 60-61.

139. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 199-200 εἰκ. 71 ἀρ. 22721. 22722· εἰκ. 72 ἀρ. 22794.

140. Κωτίτσα 2006, 58-59. Μάλιστα ἔχει προταθεῖ ἡ ἀναχρονολόγηση τῶν τυπολογικῶν ἀντίστοιχων μυ-

ροδοχείων ἀπὸ τὸν δεύτερο θάλαμο τοῦ δευτέρου λαξευτοῦ θαλαμωτοῦ τάφου τῆς Μαρίνας Νάουσας, ποὺ εἶχαν χρονολογηθεῖ ἀρχικὰ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Λιλμπάκη-Ακαμάτη 1994, πίν. 46. 47 ἀρ. 6-9. 14 σχέδ. 16).

141. Γιὰ τὶς διαφορετικὲς χρονολογήσεις βλ. Κωτίτσα 2006, 168-169 ἀρ. 126, 128.

τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ὁ φακοειδὴς λύχνος 547A στὸ διάστημα 260-230 π.Χ.¹⁴² Ὁ ψηλὸς καὶ λεπτὸς λαμπὸς τῶν μυροδοχείων **549A** καὶ **550A** μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς στοιχεῖο ἐξέλιξης. Προτείνεται μιὰ χρονολόγηση στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἢ λίγο μετὰ γιὰ τὰ δύο αὐτὰ μυροδοχεῖα.

Γ) Ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα

Τὰ εἴκοσι τρία ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα ποὺ παρουσιάζονται στὴν ἐνότητα αὐτὴ χρονολογοῦνται στὸν 2ο αἰ. π.Χ., ἐκτὸς ἀπὸ τρία ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Προέρχονται ἀπὸ δεκατέσσερις τάφους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅμως μόνο τρεῖς (τάφοι 71, 104 καὶ 111) περιέχουν ἀμιγῶς κεραμικὴ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Στοὺς ὑπόλοιπους τάφους ἡ κεραμικὴ εἶναι ἀνάμεικτη (συνήθως τὰ σύνολα περιέχουν κεραμικὴ τοῦ τέλους τοῦ 4ου - ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ κεραμικὴ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.), τὰ δὲ ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα ἐμφανίζονται σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις μόνον τοὺς ἢ μὲ λύχνους, χωρὶς νὰ συνοδεύονται ἀπὸ ἄλλα ἀγγεῖα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (βλ. τάφους 52, 44, 36, 70, 74). Ἡ παρουσία λευκῶν λαγύνων σὲ κάποιους τάφους (τάφοι 71, 72, 83, 104, 124), καθὼς καὶ ἐνὸς ἀνάγλυφου σκύφου (τάφος 83), συνέβαλε στὴ χρονολόγηση τῶν συνευρεθέντων μυροδοχείων. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ χρονολόγηση τῶν ἀτρακτόσχημων μυροδοχείων ἔχει βασιστεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ τυπολογικὲς συγκρίσεις μὲ μυροδοχεῖα ἀπὸ ἄλλα μακεδονικὰ ταφικὰ σύνολα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ περίπτωση τοῦ τάφου 104, στὸν ὁποῖο συνυπάρχουν ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα τοῦ πρώιμου 2ου αἰ. π.Χ. (ἴσως καὶ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.) μὲ μυροδοχεῖα τῶν μέσων καὶ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Τίθεται θέμα ὑπαρξῆς περισσότερων τῆς μιᾶς ταφῶν ἢ τυχὸν διατάραξης τῶν κτερισμάτων κατὰ ἢ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τάφου.

Ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα εἶναι ἀβαφῆ, ἐντούτοις ὑπάρχει μικρὸς ἀριθμὸς ἀγγείων ποὺ φέρουν μελανὸ ἢ ἐρυθρὸ γάνωμα, καθὼς καὶ ἓνα μυροδοχεῖο μὲ διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος (**4478**). Ὁ πηλὸς μπορεῖ νὰ εἶναι κοκκινωπὸς (2.5YR 6/6) μὲ ἢ χωρὶς μίκα ἢ πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6) συνήθως μὲ μίκα. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τὰ μυροδοχεῖα **2338** καὶ **2339**, ποὺ ἔχουν φτιαχτεῖ μὲ ἀνοιχτὸ καστανὸ πηλὸ (10YR 8/4-7/4), καὶ τὸ μυροδοχεῖο **4478** ποὺ ὁ πηλὸς τοῦ εἶναι γκριζωπός.

Στὰ μελαμβαφῆ μυροδοχεῖα **714A** καὶ **4462** (μὲ ψευδολαβὲς) ἀπὸ τὸν τάφο 104, ἐνῶ ὁ λαμπὸς ἔχει ψηλώσει αἰσθητά, τὸ σῶμα παραμένει διογκωμένο καὶ τὸ πόδι χαμηλό. Συγκρίνονται μὲ μυροδοχεῖα ἀπὸ ταφὴ τοῦ νεκροταφείου τῆς ὁδοῦ Κ. Μελενίκου στὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἀ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ μὲ μυροδοχεῖα ἀπὸ τὸν πολυθάλαμο τάφο τῆς Πέλλας, ἀπὸ ταφὲς ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μέχρι τὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹⁴³

142. Βλ. κεφάλαια «Λύχνοι» καὶ «Πυξίδες».

143. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη 1994, 84 ταφὴ 60 πίν. 40α (ΜΘ 12151). Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008, 42 ἀρ. 15

σχέδ. 20 πίν. 3 (τέλος 3ου-ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ.)· 154 ἀρ. 290· 156-157 ἀρ. 297 πίν. 50 (β' μισὸ 3ου - ἀ' τέταρτο 2ου αἰ. π.Χ.).

Τὸ μελαμβραφὲς μυροδοχεῖο **4478** φέρει διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος στὸν ὦμο καὶ εἶναι φτιαγμένο ἀπὸ γκριζωπὸ πηλὸ. Το σχῆμα του εἶναι κοντὰ στὴν Ὀμάδα 2 τῶν μυροδοχείων ἀπὸ τοὺς λαξευτοὺς θαλαμωτοὺς τάφους τῆς Πέλλας, ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹⁴⁴ Προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 114, τὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς τοῦ ὁποῖου, μὲ ἐξαίρεση τὸ πρῶμο μυροδοχεῖο **4475**, ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν 2ο αἰ. π.Χ.¹⁴⁵ Στὸν ἴδιο τάφο βρέθηκαν ἄλλα τρία ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα (**4476**, **4477**, **4479**) μὲ ψηλὸ καὶ λεπτὸ πόδι, κατασκευασμένα ἀπὸ πορτοκαλόχρωμο πηλὸ. Τὸ ἓνα (**4476**) φέρει ἵχνη ἀπὸ καστανωπὸ γάνωμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνειά του, ἐνῶ στὸ πόδι τοῦ ἄλλου (**4477**) διακρίνονται ἀνάγλυφοι δακτύλιοι. Συγκρίνονται μὲ μυροδοχεῖα τῶν μέσων καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Πέλλα καὶ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη¹⁴⁶. Καὶ στὰ τρία μυροδοχεῖα ἡ διάμετρος τῆς βάσης ἔχει μικρύνει ἀρκετά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ κάθετη στήριξή τους. Στὴν ἴδια περίοδο θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὰ δύο ἀβαφὴ μυροδοχεῖα **2338** καὶ **2339** ἀπὸ τὸν τάφο 52, τὰ μυροδοχεῖα **715A** καὶ **4463** ἀπὸ τὸν τάφο 104, τὸ μυροδοχεῖο **609A** ἀπὸ τὸν τάφο 83, ὅπως καὶ τὰ μυροδοχεῖα **4472** καὶ **4555** ἀπὸ τοὺς τάφους 111 καὶ 44¹⁴⁷.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τῶν μυροδοχείων **1488** (τάφος 124) καὶ **4504** (τάφος 127) δὲν εἶναι δυνατὴ, μὲ τὸν λαμὸ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ποδιοῦ νὰ λείπουν. Τὸ συμπαγὲς πόδι καὶ τὸ διογκωμένο σῶμα ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ παραπέμπουν σὲ μιὰ χρονολόγηση γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Σημειώνεται ὅτι στὸν τάφο 127 βρέθηκε νόμισμα Πέλλας (187-168 π.Χ.)¹⁴⁸. Τὸ σχῆμα τοῦ μικροῦ ἀβαφοῦς μυροδοχείου **527β** ἀπὸ τὸν τάφο 36 συγκρίνεται μὲ μυροδοχεῖο τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τάφο στὸ νεκροταφεῖο τῆς ὁδοῦ Κ. Μελενίκου στὴ Θεσσαλονίκη¹⁴⁹.

Τὰ τέσσερα μικρὰ καὶ ἀβαφὴ μυροδοχεῖα **716A (α)**, **716A (β)**, **1445** καὶ **4452** χαρακτηρίζονται ἀπὸ χοντρὸ λαμὸ καὶ χεῖλος μὲ κρεμαστὴ ἀπόληξη. Παρόμοια χαρακτηριστικὰ συναντοῦμε σὲ μυροδοχεῖο ἀπὸ τὴν ταφὴ τῆς δυτικῆς κλίνης τοῦ θαλαμωτοῦ λαξευτοῦ τάφου I στὴν Πέλλα, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἢ ἀμέσως μετὰ, μὲ βάση τὸν λύχνο ποὺ βρέθηκε στὴν ταφὴ. Ὁ λύχνος τῆς Πέλλας, ποὺ παραπέμπει στὸν τύπο HT 34B τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ χαμηλότερα (στὸ διάστημα 160-110 π.Χ.) σύμφωνα μὲ τὴν πρόφατη ἀναχρονολόγηση τῶν λύχνων τῆς Ἀγορᾶς ἐπομένως ἡ ταφὴ τῆς δυτικῆς κλίνης στὴν Πέλλα μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹⁵⁰ Ἡ χρονολόγηση τῶν τεσσάρων μυροδοχείων τῆς Ἀμφιπόλης στὴν

144. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 1994, 242 πίν. 6, 22, 24, 25.

145. Βλ. παραπάνω στὸ κεφάλαιο «Λύχνοι» τὴ συζήτησι γιὰ τὸν λύχνο **1359A**, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 114.

146. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 1994, πίν. 22 ἀρ. 192. 157. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 2008, πίν. 3 ἀρ. 16. 17· πίν. 5 ἀρ. 33. 34. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη 1994, 85 πίν. 41ε (ΜΘ 12186).

147. Ὁ τάφος 52 ἔχει διαταραχθεῖ, καθὼς στὸ

σύνολο περιλαμβάνεται καὶ κεραμικὴ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἴδιο φαίνεται νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν τάφο 44, στὸν ὁποῖο βρέθηκε κεραμικὴ τοῦ τέλους τοῦ 4ου - ἀρχῶν 3ου αἰ. π.Χ.

148. Βλ. Gaebler 1935, 95, ἀρ. 10-11.

149. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη 1994, 85 πίν. 41β.

150. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 1994, 172 ἀρ. 252. 253 (λύχνος) πίν. 28 σχέδ. 53. Γιὰ τὴν ἀναχρονολόγηση τοῦ τύπου HT 34B, *Agora* XXIX 502.

ἴδια περίοδο ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὰ συννευρήματα τοῦ μυροδοχείου **4452**, τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὸν τάφο 71 μαζί μὲ λευκὴ λάγυνο καὶ ἐρυθροβαφὴ λύχνο (596A) τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Ὁ ψηλὸς στενὸς λαμὸς, τὸ ἀμφικωνικὸ σῶμα καὶ τὸ ψηλὸ καὶ συμπαγὲς πόδι τῶν τριῶν ἀβαφῶν μυροδοχείων **4464**, **4465** (τάφος 104) καὶ **555A** (τάφος 74) δημιουργεῖ μιὰ ξεχωριστὴ ὁμάδα μυροδοχείων¹⁵¹. Τὸ μυροδοχεῖο **555A** ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῆς κατασκευῆς του καὶ τοὺς ἀνάγλυφους δακτυλίους στὸ πόδι. Μυροδοχεῖο μὲ παρόμοιο σχῆμα ἔχει βρεθεῖ σὲ ταφὴ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. στὸ νεκροταφεῖο τῆς ὁδοῦ Κ. Μελενίκου στὴ Θεσσαλονίκη¹⁵². Στοὺς Στόβους τὰ μυροδοχεῖα μὲ ἀμφικωνικὸ σῶμα συννύπάρχουν μὲ βολβόσχημα μυροδοχεῖα σὲ ταφές τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ.¹⁵³ Προτείνεται μιὰ χρονολόγηση στὴν ἴδια περίοδο καὶ γιὰ τὰ τρία μυροδοχεῖα τῆς Ἀμφίπολης.

Δ) Βολβόσχημα μυροδοχεῖα

Ἀπὸ τὸν τάφο 107 προέρχονται τὰ τέσσερα βολβόσχημα μυροδοχεῖα **1410-1413**. Ἄλλα πέντε παρόμοια μυροδοχεῖα βρέθηκαν στὸν τάφο 26 (**338**, **339**, **340a-γ**). Ὅλα ἔχουν ἐπιπεδὴ ἐπιφάνεια ἑδρασης. Τὰ βολβόσχημα μυροδοχεῖα, ποὺ κατασκευάζονταν καὶ σὲ γυαλί, ἀποτελοῦν σύνηθες κτέρισμα σὲ ταφές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ μαζί μὲ ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα στὸ Ἄργος, στὴν Κόρινθο καὶ στοὺς Στόβους, σὲ ταφές τοῦ β' μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹⁵⁴ Ἡ παρουσία τοῦ βολβόσχημου μυροδοχείου **2321** στὴν ταφὴ Β τοῦ τάφου 49, ὅπου ὅλη ἡ ὑπόλοιπη κεραμικὴ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ διατάραξη τοῦ ταφικοῦ συνόλου.

Οἰνοχόες

Παρόμοιες οἰνοχοΐσκες μὲ τὴν **521A** ἀπὸ τὸν τάφο 34 τῆς Ἀμφίπολης ἔχουν βρεθεῖ στὸν τύμβο LXIX-LXXI (ταφὴ Η) στὴ Βεργίνα, στὸν τάφο 3 στὸν Παλαιοκαταχὰ Μεθώνης καὶ μιὰ ἐπιχρυσωμένη στὸν τάφο Ζ στὸ Δερβένι, ὅλες σὲ σύνολα ποὺ χρονολογοῦνται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁵⁵ Ἐξω ἀπὸ τὴ Μακεδονία, τὸ σχῆμα συναντᾶται στὶς Φθιώτιδες Θῆβες σὲ ταφὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁵⁶ Ἡ οἰνοχοΐσκη τῆς Ἀμφίπολης διαφέρει ἀπὸ τὶς προηγούμενες στὸ ὅτι δὲν φέρει δακτυλιοειδῆ βάση. Ἡ χρονολόγησή της, ἐντούτοις, παραμένει προβληματικὴ, καθὼς τὰ συννευρήματα τοῦ τάφου 34 – δύο

151. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο σχῆμα μυροδοχείου βλ. Anderson-Stojanović 1987, 109 εἰκ. 1γ. 4.

152. Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη 1994, 86 πίν. 42α.

153. Anderson-Stojanović 1987, 111-112 εἰκ. 4.5.6.7. Ἐπίσης *Stobi* I πίν. 69.

154. Anderson-Stojanović 1987, 110-111 εἰκ. 1δ· 5.

155. Δρούγου 2005, 130 εἰκ. 149. *EKM* 45. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 105 ἀρ. Δ 22 πίν. 118.

156. Ἀδρύμη-Σισμάνη, Ἀλεξάνδρου 2004, 76 πίν. 15α-β.

νομίσματα Ἀμφίπολης περιόδου 187-168 π.Χ. καὶ ἓνα μελανοδοχεῖο (739) τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. – τοποθετοῦν τὴν ταφὴ στὸν 2ο αἰ. π.Χ.

Τὸ σχῆμα τῆς μικρογραφικῆς τριφυλλόσχημης οἰνοχοΐσκης **559A**, ποὺ ἔχει χάσει τὴ σφαιρικότητα τῶν κλασικῶν καὶ πρώιμων ἑλληνιστικῶν παραδειγμάτων, συγκρίνεται μὲ οἰνοχόες ἀπὸ ἀνασκαφικὰ σύνολα τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹⁵⁷ Προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 74, στὸν ὁποῖο βρέθηκε ἀτρακτόσχημο μυροδοχεῖο (**555A**) τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., παρότι ἢ περισσότερη κεραμικὴ στὸν τάφο χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἡ μικρὴ ἀβαφὴς οἰνοχόη **255A**, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου 9, διακρίνεται γιὰ τὸ ἀσυνήθιστο σχῆμα της. Μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ μιὰ ομάδα οἰνοχῶν ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ καὶ τὸν Κεραμεικὸ, οἱ ὁποῖες ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφικὰ σύνολα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. καὶ σὲ ὅλο τὸν 3ο αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ τους ποὺ φέρει πολλὴ μίκα, ὅπως καὶ ἡ οἰνοχόη τῆς Ἀμφίπολης, εἰκάζεται ὅτι εἶναι εἰσηγμένες¹⁵⁸. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου 9 βρέθηκε ὁ κἀνθαρος 253, ὁ ὁποῖος ἔχει χρονολογηθεῖ περίπου στὸ 300 π.Χ.¹⁵⁹ Ἡ ἴδια χρονολόγηση προτείνεται καὶ γιὰ τὴν οἰνοχόη **255A**.

Τὸ σχῆμα τῆς οἰνοχόης **4560** ἀπὸ τὸν τάφο 43 διακρίνεται γιὰ τὴ δισκόμορφη βάση του, τὸ σφαιρικὸ σῶμα, τὸν στενὸ καὶ ψηλὸ λαμό, ποὺ διακοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφους δακτυλίους, τὸ χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὴν ταινιωτὴ λαβὴ ποὺ φτάνει μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους. Ἡ οἰνοχόη φέρει ἐρυθρὸ γάνωμα μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐμβάπτισης. Στὸν μακεδονικὸ χῶρο, τὰ πιὸ κοντινὰ παράλληλα βρίσκονται σὲ μιὰ ομάδα ἀπὸ τρεῖς ἀβαφεῖς οἰνοχόες στὸ νεκροταφεῖο τῆς Λητῆς. Οἱ δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς οἰνοχόες βρέθηκαν μαζὶ μὲ νομίσματα Κασσάνδρου¹⁶⁰. Τὰ συνευρήματα τῆς οἰνοχόης τῆς Ἀμφίπολης στὸν τάφο 115 (μυροδοχεῖα μὲ χαμηλὸ πόδι 4481, 4483) χρονολογοῦν τὴν ταφὴ στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.¹⁶¹

Στὸν τάφο 53 βρέθηκαν τμήματα ἀπὸ δύο ὄλπες (**4441, 4440**), ἓνα σχῆμα σχετικὰ σπάνιο στὴ Μακεδονία¹⁶². Στὴ μελαμβαφὴ ἐκδοχὴ του ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς στὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ ἀπὸ τὴν κλασικὴ περίοδο, μὲ ἀρκετὰ παραδείγματα νὰ συνεχίζουν μέχρι τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια¹⁶³. Τὰ περιεχόμενα τοῦ τάφου 53 πυξίδες 545A, 546A, 1444 καὶ ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα χρονολογοῦν τὴν ταφὴ στὰ μέσα ἢ λίγο μετὰ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁶⁴

Πινάκια

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1956 βρέθηκε μικρὸς ἀριθμὸς πινακίων, ὅλα στὸν τύπο τοῦ ἰχθυοπινακίου¹⁶⁵. Δὲν πρόκειται γιὰ πολὺ συνηθισμένο κτέρισμα στὰ μακεδονικὰ νεκροταφεῖα,

157. Βλ. ἐξέλιξη τύπου σὲ *Agora XXIX* πίν. 48 ἀρ. 482, 483.

158. Αὐτόθι 131-132 σημ. 57 εἰκ. 38.

159. Βλ. παραπάνω σ. 206 (Κἀνθαροι).

160. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 192 εἰκ. 63.

161. Ἐξαίρεση στὰ περιεχόμενα τοῦ τάφου 115 ἀποτελεῖ ὁ λύχνος 4559, τύπου Ἐφέσου, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ. (βλ. παραπάνω κεφ. «Λύχνοι»).

162. Βλ. παράδειγμα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Ἡϊόνα (Νικολαΐδου-Πατέρα 1994, πίν. 61γ).

163. *Agora XXIX* 128-129 ἀρ. 503-504 πίν. 49.

164. Βλ. παραπάνω κεφ. «Μυροδοχεῖα» καὶ παρακάτω «Πυξίδες ἑλληνιστικοῦ τύπου I».

165. Θραύσματα ἰχθυοπινακίων βρέθηκαν στοὺς τάφους 26, 29, 55 (ἐπίχωση), 75, 124.

μὲ ἐξαίρεση τοὺς τάφους στὸ Δερβένι, τὸν τάφο Ἀνθεμίων στὰ Λευκάδια καὶ τὴν Βεργίνα, ὅπου χρησιμοποιοῦντο τοὺς ἐναγισμούς¹⁶⁶. Τὸ ἰχθυοπινάκιο **575** ἀπὸ τὸν τάφο 88 φέρει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀττικοῦ Κεραμικοῦ (παρουσία μίλτου, αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης καὶ μαστοειδὴ ἀπόφυση στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης). Τὸ σχῆμα τοῦ συγκρίνεται μὲ πινάκιο ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 325-310 π.Χ.¹⁶⁷ Ἡ καμπυλότητα στὸ περίγραμμα τοῦ χεῖλους, ποὺ ἀπαντᾶται σὲ πρωιμότερα πινάκια, μᾶλλον τοποθετεῖ τὸ πινάκιο τῆς Ἀμφίπολης λίγο ψηλότερα, ἀνάμεσα στὸ γ' καὶ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁶⁸ Μὲ τὰ περισσότερα ἀγγεῖα τοῦ τάφου 88 νὰ χρονολογοῦνται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὸ πινάκιο **575** πιθανότατα ἀποτελεῖ, παρὰ τὴν ἐξαιρετικὴ κατάσταση διατήρησής του, τὸ παλαιότερο ἀγγεῖο στὸν τάφο.

Γιὰ τὰ δύο ἐγχώρια ἀβαφὴ ἰχθυοπινάκια (**812**, **2320**) ἀπὸ τὴν ταφὴ Β τοῦ τάφου 49 προτείνεται μιὰ χρονολόγηση στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ βάση τὴ συνύπαρξη τοῦ ἀρυβαλλοειδοῦς ληκυθίου 553 μὲ τὸ χαμηλὸ μυροδοχεῖο 535A στὴν ἴδια ταφὴ. Ἀπὸ ἄποψη σχήματος, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἔλλειψη «κρεμαστοῦ» χεῖλους, στὸ **812** μόλις ποὺ διακρίνεται, ἐνῶ στὸ **2320** τὸ χεῖλος ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὸ πλευρικὸ τοίχωμα¹⁶⁹. Ἄλλο χαρακτηριστικὸ τῶν δύο πινάκων ἀποτελεῖ ἡ ἐντονὴ παρουσία μίκας στὸν πηλὸ τους, ποὺ τοὺς προσδίδει μιὰ «χρυσίζουσα» ἐμφάνιση.

Πυξίδες

Πυξίδες ἐλληνιστικοῦ τύπου I

Οἱ τρεῖς πυξίδες **545A**, **546A**, **1444** ἀπὸ τὸν τάφο 53 μοιράζονται μιὰ σειρὰ ἀπὸ κοινὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ, ὅπως χαμηλὸ πυθμένα, ἰσοῦψή τοιχώματα κυλίνδρου σώματος / πώματος, χαμηλὸ θόλο (ἰδιαίτερα στὶς πυξίδες **545A** καὶ **546A**), ἐνῶ λεπτὴ ἐγγάρια ταινία διατρέχει τὸ περιχέλιωμα τοῦ πώματος¹⁷⁰. Ὅλες φέρουν διακόσμηση Δυτικῆς Κλιτύος στὸν θόλο, γραπτὴ στὶς πυξίδες **545A** καὶ **546A**, καὶ συνδυασμὸ γραπτῆς καὶ ἐγγάριας στὴν πυξίδα **1444A**. Τὰ προαναφερθέντα κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τριῶν πυξίδων παραπέμπουν σὲ πυξίδες τῆς πρώτης καὶ δεύτερης ομάδας τῶν ἐλληνιστικῶν πυξίδων τοῦ πρώτου τύπου στὴν τυπολογικὴ κατάταξη τῆς Κωτίτσα¹⁷¹. Οἱ πυξίδες τῆς πρώτης καὶ δεύτερης ομάδας ἔχουν χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. ἕως καὶ τὸ α' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Σὲ μιὰ χρονολόγηση τῶν πυξίδων μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

166. Θέμελης, Τουράτσουγλου 1997, 40 Α 37-77 Β 53-Β 54. Rhomiopoulou-Schmidt 2010, 84. Δρούγου 2005, 59-61.

167. Agora XXIX 315 εἰκ. 50 ἀρ. 710 (P 6963). Γιὰ τὴν παλαιότερη χρονολόγησή του περὶ τοῦ 325 π.Χ., βλ. Agora XII 311 ἀρ. 1074 (P 6963) εἰκ. 10.

168. Agora XXIX 315 εἰκ. 50 ἀρ. 709. Γιὰ χρονολόγηση στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., βλ. Ρωμιοπούλου

1964, 104 πίν. 5γ. Ἰχθυοπινάκιο μὲ παρόμοια διαμόρφωση χεῖλους, CVA Turkish Republic 1, fasc. 1, 21 εἰκ. 30.

169. Γιὰ παρόμοια ἀπόδοση τοῦ χεῖλους, βλ. *ÉtThas* XX 68-69 πίν. 33 ἀρ. 13.

170. Γιὰ ὁρολογία βλ. Kotitsa 1996, 188.

171. Αὐτόθι 71-72.

συνηγοροῦν ἡ παρουσία τοῦ φακοειδοῦς λύχνου 547A (260-230 π.Χ.) καὶ τῶν τριῶν μελαμβαφῶν μυροδοχείων μὲ πόδι (548A, 549A καὶ 550A) στὸν τάφο 53¹⁷². Ἀντίθετα πρωιμότερα θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ πῶμα τῆς πυξίδας **4553** ἀπὸ τὸν τάφο 44, ποὺ παρουσιάζει τυπολογικὲς ὁμοιότητες (χαμηλὸς θόλος, κεντρικὴ βάθυνση καὶ ἀνάγλυφους ὁμόκεντρος δακτυλίους στὴν ἐπιφάνεια τοῦ θόλου) μὲ μελαμβαφὴ πυξίδα ἀπὸ ταφὴ σὲ τύμβο στὴ Βεργίνα· ἡ πυξίδα τῆς Βεργίνας ἔχει χρονολογηθεῖ, μὲ βάση τὰ συννευρήματά της, στὸ 300 π.Χ. περίπου¹⁷³. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ μυροδοχεῖα ποὺ συνόδευαν τὴν πυξίδα τῆς Βεργίνας ἔχουν χαμηλὸ πόδι καὶ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν μετὰ τὸ 300 π.Χ. Γιὰ τὴν πυξίδα **4553** προτείνεται μιὰ χρονολόγηση στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἡ ὁποία συμφωνεῖ μὲ τὴν ὑπόλοιπη κεραμικὴ τοῦ τάφου 44.

Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ τρεῖς πυξίδες **697A**, **699A** καὶ **610**, ὅλες ἀπὸ τὸν τάφο 104, οἱ ὁποῖες φέρουν πολλὲς ὁμοιότητες ὅσον ἀφορᾷ στὸ σχῆμα καὶ στὴ γραπτὴ διακόσμηση θόλου στίς πυξίδες **610** καὶ **699A** καὶ ἀνάγλυφη διακόσμηση μὲ πανομοιότυπες προτομὲς Ἀθηνᾶς στίς πυξίδες **697A**, **699A**, **610** στὸν θόλο τους. Οἱ τρεῖς πυξίδες ποὺ ἀνήκουν στὸν τύπο Ια τῶν ἐλληνιστικῶν πυξίδων, ἀποτελοῦν πιθανότατα προϊόντα τοῦ ἰδίου ἐργαστηρίου, παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ μία πυξίδα (**610**) φέρει λευκὸ βάθος. Ἡ Κωτίτσα θεωρεῖ ὅτι τὸ σχῆμα τῶν πυξίδων **697A** καὶ **699A** εἶναι κοντὰ στὴν ὁμάδα 10 τῶν ἐλληνιστικῶν πυξίδων τοῦ πρώτου τύπου, ποὺ τὴ χρονολογεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹⁷⁴ Σὲ μιὰ χρονολόγηση μετὰ τὸ 150 π.Χ. συνηγοροῦν καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ τάφου 104, κυρίως οἱ λευκὲς λάγνυνοι (702A, 703A καὶ 704A) καὶ λύχνος μὲ μήτρα καὶ τριγωνικὴ ἀπόληξη στὸν μῦξο (718A)¹⁷⁵.

Τὶς πυξίδες τοῦ τάφου 104 συμπληρώνουν δύο μικρὲς πυξίδες (**700A** καὶ **701A**) μὲ ἀσπιδόμορφο θόλο, ποὺ ἀνήκουν στὸν πρῶτο τύπο τῶν ἐλληνιστικῶν πυξίδων (Α ἢ Ι). Τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμηση (ἐναλλαγὴ καστανῶν καὶ λευκῶν χονδρῶν ταινιῶν στὸν θόλο καὶ στὸν κύλινδρο τοῦ πώματος) τῆς ἐρυθροβαφοῦς πυξίδας **701A** εἶναι κοντὰ σὲ μιὰ σειρὰ πυξίδων ἀπὸ τὸν λαξευτὸ τάφο Γ στὴν Πέλλα, οἱ ταφὲς τοῦ ὁποῖου ἔχουν χρονολογηθεῖ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.¹⁷⁶ Ἡ πυξίδα **700A** ξεχωρίζει γιὰ τὸ λευκὸ τῆς βάθος. Γενικὰ οἱ πυξίδες τοῦ πρώτου τύπου (Α ἢ Ι) μὲ λευκὸ βάθος σπανίζουν στίς δημοσιεύσεις τῶν μακεδονικῶν νεκροταφείων¹⁷⁷.

Πυξίδες τύπου D

Ἡ μελαμβαφὴς ἀττικὴ πυξίδα **469A** βρέθηκε στὸν τάφο 2 μαζὶ μὲ μελαμβαφὲς σκυφίδιο μὲ πλατιὰ ἐπιφάνεια ἔδρασης (232), μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι (191) καὶ ἀρκετὰ θραύσματα

172. Σὲ πρόσφατη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀμφίπολης ἔχει βρεθεῖ ταφικὸ σύνολο μὲ παρόμοιες πυξίδες καὶ μυροδοχεῖα (Μάλαμα 2000, 70 εἰκ. 19).

173. Kotitsa 1996, 48 ἀρ. M1a, πίν. 25.

174. Αὐτόθι 160, σημ. 1408.

175. Σὲ πρόσφατη ἀνασκαφὴ τοῦ ἐλληνιστικοῦ

νεκροταφείου τῆς Ἀμφίπολης ἔχει βρεθεῖ ταφικὸ σύνολο (τομέας Α, τάφος 43) μὲ παρόμοιες πυξίδες, ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα καὶ λευκὴ λάγνυνο (Μάλαμα 2000, 70 εἰκ. 20).

176. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 212 ἀρ. 62. 130 πίν. 9.

177. Στὴ μελέτη της γιὰ τὶς ἐλληνιστικὲς πυξίδες, ἡ

ἀπὸ ἐρυθρόμορφες πελίκες¹⁷⁸. Τὸ μυροδοχεῖο χρονολογεῖ τὴν ταφὴν στὸ τέλος τοῦ 4ου-ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ πυξίδα τῆς Ἀμφίπολης συγκρίνεται μὲ δύο πυξίδες τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά. Ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο πυξίδες ἔχει βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφικὸ σύνολο ποὺ ἔχει ἀναχρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 325-250 π.Χ.¹⁷⁹ Στὴ Μακεδονία παρόμοιες πυξίδες ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφικὰ σύνολα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπως αὐτὲς ἀπὸ τὴν πυρὰ τοῦ τάφου III στὸν τύμβο Α τῆς Αἵνειας (ποὺ χρονολογεῖται στὸ ἀρχὴ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ τὸν τάφο Ζ στὸ Δερβένι¹⁸⁰. Γιὰ τὴν πυξίδα **469A** προτείνεται μιὰ γενικὴ χρονολόγηση στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἡ μικρογραφικὴ πυξίδα **4458** ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τοῦ τύπου D. Μεγαλύτερες πυξίδες αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν βρεθεῖ στὸν μακεδονικὸ τάφο τῆς Πλατείας Συντριβανίου στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὸ Δερβένι, καὶ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹⁸¹ Ἡ πυξίδα τῆς Ἀμφίπολης διαφέρει ἀπὸ τὶς προηγούμενες ὡς πρὸς τὴ ραδιονότιση τοῦ σχήματός της καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς βάσης, ποὺ σχηματίζει δύο δακτύλιους. Ὁ ἄνω δακτύλιος καταλήγει σὲ τριγωνικὴ ἀπόληξη. Ἡ πυξίδα **4458** προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 94, ἡ κεραμικὴ τοῦ ὁποῖου ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὸν ἴδιο τάφο βρέθηκε καὶ μικρὴ μολύβδινη πυξίδα (**1280**).

Πυξίδες σταμνοειδεῖς

Εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν οἱ τρεῖς σταμνοειδεῖς πυξίδες (**605A**, **634A**, **4459**) τῆς Ἀμφίπολης ἀπὸ μόνες τους, καθὼς δὲν διακρίνονται σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος¹⁸². Παρόμοια πυξίδα ἔχει βρεθεῖ σὲ τάφο στὸ Αἰγίνιο καὶ χρονολογηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁸³ Στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς Πύδνας οἱ σταμνοειδεῖς πυξίδες συνοδεύονται ἀπὸ νομίσματα Φιλίππου Β' καὶ Ἀλεξάνδρου Γ'¹⁸⁴. Στὸ ἴδιο νεκροταφεῖο τὸ σχῆμα φαίνεται ὅτι συνεχίζει καὶ σὲ ταφὲς τῆς ἐποχῆς Κασσάνδρου¹⁸⁵. Στὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο στὸ Ἀρχοντικὸ τῆς Πέλλας, οἱ σταμνοειδεῖς πυξίδες συνοδεύουν ταφὲς μὲ χάλκινα νομίσματα Ἀλεξάνδρου Γ' καὶ Κασσάνδρου¹⁸⁶. Σὲ νεκροταφεῖο τῆς

Κωτίτσα ἀναφέρεται μόνο σὲ πυξίδες μὲ λευκὸ βάθος τοῦ δεύτερου τύπου (II).

178. Θραύσματα πελικῶν μὲ ἀρ. εὗρ. 3945, 190, 188, 187, 230, 231.

179. *Agora* XII πίν. 43 ἀρ. 1311. 1312. Ἡ πυξίδα μὲ ἀρ. 1312 προέρχεται ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ Ε 3:1, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενο ἔχει χρονολογηθεῖ, ὅπως προαναφέρθηκε, στὸ διάστημα 325-250 π.Χ. (*Agora* XXIX 444. 445).

180. Βοκοτοπούλου 1990, 69 ἀρ. 54 πίν. 40γ. Θέμελη, Τουράτσογλου 1997, 125 Ζ 23.

181. Δρούγου 1988, 80-81 εἰκ. 4. Γιὰ μελαμβαφὴ κυλινδρική πυξίδα μὲ διαμόρφωση δακτύλιου πάνω

ἀπὸ τὴ βάση, βλ. Θέμελη, Τουράτσογλου 1997, 125 ἀρ. Ζ 23.

182. Οἱ ροδιακὲς πυξίδες δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς μέτρο σύγκρισης γιατί ἀντιπροσωπεύουν ἄλλη κεραμικὴ παράδοση (βλ. Γιαννικουρῆ, Πατσιαδᾶ, Φιλήμονος 1990).

183. Κωτίτσα 2006, 84-85 ἀρ. 118, πίν. 34.

184. Κωτίτσα 2004, 199-200 Διαγρ. 1.

185. Αὐτόθι 201· Διαγρ. 3. Βλ. καὶ *Olynthus* XIII πίν. 137 ἀρ. 219).

186. Α. Χρυσοστόμου, Π. Χρυσοστόμου 2011, 403, πίν. 169.

Ἄλου στὴ Θεσσαλία, σὲ ταφικὸ σύνολο τοῦ τέλους τοῦ 4ου-ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἔχει βρεθεῖ σταμνοειδὴς πυξίδα, τὸ σχῆμα τῆς ὁποίας μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὶς πυξίδες τῆς Ἀμφίπολης¹⁸⁷.

Στὴν Ἀμφίπολη, ἡ πυξίδα **605A** εἶχε κτεριστεῖ μαζὶ μὲ κάνθαρο (604A) ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ 300 π.Χ. περίπου. Στὴν ἴδια ταφή (τάφος 78) βρέθηκε καὶ λύχνος (602A) τοῦ τύπου 25D Prime τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ χρονολογεῖται στὸ διάστημα 325-260 π.Χ.¹⁸⁸ Ὁ πλούσιος σὲ κανθάρους τάφος 96 (ταφή Α;), στὸν ὁποῖο βρέθηκε ἡ πυξίδα **4459**, ἔχει χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἐπομένως μιὰ χρονολόγηση τῶν σταμνοειδῶν πυξίδων τῆς Ἀμφίπολης στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Κασσάνδρου εἶναι πολὺ πιθανή.

Πυξίδες ἄλλων τύπων

Ἀπὸ τὸν τάφο 70 προέρχεται μιὰ μικρὴ πυξίδα μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα (**593A**), στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας βρέθηκαν ἐπίχρυσα ἐλάσματα. Ἀσυνήθιστος ὡς τύπος, θυμίζει μιὰ σειρὰ ἀπὸ μελαμβαφεῖς πυξίδες ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., μόνο ποὺ ἐκεῖ οἱ αὐλακώσεις εἶναι γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ στὴν πυξίδα τῆς Ἀμφίπολης βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος¹⁸⁹. Τὸ λευκὸ ἐπίχρυσμα τῆς πυξίδας παραπέμπει ἐπίσης σὲ μαρμάρινες πυξίδες παρόμοιου σχήματος¹⁹⁰. Στὴν Ἀμφίπολη τὰ κεραμικὰ συνενεργήματα τῆς πυξίδας **593A** (ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο [591A] καὶ ἐρυθρόμορφη πελίκη 3401), μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνὸς ἀτρακτόσχημου μυροδοχείου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., χρονολογοῦν τὴν ταφή τοῦ τάφου 70 στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ γ' πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Σκυφίδια

Ἄωτα μελαμβαφή, μὲ χεῖλος πρὸς τὰ μέσα. Ἀττικά (;)

Τουλάχιστον τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ σκυφίδια ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στοὺς τάφους τοῦ 1956 εἰκάζεται ὅτι εἶναι ἀττικῆς προέλευσης, ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ γανώματος καὶ τοῦ πηλοῦ, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικά τους, ὅπως τὴν αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης καὶ τὴν ἀβαφή ταινία στὴν ἔνωση σώματος καὶ βάσης (**215, 517A, 590A, 753, 2325, 4456**)¹⁹¹. Ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν «ρηχῶν» σκυφιδίων, μὲ ὕψος ποὺ δὲν ὑπερβαίνει τὰ 0.04 μ. Ἡ διάμετρος τοῦ χείλους κυμαίνεται ἀπὸ 0.07 ἕως 0.16 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ φέρουν ἐμπέστη διακόσμηση, ποὺ ἀποτελεῖται συνήθως ἀπὸ τέσσερα ἀνθέμια ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ στεφάνι ἐμπέστων γραμμιδίων. Πέρα ἀπὸ

187. Μαλακασιώτη 2000, 152-153 εἰκ. 9.

188. Βλ. παραπάνω κεφ. «Κάνθαροι» καὶ «Λύχνοι».

189. *Olynthus* V 235 ἀρ. 1040. 1042 πίν. 189. Ἐπίσης *Olynthus* XIII πίν. 232β ἀρ. 940. 941. 942. 944.

190. Γραμματικάκη 2006, 31-32. 39 πίν. IIIγ-ε. Οἱ μαρμάρινες πυξίδες στὴν Κνωσὸ χρονολογοῦνται στὰ τέλη 3ου - ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ.

191. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ σκυφίδιο **753** προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου 43.

τὰ παραπάνω κοινὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα, τὰ σκυφίδια παρουσιάζουν ἀρκετὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τοῦ χεῖλους καὶ τῆς βάσης. Σὲ μερικὰ τὸ χεῖλος κλίνει ἔντονα πρὸς τὰ μέσα (**753**, **590A**), ἐνῶ σὲ ἄλλα ἡ κλίση εἶναι ἐλάχιστη (**2325**). Στὰ σκυφίδια **590A** καὶ **2325** τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τῆς βάσης γωνιάζει, ἐνῶ στὸ σκυφίδιο **753** εἶναι κωνικό. Τὰ σκυφίδια ποὺ διακοσμοῦνται μὲ συνδεόμενα ἀνθήμια (**215**, **753**, **2325**) θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ 300 π.Χ., καθὼς τὰ συνδεόμενα ἀνθήμια σὲ σκυφίδια σπανίζουν μετὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁹² Τὸ σκυφίδιο **753** βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου 43 μαζί μὲ σκύφο τύπου bolsal (556), ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 330 π.Χ.¹⁹³ Τρία ἀπὸ τὰ σκυφίδια (**590A** ἀπὸ τὸν τάφο 69, **2325** ἀπὸ τὸν τάφο 51, **4456** ἀπὸ τὸν τάφο 84) ἔχουν βρεθεῖ μαζί μὲ μυροδοχεῖα χωρὶς πόδι (589A, 743, 613A) καί, ὡς ἐκ τοῦτου, θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὸν ὕστερο 4ο ἢ στίς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τέλος τὸ σκυφίδιο **517A** ἀπὸ τὸν τάφο 32 ἔχει βρεθεῖ μαζί μὲ ἀβαφὴ κάνθαρο (516A) ποὺ χρονολογεῖται στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ λύχνο (791), ποὺ παραπέμπει στὸν τύπο 25D Prime τῆς Ἀγορᾶς (335-270 π.Χ.)¹⁹⁴.

Τὰ σκυφίδια **598A**, **632A** καὶ **2328** ἀνήκουν στὸν τύπο τοῦ σκυφιδίου μὲ πλατιὰ ἐπιφάνεια ἔδρασης, μὲ παράλληλα στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ σὲ ὅλο τὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹⁹⁵ Ἡ ἐπιφάνεια ἔδρασης εἶναι ἀβαφής, στοιχεῖο διακόσμησης ποὺ ἐγκαταλείπεται στὴν Ἀττικὴ μετὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹⁹⁶ Παρότι φέρει πλατιὰ ἐπιφάνεια ἔδρασης, τὸ ὀλόβαφο σκυφίδιο **232** (τάφος 2), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔλλειψη ἐμπέστης διακόσμησης στὸ ἐσωτερικὸ του, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ προϊὼν ἐγχώριου ἐργαστηρίου¹⁹⁷. Στὰ συννευρήματα τοῦ **232**, στὸν τάφο 2 συμπεριλαμβάνεται μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι (191), ποὺ χρονολογεῖ τὴν ταφὴ στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.

Στοὺς τάφους τοῦ 1956 βρέθηκε καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς μικρῶν σκυφιδίων, τοῦ τύπου τῶν ἀλατοδοχείων (**257**, **513A**, **534A**, **536**, **615A**, **620A**, **635A**, **806**). Δύο (**513A**, **536**) προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφο 32 καὶ δύο (**615A**, **806**) ἀπὸ τὸν τάφο 88. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀλατοδοχείου **257** βρέθηκαν ἴχνη ἀπὸ ρόδινη σκόνη (μᾶλλον ψιμύθιο). Ἡ αὐλάκωση στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης, τὰ χοντρὰ τοιχώματα μὲ τὴν ἔντονη καμπύλη καὶ τὴν κοφτερὴ ἀκμὴ στὸ χεῖλος (εἰδικὰ στὸ **534A** ἀπὸ τὸν τάφο 44) παραπέμπουν σὲ ἀττικὰ παραδείγματα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁹⁸ Δύο ἀπὸ τὰ σκυφίδια/ἀλατοδοχεῖα μὲ χοντρὰ τοιχώματα (**615A** καὶ **806**) βρέθηκαν στὸ τάφο 88 μὲ χάλκινο νόμισμα, πιθανῶς Ἀλεξάνδρου Γ'. Γύρω στὸ 300 π.Χ. τὰ τοιχώματα γίνονται πιὸ λεπτά, μὲ μικρότερη καμπύλη, ἐνῶ ἐγκαταλείπε-

192. Agora XXIX, 37.

193. Βλ. παρακάτω σ. 233-234 (Σκύφοι τύπου bolsal).

194. Agora IV πίν. 39 ἀρ. 351. 352. 355. Γιὰ ἀναχρονολόγηση, βλ. Agora XXIX 498.

195. Agora XXIX 165 πίν. 65 ἀρ. 1050-1063.

196. Αὐτόθι 165. Γιὰ ἀττικὰ σκυφίδια ἢ ἀπομιμήσεις ἀττικῶν μὲ πλατιὰ καὶ ἀγάνωτη ἐπιφάνεια ἔδρα-

σης, βλ. κεραμικὴ ἀπὸ τοὺς ἐναγισμοὺς α καὶ β στὸν τάφο II (τοῦ Φιλίππου) καὶ κεραμικὴ ἀπὸ πυρὰ-τάφο 1980 στὴ Βεργίνα (Δρούγου 2005, 53 εἰκ. 33.34· 58 εἰκ. 47· 93 εἰκ. 100).

197. Βλ. παρόμοια ἀπόδοση σὲ σκυφίδιο ἀπὸ τὸν ἐναγισμὸ β στὸν τάφο II (τοῦ Φιλίππου) στὴ Βεργίνα (Δρούγου 2005, 57 εἰκ. 45α-γ).

198. Agora XXIX ἀρ. 1075-1079 εἰκ. 65 πίν. 79.

ται ἡ κοφτερὴ ἀκμὴ στὸ χεῖλος (**513A** καὶ **536** ἀπὸ τὸν τάφο 32 καὶ **620A** ἀπὸ τὸν τάφο 85). Στὸν τάφο 32 τὰ συνευρήματα συνηγοροῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση τῶν σκυφιδίων/ἀλατοδοχείων **513A** καὶ **536** στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Τὰ λεπτὰ καὶ ἰσοπαχῆ τοιχώματα στὸ σκυφίδιο **257** (τάφος 10), ὅπως καὶ ἡ ἔλλειψη αὐλάκωσης στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης, ὁδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση μετὰ τὸ 300 π.Χ.¹⁹⁹

Ἄωτα ἡμιγανωμένα καὶ ἀβαφὴ μὲ χεῖλος πρὸς τὰ μέσα. Ἐγχώρια

Τὰ ἐγχώρια σκυφίδια εἶναι στὴν πλειονότητά τους ἡμιγανωμένα, μὲ ἐλάχιστα ὀλόβαφα (**232**) καὶ ἀβαφὴ (**558A**, **2201**) νὰ συμπληρώνουν τὸ σύνολο τῆς ντόπιας παραγωγῆς²⁰⁰. Στὰ ἡμιγανωμένα τὸ γάνωμα ἔχει ἀπλωθεῖ μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐμβάπτισης ποὺ καλύπτει ὅλο τὸ ἐσωτερικὸ καὶ μόνον μέρος ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀγγείου. Σχεδὸν σὲ ὅλα τὸ γάνωμα εἶναι ἐρυθρό (μὲ ἐξαίρεση τὸ **232** ποὺ φέρει μελανὸ γάνωμα). Ὁ πηλὸς τους εἶναι πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6), μὲ ἔντονη τὴν παρουσία μίκας.

Διακρίνονται σὲ βαθιὰ καὶ ρηχά. Στὰ βαθιὰ (**208**, **213**, **240**, **506A**, **617A**), τὸ ὕψος κυμαίνεται ἀπὸ 0.04 ἕως 0.055 μ., ἐνῶ ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους ἀπὸ 0.115 ἕως 0.13 μ. Ἡ ἐπιφάνεια ἔδρασης τῆς δακτυλοειδοῦς βάσης εἶναι ἐπίπεδη, μὲ ἐξαίρεση τὸ σκυφίδιο **617A** ποὺ φέρει αὐλάκωση.

Στὰ ρηχὰ ἡμιγανωμένα καὶ ἀβαφὴ σκυφίδια (**229**, **237A**, **244**, **558A**, **717A**, **747**, **2195**, **2330**) τὸ ὕψος κυμαίνεται ἀπὸ 0.03 ἕως 0.04 μ., ἐνῶ ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους ἀπὸ 0.07 ἕως 0.10 μ. Ὁ πηλὸς εἶναι συνήθως πορτοκαλέρυθρος μὲ ἀρκετὴ μίκα (5YR 6/4-6/6), σὲ κάποιες περιπτώσεις καστανέρυθρος (5YR 6/3 ἢ 2.5YR 5/4). Τὸ σκυφίδιο **244** ξεχωρίζει γιὰ τὴ δισκοειδῆ βάση του.

Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη ἡ χρονολόγηση τῶν ἐγχωρίων σκυφιδίων μὲ βάση τὸ σχῆμα τους, ἀφοῦ ἡ ἐξέλιξή του δὲν παρουσιάζει κάποια ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ἐπομένως ἡ χρονολόγηση θὰ πρέπει νὰ βασιστεῖ στὴ συνολικὴ ἐξέταση τῶν συνευρημάτων τους. Τὸ σκυφίδιο **208** ἀπὸ τὸν τάφο 10 βρέθηκε μαζὶ μὲ σκυφίδιο/ἀλατοδοχεῖο (**257**) ποὺ τὸ ἔχουμε χρονολογήσει μετὰ τὸ 300 π.Χ., μὲ μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι (256) καὶ λύχνο (496A) ποὺ ἀνήκει στὸ τύπο 25A τῆς Ἀγορᾶς (325-260 π.Χ.)²⁰¹ Προτείνεται μιὰ χρονολόγηση γύρω στὸ 300 π.Χ., ἢ καὶ λίγο μετὰ, γιὰ τὴν κεραμικὴ τοῦ τάφου 10. Στὴν ἴδια περίοδο χρονολογοῦνται καὶ τὰ σκυφίδια **237**, **240** καὶ **747**, ποὺ βρέθηκαν στοὺς τάφους 4 καὶ 6 μαζὶ μὲ μυροδοχεῖα (236, 239) χωρὶς πόδι. Τὰ συνευρήματα, κυρίως τὰ ἀττικὰ σκυφίδια/ἀλατοδοχεῖα, ἀπὸ τὸν τάφο 88, στὸν ὁποῖο βρέθηκε τὸ σκυφίδιο **617A**, ὁδηγοῦν σὲ

199. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος στὸν ἀττικὸ Κεραμεικὸ, βλ. *Agora* XXIX 167.

200. Τὸ σκυφίδιο **232** ἔχει συζητηθεῖ πιδό πάνω (βλ. κεφ. «Ἄωτα μελαμβαφὴ μὲ χεῖλος πρὸς τὰ μέσα. Ἀττικά [:]»).

201. *Agora* IV πίν. 38 ἀρ. 272. Ὁ λύχνος ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ Group A τοῦ Thompson (G 13:4), ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ διάστημα 325-260 π.Χ. (*Agora* XXIX 495). *Kerameikos* XI πίν. 21 ἀρ. 111.

μια χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Το σκυφίδιο **506A**, που βρέθηκε μαζί με αρυβαλλοειδές ληκύθιο (521) στον τάφο 27, είναι πιθανώς πρωιμότερο²⁰². Παρομοίως, η παρουσία αρυβαλλοειδούς ληκύθιου (471A) και πώματος ερυθρόμορφης πυξίδας (472A) στον τάφο 1 χρονολογούν το ρηχό σκυφίδιο **229** αλλά και το σύνολο της ταφής στο γ' τέταρτο ή στη μετάβασή του προς το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.²⁰³

Η δυσκολία χρονολόγησης των άωτων σκυφιδίων με βάση την εξέλιξη του σχήματος φαίνεται στο άβαφες σκυφίδιο **711A** από τον τάφο 104. Μολονότι το σχήμα του σκυφιδίου δεν διαφέρει από τα σκυφίδια του τέλους του 4ου αι. π.Χ., ο τάφος, με βάση τα υπόλοιπα κτερίσματα (λευκές λάγυνοι και άτρακτόσχημα μυροδοχεΐα), χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ. Το άλλο άβαφες σκυφίδιο (**2201**) χρονολογείται από το συνενυρήμά του, ένα μυροδοχεΐο χωρίς πόδι (524), στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Άωτα τεφρά με το χείλος προς τα μέσα

Μια ομάδα σκυφιδίων από τους τάφους της Αμφίπολης ξεχωρίζει για τον τεφρόχρωμο πηλό της. Παρότι η τεφρόχρωμη κεραμική έχει συσχετιστεί με μικρασιατικά κέντρα παραγωγής, η σημαντική παρουσία τεφρών αγγείων σε πρώιμα ελληνιστικά ανασκαφικά σύνολα της Μακεδονίας αποτελεί ισχυρή ένδειξη παραγωγής τους από μακεδονικά εργαστήρια. Για παράδειγμα, στους τάφους του Αιγινίου έχει βρεθεί σημαντικός αριθμός σκυφιδίων από τεφρόχρωμο πηλό²⁰⁴. Γενικά η τεφρόχρωμη κεραμική στη Μακεδονία χρήζει ιδιαίτερης μελέτης σε διαχρονικό επίπεδο²⁰⁵.

Το τεφρό και ρηχό σκυφίδιο **243**, στον τύπο του άλατοδοχείου, προέρχεται από την, κατά πάσα πιθανότητα, παιδική ταφή του τάφου 8. Στα κτερίσματα της ταφής συγκαταλέγονται ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο με άνθεμωτό διάκοσμο (242), ένα θήλαστρο (487A) και δύο πτηνόσχημοι άσκοι (744, 484A). Τόσο το αρυβαλλοειδές ληκύθιο, όσο και οι δύο άσκοι, που βρίσκουν παράλληλα στη δημοσίευση της Όλύνθου, ανεβάζουν τη χρονολόγηση του τάφου στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.²⁰⁶ Στην ίδια περίοδο θα πρέπει να χρονολογηθεί και το μικρό, τεφροκάστανο σκυφίδιο **2210** από τον τάφο 43 (ταφή Α), με βάση τα συνενυρήματά του, ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο (756) και τον κάνθαρο 746. Στον τάφο 96 βρέθηκε το τεφρό σκυφίδιο **457A**, που είναι ρηχό και καλύπτεται από

202. Στους τάφους της Λητής τα αρυβαλλοειδή ληκύθια συνυπάρχουν με νομίσματα Αμύντα Γ' και Φιλίππου Β', δηλαδή τοποθετούνται ως κτερίσματα μέχρι και τις αρχές του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. (Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 158-161 εικ. 1. 5). Παρόμοια εικόνα και στο νεκροταφείο του Αιγινίου, όπου τα αρυβαλλοειδή ληκύθια απουσιάζουν από τις ταφές με νομίσματα Κασσάνδρου (Κωτίτσα 2006, 48-53).

203. Η Ρωμιοπούλου (1964, 97, εικ. 3γ) έχει χρονο-

λογήσει το αρυβαλλοειδές ληκύθιο στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

204. Κωτίτσα 2006, 19 και σκυφίδια με αρ. 6. 7. 14. 17. 18. 30. 45. 116 και κύπελλο με αρ. 104 και κάνθαρος με αρ. 59.

205. Για γκρίζα αρχαϊκή κεραμική του Θερμαϊκού κόλπου, Τσουγγάρης 2005-06.

206. Για τη χρονολόγηση των άσκων βλ. παραπάνω σ. 204-205 (Άσκοι).

μελανὸ γάνωμα. Ἐπειδὴ ὁμῶς ὁ τάφος 96 περιεῖχε, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, δύο ταφές, ἡ κεραμικὴ τῶν ὁποίων ἔχει χρονολογηθεῖ στίς περιόδους 350-325/20 καὶ 300-285/80 π.Χ. ἀντίστοιχα, ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ σκυφίδιου **457A** δὲν εἶναι δυνατή.

Ἀπὸ τοὺς τάφους 6 καὶ 89 προέρχονται δύο βαθιὰ σκυφίδια **205** καὶ **628A**, κατασκευασμένα ἀπὸ τεφρὸ πηλὸ καὶ καλυμμένα μὲ μελανὸ γάνωμα μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐμβάπτισης (dipping). Ἡ παρουσία μυροδοχείων (239A στὸν τάφο 6 καὶ 629A στὸν τάφο 89) χωρὶς πόδι στίς δύο ταφές τοποθετεῖ τὰ σκυφίδια στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ. Στὴν ἴδια περίοδο θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ τεφρὸ σκυφίδιο **638A** ἀπὸ τὸν τάφο 100. Στὸν τάφο βρέθηκε τὸ μοναδικὸ παράδειγμα ἄωτης κύλικας (637A) ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1956, ποὺ συγκρίνεται μὲ κύλικα ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ καὶ χρονολογεῖται στὸ διάστημα 300-280 π.Χ.²⁰⁷

Ὁ πηλὸς στὸ σκυφίδιο **558A** ἀπὸ τὸν τάφο 74 εἶναι τεφροκάστανος (10YR 6/4, light yellowish brown). Δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἔφερε ἐπίχρσιμα. Τὰ συννευρήματά του τὸ χρονολογοῦν στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Μακροσκοπικά, ἡ ὑφὴ καὶ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ τοῦ **558A** παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὸ μόνωτο σκυφίδιο (κάναστρο 557A), ποὺ βρέθηκε στὸν ἴδιο τάφο.

Ἡ τεφρὴ κεραμικὴ συμπληρώνεται μὲ τὸ ρηχὸ σκυφίδιο **601A** ἀπὸ τὸν τάφο 78, ποὺ εἶναι τὸ μόνο ἀπὸ τὰ σκυφίδια τῆς ντόπιας παραγωγῆς ποὺ φέρει διακόσμησις ἀπὸ ἐγχάρακτους ὁμόκεντρος κύκλους στὸν πυθμένα. Ἡ παρουσία τοῦ κανθάρου 604A καὶ τοῦ λύχνου 602A στὸν τάφο τοποθετεῖ τὴν ταφὴ καὶ τὰ κτερίσματά της στίς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.²⁰⁸

Ἄωτα «χρυσίζοντα» μὲ τὸ χεῖλος πρὸς τὰ μέσα

Μολονότι ἡ ὁμάδα αὐτὴ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἓνα μόνο σκυφίδιο (**811**), στὴν Ἀμφίπολη ἔχουν βρεθεῖ καὶ ἄλλα ἀγγεῖα διακοσμημένα μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ «χρυσοῦ» ἐπιχρίσματος. Θὰ πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ἡ «χρυσίζουσα» ἐμφάνισις τῶν ἀγγείων δὲν ὀφείλεται στὴν ὑπερβολικὴν παρουσία μίκας στὸν πηλὸ. Τὸ μικρὸ σκυφίδιο/ἄλατοδοχεῖο **811** προέρχεται ἀπὸ τὴν ταφὴ Β τοῦ τάφου 49, στὸν ὁποῖο ἀκόμα βρέθηκαν ἄλλα δύο «χρυσίζοντα» ἀγγεῖα, ἓνας σκύφος (745) καὶ μιὰ μικρὴ λήκυθος (803), ὅλα προϊόντα τοῦ ἰδίου ἐργαστηρίου. Τὰ συννευρήματα στὴν ταφὴ Β, ἰδιαίτερα ἡ συνύπαρξις στὴν ἴδια ταφὴ τοῦ ἀρυβαλλοειδοῦς ληκυθίου 553 μὲ τὸ χαμηλὸ μυροδοχεῖο 535A, συνηγοροῦν ὑπὲρ μιᾶς χρονολόγησις στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἄωτα μελαμβαφὴ μὲ τὸ χεῖλος πρὸς τὰ ἔξω

Τὰ ἄωτα σκυφίδια μὲ χεῖλος πρὸς τὰ ἔξω εἶναι λίγα. Πολὺ πιθανὸν αὐτὸ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ περισσότερες ταφές ποὺ ἀνασκάφηκαν τὸ 1956 χρονολογοῦνται στὸ

207. Βλ. παραπάνω σ. 209 (Κύλικα-κάνθαρος).

208. Βλ. παραπάνω σ. 207 (Κάνθαροι).

τελευταίο τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ. Μια επισκόπηση των δημοσιευμένων ελληνιστικών νεκροταφείων της Μακεδονίας δείχνει ότι τα σκυφίδια με χείλος προς τα έξω σπανίζουν ως κτερίσματα σε ταφές πριν από το 300 π.Χ. Στο Αιγίνιο, ένα σκυφίδιο με χείλος προς τα έξω βρέθηκε με χρυσό ὄγδοο στατήρος Φιλίππου Β', ενώ τα υπόλοιπα με νομίσματα Κασσάνδρου και Αντιγόνου Γονατᾶ²⁰⁹. Ἡ ἴδια περίπου εἰκόνα ἐμφανίζεται καὶ στὸ νεκροταφεῖο τῆς Λητῆς, ὅπου ἕνα σκυφίδιο βρέθηκε με νόμισμα Κασσάνδρου καὶ τέσσερα με νομίσματα Ἀντιγόνου Γονατᾶ²¹⁰. Στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Πέλλας, τὰ ἄνω σκυφίδια με χείλος πρὸς τὰ ἔξω ἐμφανίζονται ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ μετὰ²¹¹. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὰ νεκροταφεῖα τῆς Βέροιας²¹².

Τὰ φτωχὰ νομισματικὰ δεδομένα στοὺς τάφους τῆς Ἀμφίπολης καθιστοῦν τὴ χρονολόγηση τῶν σκυφιδίων με χείλος πρὸς τὰ ἔξω ἰδιαίτερα δύσκολη. Ἐπιπλέον θεωρεῖται σχεδὸν ἀδύνατη ἡ χρονολόγησή τους με βάση τὴν τυπολογικὴ τους ἐξέλιξη²¹³. Στὸ ἡμιγανωμένο σκυφίδιο **595A** ἀπὸ τὸν τάφο 71 ἡ βάση φέρει διπλὸ δακτύλιο, ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν πυθμένα στὸ τοίχωμα τοῦ σώματος δὲν δημιουργεῖ κοφτερὴ ἀκμή, ἐνῶ τὸ λεπτὸ χείλος τοῦ ἀγγείου κλίνει ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ διπλὸς δακτύλιος στὴ βάση συναντᾶται σὲ σκυφίδιο στὸν πολυθάλαμο τάφο τῆς Πέλλας (ὅπου περιγράφεται ὡς ἀπόφυση) σὲ ταφὴ τοῦ τέλους τοῦ 3ου - ἀ' τετάρτου τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ στὴ Λητὴ σὲ σκυφίδιο ποὺ βρέθηκε μαζὶ με νόμισμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277-270 π.Χ.)²¹⁴. Τὸ σκυφίδιο τῆς Ἀμφίπολης ὅμως προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 71, τὰ περιεχόμενα τοῦ ὁποῖου χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (λάγυνος με λευκὸ βάθος 594A, λύχνος 596A, ἀτρακτόσχημο μυροδοχεῖο 4452). Ἐπομένως ὁ διπλὸς δακτύλιος στὴ βάση δὲν ἀποτελεῖ χρονολογικὸ γνώρισμα.

Τὸ μελαμβραφὲς σκυφίδιο **719A** με τὴν ψηλὴν βάση προέρχεται ἀπὸ τὴν πλούσια ταφὴ στὸν τάφο 104, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν λευκὲς πυξίδες (610, 697A, 700A), λάγυνοι με λευκὸ βάθος (702A, 703A καὶ 704A) καὶ ἀτρακτόσχημα μυροδοχεῖα (715A, 4465, 4463). Τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ὁλόβαφο, σὲ ἀντίθεση με τὴν ἐγγύρεια παραγωγὴ σκυφιδίων ποὺ χρησιμοποιεῖ τὴ μέθοδο τῆς ἐμβάπτισης, ὅπως καὶ τὸ ὅτι φέρει ἐμπίεστα ἀνθέμια στὸν πυθμένα, μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι εἰσηγμένο.

Μόνωτο ἡμιγανωμένο σκυφίδιο

Στὸν τάφο 74 βρέθηκε τὸ μοναδικὸ παράδειγμα «κανάστρου» (**557A**), ὅπως ἀλλιῶς εἶναι γνωστὰ τὰ μόνωτα σκυφίδια. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἄλλο σχῆμα, ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθεῖ με βάση τὴν τυπολογικὴ του ἐξέλιξη. Στὸ κλασικὸ νεκροταφεῖο τῆς Μίε-

209. Κωτίτσα 2006, 90-93.

210. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 207.

211. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 109 κιβωτιόσχημος τάφος 32· 111-114 θαλαμωτὸς τάφος 19.

212. Ἀλλαμανῆ, Τζαναβάρη 1994, 99.

213. Γιὰ παρόμοια παρατήρηση, Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 208.

214. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008, 159 σχ. 64 ἀρ. 302. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 207 σχ. 19.

ζας, κάναστρα βρίσκουμε σὲ ταφές ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. μέχρι τὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²¹⁵ Στὸ κάναστρο τῆς Ἀμφίπολης, τὸ χεῖλος εἶναι ἐλαφρὰ λοξότμητο πρὸς τὰ μέσα καὶ ἡ λαβὴ σχεδὸν ὀριζόντια, μόλις ποὺ ἀνασηκώνεται στὸ ἄκρο της. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοιχώματος τοῦ ἀγγείου, ποὺ σχηματίζει ἐλαφρὲς ἀκμές. Ἀνάλογη διαμόρφωση βλέπουμε σὲ ἓνα μόνωτο μελαμβαφὲς σκυφίδιο ἀπὸ τὴ Θάσο. Τὰ μόνωτα σκυφίδια, ἀττικὰ καὶ ἐγχώρια, στὴ Θάσο προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφικὰ σύνολα τοῦ β' καὶ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²¹⁶ Στὴ Βεργίνα ἓνα μόνωτο ἡμιγανωμένο σκυφίδιο συνόδευε τὰ κτερίσματα τοῦ β' ἐναγισμοῦ στὸ Τάφο II (τοῦ Φιλίππου), ἡ κεραμικὴ τοῦ ὁποῖου ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²¹⁷ Στὴ Λητὴ τὸ κάναστρο ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα ἀττικὸ παράδειγμα, συνοδευόμενο ἀπὸ νόμισμα Κασσάνδρου.²¹⁸ Τὸ σχῆμα, ἀττικὸ ἢ ντόπιο, δὲν φαίνεται νὰ ἀπαντᾶται σὲ μεταγενέστερα ἀνασκαφικὰ σύνολα. Τὰ συνευρήματα τοῦ κανάστρου τῆς Ἀμφιπόλης χρονολογοῦν τὸν τάφο στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.²¹⁹

Δίωτο σκυφίδιο

Ἀπὸ τὸν τάφο 26 προέρχεται τὸ δίωτο σκυφίδιο **342**, ποὺ φέρει ψηλὴ δακτυλιόσημη βάση, κυρτὰ τοιχώματα, κατακόρυφο χεῖλος καὶ ἴχνη ἀπὸ δύο ὀριζόντιες λαβές. Ὁ πηλὸς του εἶναι ἐρυθρὸς μὲ μίκα. Τὰ συνευρήματά του, τέσσερα βολβόσχημα μυροδοχεῖα (**338**, **339**, **340α-γ**), τὸ τοποθετοῦν χρονολογικὰ στὸν 1ο αἰ. π.Χ.

Σκύφοι

Σκύφοι τύπου *bolsal*

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1956 βρέθηκαν ἐλάχιστα παραδείγματα σκύφων τύπου *bolsal*²²⁰. Ὁ ἀκέραιος σκύφος **574** προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 96 (ταφὴ Α;), ἐνῶ ὁ ἀποσπασματικὸς σκύφος **556** βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου 43, ποὺ περιεῖχε δύο ταφές. Τὸ θραῦσμα ἀπὸ ἓναν τρίτο *bolsal* (**4502**) προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο 123. Ἡ παρουσία μίλτου στὶς αὐλακώσεις τῶν ἀγγείων δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι τὰ δύο ἀπὸ τὰ τρία *bolsal* (**574** καὶ **4502**) ἀποτελοῦν προϊόντα ἀττικοῦ ἐργαστηρίου. Ἐπιπλέον ἡ διαμόρφωση τῆς βάσης στὰ

215. Ρωμιοπούλου, Τουράτσουγλου 2002, 52, 59, 84 καὶ πίν. 1. Γὰ κάναστρα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴν Ἀκανθο, βλ. Καλτσά 1998, 247.

216. *ÉtThas* XX 38-39, 136 πίν. 18 ἀρ. 2.

217. Δρούγου 2005, 56-57 εἰκ. 43· γὰ χρονολόγηση ἐναγισμῶν, 49.

218. Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 180 εἰκ. 47.

219. Βλ. παραπάνω τὸν σχολιασμὸ γιὰ ἄωτο σκυφίδιο 558Α ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο (Τ 74).

220. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο στὸ Ἀρχοντικὸ Πέλλας, ὅπου τὸ *bolsal* μαζὶ μὲ τὸ σκυφίδιο ἀποτελοῦν τὸ κατεξοχὴν κτερίσμα μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Α. Χρυσοστόμου, Π. Χρυσοστόμου 2011, 396-397).

bolsal 574 και 4502 είναι παρόμοια με αυτή άττικοῦ bolsal τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά²²¹. Προτείνεται μιὰ χρονολόγηση γύρω στὸ 330 π.Χ. γιὰ τοὺς σκύφους 574 καὶ 4502.

Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὸν τάφο 43 (ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο 756 καὶ κάνθαρος 746) συνηγορεῖ σὲ μιὰ χρονολόγηση τοῦ bolsal 556 στὸ γ' τέταρτο ἢ στὴ μετάβασή του πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἀγγεῖο, ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὰ προηγούμενα ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῆς βάσης καὶ τοῦ χεῖλους, ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ με bolsal ἀπὸ ἀνασκαφικὸ σύνολο τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά²²². Παρόμοια χρονολόγηση – στὸ γ' τέταρτο ἢ στὴ μετάβασή του πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. – προτείνεται καὶ γιὰ τὸ θραῦσμα 218.

Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ χαμηλὸς σκύφος 2205 ἀπὸ τὸν τάφο 41, καθὼς ἀποτελεῖ ἐγγώρια ἐκδοχὴ τοῦ ἀττικοῦ bolsal. Παρότι δὲν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ με κάποια ἀπὸ τὶς τρεῖς ταφὲς τοῦ τάφου 41, θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. με βάση τὴν ὑπόλοιπη κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὸν τάφο.

Σκύφοι ἀττικοῦ τύπου

Ἄν καὶ βρέθηκαν θραύσματα σκύφων ἀττικοῦ τύπου σὲ πολλοὺς τάφους, ἐδῶ παρουσιάζονται μόνο ἐκεῖνοι ποὺ διατηροῦν ἱκανοποιητικὸ μέρος τοῦ περιγράμματός τους. Ὅπως σημειώνει ἡ Rotroff, ὁ ἀττικὸς σκύφος φτάνει στὸ τέλος τῆς ἐξέλιξής του πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Συνεχίζει νὰ ἐμφανίζεται στὰ ἀττικὰ ἀνασκαφικὰ σύνολα μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ β' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., χωρὶς ὅμως σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὰ μορφολογικὰ του χαρακτηριστικὰ²²³. Πάντως ἡ σταθεροποίηση στὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος τοῦ σκύφου, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., δημιουργεῖ δυσκολίες ὡς πρὸς τὴν ἀκριβὴ χρονολόγησή του.

Τὸ περίγραμμα τοῦ σκύφου 611 ἀπὸ τὴν ταφὴ Β τοῦ τάφου 41, συγκρινόμενο με παράδειγμα ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, χρονολογεῖται στὸ 325 π.Χ. περίπου²²⁴. Μὲ τὴ χρονολόγηση συμφωνοῦν καὶ τὰ ἀρυβαλλοειδὴ ληκύθια (538, 539) τῆς ταφῆς.

Στὸ ἴδιο περίπου διάστημα, στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ γ' πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ

221. Agora XII 275 ἀρ. 558 εἰκ. 6. Τὸ περιεχόμενο τῆς δεξαμενῆς (S 19:3, Coroplast's Dump), στὸ ὁποῖο βρέθηκε ὁ σκύφος, ἔχει ἀναχρονολογηθεῖ πρόσφατα, καὶ τοποθετεῖται στὸ διάστημα 350-315 π.Χ. (Agora XXIX 472). Βλ. ἐπίσης τὰ bolsal ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀρχοντικοῦ τῆς Πέλλας, ὅπου ὅμως ἡ ἔλλειψη σχεδίων δὲν ἐπιτρέπει λεπτομερὴ σύγκριση με τὰ bolsal τῆς Ἀμφίπολης (Α. Χρυσοστόμου, Π. Χρυσοστόμου 2011, 403-404, πίν. 170). Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ στὰ bolsal τῆς Πέλλας οἱ ἔντονα τριγωνικὲς

λαβὲς ἐμφανίζονται σὲ παραδείγματα (μᾶλλον τοπικὰ) ἀπὸ τάφους με χάλκινα νομίσματα Κασσάνδρου-Λυσιμάχου, στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ οἱ τριγωνικὲς λαβὲς ἔχουν υἱοθετηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

222. Agora XXIX 97, 259 ἀρ. 168 εἰκ. 13 πίν. 16.

223. Αὐτόθι 94. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σχήματος τῶν ἀττικῶν σκύφων στὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἐπίσης βλ. *ÉtThas* XX 4-5 πίν. 1.

224. Agora XXIX 94 ἀρ. 151, πίν. 14.

4ου αἰ. π.Χ., θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ὁ σκύφος **631A** ἀπὸ τὸν τάφο 91. Χωρὶς σημαντικὲς μορφολογικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸν **611**, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα πιὸ στενὸ πόδι, ὁ σκύφος **631A** παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ ἀντίστοιχα μὲ σκύφους αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ καὶ τὴν τρίτη φάση τοῦ κτιρίου Ζ στὸν Κεραμεικὸ²²⁵. Τὸ μοναδικὸ κεραμικὸ συνεῦρημα, ἓνας ἀρυτήρας (4457), δὲν συνεισφέρει στὴ χρονολόγησιν τοῦ σκύφου **631A**. Τὸ ψιλόλιγνο περιγύγραμμα τοῦ σκύφου **608A** ἀπὸ τὸν τάφο 83 καὶ ἡ συννύπαρξή του μὲ μυροδοχεῖο μὲ χαμηλὸ πόδι (610A) χρονολογοῦν τὸν σκύφο λίγο ἀργότερα, στὸ τέλος τοῦ 4ου - ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ὁ μικρὸς σκύφος **745** ἀπὸ τὴν ταφὴ Β τοῦ τάφου 49 ἀνήκει στὴ «χρυσίζουσα» κεραμικὴ τῆς Ἀμφίπολης. Ἀπὸ τὴν ἴδια ταφὴ προέρχονται ἄλλα δύο παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς κεραμικῆς, ἡ μικρὴ λήκυθος 803 καὶ τὸ ἄωτο σκυφίδιο 811. Ἡ συννύπαρξιν ἀρυβαλλοειδοῦς λήκυθίου (553) καὶ μυροδοχείου (535A) ἐντάσσουν χρονολογικὰ τὴν ταφὴ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Σκύφος κορινθιακοῦ τύπου

Ἀπὸ τὸν τάφο 53 προέρχεται θραῦσμα σκύφου κορινθιακοῦ τύπου μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ἀβαφὴ πλατιὰ ταινία στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸν μαῦρο κύκλο μὲ τὴν τελείαν στὴ βάση του. Τὸ σχῆμα του θυμίζει παραδείγματα τοῦ ὕστερου 5ου αἰ. π.Χ.²²⁶ Ἡ πρῶμῃ χρονολόγησίν του δὲν συνάδει μὲ τὴ χρονολόγησιν τοῦ τάφου, ἡ κεραμικὴ τοῦ ὁποίου ἔχει χρονολογηθεῖ στὰ μέσα, ἢ λίγο μετὰ, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

Ἀνάγλυφοι σκύφοι

Ἀπὸ τὸν τάφο 83 προέρχεται ὁ ἀνάγλυφος ἐρυθροβαφῆς σκύφος **611A** μὲ τὴ δικτυωτὴ διακόσμηση (net pattern). Χωρὶς νὰ εἶναι συνηθισμένος τύπος, σκύφοι μὲ ἀνάγλυφον δικτυωτὴ διακόσμηση ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ (στὸ Group D τοῦ Thompson), Κόρινθο, Μεσσηνία καὶ Δῆλο, ἐνῶ στὴ Μακεδονία ὁ τύπος συναντᾶται στὴ Θάσο²²⁷. Σκύφος μὲ παρόμοιο σχῆμα καὶ διαστάσεις ἔχει βρεθεῖ στὴν Ὀλβία²²⁸. Ὁ Bruneau εἶχε παλαιότερα χρονολογήσει τοὺς σκύφους μὲ δικτυωτὴ διακόσμηση στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., χρονολόγησιν ποὺ μᾶλλον ὑποστηρίζει καὶ ἡ Rotroff, καθὼς μελαμβαφεῖς σκύφοι μὲ ἐγγάρακτῃ δικτυωτὴ διακόσμηση (πρόδρομοι τοῦ ἀνάγλυφου τύπου;) ἔχουν βρεθεῖ σὲ σύνολα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ²²⁹. Ὁ

225. *Agora* XXIX 275, εἰκ. 14 ἀρ. 150, 151. Γιὰ σκύφους τοῦ ἰδίου σχήματος ἀλλὰ μικρότερους, *Keramikos* XVII 2, ἀρ. 465, 884, εἰκ. 38.

226. *Agora* XII 81-83 ἀρ. 322, πίν. 14, εἰκ. 4.

227. Thompson, Thompson, Rotroff 1987, 381-383 ἀρ. D 38. Ghali-Kahil 1954, 243, 246 (τάφος K 21) εἰκ.

31. Γιὰ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, βλ. Bruneau

1970, 498.

228. Zahn 1908, 65 εἰκ. 26.

229. *Agora* XXII 39 ἀρ. 403 πίν. 69. 89. Γιὰ χρονολόγησιν ἀνάγλυφων σκύφων μὲ δικτυωτὴ διακόσμηση πρὶν ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. στὴν Κόρινθο, βλ. *Corinth* VII iii, 179-182.

σκύφος της Αμφίπολης **611A** ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα παραδείγματα στο ότι φέρει διακόσμηση με ανάγλυφους ρόδακες σε κάθε πλαίσιο. Επίσης η διαμόρφωση του χείλους του σκύφου της Αμφίπολης χαρακτηρίζει παραγωγή ιωνικού εργαστηρίου²³⁰. Στη δημοσίευση των ιωνικών σκύφων της Δήλου συμπεριλαμβάνονται κάποια παραδείγματα με δικτυωτή διακόσμηση, χωρίς όμως να υπάρχει ακριβές παράλληλο του σκύφου της Αμφίπολης²³¹.

Το θραύσμα ιωνικού σκύφου **4470** που βρέθηκε στον τάφο 110 θα πρέπει να χρονολογηθεί γενικά στον 2ο αϊ. π.Χ.

Υδρίες

Από τον τάφο 13 προέρχεται η μελαμβαφής υδρία **3403** με το μολύβδινο πῶμα, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχος κάλπη²³². Το σχήμα και η διακόσμησή της συγκρίνονται με μια υδρία που βρέθηκε μαζί με χρυσό στατήρα Ἀλεξάνδρου Γ' σε τάφο στη χερσόνησσο του Ταμάν (Μαύρη Θάλασσα). Ο Korcke, με στυλιστικά κριτήρια, την έχει χρονολογήσει στην τελευταία δεκαετία του 4ου αϊ. π.Χ.²³³ Παρόμοια υδρία στο Würzburg έχει χρονολογηθεί, επίσης με στυλιστικά κριτήρια, πρωιμότερα, στο γ' τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ.²³⁴ Η παρουσία αρυβαλλοειδούς ληκυθίου (258) στα κτερίσματα του τάφου 13 χρονολογεί την ταφή πριν από το 320-315 π.Χ. περίπου. Η χρονολόγηση της υδρίας **3403** στη μετάβαση από το γ' στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ. (330-320) θα πρέπει να θεωρηθεί ασφαλής.

Η υδρίσκη **554**, με τη βαθμιδωτή βάση, βρίσκει ακριβή παράλληλα σε δύο επикаσσιτερωμένες υδρίσκες από ταφές του τέλους του 4ου - αρχών του 3ου αϊ. π.Χ. στο Πελινναίο της Θεσσαλίας. Η στιλπνή επιφάνεια και το λευκό επίχρυσμα που καλύπτει την υδρίσκη της Αμφίπολης συναντώνται στις επикаσσιτερωμένες υδρίσκες του Πελινναίου. Επομένως είναι πολύ πιθανόν ότι η υδρίσκη **554** ήταν αρχικά επикаσσιτερωμένη²³⁵. Θυμίζουμε ότι η ταφή Β του τάφου 49, στην οποία βρέθηκε η υδρίσκη της Αμφίπολης, περιείχε άλλα τρία μικρογραφικά αγγεία με «χρυσίζουσα» εμφάνιση (το σκυφίδιο/άλατοδοχείο 811, τον σκύφο 745 και τη λήκυθο 803), στοιχείο που πιθανώς υποδεικνύει μια ιδιαίτερη ταφή. Σημειώνεται ότι σε κιβωτιόσχημο τάφο του ύστερου 4ου - αρχών 3ου αϊ. π.Χ., από ανασκαφή του 1991 στη δυτική όχθη του Στρυμόνα (θέση «Καστρί»), έχει βρεθεί παρόμοια

230. Στα νεκροταφεία της Μακεδονίας οι ιωνικοί σκύφοι θεωρούνται γενικώς σπάνιο κτέρισμα, βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1994, 86 πίν. 41στ. Τρακοσπούλου-Σαλακίδου 2004, 181-182 πίν. 54γ.

231. *Délos* XXXI πίν. 73 άρ. 4052. 3270' πίν. 44 άρ. 4056' πίν. 39 άρ. 4054.

232. Για παλαιότερη δημοσίευση της υδρίας,

Ρωμοπούλου 1964, 97-98, πίν. 25β.

233. AA 28, 1913, 181-182, 188 εικ. 20. Korcke 1964, 37, 70 άρ. 96 πίν. 24, 4.

234. Kotitsa 1998, 37-38 άρ. 35 πίν. 17.

235. Καραπάνου, Κατακούτα 2004, 114-116 πίν. 25α-β και επίμετρο.

ἀλλὰ μεγαλύτερη (ὕψ. 0.135 μ.) ἀβαφῆς ὑδρίσκη, χωρὶς ὅμως νὰ φέρει ἵχνος ἐπιχρίσματος στὴν ἐπιφάνειά της²³⁶.

Ἄλλα σχήματα

Στὸν τάφο 37 βρέθηκε τὸ μοναδικὸ φλασκι-θερμοφόρα (519A) τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1956. Δὲν πρόκειται γιὰ ἰδιαίτερα συνηθισμένο σχῆμα, ἰδιαίτερα στὴν ἀβαφὴ ἐκδοχή του. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι παραγόταν καὶ σὲ ἄλλα ὑλικά (π.χ. δέσμα, ξύλο). Στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ τὰ παλαιότερα μελαμβαφῆ παραδείγματα χρονολογοῦνται στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ τὸ μοναδικὸ ἀβαφὲς παράδειγμα χρονολογεῖται στὰ ὕστερα ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ θεωρεῖται εἰσηγμένο²³⁷. Ἄν ἐξαιρέσουμε κάποια μεμονωμένα παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὰ ἀβαφῆ φλασκιὰ συναντῶνται πρὸς συχνὰ στὴν περιοχὴ τῆς Κριμαίας²³⁸. Τὸ φλασκι-θερμοφόρα 519A τῆς Ἀμφίπολης εἶναι ἐλαφρῶς κοιλόκυρτο, μὲ καλυκωτὸ στόμιο καὶ ταινιωτὲς λαβές. Οἱ τελευταῖες θεωροῦνται ὅτι ἐμφανίζονται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.²³⁹ Τὸ σχῆμα τοῦ φλασκιοῦ τῆς Ἀμφίπολης εἶναι πολὺ κοντὰ σὲ αὐτὸ μελαμβανοῦς φλασκιοῦ ἀπὸ τὴν «οἰκία τοῦ ἀρχεῖου» στὴν αἰτωλικὴ Καλλιόπολη, ἢ κεραιμικὴ τῆς ὁποίας ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ τέλος 3ου - ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ.²⁴⁰ Παρόμοιο μελαμβανοῦς φλασκι ἔχει βρεθεῖ καὶ στὸν οἰκισμὸ τῆς Ράχης στὴν Κόρινθο, ὁ ὁποῖος καταστράφηκε καὶ ἐγκαταλείφθηκε γύρω στὸ 200 π.Χ.²⁴¹

Στὸν τάφο 8 βρέθηκε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα θήλαστρα τοῦ νεκροταφείου. Τὸ μελαμβανοῦς θήλαστρο 487A, ποὺ φέρει γραπτὸ σπειρομαϊάνδρο στὸν ὦμο, συγκρίνεται μὲ τρία παρόμοια θήλαστρα στὸ Αἰγίνιο, στὸν Παλαιοκαταχὰ Μεθώνης καὶ στὴν Πέλλα²⁴². Τὸ θήλαστρο τῆς Μεθώνης ἔχει χρονολογηθεῖ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ γιὰ τὸ θήλαστρο τοῦ Αἰγινίου ἔχει προταθεῖ ὑψηλότερη χρονολόγηση, γύρω ἢ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ θήλαστρο στὸν πολυθάλαμο τάφο τῆς Πέλλας προέρχεται ἀπὸ ταφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ θαλάμου 3, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Μὲ βάση τὰ προαναφερθέντα, προτείνεται μιὰ χρονολόγηση στὸ γ' τέταρτο γιὰ τὸ θήλαστρο τῆς Ἀμφίπολης, μὲ τὴν ὁποία συμφωνεῖ καὶ τὸ ἀρτυροειδὲς ληκύθιο 242 τοῦ τάφου 8.

236. Μπόνιας 2000, 205 σχ. 4· 216 εἰκ. 14.

237. *Agora* XXIX 183-187 εἰκ. 74· *Agora* XXXIII 122-124 εἰκ. 57 πίν. 47 ἀρ. 347. Ἄλλο πρῶμο μελαμβανοῦς φλασκι σὲ νεκροταφεῖο τῆς Πύλου ἔχει χρονολογηθεῖ στὸν ὅψιμο 4ο αἰ. ἢ χρονολόγησέ του ὅμως μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὑψηλὴ, καθὼς ὁ τάφος περιεῖχε μυροδοχεῖα μὲ χαμηλὸ πόδι, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν πρῶμο 3ο αἰ. π.Χ. (Καλτσᾶς 1990, 72-73 καὶ γιὰ μυροδοχεῖα βλ. 57 σχέδ. 21 ἀρ. 1650-1653).

238. Βλ. ἀβαφὲς φλασκι ἀπὸ ἐπίχωση τάφων, χωρὶς ἀσφαλὴ χρονολόγηση, στὸ νεκροταφεῖο τῆς

ἀρχαίας Λάρισας (Ζαούρη, Μέλλιον 2000, 98 εἰκ. 21). Ἐπίσης γιὰ ἀβαφὴ φλασκιὰ στὴ χερσόνησο τῆς Κριμαίας, *Agora* XXXIII 122 σημ. 212 καὶ Βιβλιοδέτη, Γιαννοπούλου, *ΑΔ* 65, 2010, Α (ὑπὸ ἐκδόση).

239. *Agora* XXIX 185-186.

240. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994, 54 πίν. 23.

241. Anderson-Stojanovic 2011, 121, πίν. 52g.

242. Κωτίτσα 2006, 106-107 σχ. 30 πίν. 44 ἀρ. 90. Μπέσιος 1991, 36-38 εἰκ. 45α. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 2008, 194-195 ἀρ. 388 πίν. 66.

Ὁ μικρογραφικὸς κάδος **560A** βρέθηκε στὸν τάφο 68, χωρὶς ἄλλα κεραμικὰ κτερίσματα. Ὁ τάφος περιεῖχε ἓνα εἰδῶλιο παιδίσκης (506E) καὶ ἓνα ἐπίχρυσο στεφάνι. Ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη ἔχει δημοσιευτεῖ καὶ ἄλλος μικρογραφικὸς κάδος, πιθανῶς ἐπικασσιτερωμένος, ἀπὸ παιδικὴ ταφὴ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁴³ Ἄλλο παράδειγμα ἐπικασσιτερωμένου καδίσκου ἔχει βρεθεῖ σὲ τάφο τοῦ τέλους τοῦ 4ου - ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. στὸ Πελινναῖο τῆς Θεσσαλίας²⁴⁴. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ λεία ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ καδίσκου τοῦ Πελινναίου, ὁ **560A** διακρίνεται γιὰ τὴν ἀδρῆ του ἐμφάνιση, ποὺ ὑποδηλώνει τὴν ἀπουσία ἐπικασσιτέρωσης ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἀγγεῖο. Μικρογραφικὸς μελαμβαφὴς κάδος μὲ λαβὴ ἔχει βρεθεῖ καὶ στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, σὲ ἀνασκαφικὸ σύνολο τοῦ 3ου (;) αἰ. π.Χ.²⁴⁵

Τέλος ἀναφέρουμε ἐπίσης ὅτι στὸν τάφο 66 βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ (ἀκατάγραφη) λοπάδα καὶ τὸ πῶμα τῆς, κατασκευασμένη ἀπὸ ἐρυθρὸ πηλὸ (2.5YR 5/6 red) μὲ μίκα. Εἶναι ἡ μοναδικὴ λοπάδα στοὺς τάφους τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1956. Μοναδικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀβαφὴς λεκάνη **630A** ἀπὸ τὸν τάφο 90. Τὸ σχῆμα τῆς παραπέμπει στὶς λεκάνες τύπου 2 ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ λεκάνη τῆς Ἀμφίπολης δὲν φέρει λαβὲς ἢ ὠτία. Οἱ λεκάνες αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ρηχὲς καὶ πλατιεῖς, μὲ ἀναλογία ὕψους/διαμέτρου μικρότερη ἀπὸ 0.5. Στὴν Ἀγορὰ τὸ σχῆμα συναντᾶται μέχρι καὶ τὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., μετὰ σπανίζει.²⁴⁶ Παρόμοια λεκάνη χωρὶς λαβὲς ἔχει βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφικὸ σύνολο τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (μὲ τὴν περισσότερη κεραμικὴ τοῦ συνόλου νὰ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 315 π.Χ.)²⁴⁷. Εἰκάζεται ἡ ἀττικὴ προέλευση τῆς λεκάνης λόγῳ τῆς σπανιότητος (;) τοῦ σχήματος στὴν Ἀμφίπολη.

NATALIA BOGKEΪΚΩΦ-BROGAN

III. ΕΙΔΩΛΙΑ

Ἡ Ἀμφίπολη, ἔχοντας πολιτικούς καὶ οἰκονομικούς δεσμοὺς μὲ τὴν Ἀθήνα, ἦταν φυσικὸ νὰ δέχεται καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐπιρροή της· ἄλλωστε τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπανιδρύθηκε, στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τὰ ἐργαστήρια ποὺ κυριαρχοῦσαν ἀλλὰ καὶ ἀλληλοεπηρεάζονταν ἦταν τὸ ἀττικὸ καὶ τὸ βοιωτικὸ (Τανάγρα). Οἱ κοροπλάθοι-τεχνίτες καὶ οἱ μῆτρες τῶν διαφόρων τύπων εἰδωλίων κυκλοφοροῦσαν ἀνάμεσα στὶς δύο γειτονικὲς περιοχὲς. Ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Εὐβοία ἐπαιρναν μέρος στὶς παραγωγὲς καὶ

243. Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, *Μακεδονία*. Τὸ βασιλεῖο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Κατάλογος ἐκθεσης στὸν Καναδὰ 1993 (Ἀθήνα 1993) 237 ἀρ. 288.

244. Καραπάνου, *Κατακούτα* 2004, 115, 119-120, πίν. 25α καὶ ἐπίμετρο.

245. *Agora* XXIX 376 ἀρ. 1372 πίν. 104.

246. *Agora* XXXIII 110-111. Ἡ ἀναλογία ὕψους/διαμέτρου τῆς λεκάνης **630A** εἶναι 0.42.

247. *Agora* XII 365, ἀρ. 1836, πίν. 87 καὶ γιὰ τὴν ἀναχρονολόγηση τοῦ συνόλου S 19:3 (*Coroplast's Dump*), *Agora* XXXIII 376.

στήν ἐξαγωγή τῶν εἰδωλίων καὶ τῶν μητρῶν ἀλλὰ σὲ λιγότερο βαθμό. Οἱ μητρες τῶν εἰδωλίων χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ἀρκετὰ χρόνια καὶ ταξίδευαν μὲ τοὺς τεχνίτες ἢ ἴσως καὶ μὲ ἄλλους μεσάζοντες σὲ διάφορα περιφερειακὰ ἐργαστήρια καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χρησιμοποίηση τῶν διαμετακομιστικῶν λιμανιῶν ποὺ διευκόλυναν τὶς διάφορες συναλλαγές. Ἔτσι σήμερα μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς «γενιές» τῶν διαφόρων τύπων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα. Ὁ τόπος κατασκευῆς ἐντοπίζεται ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ πηλοῦ μὲ τὶς προσμείξεις ἄλλων στοιχείων, ποὺ περιέχονται σ' αὐτόν. Πολλὲς φορὲς ἢ κακὴ ποιότητα τοῦ πηλοῦ ἢ τὸ ἀτελὲς ψήσιμο φανερώνει καὶ σχετικὴ ἢ μέτρια ἱκανότητα καὶ ἐμπειρία τῶν τεχνιτῶν, ποὺ εἶναι συνήθως ἐντόπιοι, ἢ ἀκόμη καὶ τὴ φθορὰ τῆς μήτρας ἀπὸ τὴν πολλὴν χρῆση. Φυσικὰ παίζει ρόλο καὶ ἡ ποιότητα τοῦ τοπικοῦ πηλοῦ. Ἡ Ἀμφίπολη ἀκολουθεῖ τὸν συρμό· εἰσάγει ἀλλὰ καὶ παράγει εἰδώλια ἀττικοῦ ἢ βοιωτικοῦ τύπου, ἀλλὰ καὶ τύπους ἀπὸ ἄλλα μακεδονικὰ ἐργαστήρια (Πύδνα, Βέροια, Πέλλα;) καὶ ἀπὸ τὴ Χαλκιδική (Ὀλυνθο καὶ Ἄκανθο;) ὅλα ὅμως τῆς Χαλκιδικῆς, ὅπως καὶ ἐκεῖνα τῆς Ἀμφίπολης, ἔχουν κοινὰ πρότυπα ἀπὸ τὰ δύο κέντρα τοῦ Νότου (Ἀττικὴ, Βοιωτία).

Ἡ θεματολογία τοὺς προσαρμοζόταν στὶς τοπικὲς προτιμήσεις γιὰ θρησκευτικὲς καὶ τελετουργικὲς ἀνάγκες, π.χ. τὰ εἰδώλια τοῦ Ἄττι²⁴⁸, τοῦ Τελεσφόρου, καὶ οἱ προτομές «Ἀφροδίτης» ἢ Περσεφόνης-Δήμητρας. Τὸ μέγεθος τῶν περιφερειακῶν προϊόντων εἶναι μικρότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν καλλιτεχνικῶν κέντρων, οἱ τύποι τῶν κέντρων (Ἀθήνα, Τανάγρα) ἀντιγράφονται ἢ παραλλάσσονται, ἀλλὰ τὰ μεγέθη μικραίνουν πιθανὸν γιὰ λόγους οἰκονομικοῦς. Τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο καὶ τὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν τῆς πρώτης ἑλληνιστικῆς περιόδου διαμορφώνουν ἓνα θεματολόγιο «κοινὸ» μὲ ἐκεῖνο τῶν ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ ἐμπόριο τῶν ἀγγείων καὶ τῶν εἰδωλίων δὲν ἐπηρεάστηκε, ὅσο θὰ περιέμενε κανεὶς, ἀπὸ τὶς μεγάλες ἢ μικρὲς συγκρούσεις στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων, τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν συμμάχων τοὺς ἀπὸ τὴν περιφέρεια (κυρίως Β. Αἰγαίου καὶ Μαύρης Θάλασσας).

Ἡ ἀλλαγὴ στὶς ταφικὲς συνήθειες, ἀπόρροια τῶν νέων θρησκευτικῶν στοιχείων ποὺ εἰσάγονται στὶς παλιὲς λατρεῖες, καὶ ὁ πλοῦτος ποὺ εἰσέρευσε στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, καθὼς καὶ τὸ ἐμπόριο μὲ τὶς πόλεις τῆς Μαύρης Θάλασσας καὶ τὴν ἐνδοχώρα τοὺς, καὶ ἡ διαμετακομιστικὴ δραστηριότητα τῶν λιμανιῶν τοῦ βορείου Αἰγαίου, προσέδωσε μιὰ νέα δυναμικὴ στὶς καλλιτεχνικὲς παραγωγὲς τῶν ἀστικῶν κέντρων ποὺ ἀναπτύχθηκαν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Χαλκιδική. Ἡ πληθώρα τῶν εἰδωλίων ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ἱερῶν καὶ νεκροταφείων τῆς Ἀμφίπολης, ποὺ ἀνάγονται στοὺς ὑστεροκλασικοὺς, ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους, εἶναι μεγάλη. Οἱ τύποι καὶ οἱ παραλλαγές τοὺς, ποὺ ἀναφέρονται στὰ πρότυπα τῶν ἀττικοβοιωτικῶν ἐργαστηρίων (Ταναγραῖες κτλ.), καθὼς καὶ τῶν μικρασιατικῶν ἐργαστηρίων μετὰ τὸν 3ο αἰ. καὶ ὡς τὸν 1ο αἰ. π.Χ. (κυρίως τῆς Μύρινας) ἐμπλουτίζουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν εἰδωλοποιία τῶν περιόδων αὐτῶν.

248. F. Winter, I. Nordgriechenland, *Amphipolis*.

Στην Ἀμφίπολη ξεχωρίζουν δυὸ μεγάλες ομάδες κοροπλαστικής:

Α) Μεμονωμένες μορφές ἢ συμπλέγματα ποὺ ἀφοροῦν στὴν καθημερινή ζωή (γυναῖκες καὶ κόρες ὄρθιες ἢ καθιστές, χορεύτριες, πλαγγόνες ἢ «ἱερόδουλες», ἔφηβοι καὶ ζῶα) καὶ στὴ διονυσιακὴ λατρεία (ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει καὶ τὰ θεατρικὰ εἰδώλια), μμήσεις ἢ παραλλαγές δημοφιλῶν ἀγαλαμτικῶν τύπων τῆς ἴδιας περιόδου καὶ γενικὰ θεότητες ἢ συμβολικὲς μορφές τῆς χθόνιας λατρείας.

Β) Γυναικεῖς κεφαλές: α) Μόνο κεφαλές ὡς τὸν λαμὸ καὶ β) προτομές μὲ τὸ ἐνδεδυμένο ἢ γυμνὸ ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ²⁴⁹.

Αὐτὴ ἡ δευτέρη ομάδα εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ προϊόν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἀμφίπολης. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν εἰδωλίων καλύπτεται μὲ λευκὸ ἐπίχρσιμα σὲ παχιά στρώση, διότι ἔτσι διευκολύνεται ὁ χρωματισμὸς τῆς ἐπιφάνειας μὲ ποικιλία χρωμάτων (ἐρυθρό, γαλάζιο, βαθὺ μπλέ, πράσινο, κίτρινο καὶ μαῦρο). Μὲ τὴν πολυχρωμία ἐπιτυγχανόταν ἡ ζωηρὴ ἀπόδοση λεπτομερειῶν τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ χρωματισμοῦ τῶν ἐνδυμάτων²⁵⁰, καθὼς καὶ τῶν κοσμημάτων. Ἡ ομάδα τῶν προτομῶν (μὲ μοῦστο) διαιρεῖται σὲ δύο ὑποομάδες: α) Οἱ προτομές μὲ καλύπτρα-ἱμάτιο καὶ χειριδωτὸ ἢ μὴ χιτῶνα καὶ στήριξη τῶν δύο ἀνυψωμένων χειρῶν στὰ στήθη. Ἡ ὀπίσθια ὄψη εἶναι κοίλη, ἴσως γιὰτὶ πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς ἀναρτοῦνταν στὰ σπίτια, στὰ ἱερὰ καὶ στοὺς τάφους καὶ β) οἱ προτομές μὲ ἀκάλυπτη κεφαλὴ ἀλλὰ μὲ ἐντυπωσιακὴ κόμμωση εἶναι ὁλόσωμες, φτάνουν μέχρι τὸ μέσο τοῦ κορμοῦ καὶ οἱ βραχίονες εἶναι κολλημένοι στὶς πλευρές. Φοροῦν διάφανο χιτῶνα ἢ εἶναι γυμνές. Αὐτὸς ὁ τύπος ἔχει πλήρη διαμόρφωση τῆς πλάτης στὴν ὀπίσθια ὄψη, καὶ ἀρκετὲς φορὲς ὑπάρχει καὶ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ. Συνήθως τὸ ἐμπρόσθιο τμήμα κατασκευάζεται μὲ μήτρα ἐνῶ τὸ ὀπίσθιο, ὅπου καὶ ἡ ὀπὴ, εἶναι συχνὰ χειροποίητο. Οἱ δύο ὑποομάδες συνυπάρχουν χρονικὰ (βλ. παράδειγμα τάφου 94). Οἱ τύποι τῶν προτομῶν συνεχίζουν τὴν πρῶμη κλασικὴ παράδοση ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Ρόδο, τὸ Αἰγαῖο, τὴν Ἀττικὴ, καὶ τὴ Βοιωτία· ἀλλὰ ἡ πλησιέστερη, τοπικὰ καὶ χρονικὰ, ἐπίδραση, εἶναι ἐκείνη ποὺ δέχεται ἡ Ἀμφίπολη ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό τῆς Ὀλύνθου²⁵¹. Ἡ ἴδια σχέση Ὀλύνθου-Ἀμφίπολης παρατηρεῖται καὶ στοὺς ἄλλους τύπους εἰδωλίων τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ἀμφίπολης. Εἶναι φυσικὸ μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς Ὀλύνθου λόγω βίαιων γεγονότων στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., οἱ τεχνίτες τῆς Ὀλύνθου νὰ ταξίδεψαν σὲ γειτονικὰ μέρη γιὰ νὰ συνεχίσουν τὴν ἐργασία τους καὶ οἱ μήτρες νὰ ταξίδεψαν μαζί τους. Κάποιο ρόλο ἔπαιξαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα μακεδονικὰ ἐργαστήρια, ἀλλὰ ὄχι τόσο σημαντικὸ ὅσο ἐκεῖνο τῆς Ὀλύνθου. Ἡ Ἀμφίπολη ἐξήγαγε στὴ γύρω τῆς περιοχῆ τὰ προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου της (Βέργη, Νικήσιανη, Ἀργίλος, Αἰδονοχώρι), ἀλλὰ ἴσως καὶ ὡς τὴ Μαύρη Θάλασσα (πρβ. εἰδώλια νεκροταφείου ἀρχαίας Μεσημβρίας²⁵² στὴ Βουλγαρία).

249. K. Chrysanthaki-Nagle, RA 2006/1, 3-31. Τζαναβάρη 2012, 353-379. Tzanavari 2007, 117-130.

250. Dillon 2010, 260, σημ. 60.

251. Τὸ ἄρθρο τῆς Chrysanthaki-Nagle ὅ.π. γιὰ τὴ

σημασία καὶ τὴν ταυτότητα τῶν προτομῶν αὐτῶν εἶναι ὡς σήμερα τὸ πληρέστερο.

252. A guide to the collections of the Archaeological Museum of Nessebar (Plovdiv 2012).

Μία μικρὴ ομάδα, ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσα, ἀποτελοῦν καὶ τὰ θεατρικὰ εἰδώλια-τύποι ἀρχαίας τραγωδίας καὶ κωμωδίας, ἰδιαίτερα τῆς νέας κωμωδίας, ποὺ εἶναι καὶ οἱ περισσότεροι, καὶ προσωπεῖα-μάσκες. Σχετικὰ μὲ τοὺς τύπους τῶν θεατρικῶν εἰδωλίων βλ. Berhabò-Brea 2001, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὸ Ὀνομαστικὸν τοῦ Πολυδεύκη καὶ ταυτίζει τοὺς τύπους σύμφωνα μὲ αὐτό.

Στοὺς ἑλληνιστικοὺς αἰῶνες 3ο-1ο π.Χ. ἡ Ἀμφίπολη δέχτηκε ἀρκετὲς ἐπιρροὲς ἀπὸ τὰ μικρασιατικὰ ἐργαστήρια καὶ ἐμπλούτισε τὸ θεματολόγιο τοῦ ἐργαστηρίου της μὲ νέους τύπους, χωρὶς νὰ παύσει νὰ παράγει ἀττικοβοιωτικoὺς τύπους, ποὺ ἦταν πάντοτε δημοφιλεῖς ὡς τὸν 1ο αἰ. π.Χ.²⁵³

IV. ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑ

α) Κοσμήματα²⁵⁴

Αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὰ κοσμήματα τῶν τάφων εἶναι ἡ ἐμφάνιση τῶν γνωστῶν ἤδη ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς κοινῶν, δημοφιλῶν τύπων κοσμημάτων τῶν ὑστεροκλασικῶν χρόνων. Τὰ περιδέραια, τὰ ἐνώτια, τὰ δακτυλίδια, οἱ πόρπες καὶ τὰ διαδήματα, καθὼς καὶ τὰ ἄφθονα ἐπίχρυσα στεφάνια εἶναι σὰν αὐτὰ ποὺ βρίσκονται σὲ ὅλα τὰ γνωστὰ ἀνασκαφέντα νεκροταφεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Χαλκιδικῆς. Θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῆς πρώτης ὕλης στὰ γειτονικὰ χρυσωρυχεῖα τοῦ Παγγαίου θὰ ἔδινε τὴν ἀφορμὴ γιὰ παραγωγὴ περισσότερων πρωτότυπων τύπων ποὺ θὰ ἀναδείκνυαν καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἀξιόλογων τεχνιτῶν σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια. Σημειώνεται ὅτι στὰ παράλια τῆς Κριμαίας στοὺς πλούσια κτερισμένους τάφους τοῦ 4ου-3ου αἰ. π.Χ. ἐμφανίζονται κοσμήματα μὲ ἐντονὴ ὁμοιότητα ἢ ἐπιρροὲς ἀπὸ ἀνάλογα θέματα ποὺ συναντιοῦνται στὰ μακεδονικὰ νεκροταφεῖα καὶ ἔτσι τὸ ἐρώτημα ἐὰν ἐγκαταστάθηκαν Μακεδόνες καλλιτέχνες καὶ ἴδρυσαν ἐργαστήρια λόγῳ τῆς ζήτησης ἢ εἰσήγοντο μόνο προϊόντα ἀπὸ τὴ Μακεδονία παραμένει

253. Τὸ ἄρθρο τῆς Κ. Τζαναβάρη περιέχει συνοπτικὰ ὅλες τὶς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε ὡς σήμερα καὶ τὸν σχολιασμὸ γιὰ τὰ ἐργαστήρια τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Χαλκιδικῆς. Ἐπίσης χρήσιμες εἶναι καὶ οἱ ἐκδόσεις τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου: *TANAGRA, Mythe et archéologie* (ἐκδ. V. Jeammet, κατάλογος ἐκθεσης, Paris 2003) καὶ *Tanagras. De l'objet de collection à l'objet archéologique* (Paris 2007). Πέππα-Παπαϊωάννου 2010. Ἡ ἐργασία εἶναι χρήσιμη τόσο γιὰ τὰ σχόλια ποὺ ἀναφέρονται στὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς ὅσο καὶ στὴν τεχνοτροπία καὶ χρονολόγησή.

254. Ἐνα καλὸ ἄρθρο ποὺ παρουσιάζει γενικὰ τὰ προβλήματα τῆς κοσμηματοτεχνίας τῆς πρώτης ἑλληνιστικῆς περιόδου εἶναι ἐκεῖνο τῆς S. G. Miller Collett

στὸ συνέδριο ποὺ ἔγινε στὸ Brown University τὸ 1988: *The Age of Pyrrhus*; μὲ τὸ τίτλο *Greek Jewelry of the Age of Pyrrhus. Issues for Consideration* 189-206. S. Miller 1996, 38-44. Μὲ τὸ ἄρθρο τῆς αὐτὸ ἐπικαιροποιεῖ τὸ παλιότερο ἄρθρο τῆς. Βλ. καὶ *Ori di Taranto* 1984. *Χρυσὰ στεφάνια* (2011), Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. Ὁ κατάλογος μὲ ἐπιλεγμένα χρυσὰ κοσμήματα τῆς ἐκθεσης τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Ὁ χρυσὸς τῶν Μακεδόνων (Θεσσαλονίκη 2000) καὶ ὁ Κατάλογος *Θησαυροὶ τῆς Ἀρχαίας Μακεδονίας*, περιοδικὴ ἐκθεσις, 1979 τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης δίνουν χρήσιμες πληροφορίες.

άνοιχτό²⁵⁵. Οί ένδειξεις πάντως οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει τοπικό εργαστήριο μεταλλοτεχνίας (για κοσμήματα και αγγεία) στην Άμφίπολη. Άλλα φαίνεται ότι ο χρυσός του Παγγαίου χρησιμοποιήθηκε κατά κύριο λόγο σε παραγωγή νομισμάτων και κατά δεύτερο λόγο για κοσμήματα, όρισμένα από τα όποια είναι και εισαγωγές.

Στην ανασκαφή του 1956 τὸ 1/4 τὼν τάφων (συνολικά 32) περιέχουν επίχρυσα στεφάνια (σε ύλικὸ χαλκοῦ, ὀστῶν, πηλοῦ). Τὰ ἐνώτια (κυρίως κοινοὶ τύποι μὲ τὶς λεοντοκεφαλές στὶς ἀπολήξεις ἀλλὰ καὶ μὲ κεφάλια αἰγάγων σπανιότερα) θὰ μπορούσε νὰ ἦταν προϊόντα ἐντόπια ἢ εἰσαγόμενα, ὅπως καὶ ἐκεῖνα τὰ ἐνώτια σὲ μορφὴ ἐλασμάτων μὲ Νίκες καὶ Ἑρωτιδεῖς²⁵⁶ λιγότερο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ περιδέραια. Παρατηρεῖται, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ νεκροταφεῖα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου, ὅτι τὰ περισσότερα κοσμήματα ὑπάρχουν στὶς ταφές τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νεαρῶν γυναικῶν.

β) Διάφορα ἀντικείμενα

Ἡ μόνη παρουσία δειγμάτων ὀπλισμοῦ εἶναι οἱ αἰχμές δοράτων, κι αὐτὲς σχετικὰ λίγες, γιὰτι καὶ οἱ ἀνδρικές ταφές εἶναι οἱ λιγότερες. Τὰ ὑπόλοιπα ἀντικείμενα εἶναι εἴτε ἐξαοτήματα κιβωτιδίων εἴτε σιδερένιες στλεγγίδες καὶ καρφία τοῦ ξύλινου φορείου.

Ξεχωρίζει ὁ τάφος 13, ὅπου ἔχει βρεθεῖ σιδερένιο ξίφος ἀνάμεσα στὰ λίγα κτερίσματα, ποὺ συνόδευαν τὴ λαμπρὴ τεφροδόχο ὑδρία **793A**. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ ὑπόλοιπα μεταλλικὰ ἀντικείμενα: τὰ ἐλάχιστα χάλκινα αγγεία, κυρίως κἀνθαροι, φιάλες ὀμφαλωτές «ἀχαιμενιδικῆς» ἐπιρροῆς, οἱ μολύβδινες πυξίδες τύπου D ποὺ χρησίμευαν γιὰ ψιμυθιοθήκες καὶ ὀρισμένα χάλκινα ἀγαλμάτια ἢ διακοσμητικὲς μορφές σὲ ἀντικείμενα, δὲν σηματοδοτοῦν μιὰ συγκεκριμένη πρακτικὴ χρῆσης πολλῶν καὶ ποικίλων μεταλλικῶν ἀντικειμένων.

Ἐπισημαίνεται καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν καλύκων, ποὺ ἔχουν παραχθεῖ μὲ μήτρα ἀνάλογα παραδείγματα ἀποκαλύφθηκαν στὴν περιοχὴ Θεσσαλονίκης, Πύδνας, Βεργίνας καὶ Δερβενιοῦ. Τὸ θέμα τῆς ἐξ Ἀνατολῶν ἔμπνευσης ἢ ἐπιρροῆς γιὰ ὀρισμένα σχήματα καὶ διακόσμηση μεταλλίνων αγγείων εἶναι ὑπὸ συζήτησης.

Τὰ νομίσματα εἶναι δυστυχῶς ἐλάχιστα, καὶ κυρίως χάλκινα, καὶ δὲν εἶναι ἰδιαιτέρως ὑποστηρικτικὰ γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν τάφων.

V. ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

Στὸ ἱστορικὸ τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ περιεῖχε καὶ ἓνα σύντομο ἱστορικὸ περίγραμμα, παρατίθενται οἱ πληροφορίες (ἀνασκαφῆς) ποὺ συμβάλλουν, ὅσο εἶναι δυνατό, στὴν κατανόησιν τῆς λειτουργίας τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ βορειοανατολικοῦ νεκροταφεῖου, τὸ

255. H. Salskov-Roberts, Macedonian craftsmanship in Crimean tombs from late 4th century BC to early 3rd century BC, στὸ *Proceedings of the Danish Institute at Athens VI*, 2009, 189-198.

256. Τσιγαρίδα 2009, 549-551, εἰκ. 1-4. Κατάλογος ἔκθεσης Ζυρίχης, *Ancient Jewellery from the Classical World* (Zürich 1995) 40, 46-48.

ὁποῖο περιλαμβάνει κυρίως τάφους ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὡς τὸ τέλος τοῦ α' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., δὲν λείπουν ὅμως καὶ τὰ παραδείγματα τάφων ποὺ χρονολογοῦνται ὡς τὸν 2ο π.Χ. αἰ. Αὐτοὶ οἱ μεταγενέστεροι τάφοι εἴτε ἔχουν λαξευτεῖ στὸν μαλακὸ βράχο ἐπὶ τούτῳ, εἴτε ἀποτελοῦν μέρος δεύτερης χρήσης τῶν παλαιότερων τάφων ἀπὸ τὶς νεότερες γενιὲς τῶν κατοίκων. Ἡ ἀνθεκτικότητα τοῦ βράχου τὸ ἐπιτρέπει αὐτό, καὶ ἔτσι ἀξιοποιήθηκαν γιὰ λόγους οἰκονομικούς.

Οἱ κάτοικοι ποὺ χρησιμοποίησαν αὐτοὺς τοὺς τάφους ἀνῆκαν στὴ μεσαία τάξη, ἀνάλογα φυσικὰ μὲ τὶς οἰκονομικὲς διαφοροποιήσεις της. Ἀνάμεσα στοὺς νεκροὺς ὑπῆρχαν καὶ κάποια ἐξέχοντα ἄτομα, ποὺ ἦταν καὶ μέλη (ἢ μύστες) θρησκευτικῶν σωματείων («θιάσων»). Οἱ τάφοι αὐτῶν τῶν ἀτόμων περιείχαν κτερίσματα ποὺ σηματοδοτοῦσαν τὴν ξεχωριστὴ τους θέση στὴν κοινωνία τῆς πόλης (βλ. π.χ. τάφους 13, 94, 88, 4), ὅπως τὰ ἐπίχρυσα στεφάνια ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, ἔστω καὶ διαλυμένα, στοὺς 32 τάφους. Ἡ ἔλλειψη χρυσῶν στεφανίων δὲν σημαίνει κάτι, ἀπλῶς λείπουν γιὰ τὴν ὑπῆρξαν ἀντικείμενα σύλησης, ἐνῶ τὰ πῆλινα ἐπίχρυσα στεφάνια μὲ χάλκινα ἢ ὀστρίνα στελέχη, δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ κλαποῦν καὶ νὰ μεταφερθοῦν, διότι διαλύονταν λόγω τῶν εὐθραυστων ὑλικῶν τους.

Φαίνεται, ὅτι ἡ κτέριση μὲ ἐπίχρυσα στεφάνια ἦταν σημαντικὴ γιὰ τὸ κύρος τοῦ νεκροῦ, γι' αὐτὸ καὶ τοποθετοῦνταν τόσο σὲ ἀνδρικούς, ὅσο καὶ σὲ γυναικίους καὶ παιδικοὺς τάφους, ἴσως καὶ νὰ ὑποδήλωναν τὴ συμμετοχὴ τους σὲ θρησκευτικοὺς θιάσους (μύστες;). Σ' ἓνα χωρίο ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι τὰ στεφάνια ἀποδίδουν στοὺς νεκροὺς τὸ χαμένο τους πρόσωπο (ἀπ. 16./101)²⁵⁷.

Ἡ πολυεθνικὴ κοινωνία ἐνὸς λιμανιοῦ, ὅπως ἦταν ἡ Ἀμφίπολη, ἐνθάρρυνε τὴν ποικιλία λατρευτικῶν καὶ θρησκευτικῶν διαδικασιῶν, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν τάφων. Ἐπικρατοῦσε ὁ ἐνταφιασμός, ποὺ βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ σημάδια ποὺ ἄφησε ἡ νεκρικὴ κλίνη-φορεῖο· συνήθως εἶναι τὰ βαθύσματα τῆς στερέωσης τῶν ποδιῶν τῆς κλίνης. Ἀλλὰ καὶ ἡ καύση χρησιμοποιεῖται σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο (ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς οἰκογένειας τοῦ νεκροῦ, ἐφ' ὅσον ἡ καύση εἶναι πιδ δαπανηρή). Τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ὑπολειμμάτων τῆς καύσης (τέφρα, ὅστ'α) εἶναι κυρίως πελίκες καὶ κατὰ δεύτερο λόγο κωδωνόσχημοι κρατῆρες ἢ ὑδρίες. Οἱ ταφικὲς τελετουργίες καὶ μετὰ τὸ κλείσιμο τοῦ τάφου συνεχίζουν νὰ τελοῦνται πάνω στὶς ἐπιχώσεις τῶν τάφων. Τὰ μόνα κατάλοιπα ποὺ παρέμειναν ὡς σήμερα εἶναι τὰ θραύσματα τῶν ἀγγείων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν (πινάκια, ἄωτα σκυφίδια, σκύφοι τύπου bolsal, κάνθαροι μελαμβαφεῖς καὶ ἐρυθρόμορφοι κωδωνόσχημοι κρατῆρες). Γενικὰ στὶς ἐπιχώσεις βρέθηκαν περισσότερα μελαμβαφῆ ἀγγεῖα ἀπ' ὅ,τι μέσα στοὺς τάφους.

Λίγες ἐνεπίγραφες ἐπιτύμβιες στήλες-σήματα ἀττικοῦ τύπου, πιθανὸν νὰ εἶναι σήματα τάφων, ἀλλὰ δὲν ταυτίστηκαν μὲ συγκεκριμένους τάφους, λόγω καὶ τῆς μεταγενεστέρης χρήσης τους.

257. Kerri Jeannette Hame, *TA NOMIZOMENA*. (Ann Arbor 1999) 24-27.
Greek death ritual in the historical sources and tragedy

Σπάνια είναι τὰ νομίσματα-δανάκες στὰ κρανία τῶν νεκρῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλα νεκροταφεῖα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου, ὅπως π.χ. στὴν Ἄκανθο καὶ τὸ Αἰγίνιο (περιοχὴ Πύδνας) τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Στὸ τμήμα τοῦ νεκροταφείου ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1956 οἱ περισσότερες ταφές ἀνήκαν σὲ παιδιὰ καὶ ἐφήβους, καθὼς καὶ σὲ νέες γυναῖκες. Οἱ λίγοι τάφοι ἀνδρῶν διακρίνονται ἀπὸ τὰ πενιχρὰ κτερίσματα καὶ τὴν ὑπαρξὴ ζεύγους αἰχμῶν δοράτων. Μία μόνο περιπτώση πλούσιας ταφῆς ἀνδρός, ὅπου βρέθηκε καὶ σιδερένιο ξίφος, εἶναι ὁ ὑπ' ἀρ. 13 τάφος, μὲ ὀστεοδόχο-ἀττική ὕδρεια. Πάντως μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ τάφου 13, ὀπλισμὸς ὡς κτερίσμα δὲν βρέθηκε στοὺς ὑπόλοιπους τάφους· λιγοστὰ παραδείγματα μόνο ζεύγους αἰχμῶν δοράτων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ διαπιστώθηκε καὶ σὲ ἄλλα ἐλληνιστικὰ νεκροταφεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ.

Ἐπίσης δὲν διαπιστώθηκαν στοιχεῖα γιὰ ἐσκεμμένο διαχωρισμὸ νεκρῶν κατὰ φύλα.

VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΑΝΕΙΚΟΝΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀμφίπολης ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1956 χρονολογεῖται στὸ διάστημα 350-285/80 π.Χ., μὲ τὴν πλειονότητα τῶν ταφῶν νὰ καλύπτουν τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. ἕως καὶ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Δύο ταφές μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν προχωρημένο 3ο αἰ. π.Χ. (τὰ περιεχόμενα τοῦ τάφου 53 τοποθετοῦνται στὰ μέσα ἢ λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἡ δεύτερη (;) ταφή στὸν τάφο 122 ἔχει χρονολογηθεῖ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ α' στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.). Μία ταφή (τάφος 34) περιεῖχε νομίσματα Ἀμφίπολης (187-168 π.Χ.). Ὁ τάφος, ὅπως ἀναφέρθηκε, χρησιμοποιήθηκε καὶ δεύτερη φορὰ, δηλ. μία στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. καὶ μία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. καὶ μετὰ. Τέσσερις ταφές (71, 79, 111 καὶ 114) ἀνήκουν στὸ β' μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ δύο (26, 107) περιεῖχαν κεραμικὴ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

350-325/20 π.Χ.

Ἡ μελέτη δεκαεπτὰ ταφῶν (τάφοι 1, 8, 13, 15, 27, 28, 41 [ταφή Β], 41 [ταφή Γ], 42 [ταφή Β], 43 [ταφή Α], 46, 66, 70, 90, 96 [ταφή Α;], 122 [ταφή Α;] καὶ 123) ποὺ χρονολογοῦνται στὸ γ' τέταρτο ἢ στὴ μετάβασή του πρὸς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. δείχνει ὅτι:

Τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο ἀποτελεῖ τὸ κύριο κτερίσμα (τάφοι 1, 3, 8, 13, 15, 28, 41 [ταφή Β], 42 [ταφή Β], 43 [ταφή Α], 46, 27, 66, 70, 122), μὲ τὸ ἀλάβαστρο (τάφοι 1, 3, 8, 43 [ταφή Α], 43 [ταφή Β], 70) καὶ τὸ ἄωτο σκυφίδιο (τάφοι 1, 8, 43 [ταφή Α], 27, 70) νὰ ἀκολουθοῦν σὲ δεύτερη θέση.

Οἱ ἀρυτῆρες εἶναι λιγοστοί, μόνο σὲ τρεῖς ταφές (27, 43 [ταφή Β], 61).

Ἡ χρῆση τῆς ἀττικῆς μελαμβροῦς κεραμικῆς εἶναι περιορισμένη, ἀλλὰ ἐκπροσωπεῖται μὲ ποικιλία σχημάτων (ὕδρεια-κάλπη στὸν τάφο 13, σκύφος ἀττικοῦ τύπου στὸν 41 [ταφή

B], σκύφοι τύπου bolsal στοὺς 96 [ταφή Α:] καὶ 123, ἄωτο σκυφίδιο στοὺς 43 [ταφή Α] καὶ 70, κάνθαρος στὸν 54, θήλαστρο στὸν 8).

Στὰ ἄωτα σκυφίδια ἐπικρατοῦν τὰ ἐγχώρια ἐρυθροβαφή.

Σπανίζουν οἱ λύχνοι.

Ὅκτὼ ταφές (1, 8, 13, 43 [ταφή Α], 46, 54, 61, 70) ἔχουν κτερισθεῖ μὲ ἐπίχρυσα πήλινα στεφάνια, ἐνῶ δύο ἀπὸ αὐτές (οἱ 8 καὶ 70) ξεχωρίζουν γιὰ τὸν μεγάλου ἀριθμὸ κτερισμάτων. Ὁ τάφος 8 περιεῖχε παιδική ταφή, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ θήλαστρο, τὰ εἰδώλια πάπιας καὶ τοὺς ἀσκούς τύπου πάπιας, ἐνῶ στὸν τάφο 70 ἔχουμε κατὰ πᾶσα πιθανότητα γυναικεία ταφή (κάτοπτρο, χρυσὰ ἐνώτια).

Οἱ συγκρίσεις μὲ τὰ περιεχόμενα ἄλλων τάφων ἀπὸ δημοσιευμένα μακεδονικὰ νεκροταφεῖα αὐτῆς τῆς περιόδου γίνονται μὲ ἐπιφύλαξη, καθὼς τὸ δείγμα σύγκρισης εἶναι μικρό, μὲ ἐξαίρεση τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο στὸ Ἀρχοντικὸ Πέλλας. Στὸ Αἰγίνιο μόνον ἔξι ταφές (54, 57, 61, 78, 80, 90) μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὴ Λητὴ μόνον 2 τάφοι (Ε 54, Τ 17) χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ 320 π.Χ. περίπου²⁵⁸. Στὸ Αἰγίνιο τὰ ἀττικὰ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα εἶναι λίγα (μελαμβαφῆς ὑδρία, ἀρυβαλλοειδὴ ληκύθια (ἂν καὶ δὲν εἶναι σίγουρη ἡ ἀττική τους προέλευση), σκύφοι τύπου bolsal) καὶ περιορίζονται στὶς πλουσιότερες ταφές τοῦ νεκροταφείου, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλα πλούσια ταφικὰ σύνολα στὴ Μακεδονία²⁵⁹. Γιὰ παράδειγμα, στὸν τάφο ΙΙΙ τοῦ τύμβου Α στὴν Αἵνεια, βλέπουμε τὴν παρουσία πολλῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων (ἄωτα σκυφίδια, πινάκια, ἀσκός, πυξίδα), ὅπως καὶ πολλὰ λίθινα καὶ ἐπικασσιτερωμένα ἀλάβαστρα²⁶⁰. Ἀντίθετα στὴν Ἀμφίπολη, ἡ παρουσία τῆς μελαμβαφοῦς κεραμικῆς δὲν φαίνεται νὰ περιορίζεται μόνον στὶς πλουσιότερες ταφές.

Ἐνῶ στὴν Ἀμφίπολη τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο μὲ τὸ ἀλάβαστρο καὶ τὸ ἄωτο σκυφίδιο ἀποτελοῦν τὰ κατ' ἐξοχὴν κτερίσματα τῶν ταφῶν αὐτῆς τῆς περιόδου, στὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο στὸ Ἀρχοντικὸ Πέλλας, σ' ἓνα δείγμα 34 ταφῶν μὲ νομίσματα Φιλίππου Β' καὶ Ἀλεξάνδρου Γ', τὸ σκυφίδιο καὶ τὸ bolsal ἀποτελοῦν τὰ πρὶν διαδεδομένα σχήματα ἀγγείων. Ὅπως δὲν ἴσχυε, οἱ διαφορὲς ὀφείλονται σὲ διαφορετικὰ τελετουργικὰ ταφῆς, ποὺ ἀξίζει νὰ μελετηθοῦν²⁶¹.

325-300/290 π.Χ.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν τριάντα ὀκτὼ ταφῶν (2, 4, 6, 9, 10, 11, 12, 17, 19, 20, 29, 49 [ταφή Β], 50, 51, 52, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 72, 74, 75, 84, 88, 89, 91, 93, 94, 109, 110, 115, 118, 128) ποὺ χρονολογοῦνται στὸ διάστημα 325-300/290 π.Χ. προκύπτει ὅτι:

258. Κωτίτσα 2006, 113-114· Τζαναβάρη, Φίλης 2010, 161.

259. Κωτίτσα 2006, 114, 144-145 τάφος 54 (ἀρ. 63, 66;· 148-149 τάφος 57 (ἀρ. 74, 76;· 154-155 τάφος 61 (ἀρ. 89;· 163-164 τάφος 78 (ἀρ. 115;· 165 τάφος 80 (ἀρ. 117;· 170-172 τάφος 90 (ἀρ. 135).

260. Βοκοτοπούλου 1990, 52, 62, 64 καὶ σημ. 45, ποὺ δὲν ἴσχυε, μὲ τὰ νεότερα στοιχεῖα τῶν ἀνασκα-

φῶν καὶ τὶς πρόσφατες μελέτες γιὰ τὴν ἐπιχρύσωση καὶ τὴν ἐπικασσιτέρωση.

261. Α. Χρυσοστόμου, Π. Χρυσοστόμου 2011, 397. Τὸ bolsal παραμένει τὸ πρὶν συνηθισμένον κτερίσμα στὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἀρχοντικοῦ μέχρι καὶ τὰ χρόνια τοῦ Κασσάνδρου, ὅταν πλέον σπανίζει ὡς σχῆμα στὰ ὑπόλοιπα μακεδονικὰ νεκροταφεῖα (Κωτίτσα 2006, 93).

Τὸ πιὸ συχνὸ κτέρισμα εἶναι τὸ χαμηλὸ μυροδοχεῖο (2, 4, 6, 10, 20, 29, 49 [ταφή Β], 52, 62, 67, 69, 84, 88, 89, 94, 109, 110, 115, 118), μὲ τὸ ἀλάβαστρο, πῆλινο ἢ λίθινο (4, 11, 19, 60, 63, 64, 67, 72, 88, 128) καὶ τὸ ἄωτο σκυφίδιο, μελαμβαφές ἢ ἐρυθροβαφές (2, 4, 6, 10, 49 [ταφή Β], 60, 62, 69, 72, 74, 88, 89, 93, 94), νὰ ἀκολουθοῦν ἀπὸ κοντά.

Ἄν καὶ συχνὸ εὔρημα στὶς ταφές τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τὸ ἀλάβαστρο συννύαρχει μὲ τὸ μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι μόνο σὲ δύο ἀπὸ τοὺς τριάντα ὀκτὼ τάφους (4 καὶ 88)· ἀντίθετα τὸ βρῖσκουμε νὰ συννύαρχει πιὸ συχνὰ μὲ τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο στὶς ταφές τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (σὲ τέσσερις ἀπὸ τὶς δεκαπέντε ταφές)²⁶². Αὐτὴ ἡ παρατήρηση μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ τάφοι μὲ ἀλάβαστρα θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν πιὸ κοντὰ πρὸς τὸ ἄνω ὄριο τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Τὸ ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο συννύαρχει, ὡς κτέρισμα, μὲ τὸ μυροδοχεῖο χωρὶς πόδι μόνο σὲ δύο τάφους (49 [ταφή Β], 52)²⁶³, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐξαφάνιση τοῦ ἀγγείου στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Αὐξάνεται ἡ παρουσία τῶν ἀρυτήρων (τάφοι 9, 84, 88, 91, 110).

Οἱ λύχνοι συνεχίζουν νὰ ἀποτελοῦν σχεδὸν σπάνιο κτέρισμα (τάφοι 4, 10, 17, 72).

Ἡ ἐναπόθεση μελαμβανοῦς κεραμικῆς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τάφων παραμένει σχετικὰ περιορισμένη²⁶⁴. Συνήθως πρόκειται γιὰ ἓνα ἢ δύο ἀγγεῖα, μὲ ἐξαίρεση τὴν πλούσια ταφή τοῦ τάφου 88, τὴν ὁποία συνόδευαν τέσσερα μελαμβανὰ (κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀττικὰ) ἀγγεῖα. Ἀντίθετα, θραύσματα μελαμβανῶν σκυφιδίων, πινακίων, σκύφων καὶ κανθάρων συναντῶνται σὲ μεγαλύτερες ποσότητες στὶς ἐπιχώσεις τῶν τάφων²⁶⁵. Ἡ παρουσία τῆς μελαμβανοῦς κεραμικῆς στὶς ἐπιχώσεις θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὶς ταφικὲς τελετές. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ μελαμβανοῦς ἰχθυοπινακίου ποὺ βρίσκεται ὡς ταφικὸ κτέρισμα σὲ μιὰ μόνο ταφή τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε (88) ἀλλὰ συναντᾶται μὲ μεγαλύτερη συχνότητα στὶς ἐπιχώσεις τῶν τάφων (29, 55, 75).

300-285/80 π.Χ.

Ἀπὸ τὶς 11 ταφές (τάφοι 32, 41 [ταφή Α], 44, 78, 85, 96 [ταφή ΒΒ;], 100, 108, 112, 116, 120) ποὺ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ α' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.²⁶⁶, προκύπτουν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα:

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μυροδοχεῖο, ποὺ συνεχίζει νὰ ἀποτελεῖ τὸ πιὸ συνηθισμένο κτέρισμα (τάφοι 32, 44, 85, 96 [ταφή Β;], 97, 100, 108, 116), οἱ τάφοι αὐτῆς τῆς περιόδου κτερίζονται

262. Τάφοι 1, 8, 43α, 70.

263. Ἐπίσης θραῦσμα ἀρυβαλλοειδοῦς ληκυθίου στὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου 62· θραύσματα ἀρυβαλλοειδῶν ληκυθίων στὴν ἐπίχωση τοῦ τάφου 20.

264. Τάφοι 2 (πυξίδα), 9 (κάνθαρος), 10 (ἄωτο σκυφίδιο καὶ σκύφος), 41α (κάνθαρος), 69 (ἄωτο σκυφίδιο), 72 (ἐπιχρυσωμένος κάνθαρος, σκυφίδιο με-

λαμβαφές), 74 (κάνθαρος), 88 (ἄωτα σκυφίδια, κάλυκας, ἰχθυοπινάκιο, ἀσκός), 91 (σκύφος), 94 (ἄωτο σκυφίδιο).

265. Τάφοι 2, 10, 11, 20, 29, 55, 62, 63, 72, 75, 118.

266. Ὁ τάφος 112 ἔχει χρονολογηθεῖ στὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ α' στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ὁ τάφος 108 στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

μὲ μιὰ ποικιλία ἀγγείων: ἄωτα σκυφίδια (τάφοι 32, 44, 78, 85, 96 [ταφή Β;], 100), κανθάρους/κάλυκες (32, 44, 78, 96 [ταφή Β;], 112), ἀρνυτήρες (44, 78, 112, 116, 120), λύχνους (32, 78, 108, 112, 120).

Τὸ ἀλάβαστρο βρίσκεται μόνο σὲ ἓνα τάφο (44).

Ἐξαφανίζονται ὁ σκύφος καὶ τὸ πινάκιο (ἐκτὸς ἀπὸ κάποια θραύσματα στοὺς τάφους 96 καὶ 97 (πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἐπίχωσή τους).

Αὐξάνεται ἡ μελαμβαφῆς κεραμική (ἀττική, σὲ πολλές περιπτώσεις), ποὺ ἐκπροσωπεύεται ἀπὸ ποικιλία σχημάτων²⁶⁷. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο στὰ νεκροταφεῖα τοῦ Αἰγινίου ἢ τῆς Πέλλας σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο. Στὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Πέλλας (στὸ τμήμα ποὺ ἔχει δημοσιευθεῖ), σὲ ἓναν ἀνάλογο ἀριθμὸ θαλαμωτῶν καὶ κεραμοσκεπῶν τάφων τῆς ἴδιας περιόδου, διακρίνουμε μιὰ μονοτονία στὸν τύπο τῶν ἀγγείων ποὺ συνοδεύουν τὶς ταφές, μὲ τὸ μυροδοχεῖο νὰ ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν κτέρισμα²⁶⁸. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὸ Αἰγίνιο στὶς ταφές μὲ νομίσματα Κασσάνδρου, ὅπου οἱ περισσότερες ταφές εἶναι κτερισμένες μὲ μυροδοχεῖα καὶ ἄωτα σκυφίδια, ἐνῶ τὰ λίγα διαφορετικὰ σχήματα παρουσιάζονται συγκεντρωμένα στοὺς ἰδιαίτερα πλούσιους τάφους²⁶⁹.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀγγελη, Α. 2000. Λάγνυνοι ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀμβρακίας, στὸ *Ε' Ἑλλ. Κερ.* 311-320.
- Ἀδάμ Βελένη, Π., Π. Γεωργάκη, Β. Καλάβρια, Κ. Μπόλη 2000. Κλειστὰ σύνολα ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ *Ε' Ἑλλ. Κερ.* 275-298.
- Ἀδρυμή-Σισμάνη, Β., Στ. Ἀλεξάνδρου 2004. Ταφικὰ σύνολα ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῶν Φθιωτῶν Θεβῶν, στὸ *ΣΤ' Ἑλλ. Κερ.* 73-88.
- ΑΕΜΘ* *Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη.*
- Agora IV* R. H. Howland, *Greek Lamps and Their Survivals, The Athenian Agora IV* (Princeton 1958).
- Agora XII* B. A. Sparkes and L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII* (Princeton 1970).
- Agora XXII* S. I. Rotroff, *Hellenistic pottery. Athenian and imported moldmade bowls, The Athenian Agora XXII* (Princeton 1982).

267. Τάφος 32 (ἄωτα σκυφίδια), τάφος 44 (ἄωτο σκυφίδιο, κἀνθαρος, πυξίδια), τάφος 78 (κἀνθαρος), τάφος 85 (ἄωτο σκυφίδιο), 96 (ταφή Β;) (κάλυκας, κἀνθαροι), τάφος 100 (ἄωτη κύλιξ), τάφος 112 (κἀνθαρος, κάλυκας). Θυμίζουμε ὅτι ὁ τάφος 112 ἔχει χο-

νολογηθεῖ λίγο ἀργότερα, στὸ διάστημα 275-265 π.Χ.

268. Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη 1996, βλ. θαλαμωτοὺς τάφους 16, 19, 20α, 21, 26, 27α καὶ κεραμοσκεπεῖς 2, 3, 5, 9, 11 καὶ 12.

269. Κωτίτσα 2006, 114-115.

- Agora XXIX S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, The Athenian Agora XXIX (Princeton 1997).
- Agora XXXIII S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. The Plain Wares*, The Athenian Agora XXXIII (Princeton 2006).
- Ακαμάτης, Ν. 2008 Ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα Πέλλας, *AE* 2008, 1-78.
- Αλεξανδροπούλου, Α. 2011. Ὁ ἡλειακὸς ὑψίπους κἀνθαρος, στὸ *Ζ' Ἑλλ. Κερ.* 613-622.
- Αλλαμανῆ, Β., Κ. Τζαναβάρη 1994. Σχήματα ἀγγείων τῆς πρώιμης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ ταφικὰ σύνολα τῆς Βέροιας, στὸ *Γ' Ἑλλ. Κερ.* 90-103.
- Amandry, P. 1984 Os et Coquilles, *L'Antre Corycien*, *BCH Suppl.* IX, II, Astragales 347-378, Astragales plombés 363-370, coquilles 378-380.
- Ammerman, R. M. 1990 *The coroplast's art* (N. York).
- Anderson-Stojanović, V. 1987. The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria, *AJA* 91, 105-122.
- Anderson-Stojanović, V. R. 2011. Pottery from the Destruction Deposits of the Rachi Settlement at Isthmia ca. 200 BC, στὸ *Ζ' Ἑλλ. Κερ.* 117-122.
- Ἀνδρέου, Ι. 2009 Κεραμικὴ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Δουρουύτης Ἰωαννίνων, στὸ *EKHAI* 123-143.
- Ἀνδρόνικος, Ε. 1955 Ἑλληνιστικὸς τάφος Βεροίας *AE*, 22-50.
- Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, *Χρυσὰ στεφάνια* (2011).
- Ἀχειλαρᾶ, Λ. 2006 Ἡ κοροπλαστικὴ τῆς Λέσβου I-II (Μυτιλήνη).
- Austin, R. G. 1940 Board games in Antiquity, στὸ *Antiquity* XIV, 1940, 257-271 (London).
- Berlin 2007 Ἑκθεση (14-21 Ὀκτωβρίου) μὲ τίτλο *Griechen, Skythen, Amazonen* (ἐκδ. Kästner, U., Langner M., B. Rabe, Berlin).
- Bernabò-Brea, L. 2001 Maschere e personaggi del teatro greco nelle terracotte Liparesi.
- Besques, S. 1994 *Figurines et reliefs grecs en terre-cuite* (Louvre) (Paris).
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1990 *Οἱ ταφικοὶ τύμβοι τῆς Αἰνείας* (Ἀθήνα).
- Burn, L., R. Higgins 2001 *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum* III (London).
- Bruneau, Ph. 1970 Tombes d'Argos, *BCH* 94, 437-531.
- Chrysanthaki-Nagle, K. Les protomés et les protomés-bustes féminines de Macédoine et de Thrace revisitées: l'exemple des protomés-bustes de la maison A de Tragilos, στὸ *RA* 2006/1, 3-31 (Paris).
- Corinth IV, ii O. Broneer, *Terracotta Lamps*, Corinth IV, ii (Cambridge, Mass. 1930).
- Corinth VII, iii G. R. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery*, Corinth VII, iii (Princeton 1975).
- CVA Turkish Republic 1, Fasc. 1, Silifke Museum (Istanbul 2009).
- Délos XXVI Ph. Bruneau, *Les lampes*, *Exploration archéologique de Délos* XXVI (Athènes 1965).
- Délos XXXI A. Laumonier, *La céramique hellénistique à reliefs: 1. Ateliers "ioniens"*, *Exploration archéologique de Délos* XXXI (Paris 1977).
- Dillon, S. 2010 Clothes and the woman: Statue formats and portrait costumes, στὸ *The Female Portrait Statue in the Greek World* 60-102, σημ. 259-406.
- Δρούγου, Σ., Ἰ. Τουράτσογλου 1980. Ἑλληνιστικοὶ τάφοι Βεροίας (Ἀθήνα).
- Δρούγου, Σ. 1988 Τὰ πήλινα κτερίσματα τοῦ μακεδονικοῦ τάφου στὴν Πλατεία Συντριβανίου Θεσσαλονίκης, *AE* 71-93.
- Δρούγου, Σ. 1992 Ἀνασκαφὴ Πέλλας 1957-1964. Οἱ πήλινοι λύχνοι (Ἀθήνα).
- Δρούγου, Σ. 2005 Βεργίνα. Τὰ πήλινα ἀγγεῖα τῆς Μεγάλης Τοῦμπας (Ἀθήνα).
- EKΘ* 2000 Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία (Βόλος).
- EKHAI* 2009 Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἥπειρο, τὴν Αἰτωλοακαρνανία καὶ τὰ Ἰόνια Νησιά (Ἀθήνα).
- EKM* 1991 Σ. Δρούγου (ἐκδ.), Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Μακεδονία (Θεσσαλονίκη).

- Ἐλευθεράτου, Σ. 2011 Ἀποθέτης μὲ κεραμικὴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ γιὰ τὸ Νέο Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης στὸ οἰκόμεδο Μακρυγιάννη, στὸ Ζ' Ἑλλ. Κερ. 245-260.
- Β' Ἑλλ. Κερ. Β' Ἐπιστημονικὴ συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ, Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989 (Ἀθήνα 1990).
- Γ' Ἑλλ. Κερ. Γ' Ἐπιστημονικὴ συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ, Θεσσαλονίκη 24-27 Σεπτεμβρίου 1991 (Ἀθήνα 1994).
- Ε' Ἑλλ. Κερ. Ε' Ἐπιστημονικὴ συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ, Χανιά 1997, (Ἀθήνα 2000).
- ΣΤ' Ἑλλ. Κερ. ΣΤ' Ἐπιστημονικὴ συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ, Βόλος 17-23 Ἀπριλίου 2000 (Ἀθήνα 2004).
- Ζ' Ἑλλ. Κερ. Ζ' Ἐπιστημονικὴ συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ, Αἴγιο 4-9 Ἀπριλίου 2005 (Ἀθήνα 2011).
- ÉtThas XX F. Blondé, *Les céramiques d'usage quotidien à Thasos au IVe siècle avant J.-C., Études thasiennes XX* (Athènes 2007).
- Figureira, Th. 2008 Colonisation in the Classical Period, στὸ *Greek Colonisation 2* (2008) 427 καὶ σποράδην (ἐκδ. G. Tsatskheladze, Leiden-Boston).
- Gaebler, H. 1935 *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia* III2 (Berlin).
- Γιαννικουρῆ, Α., Β. Πατσιαδά, Μ. Φιλήμονος, 1990. Χρονολογικὰ προβλήματα γραπτῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Ρόδο, στὸ Β' Ἑλλ. Κερ. 172-184.
- Γκαλανάκη, Κ. 2006 Ταφικὰ σύνολα τοῦ ὕστερου 4ου-3ου αἰ. π.Χ. στὴ Χερσόνησο Πεδιάδος, στὸ *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἐλoύντα, 1-6 Ὀκτωβρίου 2001*, τ. Α5 (Ἡράκλειο) 11-24.
- Graepler, Daniel 1997 *Tonfiguren in Grab* (München).
- Ζαούρη, Α., Ε. Μέλλιου 2004. Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας Λάρισας, στὸ ΣΤ' Ἑλλ. Κερ. 82-110.
- Haspels 1935 *Attic Black figured Lekythoi* (Paris).
- Hatzisteliou-Price, Th. 1969 The type of the crouching child and the «temple boys», στὸ *BSA* 64, 1969, 95-111, πίν. 20-23.
- Θέμελης, Π., Ἰ. Τουράτσογλου 1997. *Οἱ τάφοι τοῦ Δεοβενίου* (Ἀθήνα).
- Ἰγνατιάδου, Δ. 2004α Ἀρχαία Μακεδονία VI, I, 509 κέ.
- Ἰγνατιάδου, Δ. 2004β Κεραμικὴ καὶ ὑαλουργία στὴν πρῶμῃ ἐλληνιστικὴ Μακεδονία, στὸ ΣΤ' Ἑλλ. Κερ. 693-702.
- Ἰγνατιάδου, Δ. 2010 Κατάλογος ἔκθεσης, *Γυάλινος Κόσμος* (Θεσσαλονίκη).
- Ἰγνατιάδου, Δ., Ι. Ναζλῆς 2010. Ἐντοπισμὸς καὶ ἀρχαιομετρικὴ διερεύνηση σμάλτων σὲ χρυσὰ εὐρήματα στὴ Μακεδονία, στὸ *ῴαλος* (ἐκδ. ΑΜΘ, Θεσσαλονίκη 2011).
- Ignatiadou, D., Louvre 2011. Le Verre, 474-475.
- Isthmia III O. Broneer, *Terracotta Lamps, Isthmia III* (Princeton 1977).
- Jackson, M. 2006 *Hellenistic Gold Eros Jewelry, BAR 1510* (London) Amphipolis σ. 41.
- Jeammet, V. 2003 *Tanagra, Mythe et archéologie*, Ἐκθεση στὸ Λοῦβρο (15-9-2003 – 5 Jan. 2004).
- Καλλίνη, Χρ. 1999 Τύποι - ἐξέλιξη μυροδοχείων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἕως τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. σὲ πηλό, μέταλλο ἀπὸ τὸν κυρίως ἐλλαδικὸ χώρο (μεταπτ. ἐργασία, Τμήμα Ἀρχαιολ. ΑΠΘ).
- Καλτσᾶς, Ν. 1990 Ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ νεκροταφεῖα τῆς Πύλου, *ΑΔ* 38, 1983, Α, 1-77.
- Καλτσᾶς, Ν. 1998 Ἀκανθος Ι. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ νεκροταφεῖο κατὰ τὸ 1979 (Ἀθήνα).
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 2011. Αἰανή: Τάφοι ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο, στὸ Ζ' Ἑλλ. Κερ. 407-420.
- Καραπάνου, Σ., Στ. Κατακούτα 2004. Εὐρήματα ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τοῦ Περινναίου, στὸ ΣΤ' Ἑλλ. Κερ. 111-126.

- Kerameikos XI
 Kerameikos XVII
 Kogioumtzi, D. 2006
 Kopcke, G. 1964
 Kotitsa, Z. 1996
 Kotitsa et al. 2002
 Κοτταρίδου, Α. 1992
 Κυριακού, Δ. 1994
 Κυριάκου, Α. 2008
 Κωτίτσα, Ζ. 2004
 Κωτίτσα, Ζ. 2006
 Κωτίτσα Ζ., Ί., Ναζλής 2007.
 Λαζαρίδη, Κ. 1983
 Λαζαρίδης, Δ. 1993
 Λαζαρίδης, Δ., Κ. Ρωμιοπούλου, Γ. Τουράτσογλου 1992.
 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1994.
 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1996.
 Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 2008.
 Louvre 2011
 Μαλακασιώτη, Ζ. 2000
 Μάλαμα, Π. 2000
 Μάλαμα, Π. 2001
 Margos, R. 1980
 Mari, M. 2010
 Matheson, S. 2011
 Miller, S. G. 1996
 Miller, S. G. 1988
- Scheibler, I. *Griechische Lampen, Kerameikos XI* (Berlin 1976).
 U. Knigge, *Der Bau Z, Kerameikos XVII* (München 2005).
Untersuchungen zur attisch-rotfigurigen Keramikproduktion des 4. Jhs. v. Chr. Die sog. Kertscher Vasen (Berlin).
 Golddekorierte attische Schwarzfirniskeramik des vierten Jahrhunderts v. Chr., *AM* 79, 22-84.
Hellenistische Tonpyxiden. Untersuchung zweier hellenistischer Typen einer Keramikform (Mainz).
 Kotitsa Z., C.-I. Adusumalli, M. Chiaradia. Tin-foiled ceramics from Macedonia, στο *Modern Trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics. Papers Presented at the 5th European Meeting on Ancient Ceramics, Athens 1999* (BAR 1011, έκδ. V. Kilikoglou, A. Hein, Y. Maniatis, Oxford) 163-170.
 Βεργίνα 1992, *AEMΘ* 6, 67-79.
 Έλληνιστική κεραμική από τὰ νεκροταφεία τῆς Πάτρας, στο *Γ' Έλλ. Κερ.* 185-195.
 Ἡ στενόμακρη Τούμπα τῆς Βεργίνας. Ταφικὲς πρακτικὲς στὴ Μακεδονία τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (δδ. Θεσσαλονίκη).
 Πρώμη ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ κλειστὰ ταφικὰ σύνολα τῆς ἀρχαίας Πύδνας, στο *ΣΤ' Έλλ. Κερ.* 193-206.
Αἰγίνιο Πιερίας. Κεραμικὴ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο στὴ θέση «Μελίσσια» (Θεσσαλονίκη).
 Ὁ τάφος III τοῦ τύμβου Α τῆς Αἰνείας. Ἐπανεξετάζοντας τὰ δεδομένα *AEMΘ* 21, 269-276.
 Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη, *AE*, 193-201.
Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγὸς Ἀμφίπολης (Ἀθήνα).
 Ὁ Τύμβος τῆς Νικήσιανης (Ἀθήνα).
Λαξευτοὶ θαλαμῶτοὶ τάφοι τῆς Πέλλας (Ἀθήνα).
 Ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο Πέλλας. Ἀνασκαφὴ 1989, *ΑΔ* 44-46, 1989-1991, 73-151.
 Ὁ πολυθάλαμος τάφος τῆς Πέλλας (Ἀθήνα).
 Κατάλογος ἔκθεσης μὲ τίτλο: *Au royaume d'Alexandre le Grand. La Macédoine antique* (ἐκδ. S. Descamps-Lequigne, Paris).
 Ἑλληνιστικὴ ἄλος. Νοτιοανατολικὸ νεκροταφεῖο: Ταφικὰ σύνολα, στο *EKΘ*, 147-155 (Βόλος).
 Νεότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀμφίπολης στὰ πλαίσια τοῦ ἔργου «Διαπλάτυνση τοῦ δρόμου Ἀμφίπολης - Μεσολαγκιάς», *AEMΘ* 14, 55-70 (Θεσσαλονίκη).
 Νεότερα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀμφίπολης, *AEMΘ* 15, 111-126 (Θεσσαλονίκη).
 Une pelike attique à figures rouges du IV s. avant J.-C., στὸν τιμητικὸ τόμο τῆς V. Verhoogen *Études d'Archéologie grecque présentées le 16.III.1978* (Bruxelles) 34.
 Atene, L'Impero e le Apoikiai. Riflessioni sulla breve vita di Anfipoli "Ateniese", στο *Annuario* (SIA) LXXXVIII.
 CVA, USA, Fasc. 38, Yale University Art Gallery (Connecticut).
 New Developments in the Archaeology of Northern Greek Jewelry, στο Α. Callinesou (ἐκδ.), *Ancient Jewelry and Archaeology* (Indiana) 35-44.
 The Age of Pyrrhus, στο *Greek Jewelry of the Age of Pyrrhus. Issues for consideration*, 189-206.

- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 2004. Ἄφντις 2004, *AEMΘ* 18, 115-124 (Θεσσαλονίκη).
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ε. 1994. Ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ τῆς αἰτωλικῆς Καλλιπόλεως, στὸ *Γ' Ἑλλ. Κερ.* 46-55.
- Μπαϊράμη, Κ. 2004. Περίκες ρυθμοῦ Κέρτς μὲ παράσταση Ἀμαζονομαχίας ἀπὸ τὴ Ρόδο, *ΑΔ* 55, 193-212.
- Μπάτζιου-Εὐσταθίου, Α., Ε. Σχίζα 2004. Ἀποθέτες ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο Δημητριάδος, στὸ *ΣΤ' Ἑλλ. Κερ.* 41-46.
- Μπέσιος, Μ. 1991. Πύδνα – Μεθώνη. Παλαιοκαταχάς. Τάφος 3, στὸ *Γ' Ἑλλ. Κερ.* 36-45.
- Μπόνιας, Ζ. 2000. Τάφοι Ἀμφιπόλεως, στὸ *Μύρτος. Μνήμη Ἰουλίας Βοκοτοπούλου* (Θεσσαλονίκη) 199-217.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 1992. Ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῆς ἀρχαίας Ἀμφίπολης, *AEMΘ* 6, 549-559 (Θεσσαλονίκη).
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 1994. Κλειστὸ χρονολογικὰ σύνολο ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ περὶχωρα τῆς Ἡϊόνας, στὸ *Γ' Ἑλλ. Κερ.* 104-114.
- Νικολάου, Ε. 2004. Οἱ πῆλινοι λύχνοι ἀπὸ τὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Δημητριάδας, στὸ *ΣΤ' Ἑλλ. Κερ.* 47-60.
- Nipcgorsky, A. M. 2005. The magic knot of Herakles, the propaganda of Alexander the Great and tomb II at Vergina, στὸ *Herakles-Hercules* (ἐκδ. H. Bowden, L. Rawlings, Wales).
- Oakley, J. 2009. Attic red figured type D pyxides, στὸ *Shapes and Uses of Greek Vases, 7th-4th cent. BC* (ἐκδ. Tsigarida A., Bruxelles) 59-76.
- Olynthus V* D. M. Robinson, *Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931, Excavations at Olynthus V* (Baltimore/London 1933).
- Olynthus VII* D. M. Robinson, *The terra-cottas of Olynthus found in 1931, Excavations at Olynthus VII* (1933).
- Olynthus XIII* D. M. Robinson, *Vases Found in 1934 and 1938, Excavations at Olynthus XIII* (Baltimore/London 1938).
- Ori di Taranto in età ellenistica* 1984. Κατάλογος ἐκθεσης (ἐκδ. E. Juliis, Milano· 6η ἐκδ. 1989).
- Palaiokrassa, L. 2006. Crotales, στὸ *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum V*, 2b.
- Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ. 2004. Μακεδονικοῦ τύπου ἀμφορεῖς ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Λαμίας, στὸ *ΣΤ' Ἑλλ. Κερ.* 193-203.
- Παυλαμᾶ, Λ.-Ν., Χ. Σταμπολίδης (ἐπιμ.) 2001. Ἡ πόλη κάτω ἀπὸ τὴν πόλη. Εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Σιδηροδρόμου τῶν Ἀθηνῶν. Κατάλογος ἐκθεσης, Φεβρουάριος 2000-Δεκέμβριος 2011 (Ἀθήνα).
- Πέππα-Παπαϊωάννου, Ε. 2010. Κοροπλαστικὰ ἔργα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Πειραιῶς (Ἀθήνα). *PF II* J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon, Pergamenische Forschungen II* (Berlin 1968).
- Πινγιάτογλου, Σ. 1993. Πῆλινα εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Ἄνω Αἴγυπτο. Ἡ κοροπλαστικὴ τῆς Αἰγύπτου κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους, 3ος π.Χ. αἰ. - 4ος μ.Χ. αἰ. Κατάλογος Μουσείου Μπενάκη.
- Πινγιάτογλου, Σ. 2004. Ἀφροδίτης Ἄνοδοι, Τιμητικὸς τόμος Ν. Χουρμουζιάδη «Θυμέλη» (Ἡράκλειο) 369-388.
- Plantzos, D. 1999. *Hellenistic Engraved Gems* (Oxford).
- Prêtre, C. 2012. *Kosmos et Kosmema*, *Kernos Suppl.* 27 (Athens).
- Price, M. J. 1991. *The coinage in the name of Alexander the Great and Philip Arrhideus* (Zürich - London).
- Raeck, W. 1981. *Zum Barbarenbild in der Kunst Athens im 6. und 5. Jahrh. v. Chr.* (Bonn).
- Roberts-Salskov, H. 2009. Macedonian craftsmanship in Crimean tombs from late 4th century BC to early 3rd century BC, στὸ *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, VI 189-198.

- Rhomiopoulou K. 1986 *Amphores de la nécropole d'Acanthe*, Suppl. BCH XIII (έκδ. Empereur, Paris) 479-483.
- Rhomiopoulou, K. 2002 Glass Finds from Graves at Amphipolis, στο *Hyalos Vitrum Glass* (έκδ. George Kordas, Athens) 71-77.
- Rhomiopoulou, K. *Louvre* 2011, αρ. λημμάτων: 271, 332 και 349.
- Rotroff, S. I., A. Oliver, Jr. 2003. *The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds Through 1994* (Cambridge, Mass.).
- Ρωμιοπούλου, Κ. 1964 Άγγεία του 4ου αιώνας π.Χ. εκ των ανασκαφών της Άμφιπόλεως, ΑΕ, 91-104.
- Ρωμιοπούλου, Κ., Γ. Τουράτσογλου 2002. *Μίεζα. Νεκροταφείο ύστεροαρχαϊκών-πρώιμων έλληνιστικών χρόνων* (Αθήνα).
- Sabetai, V. CVA, Greece 6, Archaeological Museum Thebes 1, 93 (2001).
- Σαμπετάι, Β. 2004 Μελαμβαφής και ύστερη έρυθρόμορφη κεραμική από νεκροταφείο της Βοιωτίας, στο ΣΤ' Έλλ. Κερ. 461-472.
- Σαμπετάι, Β. 2006 Οί έρυθρόμορφες άρυβαλλοειδείς λήκυθοι του Μουσείου Μπενάκη 23-44, *Μουσείο Μπενάκη* 6, 41, αρ. 26.
- Σαμπετάι 2012 Ταφή νέας γυναίκας από την Άκραϊφία: μία άωρη νεκρή του 4ου αι. π.Χ., στο Δινήσσσα, τιμητικός τόμος για την Κ. Ρωμιοπούλου (έκδ. Βελένη, Τζαναβάρη, Θεσσαλονίκη).
- Σαράντη, Φ. 2011 Ταφικά σύνολα έλληνιστικής κεραμικής από το οικόπεδο Φράγκου-Πανταζί στη Ναύπακτο, Ζ' Έλλ. Κερ. 159-168.
- Σγουροπούλου, Χ. 2000 ΑΔ 55 (έκδ. 2004), 213-234.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2011. Σύνολα έλληνιστικής κεραμικής από το νεκροταφείο του άρχαίου Τριχωνείου Αιτωλίας, στο Ζ' Έλλ. Κερ. 147-158.
- Stobi I V. R. Anderson-Stojanović, *The Hellenistic and Roman Pottery (Stobi: Results of the Joint American-Yugoslav Archaeological Investigations, 1970-1981 I)* (Princeton 1992).
- SwCyprusExp. IV, iii O. Vessberg and A. Westholm, *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, The Swedish Cyprus Expedition IV, iii* (Stockholm 1956).
- Tzanavari-Tsakalou K. 2007. Des nécropoles au sanctuaires: Les Tanagréennes de la Grèce du Nord, στο *Tanagras* (έκδ. V. Jeammet, Paris).
- Τζαναβάρη, Κ. 1983 Λαξευτός τάφος Καλλιθέας Βέροιας, *Μακεδονικά* 23, 246-272.
- Τζαναβάρη Κ., Κ. Φίλης 2010. Σύνολα κεραμικής από τα νεκροταφεία της άρχαίας Λητής, ΑΔ 57, 2002 (έκδ. 2010) Α, 155-212.
- Τζαναβάρη, Κ. 2012 Η παραγωγή και διάδοση των Ταναγραίων στη Μακεδονία, στο *Θρεπτήρια. Μελέτες για την άρχαία Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ).
- Tiverios, M. 2008 Greek Colonisation of the Northern Aegean, στο *Greek Colonisation 2* (έκδ. Tsatskhiladze, Leiden-Boston) 1-154.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 2004. Άκανθος: έλληνιστική κεραμική, στο ΣΤ' Έλλ. Κερ. 173-184.
- Τσιγαρίδα, Ε.-Μπ. 1987 Χρυσό στεφάνι μυρτιάς από Βεργίνα, στο «Άμητός», τιμητικός τόμος Μ. Ανδρόνικου.
- Τσιγαρίδα, Ε. 2009 Τύποι χρυσών ένωτιών της όψιμης κλασικής και της έλληνιστικής έποχής από τη βόρεια Πιερία, στο *Κερμάτια Φιλίας, τιμητικός τόμος Ιωάννη Τουράτσογλου II* (Αθήνα).
- Τσιμπίδου-Αύλωνίτη, Μ. 1994. Σύνολα κεραμικής από το έλληνιστικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, στο Γ' Έλλ. Κερ. 80-89.
- Τσιμπίδου-Αύλωνίτη, Μ. 2005. *Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Άθανάσιο Θεσσαλονίκης. Συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας των ταφικών μνημείων της Μακεδονίας* (Αθήνα).

- Τσόκα, Α. 2004 Πήλινοι λύχνοι ἀπὸ τὴ Μαρώνεια, στὸ *ΣΤ' Ἑλλ. Κερ.* 243-256.
- Τσουγγάρης, Χ. 2005-06 Κανθαροειδείς κοτύλες καὶ ἐξάλειπτρα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο Θέρμης Νομοῦ Θεσσαλονίκης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς γκρίζας ἀρχαϊκῆς κεραμικῆς τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου, *Μακεδονικά* 35, 1-30 (Θεσσαλονίκη).
- Williams, D. 2003 Gilded pottery and golden jewellery, στὸ *The Macedonians in Athens 322-229 B.C.* (ἐκδ. Ο. Palagia, S.V. Tracy, Oxford) 226-236.
- Winter, F. 1903 *I. Nord Griechenland, Amphipolis.*
- Χαραμῆ, Α., Ε. Βλαχογιάννη 2004. Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀκραιφίας στὴ Βοιωτία, στὸ *ΣΤ' Ἑλλ. Κερ.* 473-486.
- Χρυσοστόμου, Α., Π. Χρυσοστόμου 2011. Κεραμικὴ ὕστερων κλασικῶν-πρώιμων ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ στὸ Ἀρχοντικὸ Πέλλας, στὸ *Ζ' Ἑλλ. Κερ.* 393-406.
- Ψαρρά, Ε., Σ. Λιούλιας 2006. Σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμὸ Προμηθεά Βεροίας, *AEMΘ* 20, 805-820 (Θεσσαλονίκη).
- Zahn, R. 1908 *Hellenistische Reliefgefäße aus Südrussland, JdI* 23, 45-57.
- Zimmermann N., 1998 *Beziehungen zwischen Ton- und Metallgefäßen spätklassischer und früh-hellenistischer Zeit.*
- Zürich 1995 Κατάλογος ἔκθεσης *Ancient Jewellery from the Classical World.*

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2013

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2013

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ

